

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

**УКРАЇНСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.:
СПІВПРАЦЯ, КОНФЛІКТИ, РЕЦЕПЦІЯ**

Колективна монографія
за редакцією Віталія Тельвака

Херсон
Видавничий дім «Гельветика»
2019

УДК 94(477+438)(092)»«19/20»
У45

Друкується за рішенням вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Протокол № 12 від 28 листопада 2019 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
доктор історичних наук, професор

Віталій Андрєєв
Віталій Яремчук

Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 490 с.

У книзі на багатьох прикладах проаналізовано проблему взаємин між українськими та польськими інтелектуалами протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. Осмислено комплекс причин і факторів, котрі породжували конфлікти ситуації; з'ясовано їхню типологію та особливості протікання. Проаналізовано практики налагодження порозуміння та форми співпраці. Досліджено взаємну рецепцію наукової, публіцистичної та суспільно-політичної діяльності. Відтворено український та польський дискурси минулого східноєвропейського регіону.

Видання призначене для науковців, студентської молоді та всіх тих, хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф 84 «Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, досвід для сьогодення».

ISBN

© Автори, 2019
© Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2019

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА (Віталій Тельвак)	5
---------------------------------------	---

МІЖ СПІВПРАЦЕЮ ТА КОНФЛІКТАМИ

Лідія Лазурко. Дослідження українських вчених на сторінках польських історичних часописів Львова ХІХ ст. . .	9
Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. Михайло Грушевський та польсько-українське протистояння у Львівському університеті	35
Лідія Лазурко. Співпраця українських вчених з Історичним товариством у Львові (1886-1939 рр.).	49
Віталій Тельвак. Степан Томашівський – професор Ягеллонського університету	73
Олег Петrenchко. Розвиток антикознавства у Львівському університеті в 30-х – 50-х роках ХХ ст.: між польськими та українськими впливами	91

У КОЛІ РЕЦЕПЦІЇ

Віталій Масненко. Образ Галичини на перетині українського та польського національних проєктів: трансформація візії наддніпрянських інтелектуалів (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.)	113
Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.	167

МИНУЛЕ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРСИ

Василь Педич, Віталій Тельвак. Проблематика польсько-українських взаємин у колі наукових зацікавлень львівської історичної школи Михайла Грушевського	253
---	-----

Микола Галів, Василь Ільницький. Соціокультурна ідентичність українських і польських інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. у дослідженнях історії освіти .343

Тарас Гриневич. Між цивілізаційними теоріями та політичною ідеологією: проблеми історії України в працях Фелікса Конечного445

Юрій Степанчук, Сергій Корновенко. Історіографічна ситуація дослідження новітніх образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії477

НАШІ АВТОРИ489

ПЕРЕДМОВА

Теза про історично зумовлену полемічність діалогу представників інтелігенції сусідніх національних спільнот давно стала аксіоматичною, а саме це явище характеризується як радше очікуване, аніж виняткове. Найчастіше така полемічність проявляється як більш чи менш гостра змагальність в обстоюванні інтересів свого народу, що неодмінно породжує суперечки довкола розмежування багатьох сфер співжиття: від суто буденних – до символічних. Якщо вирішення таких суперечок відбувається з демонстративним нехтуванням інтересів опонуючої сторони, виникає конфлікт, складність протікання якого залежить від усвідомлення потреби налагодити рівноправний конструктивний діалог.

Промовистим доказом сказаного є історія тривалих у часі та надзвичайно складних у своїй генезі взаємин українських і польських інтелектуалів. Їхнє становлення припадає на той час, коли позбавлені своєї державності українці та поляки перебували під владою Російської та Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) імперій. Зрозуміло, що найбільш інтенсивно така співпраця налагоджувалася в межах Дунайської монархії. Протягом першої половини ХІХ ст., маючи на меті пробудження своїх народів до активної культурної праці, представники польської та української інтелігенції вповні солідарно працювали над поширенням освіти та культури у народному середовищі, успішно домовлялися про спільний фронт протидії імперському центру, розбудовували освітні та культурні інституції, навзаєм беручи участь у їхній праці. Все це дало підстави говорити про Галичину як національний «П'ємонт», що з нього має розпочатися відродження втраченої держави.

Утім, у візію Галичини як національного «П'ємонту» для українців і поляків від початку було закладено конфлікт історичних пам'ятей, адже йшлося про ексклю-

живне право на одну й ту саму територію – східногалицькі терени. На зламі століть очевидність цього конфлікту значно радикалізувала громадсько-політичні рухи. Українці щоразу частіше – і в пресі, і з парламентської трибуни – наполягали на потребі поділу Галичини на західну польську та східну українську частини. А у польському русі дедалі більшу популярність здобувала ідеологія Національно-демократичної партії (ендеків), де українське питання розглядалося виключно з імперської перспективи – як «внутрішня» справа багатоетнічного суспільства колишньої Речі Посполитої.

Такі політичні тенденції сформували суспільний запит представникам історичного цеху. Українські дослідники здебільшого узасаднювали наукову схему М. Грушевського, в якій українці поставали «звичайним» європейським народом – із власною територією «від Сяну до Дону», а також культурною та державницькою традицією, котрих витоки сягають середньовічних часів. Їхні польські колеги, захоплені неоромантичними віяннями, повернулися до категорії «свійщини» при зверненні до минулого українських земель, повсюдної заміни топоніму «Україна» на «Русь», зрештою, реанімували «ягеллонський міф», що утверджував у суспільній свідомості ілюзію гармонійного співіснування сусідніх народів у межах давньої Речі Посполитої, що було прозорим натяком на потребу її відродження у майбутньому, бажано в кордонах 1772 р.

В інституційному вимірі інтелектуальними осередками для опонуючих сторін стало очолене М. Грушевським Наукове товариство імені Шевченка та його «Записки», з одного боку; з іншого – Історичне товариство у Львові та «Kwartalnik Historyczny», довкола яких концентрувалися польські історики краю. Згадані культурні інституції, попри універсальність опрацьовуваної їхніми представниками проблематики, були сфокусовані на минулому галицького регіону, з відповідним завданням доведення власного «історичного права» на ці обшари. На-

приклад, у статутних документах Історичного товариства прямо вказувалося завдання «пробудження та допомоги розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі». Тому й друкований орган створеної Ксаверієм Ліске інституції від самих початків був зорієнтований на відстоювання виняткових прав поляків у межах давньої Речі Посполитої.

Так назрівав конфлікт: шукаючи підтримки, польські та українські інтелектуали гальванізували незадоволення своїх спільнот «апетитами» сусіда, що значно розширило «територію» конфлікту, втягнувши до нього найширші маси громадянства. Усе це закінчилося збройним протистоянням у першій українсько-польській війні 1918-1919 р., в якій українці втратили шанс повернути державність, а поляки окупували Східну Галичину. У міжвоєнний час конфлікт між національними елітами лише поглибився, адже польська влада взяла курс на гвалтовну денационалізацію української меншини, радикальне згортання громадянських свобод. Попри це, частина представників як польської, так і української інтелігенції – світської та духовної – вказували на небезпеку такого стану речей, закликаючи до нормалізації діалогу. Саме їхня позиція є особливо цінною для авторів колективної монографії, адже дає можливість простежити генезу об'єднавчої риторики, спрямованої на налагодження рівноправного міжнаціонального діалогу.

Саме щойно згадані, як і багато інших аспектів співжиття представників української та польської інтелектуальної еліт, перебувають у полі зору авторів представленої на розсуд читача колективної монографії. Звісно, опубліковані матеріали не претендують на всебічне вивчення складного історіографічного феномену польсько-українського діалогу. Вони радше сигналізують про потребу продовження спільних пошуків над його досягненням та подальшого розширення кола зацікавлених дослідників, насамперед, з країн Центрально-Східної Європи.

Звернемо також увагу на ту обставину, що підняті в книзі проблеми мають не лише історіографічну цікавість, але й небуденну актуальність для сьогодення. Адже як понад сто років тому, так і зараз ми спостерігаємо небезпечну динаміку українсько-польського культурного діалогу. Йдеться про небачені перед тим масштаби та глибину втручання політики та політичних діячів у роботу експертів різних рівнів. Історія та історична пам'ять щоразу частіше та масштабніше стають інструментами здобуття електоральних симпатій та об'єктами неприхованої маніпуляції з боку всіх учасників політичного життя. Та найбільш безцеремонно з ними поводяться активісти правого спектра політичних рухів. З ними співпрацюють деякі представники історичного цеху, котрі симпатизують такій ксенофобській риториці, тим самим легітимізуючи процеси гвалтовного згортання рівноправного та толерантного міжнаціонального діалогу, що ним були позначені польсько-українські взаємини 1990 – початку 2000-х років. Сьогоденними наслідками такої бруталізації та інструменталізації минулого стало стрімке «іншування» сусіднього народу, перетворення етнічно «Іншого» на культурно та ментально «Чужого». На жаль, соціологічні дослідження доводять «успішність» такої політики та пророкують невтішні перспективи. Тож автори проєкту своїми текстами намагаються привернути увагу сучасників до того, що популярна Гегелева сентенція про виховну безпорадність історії вкотре може довести свою слушність на непоправну шкоду обом нашим народам.

Пропонована колективна монографія стала підсумком реалізації проєкту «Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, досвід для сьогодення» за грантом Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень на 2019 рік (Ф 84).

Віталій Тельвак

МІЖ СПІВПРАЦЕЮ ТА КОНФЛІКТАМИ

Лідія Лазурко

Дослідження українських вчених на сторінках польських історичних часописів Львова ХІХ ст.

Наукова преса як важлива складова професійного ландшафту історичної науки з'являється у Львові у першій половині ХІХ ст. услід за першими науковими об'єднаннями та стає виразником їхніх інтересів і невід'ємною частиною комунікативного процесу. Науковий журнал як явище стає однією з найбільш мобільних форм професійної діяльності, а тому вивчення його змісту та обставин функціонування дає можливість відстежувати зміни, які переживала історична спільнота. А у контексті багатокультурної Галичини вивчення матеріалів наукових часописів ще й дає змогу прослідкувати співпрацю науковців краю.

Одним з перших львівських видань, що претендувало на роль наукового часопису, і значну частину змісту якого займали питання історії, став орган наукового товариства «Оссолінеум», що з різною періодичністю та під різними назвами видавався протягом 1828–1869 рр. Ще у 1817 р. граф Юзеф Максиміліан Оссолінський заснував у Львові, у приміщенні колишнього монастиря сестер ордену кармеліток, приватну бібліотеку. Її фонди складали книги з його ж колекції та зібрань графів Любомирських, Скарбків, Сапег та інших.

У 1827 р. на базі бібліотеки було створене польське науково-дослідницьке товариство «Оссолінеум», або «Інститут Оссолінських», чия історія давно стала об'єктом наукового вивчення¹. Значно менше уваги приділялося

¹ Gębarowicz M. Zakład narodowy imienia Ossolińskich we Lwowie. – Lwów: wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. –

історії діяльності видавничої трибуни цього наукового закладу – першого наукового часопису Львова, до роботи над яким періоди, що залучалися й українські вчені.

Протягом 1828–1830 рр. видання називалося «Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich», у 1831–1834 та 1841 рр. – «Czasopismo Naukowe od Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich», у 1842–1844 та 1847–1848 рр. – «Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich», а протягом 1862–1869 рр. діяльність періодичного органу Оссолінеуму провадилася під назвою «Biblioteka Ossolińskich» з підтитлом «historii, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. Poczet nowy». Започаткував цей видавничий проєкт о. Францішек Сярчинський – перший директор Оссолінеуму, що приступив до своїх обов'язків у листопаді 1827 р. Назагал головним завданням Ф. Сярчинського, згідно з планами М. Оссолінського, було перетворення ввіреної йому інституції на науковий заклад, де здійснюється справжній інтелектуальний пошук. У цьому контексті вельми важливим було організувати регулярне функціонування наукової трибуни, якою мав стати часопис, орієнтований на кращі тогочасні взірці. Один з перших дослідників творчості Ф. Сярчинського Теофіль Еміль Модельський вважав, що прототипом «Czasopisma naukowego...» був часопис чеського Національного музею, який з'явився у 1827 р. і мав назву «Časopis Společnosti vlasteneckého muzea v Čechách»². А сам Ф. Сярчинський апелював до французького поета,

24 s.; Fischer A. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Zarys dziejów. – Lwów: wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927. – 96 s.; Wasylewski S. Pod kopułą lwowskiego Ossolineum: Pamiętnik stypendysty i asystenta Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1905–1910. – Wrocław: wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. – 214 s.

² Modelski T. Ossolineum i czeskie Muzeum Narodowe (Pierwsze związki i zawiązki) // Roczn. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1953. – t. 4. – S. 200.

драматурга і критика Жана Франсуа де ла Арпа, який в наукових часописах вбачав шлях до швидкого поширення наукової інформації.

Відповідно до волі фундатора установи, часопис мав інформувати читачів про праці вчених, що зберігалися у колекціях закладу, поширюючи «світло науки»³. Але вже від початку Ф. Сярчинський вирішив не обмежуватися тільки цим і звертався до усіх, «чия письменницька, зазвичай невдячна, праця поєднує різноманітні товариства... чий смак не зіпсутий, хто зацікавлений пам'яттю про славу предків і мову вітчизни, хто відчуває насолоду в цій справі»⁴, з проханням надавати матеріали для часопису. У намірі редактора було збирати все, що є найкращим і найістотнішим у науковому житті, і повідомляти про це, щоб дати уявлення про рівень польської науки і культури.

28 квітня 1828 р. у друкарні Юзефа Шнайдера було видрукувано перший номер «Czasopisma Naukowego Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich». Для кращого уявлення про теми й проблеми, які піднімалися на сторінках цього видання і задали тон усім подальшим виданням закладу, проаналізуємо його зміст. Перший номер часопису відкривався спогадами про графа Юзефа Максиміліана Оссолінського, зокрема читачів ознайомили з біографією та творчим доробком фундатора інституції⁵. А першим дослідженням цього номера стала праця Ф. Сярчинського про походження назви «слов'яни». Автор намагався знайти відповідь на питання про те, що дало початок

³ Obwieszenie Czasopisma, które Zakład naukowy księgozbioru imienia Ossolinskich wydawać będzie // Czasopismo Naukowego Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich (dalei – CNKPiO). – 1828. – з. 1. – С. 1.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ S... [F. Siarczyński]. Wspomnienie zasług i dzieł męża wiekopomney pamięci Józefa Maxymiliana Hrabiego z Tenczyna Ossolińskiego, jako dług wdzięczności narodowej // CNKPiO. – 1828. – з. 1. – С. 9–38.

цій назві – поняття «слово» чи «слава», а також чи слов'ян, словаки, склавини є одним народом. Проаналізувавши назви різних народів, автор зробив висновок, що усі вони були видозмінами первинної назви «славів»⁶. За цим слідувала розвідка про давнє поселення радимичів і в'ятичів, котрі жили над Сяном і сусідили з ляхами та русичами, у якому Ф. Сярчинський, опираючись на інформацію давніх руських літописів, розширив географію наукових пошуків, аналізуючи гідронімів⁷.

Цей інтерес Ф. Сярчинського – головного редактора, автора і видавця в одній особі – до історії Русі та слов'янської тематики відкривав видання й для тодішніх українських дослідників. Вельми цікавою і показовою для цього періоду діяльності є перша публікація польською мовою вступної статті Івана Могильницького «Про руську мову», написана до підручника «Граматика языка словенорусского» (1823 р., автором перекладу з української на польську був поет Людвік Набелак)⁸. Нагадаємо, що І. Могильницький був першим серед західноукраїнських мовознавців, хто обґрунтував положення про самостійність і самотність української мови, чим спростовував поширені тоді уявлення про українську мову як діалект польської чи російської та аргументовано представляв її як одну з реальних східнослов'янських мов⁹.

Отож, розглянемо детальніше, якою постає перед читачами часопису руська мова у представленні І. Мо-

⁶ Fs. S. [F. Siarczyński]. Rozprawa, czyli Sławianie, lub Słowianie zwać się, i mówić właściwie mają // CNKPiO. – 1828. – z. 1. – S. 39–63.

⁷ Fs. S. [F. Siarczyński]. Badanie o dawney siedzibie Radymiczanów i Wiatyczanó, nigdy nad rzeką Sanem w sąsiedztwie Lachów i Rusnów zamieszkających // CNKPiO. – 1828. – z. 1. – S. 64–75.

⁸ Rozprawa o języku ruskim, przez Jana Mogilnickiego // CNKPiO. – 1829. – z. 3. – S. 56–87.

⁹ Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. – Kraków, 1973. – S. 82.

гильницького. Автор розділив свій нарис на 10 окремих смислових частин, у першій з яких намагався розтлумачити, що то таке – руський народ і чим є руська мова. Для цього він зробив невеликий екскурс в тогочасну довідково-словникову літературу, яка або ігнорувала цю тему, або визначала руську мову як діалект польської чи російської. Натомість І. Могильницький представляє руську мову як одну з давніх слов'янських. Попри те, як писав автор: «мова є властивістю народу, але не є залежною від його долі», він кількома штрихами окреслює історію Руської держави та трансформацію її назв. У цьому тексті вперше використовується на сторінках часопису етнонім «Україна» на позначення частини руських теренів. Так, підкреслюючи, що руський народ був поєднаний з польським королівством на правах рівності, І. Могильницький писав: «В краях польської Русі були, зокрема Поділля, Волинь і Україна»¹⁰. Як аргумент цієї давньої рівності автор наводив інформацію про те, що у руських землях польської корони руська мова була не лише мовою народу, а й уряду, використовувалася також при дворі Великого князівства Литовського та нею послуговувалися у знаних руських родинах. І. Могильницький доводив це фактом написання Литовського статуту руською мовою, якою провадилося й тодішнє судочинство, і зазначав, що така ситуація залишалася й після 1569 р. На думку автора, мова вийшла з ужитку еліт через посилення тиску і приниження русинів, які, щоби уникнути цього, зрікалися свого походження і його основної ознаки – мови.

Окрему увагу І. Могильницький приділив питанню відмінності руської мови від інших слов'янських мов – і від церковнослов'янської, і від російської, і від польської, про що свідчили численні перекладні тексти та згадки іноземців. У цих твердженнях він апелював до «Граматич-

¹⁰ Rozprawa o języku ruskim, przez Jana Mogilnickiego // CNKPiO. – 1829. – z. 3. – S. 56.

ки» М. Смотрицького, який у 1619 р. писав про руську мову як окрему. І. Могильницький наголошував, що: «У руських землях малої, червоної, білої і чорної Русі один діалект вживався аж до XVIII ст. і був, без жодних додатків, просто відомий як руська мова: «*lingua ruthena, idioma ruthenium*». Це давало можливість порозумітися усім: від Чернігова – до Перемишля, а відрізнялася на цих теренах завжди лише усна та книжкова мови. Діалекти малоруський, малоросійський і білоруський реально почали вирізнятися лише після того, як значні частини Малої і Білої Русі відійшли до Росії в часи Петра I.

Наголошував І. Могильницький і на тому, що руська мова не виокремилася з польської мови, як це подавали тодішні польські дослідники. «Як історія народу, – писав автор, – так і історія мови свідчить, що вони не є похідними від польської, а лише подібними, що є свідченням їхньої спорідненості, але не ідентичності... Руська мова не є повітовою польською, оскільки руські землі ніколи не були повітом, так як тепер польські землі не є повітом російським. Руський народ був частиною Корони, так як зараз угорці та чехи є частиною великої Австрійської монархії. А якщо руська мова польській щось і винна, то свій борг вже давно сплатила, подарувавши багато нових виразів»¹¹.

Після раптової смерті 7 листопада 1829 р. уже літнього Ф. Сярчинського, яка трапилася за робочим столом, тривало дволітнє «безкоролів'я» – час, коли на тлі ротації допоміжних кадрів інституція не мала ні директора, ані хранителя фондів. Новим директором Оссолінеуму у 1831 р. став Костянтин Слотвінський, який натрапив, найперше, на господарські проблеми, пов'язані з незадовільним станом будівлі книгозбірні й розв'язання яких поглинало багато ресурсів і часу. Протягом 1831–1834 рр. часопис Оссолінеуму вже вповні редагувався К. Слотвінським,

¹¹ Там само. – S. 81.

який, відповідно до настанов фундатора та під впливом Листопадового повстання, намагався зосередити довкола закладу та його часопису польський інтелектуальний рух.

У цей період вперше з'являється іменний покажчик часопису, частіше публікуються рецензії і значно скорочується українська тематика. Хоча до співпраці з виданням запрошуються українські дослідники. Так, у 1831 р. з'являється розвідка під назвою «Зауваги, що стосуються руського напису на церковному дзвоні при львівській церкві Св. Юрія» о. Венедикта Левицького – українського греко-католицького церковного діяча, професора, а у 1829–1830 рр. – ректора Львівського університету. Щоправда в українській історії він більше відомий як ініціатор цензурної заборони альманахів «Руської Трійці» (наказав конфіскувати весь наклад «Зорі» і «Русалки Дністрової»), граматики живої народно-розмовної мови Йосипа Лозинського та інших видань. Але уже під час революції 1848–1849 рр. в Австрії він став членом Головної Руської Ради (керівником її відділу освіти), брав участь у діяльності першого з'їзду української інтелігенції у Львові та був співзасновником Галицько-Руської Матиці¹².

Стрижневою темою його розвідки стало питання з'ясування часу встановлення польського панування у Львові у XIV ст., що почало дискутуватися через напис на давньому церковному дзвоні з собору Святого Юрія у Львові: «В ле[то] 6849 [1341] сольян бил колокол сій святому Юрію при князі Дмитрії ігуменом Євфимьем. А писал Скора Іяков». Це датування підважувало основну версію тодішньої польської історіографії про початки в 40-х рр. XIV ст. королівського панування на цих теренах. Цікавим є використання українським автором відмінних

¹² Стеблій Ф. І. Левицький Венедикт // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 85.

від польських істориків термінів (оперували такими поняттями, як включення, інкорпорація¹³), якими описувалися ці події. В. Левицький писав, що Казимир Великий ті частини Русі з містом Львовом завоював, застосовуючи терміни: взяв, захопив, оволодів¹⁴.

У директора Оссолінеуму і головного редактора його видання К. Слотвінського було ще одне важливе амплуа: друк і поширення патріотичної літератури. Ця його діяльність не залишилася не поміченою – і К. Слотвінського арештували. Протягом тривалого часу невизначеності наукова інституція залишалася під опікою лише кількох працівників. Допіру у 1839 р. куратор Х. Любомирський представив нового директора – Адама Клодзінського та хранителя фондів – Яна Шляхтовського. Бібліотека залишалася неупорядкованою, друкарня була опечатана, а читальня закрита. Як і в 1831 р., перше, чим зайнявся новопризначений директор, був ремонт занедбаних приміщень та впорядкування господарських питань. А у 1841 р., після семилітньої перерви, А. Клодзінський отримав дозвіл на відновлення діяльності часопису. До арешту попередній редактор К. Слотвінський встиг видати перший, та, частково, другий і третій зошити 1834 р. Відсутні сторінки цих двох зошитів і четвертий зошит видавав уже А. Клодзінський зі збережених матеріалів. І цим видавці часопису з дещо видозміненою назвою «Czasopismo Naukowe od Zakładu Narodowego im. Ossolińskich wydawane» виконали зобов'язання перед передплатниками 1834 р.

¹³ Fs. S. [F. Siarczyński]. Badanie, czyli mieszkańcy Rusi czerwoney mieli niegdyś iakie szczególne prawa pisane? // CNKPiO. – 1829. – z. 2. – S. 77; Stadnicki K. O pierwszych zaborcach wariagów na ziemi łachickiej i o grodzie Czerwieńsk // BNZiO. – 1844. – t. 9, S. 102.

¹⁴ B. L. [x. Ben. Lewicki]. Uwagi dotyczące się napisu ruskiego na dzwonie przy cerkwi metropolitalnej lwowskiej S. Jerzego Męczennika, a usuwające trudności z niego wynikłe // CNKPiO. – 1831. – z. 4. – S. 123–135.

Видання 1842 р. називалося уже «Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich. Pismo poświęcone dzięjom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym». У «Вступі до нового часопису» головний редактор обережно висловлювався про невідповідність ідеї Оссолінського тому, що представлялося на сторінках попередніх видань, оскільки перший редактор Ф. Сярчинський робив особливий акцент на питанні історії, що не надто поживляло інтерес до часопису, а другий редактор К. Слотвінський подавав хоч і ширший спектр матеріалів, деякі з них не мали жодного стосунку до національної культури і також були надто зосереджені на минулому. На думку А. Клодзінського, обидві редакції навіть не намагалися «йти в ногу з часом» та не виконували основного постулату М. Оссолінського про потребу поширювати відомості про його наукові колекції. А це було особливо важливим, оскільки мало заохочувати читачів ближче знайомитися з ними, розуміти їхню значущість¹⁵.

Відтак протягом третього періоду діяльності видання на його сторінках українська тематика також з'являлася не часто. Але у цей період з редакцією часопису співпрацював український дослідник Іван Вагилевич, який на той час поволі еволюціонував від ідей «Руської трійці» до полонофільських позицій. І першим у часописі було надруковано його, написаний красивою, поетичною мовою, історико-краєзнавчий нарис про оповиту легендами давньоруську кам'яну заставу на урицьких скелях – «Берда в Уричі»¹⁶. А у наступному році І. Вагилевич опублікував фольклорно-історичну розвідку «Шелудивий Буняк». Цей персонаж в український фольклор потрапив в

¹⁵ А. К. [A. Kłodziński]. Wstęp do nowego czasopisma naukowego // Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich (BNZiO). – 1842. – т. 1. – С. 3–12.

¹⁶ Wagilewicz J. Berda w Uryczu // BNZiO. – 1843. – т. 6. – С. 151–168.

часи монгольської навали і у народній пам'яті поставав у демонізованому образі. В літописній характеристиці монгол Буняк представлявся «безбожним, шолудивим та хижим» і, навіть, став прототипом гоголівського Вія. У своїй розвідці І. Вагилевич, окрім фольклорних мотивів, намагався прослідкувати й історичну канву переказу в контексті монгольської навали на Галицько-Волинську Русь. У Галицько-Волинському літописі шолудивим Буняком називали монгольського воєначальника, відомого своїм протистоянням з Данилом Галицьким. Цьому Буняку приписувалася осада фортеці в Уричі (до цієї теми згодом звертався І. Франко у повісті «Захар Беркут») та знищення легендарного міста Бич (за однією з оповідей на його місці згодом постав сучасний Дрогобич – Другий Бич). Хоча, як зазначав І. Вагилевич: «в Галичині немає міста, з яким би не були пов'язані легенди про Буняка» і автор також намагався з'ясувати походження цих легенд¹⁷.

І в ще одній іпостасі з'являвся на сторінках цього часопису у 40-х рр. XIX ст. І. Вагилевич – як перекладач. У його тлумаченні було опубліковано працю знаного слов'янофіла, любителя археології, етнографа і фольклориста З. Ходаковського «Комунікаційні дороги в стародавній Росії»¹⁸. Виразно слов'янофільська, ця розвідка була покликана показати Давню Русь як торговельно-комунікаційний центр, підкреслити її роль посередника між Заходом і Сходом, Північчю та Півднем.

Аналізуючи ситуацію з виданням часопису після його «осучаснення» та за підсумками річної діяльності головний редактор зауважував: «Зміна титулу і духу часопису була прихильно прийнята. Читачі добре сприйняли ці

¹⁷ Wagilewicz J. Szeludywy Buniak. Z podań ludu // BNZiO. – 1844. – t. 11. – S. 181–195.

¹⁸ Chodakowski Z. D. Drogi komunikacyjne w starożytnej Rosyi (z rosyisk. przełożył J. Wagilewicz) // BNZiO. – 1843. – t. 7. – S. 111–138.

зміни. А один з найвідоміших сучасних письменників Ю. Крашевський не лише похвалив нашу ініціативу, а й побажав успіхів»¹⁹. Але насправді зусилля головного редактора не зробили часопис популярнішим, і коло його читачів далі не розширювалося. А. Клодзінський вдався до радикальних заходів – зробив паузу у виданні часопису, а у 1846 р. запропонував посаду головного редактора В. Полю, який тривалий час був кандидатом на місце в керівництві закладу. Останній поставив умову – вступати в права поволі, ознайомлюючись з внутрішніми механізмами функціонування редакції. Зійшлися на компромісному рішенні і В. Поль очолив редакцію й керував у 1847–1848 рр. виданням часопису, який намагався зробити більш белетристичним.

Вочевидь однією з перших таких «емоційно-сенсаційних» тем, що мали сколихнути інтерес до часопису, стала тема початків козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького, яка з'явилася напередодні його 200-ї річниці. Це була перша окрема публікація, адже до того часу козацька проблематика не була присутня на сторінках часопису, якщо не враховувати невеличкого пасажу Ф. Сярчинського в «Історії Перемишльської землі» про те, що «козаки під проводом Хмельницького у 1648 р., які разом з татарами Львів обдерли, свої дрантаві полки по цілій Русі розсипали і до Перемишля підійшли»²⁰. Нарис 1847 р. друкувався за джерельними матеріалами з колекції Оссолінського і складався з трьох частин: короткої оповіді про початки повстання Б. Хмельницького, опису розгрому польського війська під Збаражем та листа до родичів у

¹⁹ Zdanie sprawy z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1842) przez A. Kłodzińskiego // BNZiO. – 1843. – t. 5. – S. 165–166.

²⁰ Fs. S. [F. Siarczyński]. Widomość o dawniejszym i późniejszym stanie miasta Przemyśla, o dziejach iego, o mieszkańcach niegdyś ziemi, teraz obwodu Przemyńskiego // CNKPiO. – 1829. – z. 1. – S. 8.

Краків львів'янина С. Кушевіча у часи облоги міста козацьким військом²¹. У цих матеріалах акцентувалося на злочинах, які чинилися козаками: тут козаки поставали розбійниками, що страчували людей, плюндруючи міста і села, а награване вивозили на Запоріжжя, а Б. Хмельницький представлявся зрадником. Доволі гостро критичувалися дії очільників польського війська та свавільної шляхти, що виявили неспроможність об'єднатися і консолідувати сили заради захисту, через що, зрештою, і зазнали неймовірних втрат²², та оповідалося про поневіряння львів'ян під час облоги міста²³.

Символічність цієї публікації вповні проявить себе уже в наступному 1848 р., коли політичні обставини розведуть поляків та українців Галичини по різні боки революційної барикади. Звітуючи про діяльність Оссолінеуму на початку 1848 р., директор А. Клодзінський наголошував, що для часопису цей рік мав стати найкращою епохою, а вже наприкінці 1848 р. редактор видання В. Поль бідкався, що в Галичині «інтерес до політики витіснив усі інші інтереси»²⁴. четвертий зошит першого тому часопису за 1848 р. вийшов зі значним запізненням і став останнім на цьому етапі діяльності Оссолінеуму. Настала найбільш тривала пауза у його виданні.

²¹ Nowiny o Chmielnickim. Fortelna i przemyslna zdrada Bohdana Chmielnickiego pryncypała, rebelizanta starzego kozaków zaporoskich przeciw Koronie Polskiej i W. X. Litewskiemu 1648 (Z rękopisów księgozbioru Ossolińskich) // BNZiO. – 1847. – t. 2. – S. 3–7.

²² Nowiny z pogromu wojska polskiego pod Piławcami r. 1648 // BNZiO. – 1847. – t. 2. – S. 8–13.

²³ Kopia listu ze Lwowa p. Samuela Kuszewicza, syndyka lwowskiego do Krakowa do p. Ojca swego i matki żonki swej // BNZiO. – 1847. – t. 2. – S. 14–17.

²⁴ Zdanie sprawy z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich (12 października 1848) przez A. Kłodzińskiego // BNZiO. – 1848. – t. 1. – z. 4. – S. 504–506.

Допіру у 1862 р. зміна політичних умов та поліпшення фінансового становища організації створили можливість відновити власне періодичне видання, редактором якого став Август Бельовський, що протягом 1850–1876 рр. також очолював і Заклад²⁵. Вдалий у фінансовому плані для Оссолінеуму початок 60-х рр. уможливив відновити діяльність періодичного наукового часопису під іменем «Biblioteka Ossolińskich. Pismo historyi, literaturze, umiejętności i rzeczom narodowym poświęcone. Poczet nowy».

Редагований А. Бельвським часопис від самого початку був орієнтований на дещо вищий рівень сприйняття. З цього приводу говорилося: «Ми би хотіли не лише оголошувати твори наших предків, що зберігаються в рукописах, але й публікувати сучасні авторитетні дослідження з питань науки і мистецтва, критичні огляди відомих праць і погляди на сучасний стан літератури. Ми не збираємося сягати окресів ні політичної журналістики, ні так званої белетристики»²⁶. Детальніше про історіографічну мотивацію створення видання головний редактор писав у першому номері у вступі до розділу, присвяченому історії: «Докладне знання про свій край, його історію та сучасність (...) а також усвідомлення народом себе – роз'яснити чи до вищої степені підняти – буде займати нашу увагу та становитиме предмет часопису Закладу, який від перших років свого існування надавав перевагу історії вітчизни та місцевим пам'яткам»²⁷.

Дві третини змісту першого тому часопису займали питання історії, які висвітлювалися у дослідженнях: «Королівство Галичини» та «Ян Станіслав Яблоновський»

²⁵ Kupczyński T. August Bielowski (1806–1876) // Wiek XIX: sto lat myśli polskiej: życiorysy, streszczenia, wyjątki, t. VIII. – Warszawa: wyd. Geberthner i Wolff. – 1913. – S. 485.

²⁶ Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem 17 dnia października 1861 r. M. Dzieduszyckiego // Biblioteka Ossolińskich (BO). – 1862. – t. 1. – S. 398–399.

²⁷ Bielowski A. Królestwo Galicyi // BO. – 1862. – t. 1. – S. 1.

А. Бельовського, «Архів монахів» К. Годельбського та в оглядах А. Бельовським праць В. Ільницького та І. Шараневича у збірці «Стародавні галицькі города». У цей останній період діяльності часопису його автори повернулися до практики рецензування і у першому томі за 1862 р. бачимо огляд історичних праць українських авторів.

Характеризуючи «Стародавній Звенигород» В. Ільницького²⁸, А. Бельовський вітав потяг до наукового пізнання, що з'явився в краї. В. Ільницький – священик і гімназійний учитель – подав невеликий опис села Звенигород під Львовом, який у княжі часи було центром Звенигородського князівства. Там був опис місцевості, фантазій автора про те, як це місто могло виглядати в минулому також хронологічно укладені літописні згадки про нього. Відзначивши такі позитивні сторони роботи, такі як замишленість предметом вивчення та ретельність відбору інформації, А. Бельовський вказував і на «непевні» моменти дослідження. Наприклад на те, що автор виводив початки Звенигорода з 1084 р. з краю, який називав Галицько-Перемишльським, незважаючи на те, що перші відомості про Галич датувалися допіру 1141 р. Цим оглядач нагадував, що говорячи про минуле, потрібно зважати на загальноприйнятну методику визначення дати заснування поселення та застосовувати відповідну, властиву часові географічну номенклатуру. Окрім того, на думку А. Бельовського, більшої ретельності вимагали опрацювання джерел цієї проблеми.

Що стосується «Історії міста Львова» І. Шараневича, то, на думку рецензента, його праця вирізнялася з-поміж інших тим, що автор не акцентував на політичних перипетіях, а намагався дати своєму читачеві опис внутрішнього життя тодішньої спільноти. А. Бельовський вва-

²⁸ Bielowski A. [рец.] Starodawne halickie grody. Część I. W. Illicki. Starodawny Dzwynograd (1861, 23 s.). Część II. I. Szaraniewicz. Starodawny Lwów (1862, 118 s.) // BO. – 1862. – t. 1. – S. 378–391.

жав, що праця І. Шараневича мала усі ознаки повчальної, а, отже, добротної монографії і зазначав, що «прочитали ми її зі справжньою приємністю і користю і мусимо визнати за автором дар непересічного проникнення в стосунки внутрішнього життя і їх з'ясування. На одне лише звернемо увагу – щоби намагався свої одиничні спостереження краще систематизувати і однорідні від різнорідних ретельніше відокремлювати. Читаючи працю, видно, що складові не завжди належно пов'язані між собою, натомість впливається багато загального, що розпилює увагу читача»²⁹.

І. Шараневич на сторінках часопису цього періоду постав і як автор дослідження «Церковні справи на Русі за часів Казимира Великого»³⁰. Основним завдання цього дослідження було з'ясувати, якими були досягнення «усіх цих пап, єпископів і монахів» з навернення Південної Русі в католицизм чи запровадження унії, що часом переривалися неприязними римській церкві стосунками на Русі і тривали від XII до XIV ст., коли їм почав допомагати король Казимир. І. Шараневич вважав, що саме факт захоплення Русі став визначальним у масовому покатоличенні місцевих мешканців. Проте самого Казимира автор характеризував як короля обережного, що погодився на відновлення Галицької митрополії у 1370 р. «заради спокою в цих землях та з огляду на труднощі, які переживала малоруська церква, яку у XIV ст. розривали суперечності і протистояння з Константинополем та Москвою»³⁰.

Протягом семи років «Biblioteku Ossolińskich» редагував А. Бельовський, доки суспільна байдужість не змусила його завершити цей проект. Часопис такого типу виявився дуже дорогим: згідно зі звітом про діяльність у 1867 році, коли сталася чергова перерва у виданні, вартість 10 тому становила третину наукових видатків усієї

²⁹ Там само. – С. 390–391

³⁰ Szaraniewicz I. Kościelne sprawy na Rusi za rządów Kazimierza Wielkiego // BO. – 1863. – t. 2. – S. 318–337.

бібліотеки³¹, а кількість підписників і надалі залишалася дуже малою³². Провадження «Biblioteki Ossolińskich» припинилося і 12 том за 1869 р. став останнім у цьому періоді.

У середині 70-х рр. XIX ст. у Львові організаційні процеси захопили середовище зацікавлених археологією. У зв'язку зі зростанням інтересу до предметів старовини, археологія як наука почала заявляти про своє існування, залишаючись, проте, ще тривалий час в лоні історії культури та збираючи довкола себе шанувальників минулого дуже різних зацікавлень. Мода на старовину, що її частково забезпечувала археологія, не оминула й тогочасну Галичину. У 1848 р. у річці Збруч біля села Городниця було випадково знайдено Збруцького ідола – статую невідомого язичницького бога Святовида. Ця знахідка виявилася надзвичайно великим стимулом, котрий сприяв появі цілої низки різних за характером наукових праць та ознаменувала початок пошуку та вивчення археологічних знахідок у Галичині³³. Широкий розголос в пресі за якийсь час зробив зображення Святовида своєрідним символом археологічних досліджень у Східній Галичині, що стало потужним поштовхом до подальших пошуків та організаційної роботи. Станом на середину 70-х рр. XIX ст. у Львові сформувалося достатньо велике гроно зацікавлених археологією осіб, зусиллями яких 31 грудня 1875 р. постало «Towarzystwa Archeologicznego Krajowego» (далі – «ТАК») з власною науково-інформаційною трибуною – спеціалізованим історичним часописом «Przegląd Archeologiczny» (далі – «РА»)³⁴.

³¹ Sprawozdanie z czynności zakładu na posiedzeniu publicznem dnia 12 października 1867 roku M. Dzieduszyckiego // BO. – 1868. – t. 10. – S. 432.

³² Там само. – С. 431.

³³ Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. – Львів, 2005. – С. 377.

³⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 192 (Крайове археологічне товариство).

Вивчення організаційно-наукової діяльності редакції цього видання, а також окремих аспектів його функціонування вивчалось низкою дослідників³⁵, однак специфіка змістового наповнення видання у контексті польсько-української наукової співпраці не здійснювалося.

Поява у Східній Галичині наприкінці 1875 р. археологічного товариства видається закономірним результатом зростання цікавості до дописемної історії, з допомогою якої модерні європейські нації шукали власне етнічне коріння. Щоправда, ситуація цього краю мала свою специфіку, пов'язану з нашаруванням інтересів двох народів, що однаково завзято претендували на ці землі – поляків та українців³⁶. Однак в часи, про які йдеться, основною дослідницькою настановою ще був радше пошук задля пізнання та збереження спільного минулого, а не використання історичної аргументації для конфронтації. Ідейним натхненником і творцем львівської організації археологів виступив С. Крижанівський (1841–1881 рр.) – краківський

– Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17 – 22 (Statut Towarzystwa).

³⁵ Jarowiecki J. Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 r. – Kraków – Wrocław, 2008. – S. 122; Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. III., red. J. Maternicki, L. Zaskilnjak. – Rzeszów, 2005. – S. 190–191; Масик Р. Крайове археологічне товариство у Львові (1875–1890) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, вип. 9–10. – Львів, 2008. – С. 157–170; Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): Наукові пошуки та польові здобутки // Археологічні дослідження Львівського університету, вип. 11. – Львів, 2008. – С. 209–237; Лазурко Л. Початки спеціалізованої історичної преси у Львові (часопис «Przegląd Archeologiczny») // Historia. ciągłość i zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu / Pod redakcją naukową Mariola Hoszowska, Joanna Pisulińska i Paweł Sierzęga. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. – С. 373 – 383.

³⁶ Ситник О. Археологічна наука у Львові (перша половина XX ст.). – Львів – Жешів, 2012. – С. 14.

історик, археолог і геральдист, знаний поціновувач мистецтва і старожитностей. На той час С. Крижанівський був дійсним членом краківської Академії знань та російського Імператорського археологічного товариства³⁷. У 1875 р., перебуваючи у Львові, він утворив підготовчий комітет до якого запросив «зацікавлених осіб та пошановувачів археологічних досліджень»³⁸. Віце-президентом і секретарем об'єднання стали, відповідно, професор Львівського університету Є. Янота та К. Відман, заступником секретаря – Ю. Колачковський.

Територіальна специфіка існування організації виявилася в тому, що Товариство – як наголошує Н. Булик – членським складом і мовою було польським, однак існуючи у середовищі Львова і Східної Галичини, воно зосереджувало навколо себе і українських дослідників³⁹. Так, у першому списку членів Товариства присутнє прізвище І. Шараневича⁴⁰. Згодом до активної праці у Товаристві та часописі долучився і А. Петрушевич. Підтвердженням такої навмисної «наднаціональної» спрямованості організації можуть слугувати й слова самого С. Крижанівського, виголошені ним на першому засіданні: «...до спільної праці над доісторичною археологією в нашому Товаристві слід закликати вчених всіх народностей і племен, а перш за все спільних нам родом слов'янських племен-побратимів! Спільне давнє минуле, спільна історія і спільні пам'ятки об'єднують нас на ниві історії давніх епох, об'єднувати повинні нас і на полі археології! Жорстока бороть-

³⁷ Kronika Towarzystwa archeologicznego krajowego we Lwowie // Przegląd Archeologiczny (далі – РА). – 1876. – з. 1. – С. 29.

³⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 192 (Крайове археологічне товариство). – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.

³⁹ Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): Наукові пошуки та польові здобутки // Археологічні дослідження Львівського університету, вип. 11. – Львів, 2008. – С. 210.

⁴⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 192 (Крайове археологічне товариство). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4, 9–16.

ба і всі справи політичні нехай будуть поза нами! Залишмо їх дипломатам і державним мужам!»⁴¹. Зазначимо, що цей заклик відобразився і в символі організації, що ним було обрано зображення Збруцького ідола. Округлий знак обрамляла повна назва Towarzystwo Archeologiczne Krajo-
we, а в середині постать язичеського божества Святотида оточували написи його імені польською та українською мовами та рунічні знаки. Цим символом прикрашалися титули кожного номера часопису «РА».

Вважається, що безпосереднім поштовхом до ідеї організації Товариства та власного часопису була «українська тема» – виставка колекцій археологічних знахідок Східної Галичини (Відень, 1873 р.), зібраних львівською Ставропігією. Виставка була успішною та доволі резонансною, що дало можливість львівським дослідникам звернутися до цісаря з проханням розв'язати болуче на той час питання захисту від розорення історичної спадщини народу. У відповідь на державному рівні під страхом накладення штрафу, арешту або фізичного покарання було заборонено самовільно розкопувати історичні об'єкти та пам'ятні місця. Такий захід, як наголошує Н. Булик, мав стати на перешкоді скарбошукачам та аматорам від археології⁴². Водночас існував і ще один фактор втрат предметів старовини, пов'язаний з елементарною відсутністю розуміння їхньої історичної цінності. В останній чверті XIX ст. більшість артефактів виявлялася переважно випадково, про що не завжди повідомлялося владі і що також призводило до втрат. Назагал, стан тогочасних археологічних пошуків розцінювався зацікавленими особами як загрозливий.

⁴¹ Krzyżanowski S. Mowa miana dnia 20 lutego 1876 r. na pierwszym posiedzeniu wydziału // РА. – 1876. – р. 1. – з. 1. – S. 5.

⁴² Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. – Львів, 2005. – С. 381.

Саме це визначило й мету новоствореного Товариства, сформульовану у § 2 його Статуту: «охорона древніх знахідок, що реалізовується шляхом збору, опису (або фотографування) та вивчення різноманітних рухомих та нерухомих пам'яток, які відносяться до минулого Галичини і Великого князівства Краківського»⁴³. Окрім цього, Товариство мало займатись популяризацією археології шляхом організації публічних обговорень її питань та видання, згідно з § 45 Статуту, часопису «Przegląd Archeologiczny»⁴⁴. Символом новоствореної організації стало зображення згадуваного Збруцького ідола. Ескіз емблеми обговорили й прийняли на засіданні організаційного комітету 12 січня 1876 р., а згодом затвердили на Загальних зборах⁴⁵.

Спеціально-історичний часопис «РА» видавався з 1876 до 1888 рр. з різною періодичністю та, навіть, тривалими паузами. Більш прискіпливе вивчення змісту номерів цього часопису дає можливість стверджувати, що видання 1876–1877 рр. та 1882–1883 рр. і 1888 р. суттєво відрізнялися між собою змістовим наповненням.

Першим головним редактором «РА» став львівський історик-аматор, красзнавець, археолог, етнограф, член правління Товариства та його бібліотекар Антоній Шнайдер. Структура першого номера часопису відповідала типовим взірцям, тогочасних науково-історичних видань. Перший, достатньо об'ємний, 100-сторінковий зошит часопису поділявся на чотири рубрики: статті, огляд наукової літератури з археології (її укомплектовував історик мистецтва, заступник голови Товариства Ю. Колач-

⁴³ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 192 (Крайове археологічне товариство). – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17–22 (Statut Towarzystwa).

⁴⁴ Sprawozdanie o Towarzystwie archeologicznym we Lwowie // РА. – 1882. – р. II. – з. I. – S. 102.

⁴⁵ Kronika Towarzystwa archeologicznego krajowego we Lwowie // РА. – 1876. – р. I. – з. 1. – S. 30.

ковський, який працював інженером-залізничником), різноманітних відомостей (містилася наукова інформація) та хроніки діяльності Товариства (забезпечував К. Відман, один із засновників і секретар львівської організації археологів).

Перший номер часопису 1876 р. відкривався публікацією виступу голови Товариства С. Кжижановського, яку виголосив виголошеному на першому засіданні відділу, що відбулося 20 лютого 1876 р.: «Панове! До спільної праці над передісторичною археологією мусимо запросити вчених усіх націй, а передовсім, спільних нам родом побратимів слов'янського племені. Спільне минуле, спільна історія і пам'ятки поєднують нас на теренах історії давніх епох і повинні єднати нас і на теренах археології. Нехай віддаляться від нас сучасні політичні протистояння. Залишімо їх дипломатам та державним діячам»⁴⁶.

Вивчення змісту номерів цього часопису дає змогу стверджувати, що видання під однією цією назвою з 1876–1877 рр. та 1882–1883 рр., 1888 р. суттєво відрізнялися. Попередній план видання передбачав щоквартальний випуск зошитів, але уже перший річник мав серйозну паузу, пов'язану з технічним моментом – робота над виданням влітку просто завмерла, через участь його творців в археологічних розкопках. Уже після виходу в світ першого зошита редакція виступила з заявою про неможливість регулярного друку, через участь співробітників часопису у літніх польових археологічних роботах. Протягом 1876 р. було видано три зошити часопису, і ще один у 1877 р. Через фінансові проблеми, прохолодне сприйняття спільнотою істориків і відтік кадрів робота над проектом, попри зусилля І. Шараневича та К. Відмана, припинилася. Видання відновили свою діяльність після того, як Товариство очолив Войцех Дзедушицький (1848–1909), політик,

⁴⁶ Krzyżanowski S. Mowa miana dnia 20 lutego 1876 r. na pierwszym posiedzeniu wydziału // PA. – 1876. – r. 1. – z. 1. – S. 4-5.

історик мистецтва і філософії, великий поціновувач античної культури. Його заступником став Антін Петрушевич (1821–1913) – відомий тоді науковець, активний діяч Ставропігії та Народного Дому у Львові. У 1882 році до попередньої концепції часопису як суто археологічного видання уже не поверталися. «РА» як орган відновленого Товариства став, водночас, і офіційною трибуною спеціальної цісарсько-королівської консерваторської служби, що діяла у Львові від 1873 р.⁴⁷

Після відновлення діяльності товариства знову почав виходити «Археологічний огляд», однак змінився характер публікацій, розміщених у цьому часописі⁴⁸. Попри те, що домінантною темою на сторінках часопису залишалася археологія, не бракувало тут й генеалогічних розвідок, причинкових публікацій, зокрема в галузі дипломатики та мистецтвознавчих оглядів. Автори часопису значно більшу увагу почали приділяти виданню джерел. Зокрема, опублікували зібрану А. Петрушевичем та І. Шараневичем збірку документів до історії Галичини XIV–XVIII ст., у рубриці «Історичні матеріали»⁴⁹. У 1882 р. це були грамоти та листи XIV–XVI ст., а у наступному році у цій рубриці публікувалися причинки XVI–XVIII ст.: лист П. Орлика до генерального асистента отців-єзуїтів в Римі (1727 р.) та документи про напад козаків на Перемишль у 1648 р.

А. Петрушевич також публікував такі фрагменти документів, як, наприклад, виписки з польського анонімного рукопису XVIII ст., що містив у собі різноманітні

⁴⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 28.

⁴⁸ *Przegląd archeologiczny. Czasopismo poświęcone archeologii. Organ c. k. Konserwatorium pomników oraz Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie.* Lwow, 1882. – з. 1. IX + 120 s.; Lwow, 1883. – з. 2. 152 s.; з. 3. – 136 s. Lwow, 1888 (1890). – з. 4. – 258 s.

⁴⁹ *Materiały historyczne // PA.* – 1882. – з. 1. – S. 72–94; 1883. – з. 2. – S. 118–139; з. 3. – S. 101–124; 1888 (1890). – з. 4. – S. 191–206.

прозові та віршовані описи. Дослідник звернув увагу на жартівливий віршований перелік прізвищ литовських і руських вельможних родин на якомусь сеймі, автор якого зауважував відмінність цих прізвищ і потішався над «смішними руськими іменами»⁵⁰.

Видав А. Петрушевич також і щоденник Порфирія Важинського, холмського єпископа кінця XVIII – початку XIX ст.: «Про Діаріуш кс. Важинського (єпископа холмського) від 1780 до 1804 рр.»⁵¹. Дослідник подав коротку біографічну довідку про Порфирія Важинського, сина земського судді в Могилевській губернії, що обрав монаше служіння в ордені Василян, навчався в грецькому колегіумі в Римі, а повернувшись на батьківщину, спершу присвятив себе вчителюванню, згодом зробив непогану духовну кар'єру. П. Важинський цікавився політикою, був палким прихильником Т. Костюшки, підтримував його боротьбу, сам був її активним учасником і значну частину свого щоденника присвятив висвітленню подій цього повстання⁵².

Серед інших досліджень часопису відзначимо археологічно-лінгвістичні записки А. Петрушевича, у яких він зосередився на з'ясуванні значення і походження слова «рокош»⁵³. У цій розвідці автор трактує мову як найдавнішу та найважливішу археологічну пам'ятку людського роду. На його думку, родоводи слів певної мови з'ясовують

⁵⁰ Familie litewskie / Podaje A. Petruszewicz // PA. – 1882. – z. 1. – S. 114–115.

⁵¹ Wiadomość o diariuszu, czyli dzienniku ks. Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804. dnia 4 lutego napisanego / Podał X. A. i Petruszewicz // PA. – 1882. – z. 1. – S. 24–43; 1883. – z. 2. – S. 43–72; z. 3. – S. 38–50.

⁵² Wiadomość o diariuszu, czyli dzienniku ks. Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804. dnia 4 lutego napisanego / Podał X. A. i Petruszewicz // PA. – 1882. – z. 1. – S. 24–43.

⁵³ Petruszewicz A. Archeologiczno-linguistyczne zapiski. O znaczeniu i pochodzeniu słowa “rokosz” // PA. – 1882. – z. 1. – S. 94–102.

найдавнішу історію і культуру народу, сягаючи передісторичної доби. У цьому контексті А. Петрушевич писав про задум з'ясування початків історії Русі і Польщі за допомогою лінгвістики, розбираючи значення і походження окремих слів і топографічних назв, що подають багатий і важливий матеріал для археологічних пошуків.

Долучався до едиційної діяльності й І. Шараневич, який у часописі за 1882 р. опублікував повідомлення про надгробний пам'ятник Констанції Данилович з другої половини XVII ст. в Журові⁵⁴. Констанція Данилович жила в 2-й половині XVII ст. і була дружиною Яна Потоцького. Автор подав невелику замальовку історії місцевої церкви та роду Даниловичів, представники якого були поховані у ній.

Низка публікацій І. Шараневича стосувалася археологічних розкопок у Залукві, Галичі та Крилосі, що тривали в цей час⁵⁵. Так у часописі за 1883 р. трапляється детальний план робіт з віднайдення і дослідження старовинних будівель та інших пам'яток на території цих поселень. До укладання цього плану долучався також і професор Львівської політехніки В. Захаревич, адже силами його студентів-геологів забезпечувалися земельні роботи. А у наступних номерах публікувалися звіти про ці археологічні пошуки⁵⁶. Зокрема, у 1883 р. у результаті розкопок, що проходили у Галичі, було віднайдено фундамент

⁵⁴ Szaraniewicz I. Pomnik Konstancyi Daniłowiczownej w kościele obrz. łącz. w Żurowie // PA. – 1882. – z. 1. – S. 22–24.

⁵⁵ Szaraniewicz I. Plan robot podjąć się mających w celu odszukania i bliższego zbadania starodawnych budowli lub innych historycznych pomników w Załukwi, Haliczu i Kryłosie // PA. – z. 2. – S. 3–6; Ejusd. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // PA. – z. 3. – S. 3–9; Ejusd. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 // PA. – 1888 (1890). – z. 4. – S. 3–90 і додатки.

⁵⁶ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // PA. – 1883. – z. 3. – S. 3–9.

церкви Благовіщення та знайдено кілька артефактів (хрестики, монети, уламки декорацій кам'яних), а при дослідженні валу довкола фундаменту церкви Св. Спаса знайшли кам'яний гріб. Цей звіт супроводжувався зображенням плану розкопок і карти розташування знахідок.

Своєрідне переосмислення зробленого трапляється у публікації І. Шараневичем (1888 р.) звіту про продовження розкопок, що тривали у 1884 та 1885 роках. З огляду на нові відкриття, здійснені в ці роки, потребували уточнення попередні висновки. Звертав увагу І. Шараневич і на труднощі в процесі роботи. Так видається цікавим сюжет про консервацію опрацьованих дослідниками гробів з піщаника, яку було порушено весною 1884 р., в результаті чого пам'ятка зазнала ушкоджень. Це змусило організаторів досліджень звернутися до влади Галичини з проханням вжити заходів щодо таких ситуацій. Результатом стало підписання у травні 1884 р. розпорядження Намісництва про охорону пам'яток та недопущення їх руйнування.

Також І. Шараневич подавав у своїй публікації детальний опис знайдених фундаментів, висловлював гіпотези про ймовірний вигляд будівель, пробував їх ідентифікувати, зіставляючи з інформацією з давніх писемних джерел. Спробував з'ясувати щось про діяльність орденів латинського обряду в Галичі. Детально розповідав про мотиви перенесення князем Данилом столиці з Галича до Холма у 1236 р. та описував історію цих міст у XIII ст. – в часи монгольських наїздів. Цікавим також видається сюжет про походження та родину Данила Галицького, запропонований автором. Уся ця дослідницька інформація І. Шараневича позначалася ґрунтовністю, що вигідно вирізняло цей звіт від попередніх. А знахідки з цих розкопок

презентувалися на археологічній виставці у Львові у 1885 р.⁵⁷

Перші львівські наукові часописи і ті, що значну частину свого змісту присвячували питанням історії (видання *Ossolineumi*, 1829–1869 pp.), і ті, що були спеціально науковими проєктами (*Przegląd Archeologiczny*, 1876–1888 pp.) залучали до співпраці українських учених. Українські дослідники презентували широкий спектр проблем: від мовознавства – до історії та археології. Щоправда ці наукові контакти ніколи не були системного характеру, залежали від особистих зв'язків з редакторами часописів і піддавалися зовнішньому впливу політичних обставин. Але кожен вихід українських учених у публічний простір давав можливість презентувати свій доробок ширшому загалу, а польським дослідникам – розширити межі власного бачення проблем.

⁵⁷ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i w 1885 // *PA. – 1888. – z. 4. – S. 3–89.*

**Михайло Грушевський та польсько-українське
протистояння у Львівському університеті**

У грушевськознавчій літературі протягом останнього століття доволі повно вивчено низку питань, пов'язаних з перебуванням Михайла Грушевського у Львівському університеті. Особливо детально при цьому реконструйовано обставини потрапляння молодого тоді вченого на університетську кафедру, формування ним львівської історичної школи, а також дидактичну працю українського професора. А при зверненні до проблеми взаємин М. Грушевського з польськими колегами домінує переконання про постійно зростаючу конфліктність, відгомони якої нерідко виливалися на шпальта місцевої преси і ставали надбанням широких кіл громадськості¹. Не заперечуючи наявності згаданих у літературі численних проблем комунікативного характеру, спробуємо водночас відмовитися від усталеної конфліктної парадигми й проаналізувати питання не тільки крізь призму голосних конфліктів, але й реконструювати щоденність спілкування М. Грушевського з польськими колегами.

До Львова М. Грушевський приїхав наприкінці вересня 1894 р. Невдовзі після приїзду відбувся його інавгураційний виклад у Львівському університеті. Молодого науковця прийшли послухати не тільки студенти всіх чотирьох факультетів університету, але й чимало професорів і місцевих знаменитостей, серед яких були як українці, так і поляки. Зазначимо, що останні не менш тепло та оптимістично за своїх українських колег зустріли М. Грушевського. До певної міри це пояснюється, ймовірно, не так

¹ Див. напр.: Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – S. 74–89.

фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, як тією обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери».

Перші кроки М. Грушевського у Львівському університеті зовсім не заповідали хронічного конфлікту у майбутньому. Інавгураційна лекція послужила зручною нагодою познайомитися з університетськими професорами та адміністрацією. В той самий день, 30 вересня, молодий викладач представився ректору університету К. Войцеховському, відвідав професорів І. Шараневича і А. Каліну, а також віце-президента Краєвої Шкільної Ради М. Бобжинського. На всіх цих зустрічах учень В. Антоновича розмовляв лише українською мовою. Коли ж М. Бобжинський висловив побажання, аби він намагався говорити польською, М. Грушевський відповів, що для дотримання принципу рівноправності польські колеги мають володіти українською мовою. Сам молодий професор у листі до О. Барвінського зізнався, що «перша зустріч моя з Бобжинським не була досить щасливою», а польські колеги зустріли його «ласкаво, хоч з резервою деякою»².

Постійно використовуючи українську мову у повсякденному спілкуванні на університеті, М. Грушевський зовсім не прагнув конфронтації з польськими колами, навпаки, він усіляко уникав її, деякий час залишаючись прихильником політичного курсу «нової ери». Так, невдовзі після приїзду у листі до згаданого О. Барвінського він писав: «Стараюся виступати якнайобережніше, хоч як на перших [порах] часом нікого раптом не одпихать і не зрадити. Буде[те] в Львові, то спостережете, о скільки се вда-

² «Не маю іншого, більшого інтересу ніж добро свого народу» [Листи М. Грушевського до О. Барвінського]. Передмова, публікація та примітки Леоніда Зашкільняка // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 80.

лось мені»³.

Утім, такі зусилля вченого виявилися марними, адже польська професорська колегія Львівського університету, позірно залишаючись прихильною українцям, всіма силами стримувала поширення української присутності в університеті. В «Автобіографії» М. Грушевський із прикрістю зазначав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвитку, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, – опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою «угоди», ціною деяких подачок на культурно-національним полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбивий рух серед галицьких русинів. Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що поляки нічим не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до русинів як відносин пануючої народності до служебної. [...] З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покійного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей»⁴.

Критична оцінка М. Грушевським реалій польсько-українських взаємин, нерідко поширювана ним на сторінках галицької періодики, а також загальне загострення міжнаціональних відносин як у Львові, так і в стінах університету, доволі швидко зіпсували ставлення польських професорів до свого колеги. Університетська влада, котра

³ Там само. – С. 80.

⁴ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка, 1992. – С. 201.

належала полякам, починає всіляко контролювати виклади М. Грушевського, побоюючись, що він на своїх заняттях займається політичною агітацією молоді. Так, ще в 1895 р. декан історичного факультету К. Войцеховський, відвідавши семінари М. Грушевського, назвав його наукові аргументи на користь власного розуміння ключових моментів української історії «політичними»⁵.

Але найбільше клопотів виникало тоді, коли М. Грушевському, який принципово виступав на засіданнях факультету українською мовою, оскільки на університеті формально були рівноправні дві так звані крайові мови – українська і польська, забороняли виступати «по-хлопському». Він у таких випадках, як правило, залишав засідання зі скандалом. Найбільш гучне з'ясування стосунків М. Грушевського з польською адміністрацією факультету, яке вилилося на шпальта львівської преси, відбулося в липні 1901 р., коли на вимогу декана К. Твардовського виступати польською на засіданні ради факультету український учений відмовився, на знак протесту залишивши зібрання⁶.

Згаданий скандал не переконав жодну зі сторін поступитися у своєму баченні ситуації, зробивши проблему уживання української мови у діловодстві причиною хронічних конфліктів. Тож подібні зауваження від влади факультету за використання української мови в офіційному діловодстві М. Грушевський отримував доволі регулярно. Але він вже не тільки не робив з цього публічної справи, але й намагався не звертати уваги на такі закиди. Наприклад, у щоденнику вченого є характерний запис,

⁵ Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 107–113.

⁶ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця // Діло. – 1901. – Ч. 260–261.

датований 1 березня 1905 р.: «Від декана дістав «замечание» (начхательно!), в досить арогантським тоні, за руську картку, котрою вимовся від промоції»⁷.

Цікаво, що деякі з польських професорів у антипатії М. Грушевського йшли подекуди задалеко і, всупереч його суспільно-політичній практиці, підозрювали українського колегу у тісній співпраці з російським урядом. Прикладом тут може слугувати лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербургу. Перебуваючи водночас з М. Грушевським у російській столиці, польський професор писав до свого кореспондента: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що по за тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає»⁸.

Постійні конфлікти з польськими колегами на ґрунті правного статусу української мови знеохочували М. Грушевського відвідувати ради факультету. Так, унаслідок студентських заворушень під час ректорства Я. Фіялка, коли польська сторона безпідставно їх ініціатором зробила саме українського історика, він, як свідчить щоденник, не відвідував засідання ради факультету протягом півтора року. І лише погроза з боку декана поінформувати про цей факт віденське міністерство освіти змусила його піти на раду⁹.

Утім, найбільш гостра криза у взаєминах М. Грушевського з польськими колегами виникла на ґрунті намагань українських студентів і професорів поглибити україн-

⁷ Грушевський М. Щоденники // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 43.

⁸ Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – S. 251.

⁹ Грушевський М. Щоденник // Український історик. – 2006–2007, № 4 / 1–2. – С. 36.

ський характер Львівського університету або створити для українців свій вищий навчальний заклад у столиці Східної Галичини. При цьому український історик доволі активно заангажувався у цю складну боротьбу. Системно та найбільш детально свої погляди на формування вищої національної школи в Галичині М. Грушевський виклав у статті «Справа українського університету у Львові», де доводив, що створенням українського університету у Східній Галичині уряд розв'язав би багато проблем, пов'язаних з національними непорозуміннями між поляками й українцями.

З огляду на відверту підтримку М. Грушевським домагань української молоді, польське керівництво університету зовсім несправедливо саме у ньому вбачало чи не найголовнішого ідеолога та організатора численних студентських акцій. Про це промовисто свідчить лист К. Студинського. Ось як він описує участь М. Грушевського у заспокоєнні студентів під час протестів 1901 р. «Додам також, – пише він, – що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публично, при Колессі), хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського»¹⁰. Уявлення про те, наскільки далеко зайшло протистояння між поляками та українцями в стінах Львівського університету, дає згадка М. Грушевського у щоденнику, що він певний час «викладав з револьвером у кишені»¹¹.

Конфлікти у стінах університету вплинули на неприхильну поставу М. Грушевського щодо співпраці у польських наукових товариствах і періодичних виданнях. Як відомо, український учений у перші роки перебування у Львові вступив до складу Історичного товариства, а

¹⁰ Цит. за: Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова. – С. 113.

¹¹ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 21.

також був обраний членом-кореспондентом краківської Академії знань. Утім, наслідком конфліктів стало його демонстративне нехтування пропозиціями співпраці. Про це свідчить, наприклад, його відмова на прохання А. Прохазки опублікувати результати своїх археографічних подорожей до Варшави на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny». Згадуючи про цей факт, М. Грушевський у листі до М. Біляшівського писав: «Прохаска, почувши від мене про Ваш архів, став просити аби я їм щось хоч коротенько про се написав. Я, не будши охочим служити чужим богам, відмовився...»¹². Подібну нехоть до співпраці з польськими колегами український професор культивував й у власних учнях. Промовистим прикладом тут є його слова з листа до М. Кордуби: «Видів Вашу рецензію в Kwartalniku; на що Ви туди пишете?»¹³.

Утім, попри щойно згадані конфліктні ситуації, буденне спілкування М. Грушевського з польськими колегами не було винятково прикритим для обох сторін. Це, врешті, й цілком зрозуміло, адже слід було розв'язувати численні поточні проблеми: відкриття нових кафедр, їх обсадження фахівцями, призначення студентам стипендій, промоцію на вчені ступені своїх учнів тощо. І тут, як бачимо з листів М. Грушевського і його щоденника, в українського вченого склалися цілком нормальні ділові відносини з польськими колегами, яких він цілком підтримував з більшості обговорюваних на раді факультету питань, голосуючи з ними цілком солідарно. З деякими з польських колег він навіть підтримував ближчі контакти. Серед таких, передовсім, назовемо ім'я професора Б. Дембінського, часто згадуваного на сторінках щоденника М. Грушевського.

¹² Листування Михайла Грушевського. – Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2001. – Т. II. – С. 35.

¹³ Відділ рукописів ЛННБУ імені В. Стефаника. – Ф. 61. – Оп. II. – Спр. 79. – Арк. 110 зв.

Загалом, на той час на філософському факультеті під національним оглядом було дві партії – численна польська та значно менша кількісно українська. До останньої належали М. Грушевський, І. Шараневич (невдовзі після приїзду М. Грушевського спенсіонувався), К. Студинський та О. Колесса. При цьому зазначимо, що саме український історик уважався найбільш опозиційним до адміністрації факультету. Українські філологи нерідко навіть виступали посередниками під час суперечок, що виникали на засіданнях. Так, вони нерідко перекладали українські виступи М. Грушевського польською мовою колегам, коли ті заявляли, що не розуміють сказане. Одну з таких ситуацій як кумедну М. Грушевський змалював у щоденнику: «Мав засідання факультета, на котре такі пішов, по довгих ваганнях [...]; була курйозна ситуація, коли О. Колесса ходив до вікна мене запитувати від факультету»¹⁴.

На засіданнях ради факультету М. Грушевський, коли виникали спірні питання, нерідко ставав на позицію свого приятеля Б. Дембінського. Так було, наприклад, у випадку обсадження кафедри всесвітньої історії нового часу, яку після скандальних виборів у непростій боротьбі зі Станіславом Закшевським (саме його попирали Б. Дембінський і М. Грушевський) посів Шимон Аскеназі¹⁵. Відчуття несмаку від скандальної ситуації на згаданий раді М. Грушевський передав у щоденнику: «Було засідання факультету преінтересне – в справі обсади катедри польської історії (хибні цитати, метода і помпа, конфесати, сіонізм – Войцеховський); втік зараз по сій точці».

¹⁴ Грушевський М. Щоденник // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 51–52.

¹⁵ Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – S. 42.

Найбільше у щоденнику М. Грушевського йдеться про реакцію польських колег на його численні прохання про наукові відрядження. Зауважимо, що польські науковці, чудово розуміючи необхідність археографічних подорожей для якісної реалізації наукових планів, загалом із розумінням ставилися до подань українського колеги. Водночас із підтримкою клопотань українського колеги про надання відряджень члени ради факультету не могли вплинути на те, щоб ці подорожі були оплачувані з бюджету університету чи міністерства. Не завжди отримуючи бажане, тобто оплачувану відпустку, М. Грушевський не зовсім обґрунтовано ображався на польських професорів: «А урльоп міні прийшов, хоч і без підмоги – панове колеги бодай тим зробили собі сатисфакцію»¹⁶.

Також неодноразово М. Грушевський контактував з польськими колегами у справах докторування його студентів. Загалом, під керівництвом українського вченого стали докторами сім молодих українських істориків, а С. Томашівський встиг також габілітуватися. І тут, як свідчить листування та щоденники автора «Історії України-Руси», ситуація загалом перебувала у руслі професійного розв'язання проблем, що виникали. Екзаменуючи учнів М. Грушевського, польські колеги ставили їм доволі високі оцінки. При цьому, щоправда, дорікали самому українському вченому, що його учні, за тодішньою модою, не прослухали курси на котромусь з більших західних університетів. Зазначимо також, що жоден з молодих українських істориків ніколи не нарікав на упередженість польських професорів.

Поглибленню співпраці польських та українських істориків сприяв також той факт, що студенти Львівського університету відвідували наукові семінари як польських, так і українських професорів, де мали можливість врівно-

¹⁶ Грушевський М. Щоденник // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 110.

важити власне національне бачення минулого земель Речі Посполитої альтернативним поглядом. Так, знаний польський дослідник староруської літератури О. Брікнер був учнем відомого українського мовознавця О. Огоновського. Представники української інтелектуальної еліти С. Томашівський, С. Рудницький, Є. Барвінський відвідували семінар з всесвітньої історії проф. Б. Дембінського, у семінарі з австрійської історії проф. Л. Фінкеля займалися Є. Барвінський, Б. Барвінський, О. Сушко, П. Грабик. Семінар з історії права та устрою проф. О. Бальцера закінчили С. Томашівський і Б. Барвінський (1901–1902)¹⁷. Однак напередодні світової війни українська та польська молодь вважали за краще навчатися в семінарах своїх професорів. Тож українські студенти зазвичай спеціалізувались на семінарі М. Грушевського. Обидві історіографічні спільноти, не пориваючи численних зв'язків, все-таки повільно дистанціювалися одна від одної.

У 1910-х рр. М. Грушевський відчутно втомився боротися на два фронти: з польськими діячами, котрі розпочали проти нього голосну кампанію на шпальтах місцевої преси і у Відні, а також проти діячів національно-демократичної партії, котрі постійно шукали шляхів порозуміння з польськими очільниками краю. У цей час він дедалі триваліше затримується на Наддніпрянській Україні та щоразу частіше згадує про свій намір спенсіюватися в 1914 р., коли минеться двадцять років його перебування на університетській кафедрі. Утім, цим планам, як відомо, завадила Перша світова війна і М. Грушевський вимушено залишив Львів. У роки війни проти українського вченого було розпочато дисциплінарне слідство. Закидалося йому, крім цього, і самовільне залишення посадових обов'язків. За характеристикою на М. Грушевського

¹⁷ Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1899. – Т. I. – S. 206, 209; Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1912. – Т. II. – S. 317–318, 514.

військова комендатура Львова, котра провадила слідство, звернулася до керівництва Львівського університету, а той, своєю чергою, переадресував запит на факультет. До честі університетської корпорації, львівська професура не знайшла чогось злочинного у діях колишнього колеги¹⁸.

Зазначимо, що хоча з того часу М. Грушевський більше ніколи не відвідував Львів, у нього й надалі збереглися добрі людські взаємини з деякими з польських колег. Доказом сказаного є широке святкування шістдесятиліття від дня народження М. Грушевського в 1926 р. Серед численних вітальних адрес, бачимо й декілька щирих побажань, надісланих зі Львова. Так, від Польського історичного товариства та редакції журналу «Kwartalnik Historyczny» «найліпші бажання з приводу ювілею» висловили С. Закшевський, Я. Птасьнік та К. Тишковський. Від правління Наукового Товариства у Львові, «у визнанні настільки ретельних його [М. Грушевського] заслуг для науки, найліпші з тої okazji побажання» висловили голова О. Бальцер і П. Дамбковський¹⁹.

Відгукнулися колишні львівські колеги й на сумну звістку про передчасну смерть М. Грушевського в листопаді 1934 р. у Кисловодську. Незважаючи на шовіністичні вибрики газети «Kurjer Lwowski»²⁰, польські вчені солідарно піднесли незамінність втрати для української науки, що, за словами редакції журналу «Kwartalnik Historyczny»,

¹⁸ Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 419.

¹⁹ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. – Київ: Видання ювілейного комітету, 1927. – С. 136.

²⁰ a. Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1934. – № 328. – S. 3.

«осиротіла» з відходом ученого²¹. Осягаючи величність постаті дослідника в історії східноєвропейської культури, професор Львівського університету П. Дамбковський писав: «Була то видатна постать, а для українців перед військовою та в окресі революції 1917–1918 рр. – незаперечний авторитет»²². Останній також надіслав свої співчуття до канцелярії ВУАН та АН СРСР, членами яких був покійний²³.

У підсумку зазначимо, що відносини М. Грушевського з польськими вченими можна назагал вважати типовими для взаємин інтелігентських середовищ панівної та підкореної націй, коли перші хочуть будь-якою ціною зберегти статус-кво, апелюючи до традиції, тоді як другі у бажанні збільшити свій вплив звертаються до загальнолюдських цінностей і прав. Звідси, власне, походить і практика протистояння – голосні, з залученням якомога ширшої аудиторії, взаємні звинувачення – у руйнуванні усталеного порядку, з одного боку, та небажанні достосуватися до гуманітарних вимог початку ХХ ст. – з іншого. Поза тим, бачимо цілком солідарну працю в середині університетського цеху й абсолютно колежанські прояви поведінки в суто життєвих ситуаціях. Останнє й не дивно, адже консервативність наукового співтовариства є загальноновизнаною, тому людина науки, без різниці її національної приналежності, просто вимушена діяти у сформованому полі фахових традицій. Сказане, на нашу думку, актуалізує подальше вивчення польсько-української наукової співпраці, що, врешті, уможливить відмовитися від

²¹ Modelski T. E. Mychajło Hruszewskij // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 1023–1024.

²² Dąbkowski P. Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski // Przewodnik historyczno-prawny. Czasopismo kwartalne. – Lwów, 1937. – Rocznik V. – S. 138.

²³ Санкт-Петербургский филиал архива РАН. – Ф. 2. – Оп. 17. – Ед. хр. 167. – Л. 48–49.

поширеного стереотипного погляду про тотальне міжнаціональне протистояння у всіх сферах життя.

**Співпраця українських учених з
Історичним товариством у Львові (1886–1939 рр.)**

Однією з актуальних проблем сучасної історіографії є проблема дослідження взаємної інтеграції національних історіографічних середовищ. Маловивченим, зокрема, є питання взаємодії українських та польських дослідників старовини, що провадили наукову діяльність у Львові на межі XIX–XX ст.: а саме проблема співпраці українців з Історичним товариством, яке представляло на теренах Галичини найчисленнішу групу польських професійних істориків. Так як невід’ємною частиною діяльності Товариства того часу було видання під його егідою першого вповні фахового національного історичного часопису «Історичний Квартальник» (далі – «ІК»), з редакцією якого також співпрацювали й українські автори, то на особливу увагу заслуговує огляд їхнього наукового доробку.

Початки існування Історичного товариства відзначались звертанням особливої уваги його членів на місцеву історію та історіографію, адже Товариство у Львові як регіональна організація істориків серед своїх пріоритетних завдань, відображених у статуті, виділяла «пробудження та допомогу розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі»¹. Саме це визначило і зорієнтованість часопису на минуле Галичини та дало змогу відкрити його шпальта для наукових дискусій навколо проблем української історії. Над цими питаннями активно працювали й українські дослідники, для яких певний час часопис «ІК» був чи не єдиною фаховою трибуною². Процеси творення Історичного товариства збіглися

¹ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

² Тельбак В. Українська історична наука на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (до 1914 p.) // Wielokulturowe śródo-

у часі з початками «нової ери» в українсько-польських стосунках, яка відіграла особливу роль у розвитку української історіографії. Так у 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру «Всесвітньої історії з спеціальним оглядом історії Східної Європи і руською мовою викладання», яку очолив М. Грушевський, і яка стала основною базою підготовки українських дослідників історії, що згодом утворили осердя львівської школи Грушевського³. Як зазначає Л. Зашкільняк, «нова ера» створила можливості для становлення новочасної української історіографії, яка докладала серйозних зусиль для того, щоб прорвати пута історичного романтизму і вийти на новий рівень історичного дослідження, яким тоді вважався позитивізм⁴.

У перші роки існування товариства до співпраці із ним активно залучались українські дослідники старовини. Зокрема, у списках співробітників товариства трапляються імена І. Франка, М. Грушевського, О. Барвінського, О. Колесси, М. Кордуби, К. Студинського, Ю. Целевича, А. Пертушевича.

Найбільш плідно співпрацював з Історичним товариством з-поміж усіх українських учених Іван Франко. Початком великого періоду взаємодії з польськими періодичними виданнями та громадськими організаціями став вступ письменника протягом 80-х – 90-х рр. XIX ст. до складу кількох польських наукових товариств, зокрема Наукової читальні, Народознавчого товариства, Товариства прихильників освіти, Кола наукового та Історичного товариства⁵. Що стосується його діяльності як члена Істо-

wisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. III. – Rzeszów, 2005. – S. 245.

³ Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T.II. – Rzeszów, 2004. – S. 275–276.

⁴ Там само. – S. 280–281.

⁵ Середа О. Співробітництво Івана Франка з «Товариством істо-

ричного товариства, то Іван Франко брав активну участь у дискусіях на засіданнях, які точились як навколо питань, присвячених минулому України та Польщі, так і проблем всесвітньої історії. Уперше він виступив 18 лютого 1888 р. з приводу доповіді О. Бальцера «*Lomoiium Cracoviense*»⁶. На засіданні 17 березня 1888 р. І. Франко взяв участь у обговоренні виступу М. Мазановського, присвяченого видатному польському письменнику А. Мальчевському⁷. Протягом листопада – грудня того самого року вчений брав участь в обговореннях доповідей А. Прохазки про князя Романа Сангушка та В. Маргоша про селянські стосунки на Русі у XV ст.⁸. 14 грудня 1889 р. І. Франко брав участь у дискусії з приводу історико-краєзнавчої доповіді Ф. Папе, присвяченої минулому Сколя та Тухольщини⁹; 19 березня 1892 р. – Л. Пшісецького про становище історії у новітній системі знань¹⁰; 21 січня 1897 р. – О. Колесси про відносини літературної творчості руських племен у найдавніший період¹¹. На засіданні 31 жовтня 1896 р. гостра дискусія розгорілась між І. Франком та А. Прохазкою з приводу доповіді польського вченого, присвяченої історії Берестейської унії. Зокрема, у Звіті зазначалося, що у своєму виступі І. Франко обговорював

ричним» у Львові, в: Українське літературознавство. Вип. 56. – Львів, 1992. – С. 137.

⁶ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny (далі – КН), 1888. – S. 350–351.

⁷ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1888. – S. 526.

⁸ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1889. – S. 179–180, S. 379.

⁹ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1890. – S. 218.

¹⁰ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1892. – S. 689.

¹¹ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1897. – S. 478–479.

головні моменти доповіді: загальне цивілізаційне тло, де А. Прохазка не зовсім об'єктивно поділив світло і тіні між Сходом і Заходом, погляд доповідача на історію Русі, де ним було хибно ідентифіковано південну Русь з північною, переоцінено значення татарської навали і не зовсім об'єктивно оцінено візантійські впливи¹².

На засіданнях Історичного товариства І. Франко неодноразово проявляв себе також і в амплуа доповідача. Так, 21 травня 1892 р. ним було виголошено доповідь на тему «Характеристика руської літератури XVI–XVII ст.», у якій він прорецензував новий том «Історії літератури руської» О. Огоновського, і яку згодом опублікували у «ІК». Ця праця І. Франка була однією з перших польсько-мовних характеристик української літератури вказаного періоду. Відзначивши відсутність цілісного наукового опрацювання історії південно-руської літератури, І. Франко віддав належне праці О. Огоновського як першій спробі такого роду. Водночас він звернув увагу на недостатнє представлення у праці О. Огоновського давнішої літератури (до 1794 р.). Аналізуючи поданий автором поділ давньої літератури на періоди, І. Франко запропонував власну концепцію, згідно з якою перший період тривав до 1569 р., другий – до 1794 р., третій – до кінця XIX ст. Саме другий період, на огляді якого І. Франко акцентував увагу у своєму виступі, він представив як першу спробу створення південними русинами власної південно-руської літератури та школи. На засіданні товариства навколо цієї доповіді І. Франка розгорілась жвава дискусія, в якій взяли участь Семеньські, Скроховські, Третер, Косовські¹³. Викликав цей виступ і великий науковий та громадський резонанс, повідомлення про нього вмістили львівські га-

¹² Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1897. – С. 255.

¹³ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1892. – С. 690–691.

зети «Діло», «Зоря», «Kurjer Lwowski». А згодом ця праця стала підставою прохання письменника до керівництва львівського університету надати йому право читати лекції з української літератури й етнографії¹⁴.

26 травня 1894 р. І. Франко виголосив на засіданні товариства доповідь «Причинки до історії Брестської унії 1596 р.», що викликала жваву дискусію і згодом також була надрукована у часописі. У цьому виступі він подав характеристику відомого полемічного твору «Пересто-рога», та висловив припущення щодо часу його створення (ймовірно 1600–1605 рр.) та авторства (відомий львівський братчик Юрій Рогатинець)¹⁵. У трактуванні берестейських подій І. Франко схилявся до думки, що почала переважати в українській історіографії в 80-х – 90-х рр. ХХ ст., і згідно з якою унія не розглядалась з точки зору зради та впровадження польським урядом силовими методами, а сприймалась як доповнення і оновлення стародавньої традиції, та як фактор, що поєднав Русь із західноєвропейською цивілізацією¹⁶.

19 січня 1895 р. І. Франко виступив з доповіддю «Про Іпатія Потія як церковного письменника», у якій роглянув біографію володимирського єпископа і його літературну спадщину. І. Франко зазначив у вступі суттєве ігнорування літературних праць І. Потія та їхню важливість для пізнання цієї непересічної особистості та його епохи. Подав його життєпис (до 1593 р.), спростувавши недокладні та хибні біографічні нариси Л. Кішки, Сапегі, Вишневецького, Тріпольського. Поверхово згадавши про найважливіші факти з пізнього життя І. Потія, І. Франко

¹⁴ Серeda О. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові // Українське літературознавство. Вип. 56. – Львів, 1992. – С. 139–140.

¹⁵ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1894. – S. 575–576.

¹⁶ Franko I. Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r. // КН. – 1895. – S. 1–22.

представив розлогу характеристику та класифікацію його літературних творів. У дискусії з приводу цієї доповіді взяли участь Л. Кубаля, Б. Дембінський¹⁷.

Розрив наукових стосунків І. Франка з товариством трапився після публікації 8 травня 1897 р. у віденському журналі «Die Zeit» його статті про А. Міцкевича під назвою «Поет зради». Це призвело до виключення письменника з рядів товариства та припинення редакцією часопису «ІК» співпраці з ним.

Як члени Історичного товариства, на його засіданнях виступали також такі українські дослідники як Ю. Целевич, О. Колесса, К. Студинський, А. Петрушевич. Детальну історію василіянського монастиря Скит Манявський, який відігравав значну роль в історії Галицької Русі, подав Ю. Целевич на засіданні товариства у 1887 р. У виступі він зазначив, що першим, хто писав про історію монастиря, був І. Вагилевич (1848 р.), до цієї теми також звертався А. Петрушевич (1860 р.). Згодом Ю. Целевич перейшов безпосередньо до історії Скиту – єдиного у межах тодішньої Польщі монастиря, який після введення унії залишився православним. Цей монастир, заснований у Маняві 1611 р. Яном Кніхініцьким, проіснував до 1785 р. і був ліквідований указом цісаря Йозефа II. У 1620 р. монастир отримав ставропігійний статус, що дав йому можливість звільнитись від впливів православного єпископату і перейти під патронат царгородського патріархату, та дав монастирю велику внутрішню свободу. Періодом розвитку і розквіту монастиря був час від його створення і аж до 1700 р., тобто до прийняття унії львівською дієцезією. Що стосується зовнішньої політики монастиря, то у боротьбі царгородського патріархату з московським монастир займав сторону першого. На думку Ю. Целевича, зі сторони Польщі було помилкою, що у 1676 р. держава

¹⁷ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1895. – S. 404.

заборонила Скитові контакти з Царгородом, що могло підштовхнути монахів до протилежної сторони. Однак Скит залишався вірним Речі Посполитій, тримаючись первинного визнання віри, позаяк Польща не визнавала унійного рівноправ'я. У дискусії з приводу цієї доповіді брали участь Л. Дзедзіцький, Скобельський, Войцеховський). На опубліковану згодом доповідь Ю. Целевича часопис відгукнувся обширною рецензією Л. Дзедзіцького, у якій він детально переповів зміст публікації та зауважив, що автор використав усі доступні джерела, що стосувались Скиту. Водночас, Л. Дзедзіцький висловив побажання представлення історії Скиту на ширшому цивілізаційному тлі, що дало б можливість краще зрозуміти й оцінити впливи та значення цього монастиря¹⁸.

Олександр Колесса 21 січня 1897 р. виступив з доповіддю на тему «Взаємини літературної творчості руських племен у найдавніший період», в якій подав характеристику актуального стану досліджень цієї галузі та виступив з запереченням тенденційних поглядів тодішніх російських учених. Зокрема, О. Колесса вважав за хибне і таке, яке суперечить ряду історичних фактів, популярне в Росії твердження Піпіна про те, що до татарських нападів Південна та Північна Русь були одним цілим і мали спільну мову та писемність. Доповідач говорив, що історичні та філологічні джерела стверджують уже у XI–XII ст. значні етнографічні відмінності між Південною (Київською) та Північною (Новгородською) Руссю, яка була серединним племінним типом між Південною Руссю та великоруськими племенами, зосередженими навколо Суздаля, Володимира, Москви. На думку О. Колесси, діалектичні відмінності, зафіксовані у найдавніших пам'ятках, свідчать про існування у XI–XII ст. на

¹⁸ Dziedzicki L. [Rec.:] Celewycz J. Istorja Skitu Maniawskoho wraz zbirnykom hramot, łystiw i dejakich sudowych dokumentiw dotyczych toho monastyria // KH. – 1887. – S. 621–627.

означених теренах південного та північного мовних типів. Автор представив хронологію створення писемних пам'яток, на основі якої показав, що, на відміну від південних земель, де самостійна література розвивалась від XI ст., на півночі ці процеси розпочались допіру наприкінці XV ст. Навколо цієї доповіді на засіданні товариства розгорілась гостра дискусія, в якій взяли участь І. Франко, Я. Б. Антоневіч, Л. Фінкель та сам доповідач. У звіті з засідання товариства, опублікованого на сторінках часопису, було подано значну за розмірами анотацію цієї доповіді – 2 сторінки, коли, зазвичай, така інформація сягала 0,5 – 1 стор. Усе це може бути свідченням того, що у той час у питаннях обстоювання власної національної незалежності поляки співчували українцям і сприяли вираженню їхньої позиції, зокрема на шпальтах наукової періодики¹⁹.

Кирило Студинський виступив на засіданні 10 листопада 1900 р. з доповіддю «Боротьба за Унію між Іпатієм Потієм та Мелетієм Смотрицьким», яка була частиною його студій над генезою полемічних творів М. Смотрицького (до 1608 р.). Автор акцентував увагу на бракові досліджень літературної творчості М. Смотрицького, зокрема його полемічних творів раннього періоду, які дають цінний історичний матеріал для характеристики цієї видатної особи. Рукопис твору М. Смотрицького «На другий лист велебного отця Іпатія...» було знайдено у Оссолінеумі, і хоч підпису автора під ним не було, на думку доповідача, це була його праця, як з точки зору стилю, так і думки. Доповідач передав короткий зміст твору та дав оцінку його літературної вартості, подав охарактеризував продовження полеміки з І. Потієм, яка спалахувала у 1608 р. та 1610 р. Аналізуючи літературні твори, а також характеризуючи обидвох персон, К. Студинський спробував з'ясувати причини, які схилили М. Смотрицького до прийняття

¹⁹ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1897. – S. 478–479.

унії. До, які підняв український учений на засіданні, долучився С. Заленський²⁰.

Одним із важливих аспектів співробітництва українських вчених з товариством є їхнє залучення до роботи над часописом «ІК». Найбільш активно співпрацював з «ІК» І. Франко, який протягом 1888–1889 років на замовлення редакції написав понад півтора десятка рецензій. Сферою інтересів письменника була етнографія українського населення, історія української літератури, фольклористика, краєзнавство. На замовлення редакції «ІК» він здійснював огляди часописів, що видавались у наддніпрянській Україні: «Київська старовина»²¹, видань «Читання в історичному товаристві Нестора Літописця»²².

З-посеред праць з історії української літератури І. Франко робив огляди на дослідження К. Лучаковського про галицького поета Антона Любича Могильницького, сучасника М. Шашкевича, що у 1861–1866 роках був делегатом крайового сейму до віденської Державної ради. На думку І. Франка, його біографія була важливим причинком до історії національного відродження Галичини, адже М. Могильницький, як і М. Шашкевич, Я. Головацький чи Устиянович належали до піонерів цього відродження²³. Як зібрання цінних відомостей історичного, археологічного й топографічного характеру про Запоріжжя, позитивні відгуки І. Франка отримала праця Д. Яворницького «Запоріжжя в остатках старовини і переказах народу»²⁴.

²⁰ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // КН. – 1900. – S. 731–732.

²¹ Franko I. [Rec.:] Кієвская Старина, ежемесячный исторический журнал, 1888 // КН. – 1888. – S. 451–452.

²² Franko I. [Rec.:] Чтенія въ историческомъ обществе Нестора летописца // КН. – 1889. – S. 333–334.

²³ Franko I. [Rec.:] Лучаковскій К. Любичъ Могильницкій: его жите и значѣне // КН. – 1888. – S. 276–277.

²⁴ Franko I. [Rec.:] Эварницкій Д. Запорожье в остатках старины

Надзвичайно важливим, на думку І. Франка, було дослідження російського вченого С. Венгєрова під назвою «Критико-бібліографічний словник російських письменників та вчених», позаяк автор зосередився на творчому доробку великої кількості не надто відомих особистостей, що працювали у галузі російської, польської та української літератури²⁵. Ознайомив І.Франко широке коло польськомовних читачів часопису і з працею М. Дашкевича «Відгук про твір Петрова: нариси історії української літератури XIX ст.». Подаючи детальний короткий зміст цієї праці, І. Франко висловив власні застереження що, до думки М. Дашкевича про майбутній, у міру зближення стосунків між українцями та великоросами, занепад української літератури. І. Франко писав: «Мені здається, що автор даремно впровадив до своєї праці це в цілому не наукове питання, само по собі сумнівної ваги, і, надто, нічим у його праці не мотивоване. Чи буде українська література розвиватись, чи занепадати, вирішить майбутнє, а не висновки вчених»²⁶.

Різкою була рецензія І. Франка на дослідження Урсина «Нариси з психології слов'янського племені», у якому він подав історико-біографічні нариси про А. Міцкевича, Ю. Словацького, Красінського, М. Гоголя. Автор ідентифікував московське слов'янофільство з польським месіанством і містицизмом Гоголя, підвівши ці різні явища під загальну рубрику «містичного патріотизму»²⁷.

и преданіях народа // КН. – 1889. – С. 332–333.

²⁵ Franko I. [Rec.:] Венгєровъ С. Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ (отъ начала русской образованности до нашихъ дней) // КН. – 1889. – С. 131–133.

²⁶ Franko I. [Rec.:] Дашкевич М. Отзывъ о сочиненіи г.Петрова: Очерки исторіи украинской литературы XIX столетія // КН. – 1889. – С. 551–554.

²⁷ Franko I. [Rec.:] Урсин: Очерки из психологіи славянскаго племени. Славянофилы // КН. – 1888. – С. 273–274.

Предметом зацікавлень І.Франка як співпрацівника часопису була також і фольклористика: на шпальтах часопису є його рецензії на монографію О. Буслаєва про великоруські билини та духовні вірші – роботу високого наукового рівня, яка, незважаючи на застарілу наукову методику, про що говорить у передмові і сам автор, містила багато цінних зауваг і спостережень²⁸; Огляд праці О. Потебні «Пояснення малоруських та споріднених народних пісень» – перша високопрофесійна спроба пояснення українських колядок, у якій автор розкрив свій талант ретельного аналітика²⁹.

На сторінках «ІК» І. Франко, відомий власними красназнавчими дослідженнями й етнографічними пошуками, виступив також рецензентом тієї частини науково-популярного підручника з географії Русі Р. Заклинського, яка була присвячена Галичині. Він закидав автору змішування фізичної, історичної та етнічної географії, відзначав відсутність систематичності у дослідженні, звертав увагу на велику кількість фактологічних помилок, хаотично підібраний матеріал та доповнення книги картою, що не мала практичного значення. У підсумку І. Франко зауважував, що нагромадження великої кількості різнорідних матеріалів та замилювання предметом дослідження є недостатнім для написання доброї праці³⁰.

Для «ІК» І. Франко написав ряд рецензій на праці з рубрики «Збір відомостей про етнографію краю», виданням яких займалась антропологічна комісія краківської Академії Знань під керівництвом І. Коперницького. Саме з його діяльністю І. Франко пов'язував зростання фахового

²⁸ Franko I. [Rec.:] Буслаев О. И. Народная поэзия. Исторические очерки // КН. – 1888. – С. 273.

²⁹ Franko I. [Rec.:] Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки // КН. – 1888. – С. 452–454.

³⁰ Franko I. [Rec.:] Заклинський Р. Географія Руси. Ч. 1. Русь галицька, буковинська и угорська // КН. – 1888. – С. 275–276.

рівня цих етнографічних видань: «Завдяки праці І. Коперніцького, старанність та закоханість якого у предмет може оцінити лише той, хто знає з якими труднощами пов'язані пошуки одиничних етнографічних речей у тих величезних лісах, які називаються пісенними збірниками Чубинського та Я. Головацького». Представляючи детальний розбір аргументів І. Коперніцького у праці «Причинки до етнографії руського населення Волині», І. Франко висловив зауваження з приводу мовознавчого вступу до праці й спростував хибні висновки автора про русифікацію деяких районів Волині, що, начебто, потягла за собою не властиві для української мови граматичні зміни³¹. Приводом до продовження діалогу І. Франка та І. Коперніцького стала наступна праця редактора – збірка 1500 польських народних пісень. У рецензії Франко висловив певні зауваги щодо методики класифікації автором зібраного матеріалу³². Найбільш гострою була рецензія І. Франка на працю І. Коперніцького «Про руських горян у Галичині», у якій він висловив зауваження до застосованих автором, на підставі зібраних матеріалів, критеріїв поділу гірського населення Галичини на групи. «Етнографічний нарис» І. Коперніцького, писав І. Франко, є у польській етнографічній літературі першим систематичним конспектом дослідження руських горян. Однак не з усіма висновками цієї спеціальної наукової подорожі можна погодитись. Передусім не вистарчає того, без чого у наш час наукових подорожей не можна уявити – ґрунтового приготування, вичерпного ознайомлення з тим, що було напрацьовано іншими дослідниками»³³. Саме ця рецензія І. Франка при-

³¹ Franko I. [Rec.:] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu // KH. – 1888. – S. 268–273.

³² Franko I. [Rec.:] Kopernicki I. Pieśni górali Bieskidowych z okolic Rabki // KH. – 1889. – S. 262–263.

³³ Franko I. [Rec.:] Kopernicki I. O góralach ruskich w Galicyi // KH. – 1889. – S. 742–744.

звела до розриву його приятельських стосунків з І. Коперніцьким та перерви у співпраці з редакцією часопису. У рубриці «Полеміка» було надруковано гостру відповідь І. Коперніцького І. Франку³⁴. Поряд розмістили також доволі різку відповідь О. Кольберга на Франкову рецензію його третього тому «Покуття», попри те, що у самій рецензії І. Франко високо оцінив це дослідження, і зауважив, що «допіру від появи 'Покуття', русини отримали нагоду пізнання правдивої фонетики того дуже характерного діалекту»³⁵. Як зазначає О. Середа, з такою різкою реакцією двох широко відомих у польських наукових колах учених редакція «ІК», очолювана К. Ліске, не могла не рахуватись³⁶.

Протягом 1896 р. співпрацював з редакцією часопису Мирон Кордуба. Його огляди стосувались найрізноманітніших питань: історії Прибалтійського краю та Білорусії, історії Польщі, всесвітньої історії. Так, він виступав рецензентом праці В. Стукаліча «Білорусія і Литва. Нариси з історії міст у Білорусії», написаної на столітні роковини приєднання Литви та Білорусії до Росії, яке відбулось після третього поділу Польщі. Робота В. Стукаліча, складена з двох частин: критики праці Батюшкова «Білорусія і Литва» та власних досліджень автора, як зазначає М. Кордуба, була не однорідною. Вищий науковий рівень мала друга частина, предметом дослідження у якій була організація міст, адже, не маючи попередників у дослідженнях, автор опирався винятково на джерельні матеріали. Писав М. Кордуба і про деяку несистематичність викладу автором матеріалу й зауважу-

³⁴ Polemika: I. Kopernicki contra I. F.; O. Kolberg contra I. F. // КН. – 1890. – С. 218–221.

³⁵ Franko I. [Rec.:] Kolberg O. Obraz etnograficzny // КН. – 1889. – С. 740–741.

³⁶ Середа О. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові, в: Українське літературознавство. – Вип. 56. – Львів, 1992. – С. 142.

вав, що складається враження, ніби автор нанизує фактичний матеріал на уже створену ним теорію³⁷. Про об'єктивність, ясність та простоту подачі матеріалу говорить М. Кордуба у дослідженні Є. Чешихіна «Коротка історія Прибалтійського краю», у якому автор опирається на суто джерельний матеріал, вибравши із його маси найважливіший та найхарактерніший, що є головною його заслугою³⁸.

Виступаючи рецензентом праць Є. Альбовського «Битва при Мацейовічах і полон Костюшки» та Г. Воробйова «Записки шевця Яна Кілінського про варшавські події 1794 р.» М. Кордуба звертав увагу читачів на нетипові, як для російських вчених, що займаються проблемами польської історії, безсторонні та доволі об'єктивні оцінки, представлені авторами в означених працях³⁹.

Загалом позитивно відгукувався М. Кордуба про роботу Е. Хауманта (Haumant E.) як про першу спробу цілісного опрацювання історії першої Північної війни (1655–1660 рр.), хоч текст і не вповні відповідав задекларованій назві, адже автор розглянув тільки дипломатичні питання, звертаючи основну увагу на політику Прусії. Проаналізував рецензент і деякі фактологічні помилки у роботі Е. Хауманта, наприклад означення України як східної землі Польщі⁴⁰.

Співпрацював з часописом «ІК» і Кирило Студинський. Він виступив рецензентом дослідження І. Франка «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (т. 1, Ста-

³⁷ Korduba M. [Rec.:] Stukalicz W. K. Bieloruszija i Litwa. Oczerki iz istoriji gorodow w Bielorusziji // KH. – 1896. – S. 692–693.

³⁸ Korduba M. [Rec.:] Czeszychin E. Kratkaja istorija Prybaltijskawo kraja // KH. – 1896. – S. 413.

³⁹ Korduba M. [Rec.:] Albowskij E. Bitwa pri Maciejowicach i plen Kościuszki; Worobjew H. Zapiski baszmacznika Jana Kilinskawo o warszawskich sobytijach 1794 goda // KH. – 1896. – S. 693–694.

⁴⁰ Korduba M. [Rec.:] Haumant E. La guerre du nord et la paix d'Oliva (1655–1660) // KH. – 1896. – S. 406–409.

розавітні апокрифи), у якому автор говорив про роль апокрифів у старохристиянській церкві, та ілюстрував прикладами їхній вплив на усну та писемну українську літературу. Це видання укладених хронологічно, прокоментованих та упорядкованих текстів, зазначав К. Студинський, відкриває широке поле для подальших лінгвістичних та історико-літературних студій⁴¹.

К. Студинському належить огляд праці Е. Ліковського, присвяченій Берестейській унії. Учений подав детальний короткий зміст, у якій автор охопив події, що передували унії, та довів їх хід аж до 1637 р., та опрацював найновіші дослідження російських істориків, що були мало відомі у польській літературі. Рецензент полемізував з автором з приводу ролі таких особистостей, як Терлецький, К. Острозький та подав власні численні бібліографічні зауваги з приводу унії. Загалом К. Студинський відзивався про розвідку Е. Ліковського як про роботу високого наукового рівня. Особливо, підкреслював рецензент, що у дослідженні ідеї генези унії автор спирався на об'ємний і недоступний тоді джерельний матеріал з римських архівів, користувався актами бібліотеки Чарторийських у Кракові та бібліотеки Познанського товариства шанувальників наук, що збільшило значущість дослідження. З особливою приємністю український учений зазначав, що праця написана безсторонньо: «Хоч у кожному вступі видно, що писав її католик, однак це не перешкоджає автору розповідати гіркі слова правди і латинському духовенству, і польському уряду, і польській громадськості, які не так сприяли унії, як мали би це робити»⁴².

⁴¹ Studziński C. [Rec.:] Apokryfy i legendy z ukraińskich rukopysiw, zibraw, uporiadkowaw i pojasnyw dr. Iwan Franko // KH. – 1897. – S. 815–816.

⁴² Studziński C. [Rec.:] Likowski E. Unia brzeska (1596 r.) // KH. – 1897. – S. 162–169.

До доробку К. Студинського як співпрацівника часопису, належить і рецензія на видання В. Щуратом пам'ятки давньоруської літератури пізнього середньовіччя «Слово Данила Заточника», в якому автор у стислій манері, але водночас детально проаналізував численні праці вчених над цим текстом та ретельно зіставив висновки цих досліджень⁴³.

Що стосується М. Грушевського, то його приїзд до Львова у 1894 р. відбувся у теплій та приязній обстановці, адже він сприймався польськими колегами не лише як перспективний дослідник, а, найперше, як представник «нової ери» польсько-українських взаємин. Свідченням чого є дуже позитивний відгук А. Левицького на інавгураційну лекцію М. Грушевського з побажаннями успіхів у дослідженнях спільної історії⁴⁴. Попри те, що прізвище Грушевського є у переліку імен членів Історичного товариства, немає свідчень про його участь у засіданнях. Своєю чергою, редакція часопису «ІК» не пропускала повз свою увагу жодне дослідження М. Грушевського, однак він особисто з часописом не співпрацював⁴⁵.

У міжвоєнний період гостре польсько-українське національне протистояння позначилось й на науковій співпраці, проте Історичне товариство (від 1925 р. – Польське історичне товариство) та редакція часопису продовжили задекларовану К. Ліске традицію наукової безсторонності. У часи незалежної польської держави з-посеред українських вчених співробітництво з товариством, продовжили С. Томашівський, М. Андрусак, М. Кордуба,

⁴³ Studziński C. [Rec.:] Szczurat W. Słowo Danyła Zatocznyka // КН. – 1897. – S. 565–568.

⁴⁴ Lewicki A. Hruszewskij M. Wstępny wykład z dawnioji istoryi Rusy // КН. – 1895. – S. 565–567.

⁴⁵ Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (до 1914 р.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. III. – Rzeszów, 2005. – S. 251–253.

І. Свенціцький, чиї імена у списках співпрацівників часопису та членів ПІТ з'являються наприкінці 20-х років ХХ ст.

Степан Томашівський, який у 20-ті роки був доцентом Краківського університету, співпрацював з часописом протягом 1927–1929 рр. Сферою його зацікавлень були проблеми як з історії України, так і з польської історії. Він, зокрема, виступив оглядачем праць С. Розанова та В. Пархоменка, які стосувались питання визначення міри тенденційності такої пам'ятки давньоруської літератури, як «Житіє Антонія Печерського». Цей твір, створений, як вважалось, на замовлення греків, був продуктом боротьби, що точилась у Києві на зламі XI–XII ст. між метрополійною кафедрою греко-візантійського спрямування та Печерським монастирем – представником автономно-народного напрямку у руській церкві⁴⁶.

Виступив С. Томашівський і як автор рецензії на працю Ф. Дворніка, присвячену питанням поширення християнства, яке представляли у слов'ян у IX ст. і Рим, і Візантія, та на роботу І. Огієнка про життя та діяльність Кирила і Мефодія⁴⁷. Особливою подією в історії вивчення Давньої Русі стала поява масштабного дослідження Н. Баумгартена «Генеалогія Рюриковичів X–XIII ст.», яке містило, окрім основної теми, додаток з родоводами дрібних князів Чернігово-Сіверських земель XIV–XV ст. Ця розвідка викликала поважне обговорення на сторінках «ІК». На думку С. Томашівського, оглядача праці, попри деякі фактологічні неточності, остання мала стати настіль-

⁴⁶ Tomaszewski S. [Rec.:] Розанов С. П. К вопросу о «Житии преподобного Антония Печерскаго»; Пархоменко В. А. Въ какой мере было тенденциозно не сохранившееся древнейшее «Житие Антония Печерскаго?» // КН. – 1927. – С. 313–315.

⁴⁷ Tomaszewski S. [Rec.:] Dvornik F. Les slaves, Byzance et Rome au IX siècle; Ohijenko I. Konstanty i Metody, ich życie i działalność // КН. – 1928. – С. 109–115.

ною книгою для кожного дослідника історії Давньої Русі⁴⁸.

Масштабністю та ґрунтовністю відрізнялося опубліковане у часописі за 1929 р. дослідження С. Томашівського, присвячене новій теорії постання Руської держави В. Пархоменка. С. Томашівський ретельно змалював генезис і психологічні підстави таких основних напрямків у трактуванні питань постання Русі, як норманізм та анти-норманізм. С. Томашівський, відомий своєю прихильністю до першого з означених напрямів, зосередився на детальному критичному огляді антинорманістської теорії В. Пархоменка, основними постулатами якої були: а) поділ східних слов'ян у VII–X ст. на три основні племінні групи – північну чи північно-західну (новгородську), південно-західну (українську) та південно-східну (руську, надазовську), до того ж остання відігравала, на його думку, домінуючу роль у колонізаційному та державотворчому процесах; б) утворення русько-київської держави лише за часів князя Ігоря (приблизно 945 р.); в) походження і історико-політична характеристика князя Олега; г) початок створення військово-торгівельної дороги між Балтійським та Чорним морями вздовж Дніпра та зв'язок між Києвом і Новгородом⁴⁹. Що стосується оглядів праць з історії польської держави, то на сторінках часопису С. Томашівському належить рецензія на працю П. Хаака, присвячену особистості Августа II Міцного⁵⁰.

З-посеред співпрацівників часопису «ІК» протягом 1933–1939 рр. трапляється прізвище ще одного українського історика Миколи Андрусяка, якому належать ре-

⁴⁸ Tomaszewski S. [Rec.:] Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux de Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle // КН. – 1928. – С. 316–321.

⁴⁹ Tomaszewski S. [Rec.:] Nowa teoria o początkach Rusi // КН. – 1929. – С. 281–324.

⁵⁰ Tomaszewski S. [Rec.:] Haake P. August der Starke // КН. – 1927. – С. 351–353.

цензії на праці з історії церковних уній, козаччини, української історіографії. Так, велике обговорення на шпальтах часопису викликала поява праць К. Левіцького та К. Ходиніцького, які у взаємних рецензіях розгорнули жваву дискусію з приводу Берестейської унії. Робота К. Левіцького «Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія 1596 р.» та «Питання східної та римської церкви у політиці давньої Речі Посполитої», як і праця К. Ходиніцького були позбавлені вузькоконфесійної зорієнтованості й вигідно відрізнялись від праць попередніх історичних періодів: практично вперше для польської історіографії князя К. Острозького протрактовано як справедливого оборонця православ'я, який не інспірував Наливайківщини; відрізнялась новизною концепція передумов унії, зокрема пропонувався дещо змінений погляд на зовнішні та внутрішні чинники. У рецензії М. Андрусяка на цю роботу автору закидалось недостатнє володіння історіографічним контекстом дослідження проблеми. Попри цю заувагу, рецензент вважав, що робота є вартісною у вивченні історії української церкви та унії⁵¹. Інший, різко критичний тон мала рецензія К. Ходиніцького, опублікована на сторінках журналу роком пізніше, в якій К. Левицькому закидалось недостатнє володіння джерельними матеріалами, довільність їхньої інтерпретації, слабке знання предмета дослідження. Хиби праці рецензент пояснював фактом перебування автора під впливом старої російської літератури⁵². Полеміку на сторінках «ІК» викликала також теза К. Левіцького про те, що унія ніколи і ніде окрім Галичини не була вкорінена. Цю тезу у рецензії намагався спростувати М. Андрусак⁵³.

⁵¹ Andrusiak M. [Rec.:] Lewicki K. Książę Konstantyn Ostrogski a unja brzeska 1596 r. // KH. – 1933. – S. 650.

⁵² Chodyncki K. [Rec.:] Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. // KH. – 1934. – S. 956–978.

⁵³ Andrusiak M. [Rec.:] Lewicki K. Sprawa unji Kościoła Wschod-

Позитивною була рецензія М. Андрусяка на працю О. Деруги про ставлення Петра I до церковної унії 1700–1711 років і польських уніатів – першу спробу цілісного охоплення проблеми. Перевагою цієї роботи, говорив оглядач, є те, що вона створена на основі великої кількості джерельного матеріалу, вадою – наслідування полемічного стилю російських істориків, яким автор закидає «російську» тенденційність, хоч сам потрапляє у пастку «польської»⁵⁴. Також М. Андрусяку належить огляд звіту Я. Пастернака про здійснювані у Крилосі біля Галича археологічні розкопки давньої церкви Успіня Пресвятої Діви Марії⁵⁵.

На замовлення редакції часопису, М. Андрусяк рецензував дослідження з історії козаччини. Так, у рецензії на працю І. Борщака «Мазепа – людина і історичний діяч», М. Андрусяк погоджувався із гострою критикою автором М. Костомарова за його негативні оцінки діяльності Мазепи, полеміку з М. Возняком з приводу дати народження гетьмана. Позитивом цієї роботи було також залучення до дослідницького пошуку низки незнаних документів. Недоліком праці, на думку рецензента, було те, що І. Борщак намагався необґрунтовано ідеалізувати постать гетьмана⁵⁶. М. Андрусяку також належить рецензія на працю, присвячену проблемі, що до того часу практично не розглядалась у наукових колах: він полемізує з Я. Волінським, автором дослідження «Король Ян III і справи України 1674–1675 рр.», у якому польський вчений ґрунтовно висвітлював спроби польсько-українського по-

niego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej // KH. – 1934. – S. 348.

⁵⁴ Andrusiak M. [Rec.:] Deruga A. Piotr Wielki a unia i unja kościelna 1700–1711 // KH. – 1936. – S. 334–337.

⁵⁵ Andrusiak M. [Rec.:] Pasternak J. Hałycka katedra u Kryłosi // KH. – 1938. – S. 300–301.

⁵⁶ Andrusiak M. [Rec.:] Borszczak I. Mazepa – ludyna i historycznyj dijacz // KH. – 1933. – S. 287–288.

розуміння уряду Яна III та гетьмана П. Дорошенка⁵⁷. Також М. Андрусак, як автор «ІК», спричинився до розширення джерельної бази козацьких студій. Зокрема, у рубриці «Miscellanea» він опублікував низку документів, які проливають світло на останні роки життя Павла Тетері⁵⁸.

Помітним явищем на сторінках міжвоєнного «ІК» стало обговорення проблем розвитку української історіографії. Польські вчені загалом з повагою ставились до намагання їхніх українських колег утвердити патріотичний образ минулого своєї землі, протистояти політичному та комуністичному диктату, розвивати незалежні наукові інституції в Європі та Америці. Визнанням вагомості доробку українських істориків було розміщення в окремому числі, присвяченому огляду здобутків найвагоміших європейських історіографічних шкіл, нарису про тогочасну українську історіографію М. Андрусяка. Цей нарис, авторства М. Андрусяка, чи не вперше презентував здобутки української Клію на такому поважному історіографічному форумі, яким був «ІК». Важливою рисою студії М. Андрусяка був аналіз діяльності українознавчих інституцій не лише в таких давніх центрах української історичної науки, як Львів, Київ, Харків, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Одеса, Полтава, Дніпропетровськ та Ужгород, але й таких нових осередків, як Відень, Прага, Берлін і Варшава, котрим судилося відіграти помітну роль у збереженні патріотичної історіографічної традиції⁵⁹. Друга частина цього дослідження була присвячена конкретним проблемам розвитку української історіографії в тематичному, концеп-

⁵⁷ Andrusiak M. [Rec.:] Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 // КН. – 1935. – С. 427.

⁵⁸ Andrusiak M. Z ostatnich lat Pawła Tetery 1665–1671 // КН. – 1937. – С. 556.

⁵⁹ Andrusiak M. Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921–1930 // КН. – 1934. – С. 57–64.

туальному та джерелознавчому аспектах. Автор цілком справедливо назвав провідні школи в українській історіографії та охарактеризував становлення нових напрямків і формування дослідницьких традицій. Аналізуючи водночас уже класичні тоді праці М. Василенка, М. Грушевського та Д. Багалія, М. Андрусак детально розглядає ті концептуальні новації, що були запропоновані у розвідках В. Липинського, Д. Дорошенка, В. Січинського та ін.⁶⁰ Аналіз історіософських засад цих творів був, по суті, першою спробою такого роду, презентованою для європейського читача. Праця М. Андрусяка стала помітним кроком популяризації здобутків вітчизняної Клію, утвердивши саме поняття «українська історіографія».

У міжвоєнний період оглядачем часопису виступив і М. Кордуба. Протягом 1929–1939 рр. він працював професором Варшавського університету, брав активну участь у написанні матеріалів до «Польського біографічного словника» видавництва Краківської Академії Наук. У 1938 р. М. Кордуба виступив оглядачем опису К. Гільтебрандтом подорожі шведських посольств до України та Туреччини у 1656–1658 рр. – нового джерела з періоду Хмельниччини, який видав Ф. Бабінгер⁶¹.

Таким чином, від часу створення Історичного товариства у Львові та заснування часопису «ІК» з ними співпрацювали й українські вчені, сферою зацікавлень яких були, передусім, історія української літератури, фольклористика та етнографія, історія церкви. У своїх оглядах українські вчені дотримувались основоположних принципів критики часопису: об'єктивності, відповідності

⁶⁰ Andrusiak M. Historiografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 // KH. – 1934. – S. 299–318.

⁶¹ Korduba M. [Rec.:] Hildebrandt's C. J. Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constanti-nopel (1656–1658) // KH. – 1938. – S. 458–460.

наукової методики, знання джерел, володіння бібліографією предмету тощо.

Пік співробітництва українців з товариством припадає на 1886–1897 роки і збігається у часі з поживанням польсько-українських стосунків у межах впроваджені у Галичині політики «нової ери». Та попри те, що співпраця українських учених з Історичним товариством та редакцією часопису «ІК» мала радше епізодичний характер, базувалась на особистісних взаєминах і залежала, значною мірою, від загального фону польсько-українських громадських стосунків, вона відкривала нові горизонти для реалізації як власного наукового потенціалу українських учених, так і для популяризації української історії і культури серед польської громадськості. Своєю чергою, редакція часопису, сповідуючи принципи науковості, продовжувала зацікавлено відслідковувати появу праць українських авторів та давати їм належну фахову оцінку навіть після того, як польсько-українські контакти й співпраця, які мали місце у 80-х – 90-х рр. XIX ст., поступово практично зійшли нанівець.

**Степан Томашівський – професор Ягеллонського
університету**

Одним із найбільш актуальних завдань сучасної української археографії є пошук матеріалів, котрі стосуються життя та діяльності представників вітчизняної культурної еліти, в архівних та бібліотечних колекціях інших країн світу. Як свідчить наявна література, надзвичайно багато у цій сфері дослідниками вже зроблено. У тому числі, на сьогодні опубліковано численні розвідки про україніку в архівних зібраннях Польщі¹. Утім, як свідчить зміст цих публікацій, вони практично не враховують матеріалів, котрі відклалися в архівних фондах навчальних закладів, з якими співпрацювали українські інтелектуали. Проте внаслідок тривалого перебування українських земель у складі польських держав, саме з навчальними закладами цієї країни найбільш щільно пов'язана творча доля вітчизняних учених. У статті ми спробуємо показати важливість звернення дослідницької уваги на документальні колекції польських університетів на прикладі аналізу вибраної україніки в Архіві Ягеллонського університету.

Серед польських університетів Ягеллонський посідає особливе місце як один із найстарших і найбільш

¹ Див. напр.: Філяр Т. Україніка у Кракові // Між сусідами. – Краків, 1993. – Вип. 3. – С. 12–16; Місило Є. Українські цінності у варшавському сховищі // Слідами пам'яті. Літописний календар. – Варшава: Український архів, 1996. – С. 109–112; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобиц: Коло, 2004. – С. 511–514; Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового Товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор. – Варшава–Львів–Нью-Йорк: «Український архів» і Наукове товариство ім. Шевченка, 2005.

реномованих у Центрально-Східній Європі². Практично від часу заснування цей навчальний заклад своїми високими освітніми стандартами приваблював українців головню вихідців із Галичини та Волині. Найчастіше українські прізвища трапляються у списках студентів Ягеллонського університету. Проте і серед членів професорської корпорації трапляються імена знаних українських науковців. Найбільш активною співпраця українських учених з Ягеллонським університетом була у міжвоєнний період, коли в різні роки у ньому працювали філолог Іван Зелінський, географ Володимир Кубійович, дослідник української мови та літератури Богдан Лепкий та історик Степан Томашівський³.

У творчій біографії Степана Томашівського роки життя у Кракові та праці у Ягеллонському університеті є особливими, позаяк позначені останнім спалахом творчого таланту цього видатного українського історика, публіциста, громадського та політичного діяча. Дещо більше трьох років судилося вченому прожити у Кракові, що став останнім місцем його спочинку. Про ці роки сучасним дослідникам практично нічого не відомо, свідченням чого є лаконічність і фактична помилковість інформації про них, наведеної у нечисленних біографіях С. Томашівсько-

² Див. напр.: Stopka K., Banach A., Dybiec J. *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego*. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.

³ Саган Г. В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Київ, 1999. – 19 с.; Литвин М. Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець XIX – перша третина XX століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 245–251.

го⁴. Сподіваємося, що віднайдені нами джерельні свідчення в Архіві Ягеллонського університету уможливлять значно більше дізнатися про останні роки життя та творчості видатного історика.

Матеріали, котрі стосуються С. Томашівського, в архіві Ягеллонського університету є серед документів двох фондів – Сенату університету та філософського факультету, оскільки окремих особових справ працівники цього навчального закладу до середини ХХ ст. не мали⁵. При цьому у фонді Сенату університету відклалися матеріали, котрі ілюструють процес призначення С. Томашівського на посаду професора, а документи філософського факультету відображають перебіг здобуття габілітації українським ученим у Ягеллонському університеті. Вказані документи сьогодні зберігаються у двох окремих папках, що містять нумеровані аркуші паперу різного формату.

Хронологічно найбільш ранніми є документи, пов'язані зі справою переїзду С. Томашівського до Кракова та його габілітації в Ягеллонському університеті. Про причини, котрі спонукали вченого залишити Львів, ми дізнаємося лише в загальних рисах з його листа до представників професорської корпорації філософського факульте-

⁴ Див. напр.: Бортняк Н., Швагуляк М. Томашівський Степан // Довідник з історії України. – Т. 3. – Київ, 1999. – С. 341–342; Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 1999. – 20 с.; Suchyj O. Stepan Tomaszewski (1875–1930) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 441–452.

⁵ Michalewska Krzysztofa. Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego (1849–1945) // Inwentarz akt wydziałów i studiów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1850–1939 (1954). Pod redakcją Jerzego Michalewicza. – Kraków, 1997. – S. 240.

ту Краківського університету від 24 травня 1926 р. Висловлюючи прохання допустити його до викладацької роботи в університеті на посаді приват-доцента, С. Томашівський вказує на «неможливість в існуючих обставинах [...] підняти наново академічну працю у Львові» (підкреслення – С. Томашівського). Учений стверджує, що має для роботи в Ягеллонському університеті і необхідний педагогічний досвід («як габілітований доцент львівського університету, мав у 1911–1914 роках низку викладів з австрійської та руської історії, про що свідчать тогочасні програми того університету»), і достатню наукову кваліфікацію (про що мали свідчити надіслані разом із листом автобіографія, список публікацій з відбитками найважливіших з них, копія докторського диплому, лист декана філософського факультету Львівського університету про затвердження габілітації). У разі позитивного рішення, С. Томашівський висловив намір читати лекції та проводити практичні заняття з історії Галицько-Волинської Русі, над проблемами якої, як вказував, «головно працюю останніми роками»⁶.

У відповідь на цю заяву С. Томашівського досить швидко відгукнувся декан факультету знаній польський історик Вацлав Собеський⁷. У своєму листі до українського вченого він висловив готовність донести до колег його звернення на найближчому засіданні Ради філософського факультету. Водночас, апелюючи до вимог університетського уставу, декан попросив свого кореспондента про детальнішу інформацію стосовно кількох пунктів: вказати власну національність, назвати найважливіші з надісланих

⁶ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – Archiwum UJ), syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do Grona profesorów Wydziału filozoficznego Wszechnicy Jagiellońskiej w Krakowie, Lwów, dnia 24 maja 1926.

⁷ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List W. Sobieskiego do S. Tomaszewskiego, Kraków, 8.06.1926.

праць, окреслити галузь науки, до якої належить габілітація. Утім, найбільше запитань викликав намір С. Томашівського перенести львівську габілітацію та здобуте перед війною *veniam legendi* (право на викладання в університеті) до Кракова. В. Собеський вказував, що згідно з польським законодавством габілітаційна праця мала бути написана винятково польською мовою. Також під сумнів було поставлено легітимність наукової галузі, з якої була зроблена львівська габілітація – австрійська історія. Усе це, підсумував адресат, актуалізує проблему нової габілітації.

Відповідь С. Томашівського не забарилася⁸. Підкреслюючи, що вважає себе українцем, історик також додав, що є «польським громадянином та державним службовцем». Найбільше місця у листі відведено справі перенесення львівської габілітації до Кракова. Вчений висловив переконання, що надане у Львівському університеті *veniam legendi* цілком можна перенести до Кракова, оскільки перерва у викладацькій роботі була викликана воєнними подіями 1918–1919 рр., отже, виявилася лише «призупиненою» (формулювання С. Томашівського) з незалежних від нього обставин. Наполягаючи на слушності наведеного формулювання, С. Томашівський вказує, що польські викладачі, котрі після здобуття Польщею незалежності з різних причин опинилися без роботи, отримують фінансову допомогу саме як доценти та професори, котрих службові обов'язки були призупинені з об'єктивних причин. Утім, зауважив учений, суттєвою проблемою в цьому випадку постає наукова спеціальність, з котрої було зроблено львівську габілітацію, що, за його словами, «давно вже стала анахронізмом». Окреслюючи актуальне коло своїх наукових зацікавлень, С. Томашівський називає історію України княжої доби. Торкаючись піднятої у листі

⁸ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 11.06.1926.

В. Собеського теми нової габілітації, українець вказує на відсутність у нього відповідної за обсягом праці польською мовою. А приготування нової, слушно зауважив він, вимагатиме значного часу та коштів. Розв'язання цих складних питань, підсумовує С. Томашівський, вимагає всебічного обговорення за його особистої присутності. Тому наприкінці листа попросив польського колегу призупинити формальне провадження своєї справи, вказуючи, що 1 липня 1926 р. матиме можливість особисто завітати до Кракова.

Спілкування з деканом та професорами філософського факультету переконали С. Томашівського у необхідності підготовки нової габілітації. У листі з Берліну до В. Собеського, написаному через кілька днів після відвідин Кракова, український учений визнав рацію своїм співбесідникам, що формальні труднощі з перенесенням старої габілітації до Кракова ніколи не вдасться владнати цілком⁹. Тому єдиним виходом він бачить пристати на пропозицію краківських колег і «приготувати невелику розправу польською мовою як підставу для нової габілітації».

Більше півроку пішло у С. Томашівського на опрацювання нової теми для габілітації. У лютому 1927 р. він звернувся до декана філософського факультету з листом, у якому запропонував на вибір Ради факультету дві пов'язані між собою праці – українською «Предтеча Ісидора» та польською «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.»¹⁰. У кінці листа С. Томашівський просив краківських колег про якомога швидший розгляд його пропозицій.

Це прохання знайшло підтримку і вже за кілька днів 18 лютого 1927 р. на Раді факультету уперше фор-

⁹ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Berlin, 3.07.1926.

¹⁰ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 12.02.1927.

мально було поставлено справу габілітації українського вченого. Члени Ради одногolosно проголосували за допущення С. Томашівського до габілітації. Доповідачами у справі габілітації українського історика – фактично опонентами – було обрано знаних польських істориків Владислава Конопчинського та Владислава Семковича¹¹. У справі габілітації львівського дослідника була скликана спеціальна Комісія, до складу якої, крім декана, увійшли професори факультету І. Хшановський, В. Семкович, Я. Домбровський, Я. Бистронь, К. Нітсх. Своє перше засідання Комісія відбула 9 березня 1927 р.¹² На ньому темою габілітації С. Томашівському було визначено «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.»¹³.

Зауважимо, що розглядаючи кандидатуру С. Томашівського як майбутнього працівника факультету, його керівництво звернулося за характеристиками до львівських колег – декана гуманістичного факультету Львівського університету та членів редакційного комітету знаного журналу «Kwartalnik Historyczny», з яким українського історика пов'язували довгі роки співпраці. Отримані рекомендації були для С. Томашівського надзвичайно прихильними. Наприклад, львівський декан інформує, що звернувшись до грона професорів гуманітарного факультету, отримав від них схвальні відгуки про українського історика. Узагальнюючи отримані рекомендації, він зазначає: «В часі війни та після неї др. Томашівський перебував у Берліні, зараз живе у Львові та працює в одній із місцевих гімназій, належить до полонофільського грона,

¹¹ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Sprawozdanie w sprawie przebiegu habilitacji p. dra Stefana Tomaszewskiego z zakresu historii Rusi.

¹² Archiwum UJ, syg. WF II 121: Zaproszenie Dziekana Wydziału filozoficznego, Kraków, 5.03.1927.

¹³ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Protokół spisany na posiedzeniu Komisji dnia 9 marca 1927 r.

в будь-якому випадку – залишається в опозиції до знаних місцевих шовіністів»¹⁴.

Ознайомлення рецензентів з науковим доробком і габілітаційною працею українського вченого зайняло декілька місяців. У своїх відгуках вони високо оцінили науковий доробок українського колеги. В. Конопчинський, проаналізувавши головні віхи творчого шляху претендента від першої наукової розвідки до зрілих повоєнних студій, вказав на різнобічність його дослідницької лабораторії, оскільки вона обіймає і ґрунтовні синтетичні праці з багатьох галузей гуманітарного знання (історіографії, статистики, історичної демографії тощо), і розлогі джерельні публікації. З огляду на це, рецензент запропонував «допустити кандидата до подальших стадій габілітації»¹⁵.

Інший рецензент В. Семковіч зосередився на оцінці габілітаційної праці С. Томашівського «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.». Вказавши, що рецензований текст є лише частиною більшої україномовної студії львівського історика, присвяченої митрополиту Петру Акеровичу, він наголошує на значній науковій вартості піднятої автором проблеми. Адже ані польським, ані українським попередникам С. Томашівського не вдалося створити скільки-небудь цілісної картини взаємин Русі та Заходу в княжу добу. Своєю розвідкою, наголошує В. Семковіч, український учений «продемонстрував повне знання історичних джерел – західних та руських [...], вміння їх використовувати, застосовуючи необхідні засади історичної критики, що дало в результаті сумлінну та цікаву працю, котра є цінним причинком до історії унії грецької церкви

¹⁴ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List do JWielmożnego Pana Dziekana Wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Lwów, 6.05.1927.

¹⁵ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Wł. Konopczyński. Ocena prac dra Stef. Tomaszewskiego z zakresu historii nowożytnej.

на Русі з Римом»¹⁶. З огляду на це, твердить рецензент, студія С. Томашівського «відповідає всім вимогам до габілітаційних праць».

Декан факультету досить оперативно та детально інформував львівського історика про просування його габілітаційної справи¹⁷. Оскільки рецензії надійшли до габілітаційної комісії наприкінці навчального року, справу габілітації довелося відкласти на осінь 1927 р. На прохання самого С. Томашівського, з огляду на його зайнятість вчительськими обов'язками у Львові, датою габілітаційного колоквіуму було призначено 7 листопада 1927 р.¹⁸

На колоквіумі, що відбувся після обіду 7 листопада 1927 р., були присутні вісім професорів філософського факультету, включаючи рецензентів В. Семковіча та В. Конопчинського, а також нового декана С. Закшевського¹⁹. Як свідчить протокол засідання габілітаційного колоквіуму, претендентові було задано чотири запитання: постать руського митрополита Петра в 1244–5 рр. на підставі габілітаційної праці; місце польської церкви на Русі; Пилип Орлик – останній представник польської орієнтації в українській політиці; мотиви молдавської кампанії Богдана Хмельницького²⁰. Широка ерудиція та високий фаховий рівень, продемонстровані С. Томашівським під час проведення габілітаційного колоквіуму, дали підстави членам комісії затвердити габілітацію українського

¹⁶ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Wł. Semkowicz. Ocena pracy dra Stefana Tomaszewskiego p. t. «Ruski epizod soboru lugduńskiego 1245».

¹⁷ Див. напр.: Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 21.06.1927.

¹⁸ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do S. Zakszewskiego, Lwów, 23.09.1927.

¹⁹ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Protokół spisany na posiedzeniu Rady Wydziału w dniu 7 listopada 1927 r.

²⁰ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Protokół dyskusji habilitacyjnej (kollokwjum).

претендента без необхідного в таких випадках габілітаційного викладу.

Рішення габілітаційної комісії було затверджене на засіданні Ради філософського факультету 25 листопада 1927 р. Як говорить мова документа: «Рада Факультету [...] ухвалила одноголосно надати Йому [С. Томашівському] *veniam legendi* з окресу «Історії Руси»²¹. Уже 29 листопада необхідний комплект документів, супроводжуваний клопотанням декана філософського факультету, був надісланий у Варшаву до Міністерства віровизнань та громадської освіти. 13 лютого 1928 р. міністр затвердив рішення Ради факультету, котрим С. Томашівський був габілітований як доцент історії України на філософському факультеті Ягеллонського університету²². Про це рішення міністра сам львівський історик був повідомлений деканом С. Закшевським через десять днів²³.

Захист габілітаційної праці відкрив С. Томашівському можливість викладати українську історію в Ягеллонському університеті на посаді приват-доцента. С. Томашівський, як свідчить його власноручний план занять, у перший рік діяльності читав лекційні курси та проводив семінарські заняття з історії Київської, Галицько-Волинської та Литовсько-Польської доби українського минулого²⁴. Тижневе викладацьке навантаження вченого складало три лекційні й дві семінарські години.

²¹ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, Kraków, dnia 29 listopada 1927 r.

²² Archiwum UJ, syg. WF II 121: Do Dziekanatu Wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie na ręce Rektora, Warszawa, 13 lutego 1928 r.

²³ Archiwum UJ, syg. WF II 121: List S. Zakszewskiego do S. Tomaszewskiego, Kraków, 23.02.1928.

²⁴ Archiwum UJ, syg. WF II 121: Program wykładów, które zamierzam mieć w roku akademickim 1928/9.

Перебіг викладацької діяльності С. Томашівського в Ягеллонському університеті висвітлюють документи, котрі відклалися серед актів Сенату. На посаді приват-доцента український учений пропрацював один рік, суміщаючи цю роботу з подальшим вчителюванням у VI Краківській гімназії. Останнє, вочевидь, відволікало його від наукової та педагогічної праці в університеті. Цінуючи свого працівника, адміністрація факультету на засіданні спеціально скликаної комісії підняла перед міністерством питання про призначення С. Томашівського на посаду професора з відповідною оплатою праці, що дало б йому можливість зосередитися винятково на роботі в університеті²⁵. У своєму клопотанні до Міністерства віровизнань та громадської освіти декан філософського факультету підкреслював, що український учений «працює як сила педагогічна на університеті з надзвичайно добрими результатами, не занедбуючи при цьому праці наукової, котрої результати представляв на засіданнях Краківського Кола Польського історичного товариства»²⁶.

Клопотання філософського факультету знайшло прихильний відгук у міністра. В його постанові вказувалося, що міністерство готове заключити контракт з С. Томашівським щодо покладання на нього повних обов'язків професора історії України в Ягеллонському університеті терміном на один рік з 1 жовтня 1929 р. до 30 вересня 1930 р. з можливістю подальшої пролонгації. При цьому український учений не звільнявся з посади гімназійного вчителя, формально перебуваючи у безкоштовній відпустці. Цікаво, що посада С. Томашівського, як свідчить документ, мала оплачуватися з фондів, котрі міністерство

²⁵ Archiwum UJ, syg. S II 619: Protokół spisany na posiedzeniu Komisji odbytej w dniu 22 kwietnia 1929 r.

²⁶ Archiwum UJ, syg. S II 619: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, b. d.

планувало використати на організацію Руського Інституту²⁷.

Після року перебування на посаді професора, С. Томашівський у травні 1930 р. звернувся з проханням до керівництва факультету поклопотатися перед міністерством про продовження з ним контракту на наступний навчальний рік. У цій справі декан письмово звернувся до членів Ради факультету з запитом, чи варто у справі продовження контракту з С. Томашівським скликати спеціальну комісію. Усі члени Ради одноголосно висловилися за продовження контракту на наступний навчальний рік без окремого обговорення цієї справи²⁸. Невдовзі відповідне клопотання, підписане деканом, було надіслане до Варшави. У ньому, зокрема, писалося: «Оскільки нам залежить на тому, щоби проф. Томашівський міг цілковито віддатися праці на Університеті в галузі своєї спеціальності та не відволікався від своїх наукових і університетських занять працею в середній школі, Рада філософського факультету прийняла згадану ухвалу [продовжити контракт із С. Томашівським – В. Т.], котру деканат представляє до затвердження»²⁹. Міністерство затвердило клопотання Ради факультету і контракт було підписано терміном на рік до 30 вересня 1931 р.³⁰.

Останніми за хронологією документами, що відклалися у фондах Архіву Ягеллонського університету та стосуються С. Томашівського, є листи вдови видатного історика до ректорату філософського факультету. Після

²⁷ Archiwum UJ, syg. S II 619: Odpis. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa. Dn. 17 czerwca 1929 r.

²⁸ Archiwum UJ, syg. S II 619: Do JWPanów Członków Komisji Historycznej, Kraków, dnia 20 maja 1930 r.

²⁹ Archiwum UJ, syg. S II 619: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, Kraków, dnia 26 maja 1930 r.

³⁰ Archiwum UJ, syg. S II 619: Dziekanatowi Wydziału filozoficznego U.J. w Krakowie, Kraków, dnia 18 czerwca 1930 r.

передчасної смерті чоловіка 21 грудня 1930 р., Марія Томашівська у своїх зверненнях просила керівництво університету порушити клопотання перед Міністерством віровизнань та громадської освіти щодо виплати їй одноразової грошової допомоги та призначення удовиної пенсії³¹.

Найцікавішим серед віднайдених нами документів є остання серед відомих на сьогодні автобіографія С. Томашівського, написана за декілька місяців до смерті. Найвірогідніше, мотивом для її написання послужило чергове продовження контракту з ученим, що вимагало подання до міністерства усталеного комплексу документів, включно з автобіографією претендента. З огляду на важливість такого роду документів в історії науки, а також враховуючи змістову насиченість самої автобіографії, що уможливило уточнити факти життєвого та творчого шляху С. Томашівського, доповнити бібліографію його творів, подаємо її переклад у додатку до статті³².

Такими у світлі документальних матеріалів, котрі зберігаються в архіві Ягеллонського університету, постають останні роки життя та діяльності С. Томашівського. Їхнє вивчення наштовхує нас на подальші пошуки документів, що висвітлюють життя та діяльність видатного історика-державника, в інших архівосховищах Польщі. Так, як свідчить листування керівництва університету та філософського факультету, матеріали, котрі стосуються працевлаштування С. Томашівського та захисту ним габілітаційної дисертації, відклалися також серед документів Міністерства віровизнань та громадської освіти (IV Департамент), що зберігаються в Архіві Нових актів у Варшаві. Також віднайдені документи стимулюють подальші

³¹ Archiwum UJ, syg. S II 619: List Marii Tomaszewskiej do Rektoratu Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Lwów, dnia 2 stycznia 1931 r.

³² Archiwum UJ, syg. S II 619: Curriculum vitae Stefana Tomaszewskiego.

архівні пошуки у сховищах багатьох навчальних закладів не тільки Польщі, але й інших країн Центрально-Східної та Західної Європи, з якими була пов'язана доля українських науковців у міжвоєнне двадцятиліття.

Загалом, дослідження архівних матеріалів, що проливають світло на співпрацю українців з Ягеллонським університетом, значно розширюють наші знання про особливості міжнаціональної комунікації в ньому та уможливають реконструювати малознані сторінки життя та діяльності пов'язаних з ним українських інтелектуалів. Та, що найважливіше, вони дають можливість суттєво розширити наші уявлення про польсько-українські культурні взаємини у міжвоєнний час, що дасть змогу переосмислити та скоригувати поширені до сьогодні численні негативні стереотипи як у колі дослідників, так і в масовій свідомості.

ДОДАТОК

Текст автобіографії перекладено відповідно до сучасних вимог пунктуації та правопису. Скорочення, крім загальноприйнятих, а також пропущені слова, розкриваються в квадратних дужках. Авторське написання термінів збережене. Коментарі наведено у прикінцевих виносках. Датування окремих творів уточнено за: Бортняк Н. Матеріали до бібліографії наукових праць Степана Томашівського // Записки НТШ. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Том ССXXXIII. – С. 271–293.

Curriculum vitae

Томашівський Степан, католицької релігії грецького обряду, народився 9 січня 1875 [р.] в Купновичах Старих Рудківського повіту.

До загальної школи та гімназії ходив у Самборі, де в 1895 [р.] склав іспит зрілості.

Університетські студії, перервані однорічною військовою службою в 1898/9 [рр.], відбував на філософському та правничому факультетах у Львові, навчання на яких закінчив в 1900 р.

Там само здобув і вчительські кваліфікації для середніх шкіл: в 1901 [р.] з історії та географії, а в 1904 [р.] понад то з української мови – як головних предметів.

Від 1901 [р.] до 1918 [р.] і від 1925 [р.] займав посаду вчителя та професора державних гімназій у Перемишлі, Бережанах та Львові; від вересня 1928 [р.] призначений до VI державної гімназії в Кракові, від 1 жовтня 1929 [р.] перебуваю там у безоплатній відпустці. Одружений³³ та маю двох дітей.

Ступінь доктора філософії отримав у 1904 [р.] у львівському університеті³⁴; в 1911 [р.] там само здобув габілітацію з австрійської історії³⁵. У 1927 [р.] здобув *veniam legendi* з історії Русі на Ягеллонському університеті. Від 1 жовтня 1929 [р.], згідно з ухвалою Академічного Сенату Я[геллонського] у[ніверситету], а також з умовою з Міністерством в[іровизнань] та г[ромадської] о[світи], виконую повний обсяг викладацьких обов'язків професора історії Русі, що прив'язані до університетської кафедри.

Почавши від 1896 [р.], друкував численні розвідки, збірки джерел, причинки, наукові хроніки, критичні статті, рецензії, звіти і т. п. з галузі історії (руської, польської та угорської), історії церкви, літератури, етнографії, статистики, суспільних проблем і т. д. польською, україн-

³³ С. Томашівський мав двох дружин. З першою – Оленою з дому Федоровських – у нього було двоє дітей (хлопчик та дівчинка), якими він ціле життя опікувався. Друга дружина історика – Марія з дому Заячківських.

³⁴ Докторська дисертація С. Томашівського «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 року» була виконана під керівництвом М. Грушевського.

³⁵ Темою габілітаційної роботи С. Томашівського була «Справа боляницька в Австро-Угорській імперії».

ською, російською, німецькою, французькою та угорською мовами. З цією метою я здійснював пошуки в архівах і студії в бібліотеках місцевих і закордонних, серед останніх – у Відні, Будапешті, Венеції, Флоренції, Римі, Неаполі, Берліні, Парижі, Лондоні та ін.

Найважливішими працями є:

Причинки до історії Хмельниччини (1896)³⁶.

Самуїл К. Кушевич і його записна книга (1897)³⁷.

Податкові ухвали в Польщі за Казимира Ягайловича (1897).

Народні Рухи в Галицькій Русі 1648 р. (1898).

Матеріяли до історії Галичини, т. I (1848).

Перший зазивний лист Б. Хмельницького (1898).

З історії галицько-руських соймиків (1898)³⁸.

Погляд на стан людности Львівської землі в сер. XVII в. (1901).

Матеріяли до історії Галичини, т. II (1901).

Маруся Богуславка в українській літературі (1901).

Київська козащина 1855 р. (1902).

Угорські Русини в світлі урядової статистики (1903)³⁹.

Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі (1905).

Словацький висланник на Україні 1709 (1906).

Podgląd na rozwój gimnazjum brzeziańskiego, I–II (1905, 1906).

³⁶ Правильна назва: Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 14. – С. 1–14.

³⁷ Невірно вказано рік: Томашівський С. Самуїл Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 15. – С. 1–24.

³⁸ Правильна назва: Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків 1648–1649 // Жерела до історії України-Русі. – Львів, 1898. – Т. 4. – С. 1–36.

³⁹ Повна назва: Томашівський С. Угорські русини в світлі мадлярської урядової статистики // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 56. – С. 1–46.

- Stulecie gimnazjum brzeziańskiego (1906).
Володимир Антонович (1906).
Матеріяли до історії шкільництва в Галичині (1909).
Причинки до історії Мазепинщини (1909)⁴⁰.
Листи Петра В. до А.М. Сінявського (1909).
Угорщина і Польща на поч. XVIII в., I (1909).
Етнографічна карта Угорської Русі (1910).
Adotok II Rákóczi F. es kora történetéhez (1912).
Матеріяли до історії Галичини, т. III (1913).
Südrussland (Ukraine) 1901–1910 (1913).
Перший похід Б.Хмельницького в Галичину (1914).
Угорская Русь (1914)⁴¹.
Один момент під Зборовом 1649 (1914).
Weltgeschichtliche Bedeutung Galiziens (1915).
Ватиканські матеріали до історії України, ч. I (1919).
Українська історія. Ч. I. Старинні та середні віки (1919).
Памяти творців галицької державності 1124–1924 (1924).
Схід і Захід (1925).
Поміж двома світами. Як працювала середньовічна дипломатія (1926).
Предтеча Ісидора. Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1927).
Ruski epizod soboru lugduńskiego (1927).
Петро, перший уніатський митрополит України-Руси (1928).
Боярин чи ігумен? (1929)⁴².

⁴⁰ Невірно вказано рік: Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 81. – С. 151–154.

⁴¹ Невірно вказано рік: Томашевский С. Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб., 1916. – Т. 2.

⁴² Невірно вказано рік: Томашівський С. Боярин чи ігумен? (Причинок до питання про особу митрополита Петра Акерови-

До історії Перемишля і його єпископської катедри (1929)⁴³.

До історії Перелому Хмельниччини (1929).

Nowa teorja o początkach Rusi (1930).

900-ліття Белза, 1030–1930 (1930).

У друці є і т. «Історії церкви на Русі» (українською). У приготуванні: «Історія галицько-володимирської Русі», «Взаємини між Польщею та Руссю в X–XIV ст.» та ін.

Краків 15 березня 1930 [р.].

Томашівський (підпис).

Переклад з польської Віталія Тельвака.

ча) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – С. 171-179. (Окрема відбитка: Львів, 1928. – 8 с.).

⁴³ Невірно вказано рік: Томашівський С. До історії Перемишля і його єпископської катедри. Критичні замітки // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – С. 179-190. (Окрема відбитка: Жовква, 1919. – 11 с.).

**Розвиток антикознавства у Львівському університеті в
30-х – 50-х роках ХХ ст.: між польськими та
українськими впливами**

Останніми роками українська історична наука демонструє вагомі здобутки у висвітленні вузлових проблем всесвітньої історії: пишуться підручники, наукові праці, з'являються цікаві дисертаційні дослідження. Успіхи української історіографії значною мірою зумовлені сталою традицією наукових досліджень, яка сформувалася та впродовж тривалого часу розвивалася в українських університетах і наукових установах НАН України. Саме в університетах були закладені основи сучасного українського антикознавства. Провідним центром антикознавства здавна був Київський університет. Тут розпочинав свій шлях у науку Михайло Драгоманов, перші наукові праці якого присвячені антикознавчій тематиці. У Харківському університеті працювали такі відомі дослідники античної історії, як: Іван Нетушил, Владислав Бузескул, Володимир Гольденберг. Одним із найпотужніших в Україні центрів археології, класичної філології та антикознавства завжди був Львівський університет. Золотими літерами на його скрижалях вписані імена Івана Старчука, Йосипа Кобіва, Івана Вейцківського, Соломона Лур'є, Андрія Содомори та багатьох інших викладачів-науковців.

Це дослідження спрямоване висвітлити важливий і водночас складний етап в історії розвитку антикознавства у Львівському університеті. Установлення радянської влади у Львові у 1939 р. супроводжувалося репресіями щодо осіб, які були налаштовані вороже до нового режиму, або вважалися неблагонадійними. Усе це відбувалося у руслі політики радянзації та українзації, що проводилась і у Львівському університеті. Університетську професуру, переважно етнічно польську, усували з посад чи, навіть,

арештовували. У вересні 1939 р. був заарештований член-кореспондент Польської академії наук професор Леон Козловський, який очолював кафедру праісторії¹. 18 жовтня того самого року було усунуто з посади ректора університету Романа Льоншампа де Бер'є і замінено його етнічним українцем Михайлом Івановичем Марченком². 1 грудня 1939 р. Львівський університет імені Яна Казимира був перейменований у Львівський державний університет, якому 8 січня 1940 року було присвоєно ім'я Івана Франка. Вивчення давньої історії на історичному факультеті покладалося на кафедру стародавньої історії, яку очолив професор Казимир Маєвський. Членами кафедри також були Микита Думка, Дон Люстгаус і Маркіян Смішко³. У виданій на Казимира Маєвського характеристиці, підписаний ректором, деканом і секретарем парторганізації, особливо підкреслено, що К. Маєвський у 1923 р. був заарештований за звинуваченням у комуністичній діяльності і просидів у в'язниці дев'ять місяців (у іншій характеристиці – 13 місяців)⁴. Натомість Едмунд Якович Буянда, знаний спеціаліст з історії Стародавньої Греції та етрусків, характеризується як «завзятий польський шовініст»⁵. В

¹ Білас Н. Організація навчального процесу на кафедрі праісторії Львівського університету у 1921–1939 рр. // АДЛУ. – 2009. – Вип. 12. – С. 205, прим. 5.

² Восени 1940 р. М. Марченко був звільнений з посади ректора ЛДУ імені І. Франка, а у червні 1941 р. заарештований за політичними звинуваченнями і провів під слідством декілька років.

³ Баукова А. Антична археологія у Львівському університеті // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Випуск 50. – С. 132.

⁴ Сипко Б. Викладацький склад історичного факультету Львівського університету у 1940 р. крізь призму службових характеристик // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50. – С. 462, 466.

⁵ Сипко Б. Викладацький склад історичного факультету Львівського університету у 1940 р. крізь призму службових характе-

університеті відкривають українські кафедри, приймають на навчання етнічних українців. На початку 1940 р. більшість викладачів польської національності звільнили з посад, а окремих згодом заарештували⁶.

З початком німецької окупації Львова діяльність університету була призупинена і відновилася лише у 1944 р. 27 липня 1944 року була створена кафедра історії стародавнього світу та археології. Одним з працівників кафедри був Іван Данилович Старчук⁷, який до того працював на кафедрі класичної археології. І. Старчук у 1931 році захистив дисертацію на тему «Античні скульптури Вілланова». Крім іншого, він вивчав орнамент *Ara Pacis Augustae* в Римі. Найбільше відомий своїми реконструкціями античного мистецтва. Крім того, Іван Старчук читав курс латинської епіграфіки для студентів істориків.

Після звільнення Львова від німецької окупації у колі польської інтелігенції існували сподівання на відновлення в Галичині польської влади. Однак реалії були іншими. Показовим є приклад видатного філолога-класика Ришарда Ганшинця, який очолював кафедру класичної філології в університеті ім. Яна Казимира у Львові. Згодом він очолював цю саму кафедру уже в університеті ім. Івана Франка. Першого травня 1946 року йому була оголошена подяка ректора за «кращі результати в науковій праці та підвищення якості навчання»⁸. А уже 25 травня 1946 року Р. Ганшинець пише на ім'я ректора заяву: «В зв'язку з моїм виїздом до Польщі прошу звільнити мене з

ристик // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50. – С. 467.

⁶ Redzik A. Nauczanie i nauka prawa politycznego na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie // Przegląd Sejmowy. – Warszawa, 2007. – N 5 (82). – S. 135–136.

⁷ Бандровський О. Вивчення історії стародавнього світу у Львівському університеті // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 115–116.

⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 57, арк. 21.

посади професора та завідуючого Кафедри Класичної філології з днем 10 червня 1946»⁹. Були випадки, коли професори поляки не поверталися до Львова зі службового відрядження з «другої сторони», як, наприклад, професор Теофіл Модельський¹⁰. Не дивно, що кадрова проблема гостро стояла чи не на усіх кафедрах університету.

Невдовзі після вигнання зі Львова німецьких загарбників у Львівський університет імені Івана Франка був скерований уродженець Черкас, безпартійний, докторант Інституту історії Академії Наук СРСР, антикознавець Іван Вейцківський (1900–1977). 19 жовтня 1944 р. він очолив кафедру історії стародавнього світу і археології¹¹. Відтоді життя Івана Івановича було пов'язане з цією кафедрою. Понад чверть століття він був її завідувачем, а з 1971 р. і до кінця своїх днів працював на посаді професора. І. Вейцківський прийшов у Львівський державний університет імені Івана Франка у важкий післявоєнний час. У Львові він розкрився як учений, опублікував свої наукові праці, захистив докторську дисертацію. Він стояв біля витоків кафедри археології та історії стародавнього світу, був талановитим педагогом, прививав студентам любов до історичних студій.

Життєвий шлях і науковий доробок І. Вейцківського уже був предметом дослідження в українській історіографії¹². Декілька публікацій присвятив І. Вейцківському російський дослідник О. Сініцин, який у 2010 р. опублікував його автобіографію, що зберігається в архіві

⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 57, арк. 22.

¹⁰ Gansiniec R. Notatki Lwowskie (1944–1946). – Wrocław, 1995. – S. 9.

¹¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 3зв.

¹² Бандровський О. Вивчення історії стародавнього світу у Львівському університеті // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 115–121; Лісовий І. А., Пелешин М. А. І. І. Вейцківський – дослідник античної історії // Вісник Львівського університету. – 1984. – Вип. 20. – С. 78–81 – (Серія іст.).

Саратовського державного університету¹³. Ґрунтовно О. Сініцин висвітлив саратовський період життя нашого земляка, але слушно вказав, що, як учений, він розкрився у Львівському університеті¹⁴.

Народився І. Вейцківський 12 березня 1900 р. у Черкасах. Батько його був бухгалтером, мати займалася домашнім господарством. Незважаючи на матеріальну скруту, у 1919 р. І. Вейцківський закінчив Черкаську гімназію і вступив на навчання у Катеринославський (Дніпропетровський) університет на курси іноземних мов. У 1920 р., коли університети в Україні були реорганізовані в інститути народної освіти, І. Вейцківський вимушено припинив навчання через матеріальні проблеми. Він повернувся у Черкаси і працював контролером Черкаського повітового відділення Робітничо-селянської інспекції. У листопаді 1920 р. І. Вейцківського призвали на військову службу. Короткий час він виконував обов'язки бібліотекаря, згодом інструктора-організатора, а з весни 1921 р. був на канцелярській роботі в Комісії по відстрочках. Після важ-

¹³ Синицын А. А. Звено в цепи кафедральной родословной: И. И. Вейцковский и кафедра истории Древнего мира Саратовского университета в 1937–1941 гг. // Интеллигенция. Интеллектуалы. Университет. Теоретический альманах «Res cogitans». – Москва, 2009. – Вып. 6. – С. 92–125; Синицын А. А. Доцент Саратовского университета Иван Иванович Вейцковский // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 192–230; Синицын А. А. Автобиография И. И. Вейцковского (Публ., вступ. статья А. А. Синицына; коммент. А. А. Синицына и В. А. Соломонова) // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 231–238.

¹⁴ Синицын А. А. Доцент Саратовского университета Иван Иванович Вейцковский // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 230.

кої хвороби (висипний тиф і запалення легенів), І. Вейцківського на півроку Військово-лікарська комісія звільнила від військової служби, а у січні 1922 р. його демобілізували.

Під час військової служби І. Вейцківський знаходив можливість вести педагогічну роботу у Першій Черкаській Зразковій Школі (1921–1924 рр.)¹⁵. Тоді він також працював у Науковому історико-педагогічному музеї Черкащини і повітовому комітеті охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. Членом-кореспондентом цього комітету (це була виборна посада) він був з 1920 до 1929 року¹⁶. У 1921 р. в Черкасах було створено Черкаський інститут народної освіти. І. Вейцківський став студентом історико-філологічного відділення цього навчального закладу. В автобіографіях він помилково датує початок свого навчання в інституті 1920 р.¹⁷. Восени 1921 р., під час відрядження до Української академії наук у Київ, І. Вейцківський виступив із доповіддю про роботу згаданих комітету і музею та про знайдені поблизу Черкас болгаро-хазарські старожитності. Також тоді ж І. Вейцківського зарахували до співробітників археологічного відділу Київського археологічного інституту. У 1922 р., після закриття Черкаського педагогічного інституту, він перейшов у Київський вищий інститут народної освіти (сьогодні Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова) на гуманітарне відділення з циклу всесвітньої історії.

Складні сімейні обставини (потреба утримувати непрацездатних батьків) змусили І. Вейцківського перервати свої заняття у вищій школі. Сталося це у 1923 чи 1924 р.

¹⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 63 зв.

¹⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 64.

¹⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 18; Синицын А. А. Автобиография И. И. Вейцковского (Публ., вступ. статья А. А. Синицына; коммент. А. А. Синицына и В. А. Соломонова) // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 232.

(в автобіографіях вказано дві різні дати). Отримати вищу освіту І. Вейцківський зумів аж у 1932 р. (у 1929 р. він відновив навчання, але уже в Москві, на лінгвістичному відділенні Другого Московського державного університету, а з кінця 1930 р. – на заочному відділенні Центрального інституту заочної педагогічної освіти). З 1928 р. І. Вейцківський працював на педагогічній ниві, у семирічній школі с. Георгіївське Чуйського району Казакської (Казахської) АСРР¹⁸. У 1929 р. його обрали головою наукового педагогічного товариства у м. Токмак (Киргизька АРСР). На цій посаді він перебував до 1931 р.¹⁹ У 1931–1932 рр. викладав в Уральському Комуністичному університеті (м. Свердловськ). У 1931–1933 рр. працював асистентом в Уральському металургійному інституті сталі. У ті самі роки був на посаді асистента в Уральському державному університеті (м. Свердловськ). Цікаво, що в останньому випадку І. Вейцківський працював не як історик, а був «асистентом (нім. мови) Свердловського Держ. Ун-ту»²⁰. 1 травня 1933 р. він був нагороджений грамотою за добру викладацьку роботу²¹. У 1933 р. він вступив в аспірантуру Московського інституту нових мов, на німецьку секцію. Там він вчився з 22 вересня 1933 до 15 березня 1934 р.²² Не закінчивши цю аспірантуру, І. Вейцківський 1 вересня 1934 р. вступив до аспірантури Московського інституту історії філософії і літератури на кафедру стародавньої історії. Його науковим керівником став В. Сергєєв, провідний радянський антикознавець того періоду²³. Паралельно з навчанням І. Вейцківський продов-

¹⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 16, 18.

¹⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 64.

²⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 117.

²¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 23в.

²² Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 114.

²³ Синицын А. А. Доцент Саратовского университета Иван Иванович Вейцковский // История и историческая память:

жував педагогічну роботу. Зокрема, з 1934 до 1936 рр. він викладав у Московському зооветеринарному інституті²⁴.

Навчання в аспірантурі увінчалось захистом кандидатської дисертації вченого на тему «Рабські повстання в Італії та Сицилії у II і I ст. до н. е.» (15 листопада 1937 р.)²⁵. В особовій справі І. Вейцківського зберігається копія диплома кандидата наук МКД № 04838, яку підписав Голова Вищої Атестаційної Комісії 24 вересня 1949 р.²⁶ Диплом, очевидно, був виданий після звернення у ВАК ректора Львівського держуніверситету імені І. Франка Гурія Миколайовича Савіна від 28 червня 1949 р. Текст звернення був лаконічним: «Прошу видати диплом кандидата історичних наук Вейцківському Івану Івановичу згідно із документами, що додаються»²⁷. Отже, від часу захисту кандидатської дисертації до отримання на руки відповідного диплома минуло 12 років. 23 травня 1938 р. Вища атестаційна комісія затвердила І. Вейцківського у вченому званні доцента на кафедрі стародавньої історії²⁸.

З 1 вересня 1937 р. до січня 1941 р. І. Вейцківський виконував обов'язки завідувача кафедрою стародавньої історії Саратовського державного університету. Цей період життя вченого детально висвітлений у згаданих публікаціях О. Сініцина. За влучним висловлюванням російського дослідника, І. Вейцківський був у СДУ «метеком»²⁹, тобто, хоча і «вільним», але чужинцем. У січні

межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 200, 201.

²⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 63зв.

²⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 116.

²⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 113.

²⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 21.

²⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 65зв.

²⁹ Сینیцын А. А. Доцент Саратовского университета Иван Иванович Вейцковский // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2010. – Вып. 1. – С. 230.

1941 р. він залишив Саратов і працював у Московському інституті філософії, літератури та історії (МІФЛІ). У грудні 1941 р., після об'єднання МІФЛІ з Московським державним університетом, І. Вейцківський став співробітником МДУ. 1 вересня 1943 р. його зарахували до докторантів Інституту історії АН СРСР. План докторської дисертації на тему «Міжнародні відносини у Західному Середземномор'ї в епоху Пунічних війн» затвердила вчена рада Інституту історії АН СРСР у 1944 р. З серпня 1943 р. і до від'їзду у Львів І. Вейцківський завідував кафедрою латинської мови у І Московському медичному інституті³⁰. Восени 1944 р. він отримав пропозицію переїхати на роботу у Львівський державний університет.

Треба сказати, що І. Вейцківський залишав Москву неохоче. Фактично, його переїзд до Львова був вимушеним кроком. Як зазначає учений, з огляду на несприятливий збіг обставин, він виявився у Москві без житла, а тому змушений був погодитись із призначенням у Львівський держуніверситет. Про це Іван Іванович писав в автобіографії 12 березня 1953 р.³¹ А у Львові йому було надано для проживання помешкання за адресою вул. Інститутська, буд. 28, кв. 1, що належало до домоуправи № 145 у Червоноармійському районі³². При цьому, на січень 1945 р. на його утриманні були мама, дружина і двоє дітей³³.

Очолити кафедру історії стародавнього світу у Львівському державному університеті імені І. Франка, І. Вейцківський змушений був вести роботу у декількох напрямках. З одного боку, треба було організовувати освіт-

³⁰ В автобіографії І. Вейцківського дещо не узгоджуються дати завершення роботи у Москві і початку роботи у Львові [Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 16 зв., 18].

³¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 65 зв.

³² Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 66.

³³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 2 зв.

ній процес, з іншого – працювати над докторською дисертацією. Окрім читання лекцій та керівництва роботою кафедри, І. Вейцківський виконував також інші види робіт. Заняття на перших порах доводилося проводити у вкрай складних умовах: взимку 1944/1945 р. не було належного опалення, у деяких приміщеннях вікна залишалися без скла³⁴. У квітні 1951 р. за рецензію першого розділу підручника *всесвітньої історії* йому було оголошено подяку від Міністерства освіти УРСР. Керував роботою студентського наукового гуртка з вивчення історії Стародавньої Греції та Риму, виступав з доповідями на теоретичних семінарах викладачів технікумів і середніх шкіл, загально-університетських і факультетських теоретичних і наукових конференціях³⁵. І. Вейцківський вів наукову роботу за темою своєї докторської дисертації. Всупереч клопотанню сектора Стародавньої історії Інституту історії АН СРСР³⁶ І. Вейцківського не відновили у штатній докторантурі³⁷. Такий крок дирекції Інституту історії був вимушений, з огляду на вказівки про недопущення сумісництва. Водночас завідувач сектора Аспірантури Інституту історії АН СРСР Б. Горянов, від імені дирекції Інституту, запевнив І. Вейцківського у повній підтримці його наукових студій³⁸. У 1949 р. кафедра історії стародавнього світу і археології була об'єднана з кафедрою історії середніх віків. І. Вейцківський став завідувачем об'єднаної кафедри історії стародавнього світу і середніх віків³⁹.

³⁴ Gansiniec R. *Notatki Lwowskie (1944–1946)*. – Wrocław, 1995. – S. 11.

³⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 73.

³⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 26.

³⁷ І. Вейцківський був докторантом Інституту історії АН СРСР з 1 вересня 1943 по 1 грудня 1945 р.: Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 63 зв., 73.

³⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 11.

³⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 27.

На початку 1946 р. був закінчений перший розділ докторської дисертації. В особовій справі І. Вейцківського зберігається рецензія на цю роботу академіка АН СРСР Р. Віппера від 17 березня 1946 р., адресована проректорові з науки Львівського державного університету. У ній, зокрема, стверджується: «Робота доцента Вейцківського І. І. на тему «Римсько-тарентійський конфлікт і Піррова війна», що є першим розділом докторської дисертації... за методом дослідження історичних джерел та розгляду фактичної дійсності цієї надзвичайно цікавої епохи античного світу, заслуговує найкращої оцінки»⁴⁰.

В особовій справі є також виписка з протоколу засідання сектора Стародавньої історії Інституту Історії АН СРСР від 19 березня 1946 р. На засіданні з доповіддю «Зовнішньополітичні відносини напередодні І Пунічної війни» виступив І. Вейцківський. Під час обговорення його виступу було заслухано позитивний відгук про роботу, який підготував старший науковий співробітник М. Машкін. Пропонувалося надати І. Вейцківському термін для закінчення докторської дисертації до 1 січня 1947 р.⁴¹ Однак у подальшому робота сповільнилася. Докторська дисертація І. Вейцківського мала бути представлена в Інституті історії АН СРСР у 1951 р. Для цього вчений отримав відрядження у Москву з 30 липня до 19 серпня 1951 р. з оплатою у розмірі 650 крб.⁴² На прохання І. Вейцківського, у наказ було внесено зміни і встановлено термін відрядження з 10 вересня до 24 вересня 1951 р.⁴³ Через хворобу І. Вейцківського відрядження було знову перенесене, на жовтень (з 8 по 22 жовтня 1951 р.)⁴⁴.

⁴⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 7.

⁴¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 26.

⁴² Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 35, 36.

⁴³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 37, 40.

⁴⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 41, 42.

В особовій справі відсутні документи про обговорення дисертації в Інституті історії. Як це інколи трапляється, від представлення до захисту ще була довга дорога. З 26 березня до 6 квітня та з 6 до 31 жовтня 1952 р. І. Вейцківський перебував у наукових відрядженнях в Інституті історії АН СРСР. В обґрунтуванні необхідності відряджень дослідник зазначив, що вони потрібні для продовження роботи над темою «Рим, Карфаген та Нумідія у першій половині II ст. до н. е.» і отримання консультацій у спеціалістів⁴⁵. Ця тема наукового дослідження, затверджена Міністерством вищої освіти, фігурує уже в заяві від 12 липня 1951 р.⁴⁶ У характеристиці на І. Вейцківського, яку підписав 24 травня 1954 р. ректор ЛДУ імені Івана Франка Є. Лазаренко, сказано, що дисертація здана до захисту⁴⁷. Однак лише у 1959 р. опубліковано монографію, а докторську дисертацію І. Вейцківський захистив у 1960 р. у Львові⁴⁸.

Треба сказати, що у сучасному антикознавстві науковий доробок І. Вейцківського має високу оцінку. Казимир Ревяко, говорячи про історіографію взаємин Риму з Карфагеном, центральне місце у вітчизняній історіографії відводив монографії І. Вейцківського. Зокрема, К. Ревяко схвалив його тезу про тенденційність наявних історичних джерел щодо Карфагена, вважав аргументованими роздуми про долю Регула, поділяв оцінку перебігу бойових дій у 242 році⁴⁹. Професор Саркіс Казаров стверджував, що праці І. Вейцківського, які ґрунтувалися на широкому колі

⁴⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 49, 55, 56, 59, 60.

⁴⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 35.

⁴⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 73.

⁴⁸ Вейцківський І. І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264–219 р. до н. е. – Львів, 1959. – 151 с.; Вейцківський И. И. Западное Средиземноморье в 3 ст. до н. э.: автореф... д-р ист. наук. – Львов, 1960. – 42 с.

⁴⁹ Ревяко К. А. Пунические войны. – Минск, 1988. – 27, 28, 96, 106.

джерел, є найсерйознішими вітчизняними дослідженнями з історії Пірра. На думку російського антикознавця, І. Вейцківському вдалося переконливо довести, що інформація про нищівну поразку Пірра від карфагенського флоту під час переправи із Сицилії в Італію – не більше, ніж вимисел Аппіана. Водночас С. Казаров слушно критикував надмірне захоплення автора ідеями класової боротьби і вважає необґрунтованою критику західної «буржуазної» історіографії у цьому аспекті⁵⁰.

Утім, надмірна увага до класової боротьби у тогочасній радянській історіографії була звичним явищем. Викладачі радянських університетів та інститутів у своїй науковій і педагогічній діяльності повинні були дотримуватися певних методологічних засад, пам'ятати, що з того чи того приводу говорили класики марксизму-ленізму, про що йдеться у матеріалах чергового з'їзду партії. В особовій справі І. Вейцківського є довідка про здані ним, як колишнім заочником Німецького педагогічного інституту, заліки за курс Педагогічного ВУЗу при Уральському педагогічному інституті за період з 10 липня до 17 грудня 1932 р. Серед вказаних дисциплін є: марксистська історія техніки, політична економія, діамат та істмат, ленінізм, військові дисципліни, історія ВКП(б), пролетарська література, історія народів СРСР⁵¹. Уже назви навчальних дисциплін засвідчують заідеологізованість форми й змісту освітнього процесу. Звісно, це обмежувало і науковий пошук та навчально-педагогічну роботу професорсько-викладацького складу.

Складні реалії розвитку історичної науки радянського періоду вповні відображає трудовий шлях професора Львівського університету Соломона Яковича Лур'є. Незважаючи на заідеологізованість науково-педагогічної ді-

⁵⁰ Казаров С. С. История царя Пирра Эпирского. – СПб., 2009. – С. 163, 164.

⁵¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 977, арк. 5.

яльності, багато істориків радянського періоду, а серед них і Соломон Лур'є, на перше місце ставили історичний факт, ретельно підходили до його інтерпретації. Принципова наукова і громадянська позиція могли створити значні труднощі в роботі і повсякденному житті вченого. Професору С. Лур'є, скромному в побуті, але безкомпромісному в публічних виступах – усних або літературних⁵² – сповна довелося випити чашу звинувачень в «гріхах» реальних і надуманих. Хоча він не був заарештований, але змушений був неодноразово змінювати місце роботи. Усе це не сприяло науково-педагогічній діяльності. Однак наукова спадщина вченого ставить його в один ряд з провідними антикознавцями і філологами-класиками ХХ століття. Утім, вона досі не оцінена належним чином. Монографія С. Лур'є «Антисемітизм у стародавньому світі»⁵³ одними дослідниками оцінюється як «важливий», що іншими – ігнорується⁵⁴. У російськомовній історіографії навколо цієї роботи розгорнулися гострі дискусії. У західному світі вона практично невідома⁵⁵. Аналіз історіографії показує, що існують суттєві прогалини у вивченні українського етапу життя професора С. Лур'є, в тому числі і львівського періоду.

⁵² Фролов Э. Д. Тернистый путь учёного: С. Я. Лурье и его «История Греции» // Лурье С. Я. История Греции / сост., авт. вступ. статьи Э. Д. Фролов. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та. 1993. – С. 3.

⁵³ Лурье С. Антисемитизм в древнем мире. попытки объяснения его в науке и его причины. 2-е изд., испр. и доп. автором. – Москва; Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим, 2009. – 396 с.

⁵⁴ Baumgarten A. I. Elias Bickerman as a historian of the Jews: a twentieth century tale. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2010. – P. 219.

⁵⁵ Левинская И. А. Предисловие // Лурье С. Антисемитизм в древнем мире. попытки объяснения его в науке и его причины. 2-е изд., испр. и доп. автором. – Москва; Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим, 2009. – С. 11.

У 1949 р С. Лур'є був звільнений з посади в Академії наук і в Ленінградському університеті. Приводом стали звинувачення в «помилках об'єктивістського характеру»⁵⁶. Завдяки зусиллям президента Академії наук СРСР С. Вавилова, С. Лур'є на короткий час повернувся на роботу в Академію наук. Зрештою, позбавлений улюбленої роботи і джерел для існування в Ленінграді, С. Лур'є переїжджає до Одеси (1950 г.). Там він отримує посаду професора і завідувача кафедри в Інституті іноземних мов. 26 листопада 1951 р. він був прописаний за адресою м Одеса, вул. Подбельського (суч. Коблевська), будинок 37, кв. 3⁵⁷. Однак в Одесі С. Лур'є пропрацював недовго. У кінці 1952 року, через загострення гіпертонічної хвороби, він змушений був вийти на академічну пенсію і спочатку 1953 р. повернувся у Ленінград.

Незважаючи на поліпшення здоров'я і певні зрушення в суспільно-політичному житті після смерті Сталіна, проф. С. Лур'є усвідомлював відсутність перспектив повернення до наукової та викладацької діяльності в Ленінградському університеті. 11 червня 1953 р Соломон Якович дізнався про оголошений у Львівському державному університеті конкурс. У той самий день він написав заяву з проханням допустити його до конкурсу на посаду завідувача кафедрою або професора філологічного факультету. Заяву завершує *post scriptum* з посиланням на наказ міністра Вищої освіти СРСР від 3 жовтня 1949 року про дозвіл академічним пенсіонерам поступати на штатні посади з призупиненням виплати пенсії⁵⁸. До заяви були додані відгуки академіка Івана Івановича Толстого, члена-кореспондента АН СРСР Петра Вікторовича Ернштедта і покійного президента Академії наук СРСР Сергія Івановича Вавилова. У датованому 1950 р. відгуку професор

⁵⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 11 зв.

⁵⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 15.

⁵⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 3, зв.

П. Ернштедт називає Соломона Лур'є «видатним представником науки про історію Греції в СРСР»⁵⁹.

17 серпня 1953 р. ректор ЛДУ ім. Івана Франка звернувся до ректора Ленінградського державного університету з проханням повідомити причину звільнення проф. Лур'є. 1 липня 1949 р. ще одне звернення, з проханням вислати характеристику на проф. Лур'є, було направлено директору Одеського державного педагогічного інституту іноземних мов⁶⁰. З Ленінграда надійшла виписка з наказу ректора, у якій звільнення професора Лур'є обґрунтовується допущеними ним вагомими помилками в науковій та навчальній роботі⁶¹. У отриманій з Одеси характеристиці вказувалося, що професор залишив роботу в Інституті іноземних мов за власним бажанням⁶².

Соломон Якович Лур'є був прийнятий на посаду професора кафедри класичної філології з 1 вересня 1953 року, з місячним окладом 5 500 крб.⁶³ У Львові він проживав за адресою вул. Котовського (суч. Донцова) 4, кв. 5-А. У Львівському університеті науково-педагогічна діяльність Соломона Яковича отримала друге дихання. У списку публікацій за 1949–1953 рр. вказано лише дві позиції: стаття у Великій Радянській енциклопедії під титулом «Архімед» (1950 р.) і переклад з латинської мови трактату Епіноса (1951 р.)⁶⁴. Але вже з 1954 р. регулярно публікуються наукові статті та монографії вченого. Професору С. Лур'є було доручено читати курс історії грецької мови, спецкурс із давньоахейського діалекту і курс історії античної математики на механіко-математичному факультеті. У бібліотеках Львова не було достатньої кількості літера-

⁵⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, додат. № 8.

⁶⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 18, 19.

⁶¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 33.

⁶² Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 35.

⁶³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 1.

⁶⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 26.

тури, необхідної для підготовки зазначених курсів на «належній науковій висоті». З огляду на це, професор отримав наукове відрядження до Москви з 14.01 до 7.02 1954 р.⁶⁵ Ця відрядження, як і багато інших, надавалося «без оплати витрат»⁶⁶. Витрати покривалися за свій рахунок, або за рахунок сторони, що приймала⁶⁷. Інколи можна було розраховувати на оплату проїзду⁶⁸. 27 травня 1955 р. проф. С. Лур'є був переобраний на посаду професора кафедри класичної філології. Мабуть, з етичних міркувань, Соломон Якович не брав участі в голосуванні за свою кандидатуру, хоча і був членом Ради університету⁶⁹.

5 червня 1957 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР «Про оплату праці працівників науки». Уводилися додаткові виплати за вчений ступінь для тих, хто працював на виробництві. Посадові оклади керівників усіх рівнів істотно знижувалися. Майже не змінилася заробітна плата молодших і старших наукових співробітників⁷⁰. Новий посадовий оклад професора кафедри класичної філології С. Лур'є становив 4500 руб.⁷¹.

У книзі, опублікованій російською мовою в Парижі в 1987 р. – «Історія одного життя», автор розповідає про видану завідувачем кафедри Михайлом Біликом негативну характеристику, яку професор С. Лур'є вимагав для подачі на конкурс до Московського університету або для поїздки за кордон⁷². Ця розповідь не зовсім точна. У заяві

⁶⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 38, 39.

⁶⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 39, 42, 47, 48, 50, etc.

⁶⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 36, 56.

⁶⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 98.

⁶⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 62.

⁷⁰ Зезина М. Р. Материальное стимулирование научного труда в СССР. 1945 – 1985 // Вестник РАН. – 1997. – № 1. – Том 67. – С. 25.

⁷¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 104.

⁷² Копржива-Лурье Б. Я. История одной жизни. – Paris:

на ім'я ректора від 25 квітня 1958 р. Соломон Якович просить видати йому характеристику з місця роботи для пред'явлення у Спілку письменників щодо прийому в члени Спілки⁷³. В особовій справі зберігається характеристика без дати, з правками, підписана деканом і секретарем партбюро факультету іноземних мов. Після вступної частини у характеристиці вказано курси, які викладає проф. С. Лур'є. Зазначено, що в 1956 – 1957 роках він керував виробничою практикою студентів у місцях археологічних розкопок, на березі Чорного моря. Відзначено керівництво ним дипломними і курсовими роботами. Констатується, що курси лекцій і практичні заняття професора Лур'є читає на належному науково-теоретичному рівні. Наступне речення закреслено, але його можна прочитати: «Однак ідейний рівень лекцій не завжди відповідає вимогам радянського вузу». Далі сказано: «Проф. Лур'є С. Я. продуктивно та інтенсивно працює науково, написав велику кількість праць та монографій з класичної філології». У наступному абзаці зазначено недостатню участь в ідейно-виховній і громадській роботі кафедри, факультету й університету. Зроблено висновок про те, що «пасивне ставлення проф. Лур'є С. Я. до суспільно-політичних і виховних заходів кафедри і факультету не сприяє ідейному вихованню студентів». В останньому реченні читаємо: «Характеристика видана для пред'явлення до Спілки письменників СРСР, для отримання санаторної путівки». Друга частина, після коми, закреслена, а сама кома виправлена на крапку⁷⁴. На підставі цього була підготовлена датована 6 травня характеристика від імені ректора і секретаря парткому університету. Остаточний текст датований 8 травня. У ньому уточнюється, що «характерис-

Atheneum, 1987. – С. 227–228.

⁷³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 113.

⁷⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 111.

тика видана для пред'явлення до Спілки письменників СРСР для обрання членом»⁷⁵.

На шляху реалізації наукових і особистих планів вченого стояли не тільки суб'єктивні моменти, але й об'єктивні обставини. Соломон Якович змушений був враховувати свій стан здоров'я. Обстеження в терапевтичному секторі Академії наук СРСР провела старший науковий співробітник академії, доктор медичних наук Ірина Юхимівна Ганеліна, дружина його сина Якова. Висновок медиків було однозначним: поєднання нормального педагогічного навантаження з науковою роботою для проф. С. Лур'є категорично протипоказано. З огляду на це, Соломон Якович 3 липня 1958 р. пише заяву на ім'я ректора, в якій просить звільнити його від штатної роботи у Львівському університеті, що дасть йому можливість повернутися на пенсію⁷⁶. Однак уже наприкінці літа професор С. Лур'є повертається на штатну посаду професора кафедри класичної філології⁷⁷. Очевидно, Соломону Яковичу було важко без улюбленої роботи, а на кафедрі не було рівноцінної заміни. 20 червня 1960 року він був вчергове обраний за конкурсом на посаду професора кафедри класичної філології. У представлений на конкурс характеристиці констатується глибока науковість, оригінальність і свіжість його досліджень. Немає жодних згадок про ідейний рівень лекцій, участь у суспільно-політичних і виховних заходах кафедри і факультету⁷⁸. Протокол лічильної комісії засідання Ради університету зафіксував 40 бюлетенів з позначкою «згоден» і 3 бюлетені з позначкою «не згоден».

У перші дні січня 1961 р. Соломон Якович отримав подяку із занесенням до особової справи з нагоди його 70-

⁷⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 112, 115.

⁷⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 118.

⁷⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 121.

⁷⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 135–138.

річчя і 50-річчя наукової і педагогічної діяльності⁷⁹. Ювіляру бажали подальших успіхів у педагогічній і науковій роботі та доброго здоров'я. Однак зі здоров'ям були проблеми. З 19 березня до 29 березня 1961 р. професора Лур'є перебуває на лікарняному через важку гіпертонічну хворобу⁸⁰. Наприкінці грудня 1962 р. він виїжджає на лікування у Ленінград. Йому було надано відпустку через хворобу з 20 грудня. На роботу Соломон Якович виходить лише 6 лютого 1963 р.⁸¹ 11 вересня 1963 р. професора С. Лур'є звертається із заявою на ім'я ректора з проханням призначити його на посаду професора-консультанта. Це давало йому право виконувати тільки половину навантаження, встановленого для штатного професора. Обґрунтуванням цього прохання був стан здоров'я. Резолюція складалася з двох пунктів: 1. Перевести на посаду професора-консультанта. 2. За сумлінну багаторічну працю оголосити подяку⁸². У вересні 1964 р. стан здоров'я С. Лур'є істотно погіршився. 18 вересня 1964 року він не вийшов на роботу⁸³. 30 жовтня, після важкої хвороби, Соломон Якович помер.

Важко переоцінити внесок професора С. Лур'є у розвиток кафедри класичної філології Львівського університету ім. Івана Франка. У Львові науково-педагогічна діяльність Соломона Яковича отримала друге дихання. Немає сумніву, що істотним стимулом його наукових і педагогічних успіхів стала атмосфера міста, в якому переплелися культурні традиції українців, поляків, євреїв, росіян і вірменів. Науково-педагогічна діяльність професора Соломона Яковича Лур'є внесла свою лепту у формування культурного різноманіття Львова.

⁷⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 144.

⁸⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 150–154.

⁸¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 158–163.

⁸² Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 167.

⁸³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, спр. 8014, арк. 174.

Отже протягом 30–50-их років ХХ ст. розвиток антикознавства у Львівському університеті не припинявся, незважаючи на післявоєнні репресії, заідеологізованість освітнього процесу, кадрові питання. Науковці долали ті чи ті проблеми, працювали, переборюючи об'єктивні та суб'єктивні труднощі, підтримували реноме Львівського університету як провідного наукового центру України.

У КОЛІ РЕЦЕПЦІЇ

Віталій Масненко

Образ Галичини на перетині українського та польського національних проєктів: трансформація візії наддніпрянських інтелектуалів (друга половина XIX – перша третина XX ст.)

Звернення до зазначеної теми зумовлене кількома обставинами сучасного аналізу історії розвитку інтелектуального та суспільного життя другої половини XIX – першої третини XX ст. На хвилі національного відродження, яке ще на початку XIX ст. охопило всі слов'янські народи, і докотилося до Російської імперії, зріс інтерес до власної історії, народно-культурної традиції. Інтелектуальні кола тієї самої імперії зацікавлено вдивлялися у всіх слов'ян за її межами. Особлива увага зосереджувалася на русинах Галичини, як «ісконно руському» племені. Зрозуміло, що акценти виявленого інтересу були різними. Якщо великоросійське середовище, особливо у його слов'яно-фільському сегменті сприймало Галичину, та її східно-слов'янське населення, як незмінну складову «спільно-руського» світу, як спадщину, яку потрібно було повернути під скіпетр Романових (звідси величезна зацікавленість і навіть стимулювання, включно з фінансовим, москофільської течії у самій Галичині). То позиція українських (українофільських) інтелектуалів була іншою. Усвідомлення етнічного споріднення наддніпрянців і наддністрянців спонукало до пошуку можливостей для національного об'єднання, спроб подолати державні кордони шляхом налагодження регулярних громадських контактів, взаємної підтримки. Проте історія внутрішньоукраїнського порозуміння була не простою і відбувалася далеко не за лінійно-еволюційною схемою.

Отже, українській національній проєкт середини – другої половини ХІХ ст. у свій територіальний та інтелектуальний простір органічно включав і ту частину українських етнічних земель, яка була відокремлена російсько-австрійським кордоном, передовсім Галичину. На це було кілька важливих причин. Адже саме – у цьому краї, принаймні починаючи від кінця 60-х рр. ХІХ ст., зважаючи на значно ліберальніші умови автономії, мало місце реальне українське політичне, суспільне та літературне життя, важливе для самоусвідомлення всього українства. Тим самим Галичина розглядалася українськими інтелектуалами як «український П'ємонт» – центр відродження української державності. Ця метафора міцно закріпилася за Галичиною після двох програмних статей Михайла Грушевського – «Галицький П'ємонт» та «Галичина і Україна» (1906 р.). Вагомим аргументом стає також ідея соборності українських земель, як запоруки національної самореалізації. Звідси не буде перебільшенням твердження про те, що успішне поєднання Наддністрянщини із Наддніпряниною в одному уявному просторі, перетворював вказаний проєкт на самодостатню стійку конструкцію, придатну до подальшого розвитку і ствердження у реальному національно-державному самовизначенні.

Водночас українська сторона натрапило на те, що Галичина та її населення опинилися у межах конкурентного національного проєкту – польського. Історична пам'ять, яка плекалася польськими інтелектуалами і політиками, містила образ Галичини, цілком відмінний від українського. Можна погодитися з думкою М. Рябчука, що ліквідація в 1795 р. Речі Посполитої та введення її південних залишків до Габсбурзької імперії зміцнили уявлення про польський характер Галичини. По-перше, новоприєднані землі, названі «Західною Галичиною», зробили усю провінцію більш польською в етнічному сенсі. По-друге, у складі цих земель було й королівське місто Краків, історична столиця Польщі і, відтак, могутній

символ польськості. І по-третє, сам факт остаточного поділу Речі Посполитої та передачі двох її інших частин під репресивнішу владу Романових і Гогенцолернів, майже автоматично покладав та Галичину особливий (і почесний) обов'язок збереження польської культури за відсутності польської держави¹. У цьому сенсі Галичина також набувала значення «П'ємонту», але вже у межах польського проєкту державного відродження.

Отож, обидва національні рухи – і український, і польський – претендували на східну частину австрійської провінції Галичина із центром у Львові. Така конкурентна настанова спонукає до детальної реконструкції націоналізованого образу Галичини, створеного українськими інтелектуалами.

Окрім суто наукового, маємо і сучасний суспільно-політичний вимір актуальності порушеної проблеми. Адже окремі аспекти «галицького питання» і до сьогоднішнього дня є предметом найрізноманітніших політичних спекуляцій. Особливою активністю у цьому сенсі відрізняються прокремлівські діячі як у самій Росії, так і в Україні².

Отже для її адекватного розуміння важливе значення має погляд на Галичину як іманентну частину українського національного проєкту таких знакових діячів

¹ Рябчук М. Перевинайдення Галичини // Збруч [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/34476>

² Наведемо бодай кілька прикладів політично упередженого підходу до національних аспектів галицької минувшини. Для російського випадку є доволі показовим збірник «Русская Галиция и 'мазепинство'». – Москва: Имперская традиция, 2005. Для українського – класичними зразками «галичанофобії» стали висловлювання Д. Табачника та Ю. Болдирева. Див.: Табачник Д. Галичанские «крестоносцы» против Украины // 2000. Ежедневник. – 2008. – 11 июля (№ 28–29); «Регіонал» пропонує позбутися Галичини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua.news/2011/11/25/6786635/>

Наддніпрянщини, як М. Максимович, П. Куліш, М. Драгоманов та В. Липинський. Запропонований таксонімічний ряд не є випадковим, оскільки він дає змогу: з одного боку – показати певну цілісність української інтелектуальної традиції, а з іншого – виявити її еволюцію від романтичного народництва до консерватизму.

*1. Початок інтелектуального осмислення Галичини:
рецепція Михайла Максимовича*

Попри те, що галицька проблематика посідала у працях Михайла Максимовича не останнє місце, вона ще не була предметом спеціального дослідження. Хоча сучасні науковці Н. Бойко³, Й. Ремі⁴ її принагідно торкалися при розгляді історичної концепції вченого та його громадської діяльності. Певний інтерес становить праця російської дослідниці Н. Пашаєвої, у якій розглянуто ставлення Максимовича до національного відродження у Галичині⁵. Водночас варто зауважити, що окремі сучасні російські публіцисти і політики й до нині доволіно інтерпретують позиції Максимовича з тих чи тих аспектів історичної або лінгвістичної проблематики у властивому для них українофобському контексті.

До галицької теми М. Максимович звертався у багатьох працях як історичного, етнографічного, краєзнав-

³ Бойко Н. І. М. О. Максимович: «Не покину, – поки згину – мою Україну». – Сміла, 2001. – 176 с.; Її ж. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси, 2004. – 248 с.

⁴ Ремі Й. Отношения Украины с Россией в трудах Михаила Максимовича 1850–1860-х годов // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 9: Історико-етнологічні дослідження і національна ідея. – Київ, 2001. – С. 60–64; Його ж. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870 s. – Toronto: University of Toronto Press, 2016. – 329 pp.

⁵ Пашаева Н. Очерки истории Русского Движения в Галичине XIX–XX вв. – Москва, 2001.

чого спрямування, так і філологічного й літературознавчого. Окремі з них були спеціально присвячені різним аспектам історії та культури Галичини. Зокрема, це статті: «Письмо в Галицию» (1838 р., журнал «Галичанин»), «О стихотворениях червонорусских» (1841 р., альманах «Киевлянин») тощо. Цілком очевидно, що без належної уваги до означеного регіону не могла бути повною авторська «загальноукраїнська» дослідна парадигма, чи її київські, або волинські сюжети. Їхній комплексний аналіз уможливить з'ясувати місце Галичини у загальній концепції Максимовича щодо розвитку південно-руських/українських земель. Крім того, варто зважати, що автор підтримував стосунки з деякими галицькими діячами (Я. Головацьким, І. Вагилевичем). Зокрема, листувався з Д. Зубрицьким та іншими. У Галичині Максимович друкував і свої переклади деяких псалмів на українську мову. Він також неодноразово висловлював бажання, як поліпшитися здоров'я, відвідати Львів та об'їхати всю Галичину.

М. Максимович повсякчас наголошував, що вся його наукова діяльність підпорядковувалася дослідженню «всього, що стосуються буття Києва та всієї Південної Русі – Київської та Галицької»⁶. Отже, увага до останнього краю була не хвилювим зацікавленням, а органічно вписувалась у загальну дослідну програму, студіювання якої мало підтвердити цілісність руських земель.

У найзагальнішому вигляді історіософські уявлення Максимовича про цей край можна побачити у наступній формулі. Русь Галицька (або Червона Русь) – це західна частина Південної Русі. Остання разом з іншими частинами Західної Русі (Білою та Чорною) входили до Великого руського світу («русского мира», «православно-го русского мира»). До нього також належала східна половина – Північна Русь. Водночас Руський світ розглядався

⁶ Максимович М. От издателя // Киевлянин. – Киев, 1840. – Кн. 1. – С. 1.

мислителем як частина Слов'янського світу. Важливо, що Червона Русь вважалася ним однією з найдавніших руських земель.

Крім того, М. Максимович спеціально звертав увагу на державність цього регіону. Князівство Галицьке, водночас з Руським царством (Державою Московською) та Великим Князівством Литовським (також руським за своєю природою) були для нього найбільш показовим виявами руської державності. Щобільше, дослідник чи не вперше сформулював тезу про успадкування частини державницької традиції Великого Києва – Галичем. Йшлося про своєрідну паритетну схему розподілу киеворуської державної спадщини між північним сходом і південним заходом Русі: «Вже й імені великого князівства позбувся Київ: в північно-східній Русі воно засвоєно Суздалем, на південному-заході руським – Галичем»⁷. Він також зауважив, що державна незалежність Галицького князівства зберігалася ще майже сто років після татарської навали. І лише після смерті Болеслава Тройденовича його привласнив польський король Казимир Великий і перетворив у Руське воєводство⁸. Отже, тим самим заперечувалися польські історичні претензії на Галичину.

Максимович також констатував, що процес поновлення самотності і цілісності Русі після періоду середньовічного роздроблення фактично охопив усі руські землі, окрім «Червоної або Галицької Русі, яка (з часу її приєднання до Польщі 1340 р.) лишається й нині у колі Західної Європи»⁹. Принагідно варто зауважити, що мисли-

⁷ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 79.

⁸ Максимович М. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах и о князях ими владевших // Киевлянин. – Киев, 1840. – Кн. 1. – С. 237.

⁹ Максимович М. А. История древней русской словесности // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История

тель не виявляв негативного ставлення до Заходу, незважаючи на свої слов'янофільські уподобання і прихильність до концепції «офіційної народності». Про це свідчить, зокрема, позитивне сприйняття ним західної системи освіти.

Проте навіть розглянута в інших геополітичних координатах Галичина послідовно вписувалася у своєрідну «південноруську» соборницьку концепцію. Цей край для нього лишається протилежним від Слобожанщини кінцем Південної Русі, «відокремленим від нас розлучником Дністром»¹⁰. Червона або Галицька Русь, незважаючи на п'ятисотрічне політичне відчуження від великого руського світу, завжди близька руському серцю, особливо Києву. Ця близькість забезпечувалась не тільки спогадами про тісний попередній державний зв'язок, але й церковною єдністю, в якій вони довго перебували й після втрати Галичем державницького життя. Суперечлива історична доля Західної Русі образно зображена Максимовичем у вигляді спільного «испития горькой чаши верогонения», яка випала на долю Києва разом з Червоною Руссю під владою Польщі. Але навіть тоді між ними не припинялося взаємне спілкування у справах віри та освіти. Поділ Польських володінь приводить до нової ситуації: більша частина Західної Русі повертається з-під польської корони знову під «царський вінець Мономаха». І тільки Червона Русь потрапила під владу Австрії (треба думати без будь-яких на це підстав). Далі Максимович спеціально наголошував, що «і тепер вона близька для Києва за їхнім народним, кровним зв'язком»¹¹. Останній полягав в етнічній та лінгвістичній спільності. Бо корінний народ Червоної Русі

словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 352.

¹⁰ Максимович М. О стихотворениях червоноруских // Киевлянин. – Киев, 1841. – Кн. 2. – С. 119.

¹¹ Там само. – С. 121.

– й тепер той самий, що був раніше. А та сама руська мова лунає за Дністром, що й на Дніпрі. «На тій самій мові народна пісня звучить у Карпатських горах і лунає в Українських степах і на берегах Чорноморських», – переконував Максимович свого читача. Крім того, в Києві про ім'я Галича нагадує постійно і служіння церковне. Для національної консолідації, на думку Максимовича, надзвичайну значущість мала й історична тяглість: «Чим більше знайшлося би подібності між Галичанами, Волинянами, Українцями всіх віків, тим більше підтвердилась би їхня приналежність до одного народу південноруського»¹². Вважаємо, що тут мислитель виявляв елементи справді національного підходу до осмислення проблеми буття української (південноруської) спільноти, знаходячи у ній цілий комплекс найрізноманітніших об'єднавчих рис.

Важливе місце галицьке населення посідало й в етногенетичних побудовах М. Максимовича. Так, він особливо наполягав, що корінними мешканцями Червононоруської або Галицької землі були південно-східні слов'яни (цікава градація слов'янства, яка очевидно застосовувалася для показу початкової відмінності південної групи східних слов'ян, від північної групи – власне предків великоросіян). Далі дослідник зауважує, що до складу південноруського народу ввійшли білі хорвати, бойки, та деякі інші групи населення, які належали до Червоної або Галицької Русі. Руське панування IX–X ст. наклало «нездоланну печатку єдності», за якою донині (протягом 9 століть), незважаючи на розділення Південної Русі, зберігається один корінний південноруський народ. Ця єдність засвідчується і в етніміах. Як зазначав Максимович: «незважаючи на обласні назви їхні: галичанами, подільянами, волинянами, українцями, запорожцями, слобо-

¹² Максимович М. Ответные письма М. П. Погодину // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 267.

жанами, чорноморцями – ім'я русина залишається їх спільним, родовим ім'ям, яким і тепер називає себе корінний народ землі Галицької, яким і весь південноруський або малоросійський народ відрізняє себе від поляків, чехів, сербів та інших слов'ян, хоча в нашій державі ім'я руського тепер засвоїлось переважно народу Великої або Московської Русі, які судилося провидінням бути зосередженням возз'єднання руського світу»¹³.

Знову до питання про походження і етнічну характеристику галицького населення Максимович звертається при розгляді схеми М. Погодіна щодо «запустіння» Наддніпрянщини після татарської навали. Тут він наголошував на єдності історичної долі України (у вузькому розумінні – Київщини), Волині і Галичини, на загибелі у боротьбі з татарами тисячів представників «народу українського, волинського і галицького», а й на природному відновленні цього населення¹⁴. Відкидаючи тезу про переселення малоросіян з Карпатського регіону на Поддніпров'є, дослідник наводить аргументи, які свідчили якраз про міграції населення у зворотному напрямі: «...В Карпатах поширені перекази про дворазове переселення туди Русі – раз, у часи Олегові, з України дніпровської, разом з угорцями; у друге – XIV ст., з Поділля, з князями Коріатовичами»¹⁵.

Походження історичної назви Малоросія дослідник також пов'язує з Галичиною: «Сама назва Малоросія

¹³ Максимович М. Волинь до XI века // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 174.

¹⁴ Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо М. П. Погодину) // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 183.

¹⁵ Максимович М. Ответные письма М. П. Погодину // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 260.

або Мала Русь – *Russia minor* початково належала Волинській і Галицькій землі і вже пізніше поширилась на лівий бік Дніпра і навіть переважно там засвоїлась»¹⁶. Тим самим він демонструє рухомість топонімії та її історичний характер.

М. Максимович досліджував і поодинокі конкретні історичні сюжети, пов'язані з Галичиною. Так, при розгляді південноруської книжкової старовини окрему третю главу розвідки присвячує книгодрукуванню у Червоній Русі. При цьому він зауважує, що за період з 1573 р. до 1800 р. у всіх галицьких друкарнях було виготовлено вдвічі більше книжок, ніж на Волині¹⁷. Найбільше їх було видруковано у Львові, а також Стрятині, Крилосі, Угорцях, Уневі, Долгом Полі.

Проте дослідник усвідомлював, що далеко не всі визначальні явища вітчизняної історії були щільно пов'язані з усією територією розселення південноруської людності, у тому числі й з Галичиною. Так він був переконаний, що у формуванні козацтва провідну роль відіграла таки Україна «обох берегів Дніпра»: зокрема, «особовий склад Низового Запорозького товариства [складався] переважно з вихідців українських (хоча й були там й вихідці галицькі, волинські, польські, московські, волоські та інші)»¹⁸. Тут Максимович змушений був доводити Погодину, що не можна порівнювати козацьких гетьманів і галицьких бояр, між якими останній побачив абсолютну подібність (очевидно на підтвердження своєї тези щодо

¹⁶ Максимович М. Волинь до XI века // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 175.

¹⁷ Максимович М. Книжная старина Южнорусская // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 311.

¹⁸ Максимович М. Ответные письма М. П. Погодину // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 262.

переселення малоросіян з Карпатських гір). Передовсім, виходячи з того, що козацтво й гетьманщина становлять «особливість пізнішої історії малоросійської», принаймні починаючи від XVI ст. При цьому він визнає коректним порівняння лише з одним козацьким провідником – гетьманом Петром Сагайдачним, який походив з перемишльського шляхетства, тобто був «однородцем» з давнім галицьким боярством. Тим самим опосередковано визнавалося, що серед малоросійських козацьких гетьманів були вихідці з різних станів і різних країв: «з українців, сіверян, волинян, галичан»¹⁹.

У лінгвістичному плані дослідник стояв на позиції, що південноруська мова (язык южнорусский) поділялася на два наріччя: «малоруське» і «червоноруське». Існування останнього, спонукало дослідника внести певні корективи у свої попередні лінгвістичні схеми. Так, від 1827 р. (з часу виходу в світ «Малоросійських пісень») він послуговувався назвою «малоросійська мова». Пізніше віддає перевагу назві «південноруська мова», як точніша і більш пова, на його переконання, відображаючи обсяг поширення вказаної мови.

У 1839 р. М. Максимович писав в «Истории древней русской словесности»: «Власне Руською (Російською) мовою зветься у нас тепер мова Великоросіян, які самі себе звать і у Малоросії називаються – власне руськими (росіянами); народна же мова Південної Русі зветься зазвичай Малоросійським наріччям... Але у Галичині і до цього часу місцева мова не перестала називатися просто мовою Руською – тим ім'ям, яке і всій Південно-Руській мові належало здавна, яким вона називалася раніше, ще перше ніж засвоїлось воно мові Великоросіян (так само ім'я Русі або Руської землі початково належало Київській

¹⁹ Там само. – С. 266.

землі або Україні)»²⁰. У південноруській мові, яка відрізняється найбільшою єдністю, вів далі Максимович, «можна розрізняти, та і то не дуже різко, тільки два наріччя: Східне – Українське або Малоросійське, і Західне – Галицьке або Червоноруське»²¹. Єдність і цілісність південноруської мови, яка виявлялася на величезній території, свідчила про її стародавнє походження, принаймні «не пізніше давнього періоду». Дослідник рішуче відкидав концепції походження південноруської мови від змішання мов руської та польської, визнаючи деякі польські впливи лише у галицькому наріччі, які мали місце у середні віки під час польського панування. Він був переконаний у тому, що «утворення південноруської мови спочатку в Україні, пізніше в Червоній Русі, відбувалося без сумнівів під впливом київської або поляно-руської говірки»²².

Далі, намагаючись знайти філологічні аргументи для заперечення Погодіновської концепції щодо переселення українського народу з Карпат до Наддніпрянщини М. Максимович зауважить: «Карпаторуське піднаріччя є найвіддаленіше від українського: і за місцем, і за прикметами це останнє є найбільш розвинуте й зразкове у південно-руській мові, за приналежністю своєю здавна до Києва і Переяслава... Українське наріччя не може бути визнано безпосереднім відгалуженням і пересадком карпаторуського в XIII ст.»²³. Пізніше, у наступній серії листів до М. Погодіна, Максимович деталізує свою думку щодо територіальної локалізації наріччя південноруської мови:

²⁰ Максимович М. А. История древней русской словесности // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 398.

²¹ Там само. – С. 400.

²² Там само. – С. 401.

²³ Максимович М. К истории малорусского языка (Филологические письма к М. П. Погодину). Письмо девятое // Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 381.

«Південноруська мова... складається з двох наріч: 1) Малоросійського, що існує здавна обабіч Дніпра – на Україні, Поділлі, Волині та Сіверщині; 2) Червоноруського, що існує здавна обабіч Дністра в Галичині і в Карпатах»²⁴.

Як відомо, запропонований Максимовичем історико-етимологічний правопис був надто штучний, складний і незручний для друку. Але як зауважує П. Плющ, він мав неоднакове сприйняття у різних частинах України. Якщо у Східній Україні цей правопис зовсім не застосовувався, то на Заході, навпаки, користувався певним успіхом, починаючи з 40-х рр. XIX ст. Пізніше він мав особливу повагу у «москвофілів», зберігшись, зокрема в Закарпатті аж до 1945 р.²⁵.

Окремо дослідник розглянув особливості нової літератури, яка з'явилися в Галичині. У 1835–1839 рр. це були віршовані спроби Левицького, Устиновича, Могильницького. М. Максимович ознайомлює наддніпрянського читача не тільки з цими текстами, але й наводить їхній критичний аналіз. Зокрема, йшлося про архаїчність і штучність мови, на якій вони написані (це не малоросійська, не великоросійська, не білоруська, а штучне словеноруське словосполучення, т. зв. «язичіє»). Тому М. Максимович радив червоноруським письменникам звернутися до народних джерел: «Жива література у них може розквітнути тільки на їхній народній живій мові: нехай вони всі вивчають її в народних приказках, примовках, казках, а ще більше в піснях малоросійських, особливо українських, де народний дух розквітнув з найбільшою

²⁴ Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину о старобытности Малороссийского наречия // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 3.: Языкознание. История словесности / под ред. А. А. Котляревского. – Киев, 1880. – С. 275.

²⁵ Плющ П. Из истории украинского правописания // Вопросы филологии. – Москва, 1969. – С. 297.

силою і красою»²⁶. У цьому контексті дослідник високо оцінив перший червоноруський альманах «Русалку дністрову» як приклад книги, написаної народною піденно-руською мовою.

У листі до Д. Зубрицького 22 квітня 1840 р. Максимович зазначав: «Але для Русинів Австрійської імперії жива мова – Південноруська; доба польської мови для них давно минула; доба великоруської мови для них ще не настала. Тому вельми бажано, аби вони подібно Вам засвоїли собі мову великоруську; але Ваша Червоноруська писемність – на мою гадку – має бути на Вашій рідній Руській мові – тобто на Південноруській; і тільки у Галичині вона може бути на цій мові... Ваші молоді письменники мають писати чистою Південноруською мовою, яка виявляється особливо у піснях і думах Українських і старовинних Червоноруських»²⁷.

До галицького матеріалу Максимович звертався і при дослідженні етнічної традиційної культури. Зокрема, у праці «Дні та місяці українського селянина» автор наводить окремі етнографічні та фольклорні приклади з Галичини для порівняння з побутом Наддніпрянщини. Так, він звернув увагу на те, що т. зв. «права середа» на четвертому тижні після Пасхи у Червоній Русі (як і на Волині, так і на Поділлі) має назву «рахманський Великдень», яка не відома в Україні (тобто на Наддніпрянщині). А про Петрівчаний піст на Галичині побутують приказки: «Пішло мені з Петрового дня!» (У Галичині кажуть «з Петрової днини»), «Оце йому заманулося в Петрівку мерзлого!» (остання характерна і для Галичини, і для України)²⁸.

²⁶ Максимович М. О стихотворениях червоноруских // Киевлянин. – Киев, 1841. – Кн. 2. – С. 141.

²⁷ Максимович М. До Дениса Зубрицького // Максимович М. Листи / упор. і вст. ст. В. Короткого. – Київ, 2004. – С. 119–120.

²⁸ Максимович М. Дні та місяці українського селянина / упоряд., пер., прим. В. Гнатюка. – Київ: Обереги, 2002. – С. 61, 123.

Отже уявлення про історичну природу Галичини, як давньоруської землі та її корінного населення, як складової південноруського народу органічно вписувалося в історіософську концепцію М. Максимовича про двоскладову Русь, з особливим наголошенням на значенні «старшої» української складової. Така іпостась Галичини виявлялася водночас з історичною роллю Києва та Волині. Щобільше, саме у Галицькому князівстві ще на сто років після татарського погрому продовжувалась державницька традиція, започаткована першопрестольним Києвом. Ця концепція Максимовича була своєрідною антитезою до т. зв. «новоросійської системи» М. Погодіна, у межах якої хоча й визнавалась окремішність і самобутність малоросів, але заперечувалась їхня причетність до давньокиївської спадщини. У цьому сенсі перевагою історіософії М. Максимовича була її ширша синтетична основа. Він намагався при характеристиці історичних фактів підходити комплексно, опираючись не тільки на етнічні чи лінгвістичні маркери, але й враховуючи державно-політичну, конфесійну та культурну складову. Погляди Максимовича апіорі заперечували польські претензії на історичну галицьку спадщину, проте спеціальної уваги їм він не приділяв.

Для новітнього часу, на переконання Максимовича, Галичина також мала великий потенціал, зокрема щодо справи розвитку нової літератури, писаної на народною південноруською мовою. Щобільше, саме цей край мав бути центром розвитку такого письменства. Також, варто визнати, що вагома історіософська основа дала змогу Максимовичу здійснювати конкретні історичні, літературознавчі, етнографічні, лінгвістичні дослідження на належному для свого часу методологічному рівні.

Водночас цілком очевидно, що його бачення національного проєкту відрізнялося помітною архаїчністю та романтичними інвективами.

2. Галичина в інтелектуальному просторі українського національного проєкту: версії Пантелеймона Куліша та Михайла Драгоманова

Події «Весни народів» та пожвавлення україно-фільського руху на Наддніпрянщині на початку 1860-х рр. привели до формування нової, якіснішої версії українського національного проєкту. Провідними тогочасними українськими інтелектуалами, які продукували галицьку націотворчу рефлексію і стверджували її у суспільній opinio, були П. Куліш та М. Драгоманов. Інтерес до їхніх візій викликаний також тим, що вони були уособленням різних генераційних і світоглядних настанов. Якщо перший представляв старше покоління, з виразним ухилом до консервативних інтенцій, то другий був репрезентантом молодого поступового покоління. Відповідно відрізнявся і їхній суспільний вплив як у Наддніпрянщині, так і Наддністріччю.

Особливість 1870–80-х рр. полягала у тому, що провідні наддніпрянські діячі намагалися впливати на галицьке життя у межах власного розуміння потреб українського націєстановлення. Зокрема, на українсько-польські взаємини, стосунки між народовцями і москвофілами (наприкінці століття – між радикалами та народовцями), загальний напрям розвитку культурного та суспільно-політичного життя краю. Отже, для того аби з'ясувати образ Галичини у контексті перспектив подальшої націоналізації, необхідно враховувати й особисті контакти провідних наддніпрянських діячів з галичанами.

Робоча гіпотеза цієї частини полягає у порівняльному аналізі двох версій українського національного проєкту, репрезентованого візіями П. Куліша та М. Драгоманова. Особлива увага звернута на місце, яке відводилося Галичині у справі формування української ідентичності, перспектив націєтворення, становлення української літератури.

Пантелеймон Куліш

Куліш ще на межі 1850–60-х років зав'язав жваві стосунки з галицькими українцями й сприяв становленню національно-культурного руху в Галичині. При цьому, він мав контакти як з народовцями, так і з москвофілами. Серед останніх варто згадати Йосипа Ливчака та Якова Головацького. Пік спільноруських аспірацій Куліша припадає, напевно, на кінець 1866 – початок 1867 рр., коли він приватно висловив готовність навіть зректися придуманої ним орфографії «кулішівки» задля збереження єдності «руського світу» (вказаний період невинновипадковий, позаяк саме тоді відбувся помітний «обрусительний» поворот у позиції значної частини самих галицьких діячів). Це необережне висловлювання стало підставою боротьби за прихильну позицію авторитетного наддніпрянського діяча між різними галицькими середовищами (із залученням великодержавних сил Російської імперії). У результаті полеміки середини – другої половини 1867 р. Куліш на-завжди розійшовся із Головацьким, як прибічник народовського табору з людиною, яка стала одним із чільних діячів москвофільського табору.

У 1868–1871 рр. П. Куліш підтримував тісні стосунки з народовцями: Олександром, Осипом, Володимиром Барвінськими, О. Партицьким, О. Огоновським, І. Полюєм, Н. Вахнянином. Брав участь у редагуванні журналу «Правда». Невипадково І. Франко вважав П. Куліша «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-их років»²⁹.

Можна цілком погодитися із твердженням Є. Нахлика, що зближення Куліша із галицькими народовцями «відбулося на ґрунті сповідуваного більшістю з них цілком визначеного й неухильного *українофільства*, тобто щирої і палкої орієнтації на єдність із Наддніпрянською

²⁹ Франко І. Писання І. П. Котляревського в Галичині // І. Франко. Зібрання творів у 50 т. – Київ, 1981. – Т. 31. – С. 333.

Україною, на народну культуру, літературу й мову наддніпрянських українців»³⁰. 1868 р. Куліш остаточно ствердився у думці, що Галичина потенційно спроможна відіграти вирішальну роль у розв'язанні українського питання. При цьому в його візії виявляється доволі послідовна конструктивістська настанова щодо реалізації його бачення «українського проєкту». У тодішньому листуванні, зокрема у листі до І. Хильчевського, він вів мову про власні плани поширити впливи на кращу частину галицького духовенства, оскільки саме у Галичині прихована «вся суть руського питання»³¹. Очевидно він бачив цей край як своєрідний плацдарм для трансформації української літератури і мови, культурного самоствердження української спільноти.

Варто пам'ятати, що національні рефлексії П. Куліша, як пізніше і М. Драгоманова, ще перебували у межах міфологізованого простору «руського світу», згідно із яким малороси (південнороси, русини, українці) входили до слов'янського світу не самостійно, а через руську спільноту, до якої окрім малоросіян належали й великоросіяни. Але, на відмінну від офіційної політики, руський світ цих мислителів був не «єдиним», а вслід за М. Максимовичем – «двоїстим».

Так, Куліш у листі до української діячки М. Карачевської-Вовківни (7 липня 1892 р.), визначаючи природу власного патріотизму, виводив його із більш глибокого і давнього коріння, із староруських часів, із «старорущини», але при цьому говорив про невдоволеність «братньою новорущиною» (власне російськістю, великоросійкістю) і про розвиток «із свого природного кореня, – і се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явилися, наперекір

³⁰ Нахлик Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. – Київ, 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. – С. 256.

³¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 91.

царським творителям руської єдності, провідники руської *двоїстости*»³². Галичина у межах вказаної візії була неодмінною складовою «старорущини», яка в силу несприятливих історичних обставин була відокремлена від решти руського світу. У листі до С. Носа (13 травня 1888 р.) Куліш переконував: «Що Лях урвав з нашого предковичного займища під час Хмельниччини і руїни, те він і досі зве Руссю, дарма що вона давно вже обросла лядським м'ясом. ...Русь (Галицька) одпала через ляхів та козаків од Малоросії...»³³. Щобільше, ця відокремлена частина була цікава Кулішу як найменше вражена «козацьким і гайдамацьким духом», тобто найбільш відповідна староруській традиції. Він навіть писав окрему монографію «Галицкая часть русского мира в начале козацко-шляхетской усобицы» (вочевидь розширений варіант однойменної статті, опублікованої у буковинському альманасі «Руська хата» за 1877 р.).

Ідеал для Куліша – досягти стану, коли Галичина «зіллється духом своїм з Україною в єдине тіло». Для останнього велику значущість мав культ Т. Шевченка, формуванню якого у Галичині багато в чому прислужився саме П. Куліш. Зокрема, у «Гадках при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті» йшлося про ставлення до Шевченка як мирила (маркера) національної свідомості справжнього українця³⁴.

У посланні до галичан, що датується орієнтовно другою половиною 1871 р., П. Куліш виявляє себе як поборник витворення єдиної української літературної мови і

³² Лист П. Куліша до М. Карачевської-Вовківни // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 267.

³³ Лист П. Куліша до С. Носа // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 250, 251.

³⁴ Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті // Правда. – Львів, 1869. – № 12. – С. 110.

противник не тільки культивованого москвофілами «язичія», а й широкого використання в літературі західноукраїнських діалектів, підкреслюючи: «...Вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли Ви приймете смак український, піднявшись вище Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини»³⁵.

Майже через двадцять років після полеміки 1867 р., що набула такого широкого розголосу, Головацький в «приложении к 41 и 42 н-рам «Слова» из 1866 г.» знову опублікував лист Куліша про можливість відмови від кулішівки, спорядивши його статтею «*Lucida intervalla* одного рьяного украиномана», у якій зводячи давні рахунки, закинув Кулішеві те, що «для поддержки малороссийского наречия и обособления его он избрал особую какографию, называемую кулишовкой, подделывал проповеди В. Гречулевича, переводил Библию, Шекспира на созданный им небывалый украинский жаргон...». Куліш на цей випадок не відгукнувся, проте, на захист письменника виступив його львівський бібліограф І. Левицький, умістивши в «Ділі» статтю «Яков Головацький і Пантелеймон Куліш»³⁶.

Подальше охолодження стосунків Куліша з галицькими діячами від середини 1870-х рр. призводить до втрати його домінуючої суспільної значущості. Зізнання самого Куліша у листі до І. Полюя (16 червня 1874 р.): «Та вже тепер у всьому щодо Галичини, держусь на убічі; нехай ще інші походять коло братів Русинів; з мене

³⁵ Лист П. Куліша до галичан // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 235.

³⁶ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. – Львів, 1994. – С. 13–28.

буде!»³⁷. Непорозуміння Куліша із галицькими діячами найімовірніше мали особистий характер.

Інтелектуальна ворожнеча не була тривалою. Саме М. Драгоманов поступово замішує П. Куліша в ролі чільного представника Наддніпрянської України. Як слушно зауважив Є. Нахлик: «Ера визначального впливу Куліша на галичан закінчувалася і починалася ера панівного впливу Драгоманова, який, утім, сам-таки не лише багато запоміг, а й чимало нашкодив»³⁸.

Цікаво, що переміна у ставленні до Галичини збіглася (або ж була його частиною) із «інтелектуальним переродженням», «інтелектуальним поворотом» Куліша у середині 1870-х рр.³⁹.

У цей час доволі чітко появляється і відмінність у поглядах П. Куліша і М. Драгоманова щодо подальшого розвитку українства і ролі Галичини у цьому процесі. Так, останнього непокоїла притаманна Кулішеві «національна заангажованість»: «Багато послужив Куліш Україні, але багато він і завредив своїм характером і доктринерством, якимсь більш польським, ніж руським, бо не в руському воно характеру, не в руському х[аректе]ру і фразеології»⁴⁰. П. Куліш, своєю чергою, 1877 р. закликав І. Пулюя: «Ведіть контрпропаганду драгоманщини: навчайте русь

³⁷ Лист П. Куліша до І. Пулюя // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 212.

³⁸ Нахлик Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. – Київ, 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. – С. 335.

³⁹ Див.: Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2007. – Вип. 17. – С. 82.

⁴⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877) / зладив М. Павлик. – Львів: Накладом НТШ, 1910. – С. 264.

(тобто галичан – наше *В. М.*) думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом»⁴¹.

Але навіть втративши домінуючі позиції, П. Куліш знову звертає особливу увагу на Галичину на початку 1880-х рр. Саме на цей час припадають його розчарування щодо можливостей розвитку української культури в умовах Російської імперії, особливо відчутні після Емського указу 1876 р. Під час поїздки до краю виходить друком низка його праць: «Крашанка русинам і полякам на Великдень», «Хутірська поезія» (1882). Перша з них була адресована до «русинів, наших українських родичів» та «поляків, не чужих нам, українцям, людей» (як бачимо, окреслено генеалогічні уявлення автора щодо спорідненості українців і поляків). Тут містився заклик до «благородної польської інтелігенції» Галичини допомогти руському народові, але при цьому забезпечити «щоб запоможені і освічені русини були у вас русинами, а не поляками»⁴².

Для українських і польських галицьких діячів Кулішем був написаний «Літературний універсал», цікавий програмний документ, у якому пропагувалася ідея українського націєтворення на основі еволюційного розвитку, шляхом національної та соціальної злагоди, через культурне просвітництво. Зокрема, у ньому йшлося про вироблення української літературної мови, придатної для використання в освіті, суді, церкві. Заперечувалась революційна, комуністична негачія та пропагувалася ідея об'єднання співвітчизників на основі національного та громадянського компромісу⁴³.

⁴¹ Куліш П. О. (Матеріали і розвідки). – Львів, 1930. – Ч.2. – С. 29.

⁴² Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень, 1882 року. – Львів, 1882. – С. 40.

⁴³ Чорновол І. Галицька місія Пантелеймона Куліша // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 40–44.

Зрештою, кулішева спроба впливати на перебіг українсько-польських стосунків виявилась невдалою. Як наслідок, посилилась критика його позиції з боку українських і російських громадських діячів різної орієнтації. Розпочинаючи від наддніпрянських українофілів: Д. Мордовець («За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві»), М. Костомаров і завершуючи М. Кояловичем. Показово, що ці ідеї не сприйняли чимало галицьких діячів, знову-таки й з народовського, і з москвофільського таборів. Нереалізована спроба знайти у Галичині основу для підтвердження власного бачення подальших перспектив українства збільшувала його соціальний песимізм (песимістична версія національного проєкту).

В останні роки життя П. Куліш поновив листовне спілкування із окремими галицькими діячами: О. Огоновським, М. Павликом, Н. Кобринською, В. Левицьким. Галицькі сюжети присутні й у листуванні з М. Драгомановим. Проте у більшості вони стосувалися питань суто видавничої діяльності.

Михайло Драгоманов

Національна візія Драгоманова в галицькому питанні мала принципове значення для загальноукраїнської справи, передовсім у контексті самоідентифікації української спільноти. На це звернув увагу ще С. Томашівський: «Що більше, дивлячися зі становища загальноукраїнської національної ідеї, треба признати, що він не лише відкрив сю Русь, – він і здобув її, принаймні галицьку й буковинську частини, для тої ідеї. Без нього, сі землі були б або закріпили ‘єдинство всього руського світа’, або втворили окрему національну індивідуальність»⁴⁴.

Отже, Михайло Драгоманов практично все своє свідоме громадське життя виявляв великий інтерес до

⁴⁴ Томашівський С. Драгоманов і Галичина // «І». Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2002. – Ч. 23. – С. 193.

галицьких справ. За значну увагу до Галичини сучасники навіть жартома називали його Михайлом Галицьким⁴⁵.

Цілком закономірно, що М. Драгоманов сповідував принципи соборності у ставленні до Галичини. Оскільки цей аспект достатньо осмислений в історіографії⁴⁶, то не будемо його окремо розглядати. Зауважимо лише, що його бачення єдності українського етнічного простору, на відмінну від П. Куліша, було позначене теоретичним раціоналізмом і ґрунтувалося на науковому аналізі, зокрема, використанні етнографічних і філологічних принципів у його визначенні. Звідси виходило, що «Галичина перш за все зовсім не Польща, – як наприклад Познань. Галичина – перш за все «Галицька Русь»⁴⁷. Полемізуючи з М. Чернишевським, Драгоманов рішуче стверджував: «У Галичині (Східній), як і по всій Україні до Дніпра, – ніякого польського народу немає, а є тільки поміщики...»⁴⁸. А населення Галичини, крім поміщиків, – українці: «... галичани етнографічно і філологічно цілком складають частину малоросійського племені».

М. Драгоманов повсякчас намагався дати «впорядкований і ясний погляд на галицькі справи». За його власним зізнанням, «перша стаття про Галичину, що я

⁴⁵ Райківський І. Уявлення наддніпрянських громадівців про Галичину та її населення (1860–1880-ті роки) // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ ст.: колективна монографія. – Львів, 2011. – С. 358.

⁴⁶ Серед розвідок див.: Микитчук Н. М. Етно-територіальна єдність України: погляди М. Драгоманова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 160–167.

⁴⁷ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократія. – Женева: Типографія «Работника» и «Громада», 1881. – С. 129.

⁴⁸ Там само. – С. 187.

напечатав у Росії, була «Галицько-руський театр» в «С[анкт]-Петербуржских ведомостях» 1867 р.»⁴⁹. Потім світ побачили праці «Письма с галицкой границы» (1867), «Восточная политика Германии и обрусение» (1872), «Русские в Галиции» (1873), «Литературное движение в Галиции» (1873), «Исторические песни малорусского народа» (1874), «Три листи до редакції «Друга» (1875 – 1876), «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873 – 1874), «Галицько-руське письменство» (1876), «По вопросу о малорусской литературе» (1876), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Литературно-общественные партии в Галиции» (1881), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881 – 1882), «Неполітична політика» (1890), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Австро-руські спомини» (1891), «Новые движения среди русских галичан» (1892), «Всеобщее голосование и русины в Австрии» (1894) та інші.

Увесь це доробок свідчив про глибоку обізнаність нашого героя із історією, географією, етнографією, літературою, мовою краю. Він детально і зацікавлено аналізував громадське та політичне життя Галичини, справедливо вважаючи, що вони мають не тільки місцеве значення, а суттєво впливають на подальший розвиток не тільки українського загалу, але й усього руського та слов'янського світу.

У суто національній рефлексії краю, як і у випадку з Кулішем, не важко помітити еволюцію поглядів Драгоманова. Остання, очевидно, була викликана не тільки інтелектуальним розвитком самого мислителя, а й змінами суспільно-політичної ситуації в Галичині, передовсім чіткішою національною ідентифікацією у галицькому

⁴⁹ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – Київ, 1970. – Т. 2. – С. 165.

середовищі. Отже, йдеться про взаємопов'язаний інтелектуальний процес.

Уже у працях першої половини 1870-х рр. мислитель засвідчив розуміння тісного зв'язку між національним і соціальним питанням у Східній Галичині, де поляки були привілейованим елементом, передовсім, завдяки посіданню великого землеволодіння і бюрократичних посад, а русини – елементом подавленим, оскільки були представлені майже винятково селянством і священницьким станом. Галицький матеріал дав можливість Драгоманову зробити й деякі загальнотеоретичні помічення: «Національність тільки тоді є умовою для державного сепаратизму, коли населення певної національності відчуває ущемлення в своїх політичних правах чи утиски свого духовного та національного розвитку в певному державному тілі»⁵⁰.

Характерно, що вчений порівнював загальну етногенетичну характеристику і національне усвідомлення провідників галицьких русинів. Останнє мало явно ситуативний характер. Зрештою, виходила доволі суперечлива картина. З погляду етнографічного і лінгвістичного, русини належали до «малоруської гілки» «руського племені» (або ж одразу до «малоруського племені», відмінного від поляків та росіян). Водночас, у національній площині самовизначення місцевої руської еліти як альтернативи побудували аж три ідентифікаційні формули. Драгоманов умовно визначав її таким способом. Першою була «формула галицьких патріотів 1848 р.» (відоме послання Головної руської Ради), яка вважала русинів частиною «15-тимільйонного малоруського племені». Далі звернута увага на помітний вплив «малоруського відродження» початку 1860-х рр., передовсім історіографічного та літератур-

⁵⁰ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // М. Драгоманов. Из наукової спадщини. – Київ, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 343.

ного, на посилення українофільських ідей у Галичині. Як протидія до них пропонувалась офіційна формула про «З-мільйонну галицько-руську народність» рутенів, яка не мала нічого спільного з українцями. Зрештою, т. зв. «обрусительний поворот» 1866 р. породив формулу про русинів як «частину однорідного 60-тимільйонного руського народу».

Вказані ідентифікаційні формули були підґрунтям для політичної діяльності, відповідно – народовського («українофільського»), староруського («святоюрського») та москвофільського таборів, яка дала можливість досягти єдності дій у відстоюванні нагальних потреб української спільноти у краї. Тому вчений ставив під сумнів продуктивність використання у справі самоідентифікації галичан тільки філологічних спостережень. Навіть таких науково доведених, як самостійність малоруської мови і належність галицького наріччя до одного із її видів. Крім спільності мови, на думку Драгоманова, треба враховувати багато інших умов: політичних, історичних, релігійних, економічних, культурних, головню – свідомість самого народу, його волю бути у єдності чи роз'єднанні з іншим народом.

У випадку Галичини, він звертав увагу на такі регіональні особливості: «Почнемо з того, що галичани справді етнографічно та філологічно цілком складають частину малоруського племені. Але правовий, економічний та літературний стан їх такий відмінний від стану малоросів, що, якщо взяти галичан, якими вони є, «живцем», то вони виявляться у деяких відношеннях більше схожими на поляків, словаків і т.п., аніж на наших малоросів. Звичайно, єдність політичного життя галичан з малоросами можлива тільки або внаслідок міжнародної катастрофи, яку важко уявити, або ж як результат довготривалого життя, яке, може статися, змінить і малоросів і галичан так, що вони не будуть схожими на тепе-

рішніх»⁵¹. Отже виходило, що мислитель не вважав наперед визначеним процес українського націєтворення, який би неодмінно включав наддніпрянську та галицьку частини української етнографічної маси. Але й не відкидав такої можливості. Зближення двох частин української спільноти, на переконання М. Драгоманова, можливе при наполегливій праці інтелігенції. Тут знову бачимо механізм конструювання нової політичної реальності. З іншого боку, він зауважує, що не можна вести мову про політичні стосунки галичан і великоросів. Звернута увага і на значно більшу різницю «сукупності життя, як основи для вироблення літератури», між галичанами і великоросами. Отже, й проєкт «великої руської нації» виглядає більш віддаленим від реальності, ніж власне український.

Окремо стоїть проблема відмінностей між українцями і росіянами. На переконання Драгоманова, галицькі народовці надто перебільшували цю різницю. Принаймні у цьому вони відрізнялися від «свідомих українців» Наддніпрянщини, оскільки «признаючи велику купу особностей між Малорусами-Українцями та Великорусами-Москалями, вчені російські українолюбці признають також в них і багато спільного, загальнорусского, а не тільки загальнославянського, і в мові, і в історії»⁵². Тому, він був переконаний, що «між українцями і великорусами не такі відносини, як напр., між українцями й чехами, сербами й т. ін., а що відносини ті ближчі і що генеалогія українців серед слов'ян мусить бути не така: батьки – слов'яни, сини – чехи, поляки, серби, українці, великоруси і т. д., а така: діди – слов'яни, сини слов'ян – чехи, поляки, серби, руси, сини русів – українці, білоруси, великоруси»⁵³. У цій

⁵¹ Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные заметки // Вестник Европы. – СПб., 1873. – Кн. 1. – С. 129.

⁵² Драгоманов М. Неполітична політика // Народ. – Львів, 1890.

⁵³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М. Драгоманов. Вибране («...мій задум зложити очерк

позиції знову, як і у П. Куліша простежується двоїстість (чи вже – троїстість) руського світу.

Особливо багато уваги Драгоманов звернув на проблему літературного процесу в Галичині, який щойно розгортався на його очах. Враховуючи націєтворчий потенціал літератури XIX ст., його бачення виходить за межі суто літературної критики. Варто зауважити, що ці оціночні судження базувалися на принципах певної ієрархії у класифікації літератури, її відповідності європейському поступу. Тому в статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» йшлося про передову «общеруську європейську» літературу та літератури для/про простонароддя – «великоросійську» й «малоросійську». Цю перспективу пропонувалось враховувати й при розвитку літературної творчості галицьких русинів: «Общеруське» письменство, що виробилось у Росії останню сотню років, надовго ще буде багатим скарбом освіти й науки для вчених малорусів, як і великорусів – і треба старатись, щоб і австрійські брати наші найближче познайомились з цим письменством, особливо з новими його плодами»⁵⁴.

На переконання мислителя, збереження такої схеми розвитку літературного процесу принесло б величезну користь суспільному розвитку і народній освіті: «Особливо це було б благотворним за своїм впливом для Галичини, із-за якої перш за все і піднявся спор в нашій публіцистиці»⁵⁵. Отже, визнавалося, що саме суспільно-літературна ситуація у Галичині спонукала до суттєвих змін у розумінні націєтворчого потенціалу літератури.

історії цивілізації на Україні»). – Київ, 1991. – С. 556.

⁵⁴ Драгоманов М. Галицько-руське письменство // М. Драгоманов. Вибрані праці: у 3 т. – Київ, 2007. – Т. 3: Літературознавство. – С. 93.

⁵⁵ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // М. Драгоманов. Из наукової спадщини. – Київ, 2010, Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 156.

На початку 1890-х рр. Драгоманов виразно артикулює нагальну потребу виступити «проти такого українолюбства, котре ширило зневагу до всього російського письменства». Особливо його турбувало, що галицькій молоді нав'язувалась думка про те, що все російське письменство «неварте й навіть шкідливе для русинів-українців по своєму духу чи характеру»⁵⁶. Пізніше такі погляди Драгоманова будуть оцінені як «панруські» (Б. Грінченко).

З іншого боку, М. Драгоманов був переконаний – оскільки «народна мова в Галичині майже та сама, що й в Малоросії, то молодші галицькі покоління повинні були реально... визнати свою літературу частиною південноруської»⁵⁷. Щобільше, саме «нова малоруська белетристика та історіографія були для галичан новою європейською літературою, написаною найближчою мовою для їхнього народу»⁵⁸. Цікаво, що Драгоманов намагався переконати своїх читачів, що «першим живим ланцюгом між Росією та Галичиною була українська література й українофільство» (останнє мислилось таким самим інтелектуальним продуктом Росії, як і слов'янофільство). Тому українська література в Галичині виявилась конкурентом не російській літературі, а польській та рутенській⁵⁹.

У поглядах Драгоманова на процес національного усвідомлення спостерігається домінування раціональних принципів, типових для позитивізму. Особливо це стосується проблеми побутування національних міфів та символів.

⁵⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М. Драгоманов. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – Київ, 1991. – С. 479, 478.

⁵⁷ Драгоманов М. Литературное движение в Галиции // М. Драгоманов. Из наукової спадщини. – Київ, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 442.

⁵⁸ Там само. – С. 444.

⁵⁹ Там само. – С. 483.

Так, не важко помітити, що він обрав іншу стратегію щодо націоналізації образу Т. Шевченка у Галичині. На відміну від Куліша, він намагався деконструювати ті, хибні на його думку, міфологеми, які поширювалися у галицькому середовищі. Зокрема, він доволі критично поставився до спроб «урядового погляду» на Шевченка, який пропагувався народовцями. Редукція справжніх ідей Кобзаря, на думку мислителя, полягала у тому, що «із Шевченка почала спадати його неприхильність до Польщі, до магнатства, а зосталась тільки неприхильність до Москви»⁶⁰. Водночас його ріднило із Кулішем розуміння значення постаті Шевченка для національної ідентифікації галицьких русин, наближення їх до сприйняття європейських цінностей.

У конверсійних «Чудацьких думках про українську національну справу» мислитель цілий розділ присвятив розвінчуванню «національних святощів», які культивувалися народовцями у Галичині. Зокрема шкідливими для української національної справи він вважав: заклики зберігати народні звичаї, використання народного одягу як символу національної належності, проголошення конфесійної належності національною ознакою, показову боротьбу за кириличну азбуку, юліанський календар тощо⁶¹.

Водночас у працях і діях Драгоманова досить виразно проявляється спроба вписати українську спільноту з Галичиною в європейський контекст, яку можна охарактеризувати як оптимістичну версію національного проєкту. Особлива роль Галичини в націєтворчому процесі, на переконання ученого, полягала у її наближеності до Єв-

⁶⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // М. Драгоманов. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні X»). – Київ, 1991. – С. 329.

⁶¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М. Драгоманов. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – Київ, 1991. – С. 551–558.

ропи, бо «тільки в Галичині можуть природно вирости люди, котрі будуть і європейці, й українці, й потягнуть до себе й російських українців».

Тут, знову варто нагадати думку С. Томашівського: «Мабуть не помилимося, коли скажемо, що на еволюцію Драгоманова від общеруськості до українства рішучий вплив мала Галичина, як також і те, що вона в найтяжчих часах реакції охоронила його від зневіри в будущину української справи. Бо Драгоманов був переконаний в тому, що українська національна ідея могла бути вирішена тільки через неросійську частину українського племені, зокрема через галичан»⁶².

Одним із проявів європейськості Драгоманов вважав модернізацію релігійно-духовного життя, завершеність процесу Реформації. Тому для європеїзації України, на його думку, треба було впровадити альтернативну «громадську церкву», на роль якої найліпше підходили нові протестантські рухи. Як помітив А. Круглашов, «плацдармом» для втілення цього реформаторсько-протестантського плану Драгоманова мали виступити саме Галичина і, частково, Буковина⁶³.

Цілком зрозуміло, що М. Драгоманов не міг оминути польський чинник у Галичині, особливо в контексті його впливу на можливість реалізації українського національного проєкту. Він доволі критично оцінював польську політику в цьому краї: «Всі права, якими користуються українці в Галичині, існують не завдяки польським політикам, а всупереч їм, визнані не польськими законами і установами, а австрійськими, і постійно порушуються і атакуються місцевою польською пресою...»⁶⁴. Крім того,

⁶² Томашівський С. Драгоманов і Галичина // «І». Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2002. – Ч. 23. – С. 193.

⁶³ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 204.

⁶⁴ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская

він звертав увагу на те, що польська поліція конфісковувала українські видання, а польська преса не тільки не засуджувала такі протизаконні дії, а й підтримувала їх.

Драгоманов порівнює антагонізм між поляками й українцями з боротьбою сербів і турок у Боснії, лише з тією відмінністю, що польська аристократія, а в Галичині й польська бюрократія, мали схильність до денационалізації підпорядкованого їх «мужицького племені»⁶⁵. Оскільки польські партії Східної Галичини, у тому числі й демократи, були запеклими супротивниками соціально-економічних і національних (політичних і культурних) прагнень русинів. Це протистояння пояснювалося тим, що домінуюча польська спільнота усвідомлювала зв'язок між економічним і національним визволенням українців. Адже поліпшення господарського становища селян вело до зростання їхньої національної свідомості, а остання, своєю чергою, посилювала боротьбу проти польських поміщиків.

На підтвердження своїх думок наводив кілька історичних прикладів антиукраїнської політики поляків у Галичині. Зокрема, польські партії в 1848 р. і перед австрійською імперською владою, і перед слов'янським з'їздом у Празі чинили шалений опір визнанню русинів окремою нацією⁶⁶. Він також згадує боротьбу, яку вела польська преса проти визнання самостійності української літератури, яка б не була провінційним різновидом польської⁶⁷.

Характерно, що М. Драгоманов, як і П. Куліш, був щиро переконаний у власній місії в реалізації національного проєкту: «Більш доля, ніж моя персона зробила так, що я ставсь першим панмалорусистом на практиці, тая

демократія. — Женева: Типографія «Работника» и «Громада», 1881. — С. 120.

⁶⁵ Там само. — С. 187–188.

⁶⁶ Там само. — С. 190.

⁶⁷ Там само. — С. 195–196.

доля випхала мене працювати безпосередньо на усій нашій етнографічній обширі од Дону до Тиси. А тут то на самому українстві, та ще 'старому' далеко де вийдеш; де-де так зовсім нема йому місця, дечому треба його переробити дуже, поки воно буде спосібне обняти усі краї наші. Я не тільки бажаю, але просто працюю для того, щоб іменно нове українство було зв'язком усіх країв нашого етнографічного роду, – радий би, щоб усі вони підпи-сались і під іменем Україна...»⁶⁸. Отже його конструк-тивізм також мав екзистенційний вимір.

* * *

Відмінності між поглядами П. Куліша і М. Драго-манова на роль Галичини в реалізації українського націо-нального проєкту почасти пояснюється їхнім правовим статусом і відповідно різними умовами для висловлення власних думок. Зрозуміло, що Драгоманов як політичний емігрант був на порядок вільніший у самопрезентації, ніж його старший колега. Куліш, як російській підданий, зму-шений повсякчас зважати на панівну в імперії офіційну ідеологію, передовсім на її наріжний спільноруський складник. Звідси – його нереалізований задум щодо виходу із російського громадянства.

Спадщина П. Куліша і М. Драгоманова містить теорію «двоїстості Русі» із наголошенням про більшу дав-ність її саме південної складової. Як вважає С. Єсельчик, така позиція свідчила, що народницька «українофільська» історіографія «перейнята головно «деконструкцією» ро-сійської історії, перетворенням її на історії двох народів

⁶⁸ Драгоманов М. Лист до О. І. Лоначевського-Петруняки від 1890 р. // Архів Михайла Драгоманова. – Т. І: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) (Праці Українського наукового інституту). – Варшава, Львів, 1937. – С. 171.

чи історію федералістських елементів»⁶⁹. На нашу думку, тут швидше йдеться про інерцію мислення і залежність від загальної суспільної opinio. Вочевидь, це було продовженням традиції тих інтелектуальних дебатів 1830 – 1840-років, які у тодішній літературі отримали назву «спору южан с северянами». Проте апеляція до спільноруської традиції не невілювала їхньої національної орієнтації. Тому не випадково обидва мислителі в очах галицьких москвофілів все-таки були сепаратистами.

Не важко помітити, що націєтворча візія М. Драгоманова, включно з галицькою складовою, формувалася під потужним впливом П. Куліша. Тому спільним для обидвох учених було розуміння особливо важливої ролі Галичини в українському націотворенні. Проте вже досить швидко, у межах першої половини 1870-х рр. у візії Драгоманова почали вимальовуватися відмінності, пов'язані зі становленням його як самостійного політичного мислителя. Вони полягали передовсім у секуляризації, спробах подолати етнічну обмеженість, ширше впровадити європейський досвід. Однак вказані новації неминуче оберталися зростанням конструктивістських елементів і надмірно більшою політизацією.

3. Галичина та ідея соборності у реалізації модерного українського націєтворення: консервативна візія В'ячеслава Липинського

На початку XX ст., особливо під час події революції 1905 – 1907 рр., сформувалися нові можливості щодо реалізації українського національного проєкту. Відповідно, молоде покоління наддніпрянських інтелектуалів продукувало своє бачення образу Галичини, особливо з огляду на рівень національного усвідомлення тамтешньої української людності.

⁶⁹ Єскельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. – Київ, 2010. – С. 196.

Розмірковуючи над сучасним станом української нації та перспективами її розвитку, В. Липинський, звісно ж, також не міг обійти увагою Галичину, особливо коли йшлося про її значення для модерного українського націєтворення. Він чудово розумів, що галичани становлять найбільш свідому частину української спільноти, ту частину, яка найкраще відповідала його консервативним ідеалам. Водночас, детальний аналіз спадщини мислителя засвідчує, що Галичина певним чином перебувала на маргінесі його наукових і суспільно-політичних інтересів. Ця обставина спонукає нас до відповідних дослідницьких пошуків.

Зауважена проблема певним чином цікавила сучасних українських істориків: В. Потульницького⁷⁰, Ю. Терещенка⁷¹, І. Гошуляка⁷² та інших. Але вони студіювали лише її окремі аспекти, позаяк не мали на меті її цілісного розгляду. Крім того, в оцінках соборницьких настанов нашого героя не важко виявити протилежні позиції окремих авторів. Скажімо, І. Гошуляк наголошує на тому, що більшість українських політиків наважались на чітку вимогу соборності тільки під впливом Української рево-

⁷⁰ Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – Київ, 1992. – С. 144–145.

⁷¹ Терещенко Ю. Вячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург: на політичних перехрестях // Молода нація. Альманах. – Київ: Смолоскип, 2002. – № 4. – С. 111–114; Його ж. В. Липинський і українській суспільно-політичний рух у Галичині у 1907–1917 рр. // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – Київ, 2002. – С. 209–222; Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: науково-документальне видання. – Київ: Темпора, 2008. – С. 55–57.

⁷² Гошуляк І. Ідея соборності України у творчій спадщині В. Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – Київ, 2002. – С. 63–72.

люції, а Липинський проголошував її вже у 1911 р.⁷³. Натомість, Ю. Терещенко переконує читача, що «Бачення В.Липинським взаємин Галичини й Великої України суттєво відрізнялося від пануючих у тогочасному українському суспільстві ейфорійних настроїв щодо необхідності негайного об'єднання західних і східних українських земель. Ідеолог українського консерватизму вважав передчасним державний союз Галичини й Великої України як з огляду на конкретну політичну ситуацію, що склалася на кінець 1918 р., так і з огляду на певні особисті світоглядно-принципові позиції»⁷⁴. Як бачимо, в обидвох випадках йдеться про винятковість поглядів мислителя, їхню відмінність від панівної суспільної думки. Але вектор такої різниці зауважений як протилежний.

Ця частина нашого дослідження також має подвійну мету. З одного боку, – здійснити узагальнення поглядів В. Липинського щодо місця Галичини в українському націєтворенні, з особливою увагою на можливість практичної реалізації ідеї соборності. З іншого – запропонувати пояснення того факту, що у спадщині мислителя, попри інтелектуальну привабливість і концептуальну компліментарність, ця проблема не знайшла детального опрацювання.

Почнемо наші розмірковування з того, як сам В. Липинський пояснював своє ставлення до проблеми вивчення галицького сегменту в процесі українського націєтворення.

Мислитель завжди висловлює у галицьких питаннях з великим тактом і обережністю. Будучи добре обізнаним у суті вказаних проблем, він був переконаний, що компетентно це можуть зробити лише самі краєви. Так, у

⁷³ Там само. – С. 64.

⁷⁴ Терещенко Ю. Вячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург: на політичних перехрестях // Молода нація. Альманах. – Київ: Смолоскип, 2002. – № 4. – С. 112.

інтерв'ю газеті «Свобода»⁷⁵ Липинський зауважив: «Щоб з почуттем відповідальності за свої слова говорити про Галичину, треба бути самому Галичанином, вирости з відмінної, чим наша галицької минувшини й на собі досвідчити ці безконечно тяжкі умови, в яких бореться за своє існування ця найбільш свідомо, найбільш героїчна, а zarazом найбільш консервативна й найменш заражена демократизмом частина Української нації»^{*76}.

Пишучи «Листи до братів-хліборобів» Липинський спеціально застеріг: «Вище сказане (йшлося про ймовірну можливість використання охлократичного методу організації націєтворення – наше *В. М.*) – як взагалі мої 'Листи' – відносяться до Наддніпрянщини»⁷⁷. Наголошуючи на самотності Галичини, мислитель тим самим свідомо виводив цей край із інтелектуального поля власних розмірковувань (наше розуміння такої ситуації подамо наприкінці цієї розвідки).

Водночас, Липинського турбувала обставина надзвичайного взаємного незнання про себе українських людей. Він із прикриттю констатував, що «полтавець про галичанина, херсонець про холмщика, черніговець про подільянина... – знають у нас напевне менше, ніж пересічний

⁷⁵ Інтерв'ю було наслідком відповідей Липинського на питання Максима Гехтера. Див. відповідний лист: Листування В. Липинського. – Т. 1. – Київ, 2003. – С. 290–297. Газетний текст інтерв'ю має певні лексичні відмінності. Далі цитуємо за газетою «Свобода».

^{*} Тут і далі збережено правописні особливості оригіналу.

⁷⁶ Радянець. З далеких берегів (Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі спеціально для «Свободи»). VII. Вячеслав Липинський // Свобода. – 1922. – 10 жовтня (№235). – С. 2.

⁷⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – Київ, Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 281.

західний європесць не тільки про своїх земляків, а й про всі західно-європейські нації». Тут же наведені приклади фантастичних уявлень галичан і наддніпрянців один про одного: «Що галичане між собою говорять по польськи і вдають з себе ‘українців’ або ‘руських’ тільки тоді, коли хочуть субсидій, так дума не читаюча українських газет, отже величезна більшість наддніпрянців. Що наддніпрянців більше обходить уфімська губернія ніж Галичина, і що вони готові при кожній нагоді продати Галичину полякам, так думають про наддніпрянців галичане»⁷⁸.

Консерватизм Галичини, який так тішив Липинського, за його пізнішими розмірковуваннями, мав принаймні два основоположних складники: державницьку традицію Галицько-Волинського князівства (держави) та Греко-католицьку Церкву.

Галицько-Волинська держава для історика виступала одним із прикладів класократичного устрою громадського та державного життя. Саме «на Заході під владою нової держави Галицько-Володимирської... серед уніфікованої вже попереднім охлократичним варяжським пануванням руської ... пасивної маси, почалась класократизація осідаючих в землю варяжських нащадків»⁷⁹. Таким чином, «наші войовники Варяги... в Галицько-Волинській Державі перетворились з кочових купців в осілих продуцентів землевласників»⁸⁰. Крім того, Липинський звертав увагу на те, що Галицько-Волинська Держава належала до північно-західної смуги української території, де найменшим був політично-руйнівний вплив т. зв. статичних причин нашої недержавності⁸¹. Отже, тут найдовше зберігалася усвідомлена державницька традиція, яка тяжіла «до старої Руси, до Держави Київської й Галицької колись

⁷⁸ Там само. – С. 449.

⁷⁹ Там само. – С. 317.

⁸⁰ Там само. – С. 413.

⁸¹ Там само. – С. 428.

належали». Крім того, для історика мало особливе значення, що ці північно-західні землі старої «руської» князівської державної культури були найближчі до Європи, були найбільше європеїзованими⁸².

Унія в Галичині протягом століть стала «вірою народних мас, вірою дідів і прадідів». З цього часу вона придбала там консервативний характер, на переконання мислителя, найбільш сприятливий для націотворення, оскільки «ядром нації єсть її консервативні та традиційні установи»⁸³. Саме унія «в найтяжчих часах нашої історії захищала своїх вірних як від повного спольщення, так і повного помосковлення»⁸⁴.

Варто враховувати, що погляди Липинського щодо місця і значення Галичини у справі модерного націєтворення пройшли певну еволюцію, яка визначалася, з одного боку, видозмінами настанов самого мислителя, а з іншого – зміною загальної політичної та геополітичної ситуації.

Увага до галицьких сюжетів простежується вже у його ранніх працях. Зокрема у брошурі «Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów» (1909 р.) змальовані історія та сучасний стан українства у Галичині й Наддніпрянщині. Тут автор спеціально наголошував, що назви Україна та українці використовувалися ним саме у національному значенні. Східну Галичину він розглядав як органічну складову України, яка традиційно відігравала роль прихистку для національного самозбереження. Так було після татарського погрому, так було і підчас нового імперського «лихоліття»,

⁸² Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – С. 172, 173.

⁸³ Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Київ, 1995. – С. 49.

⁸⁴ Там само. – С. 57.

коли український рух був перенесений з-понад Дніпра до Галичини.

Характерно, що в своєму ретроспективному огляді українського національного відродження В. Липинський постійно зауважував у цьому процесі взаємодію Наддніпрянської України та Галичини. Зростання в останній українського руху наприкінці 1850-х рр. відбувалося під впливом, зокрема, «дум Шевченка». «Кобзар» стає для галицької молоді справжнім Євангелієм. А вона, своєю чергою, маніфестувала єдність пробудженого до нового життя всього українського народу⁸⁵. Уже у цій праці йшлося про консерватизм галицького суспільства. Особлива увага початкуючим громадським діячем-початківцем була звернута на зміни у середовищі місцевої шляхти у бік української ідентичності: «якщо шляхтич східно-галицький відкрито і щиро... назве себе українцем, то це буде спасінням для нього як суспільної одиниці, а корисним не тільки лише для України, але навіть і для Польщі»⁸⁶.

З іншого боку, Липинського турбувала політика польських керівних кіл Галичини, скерована на розширення польського впливу на українській території та на створення перепон українському національному відродженню, формуванню української нації з української етнографічної маси⁸⁷. Свідченням таких підходів були: збільшення польського землеволодіння у Східній Галичині за допомогою міграції колоністів, полонізація українських народних мас через приватні народні школи, перехід з уніатського обряду в римсько-католицький, полонізація самих латинників тощо. Як наслідок, маємо показники

⁸⁵ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Krakow, 1909. – S. 30–31.

⁸⁶ Там само. – S. 85.

⁸⁷ Правобережець В. [Липинський В.] Політика польских руководящих сфер по отношению к Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 25.

офіційної статистики щодо зменшення українців на українській території Галичини: від 62,6 % у 1900 р. – до 58,9 % у 1910 р.⁸⁸. Виходячи з цих даних, Липинський застерігав українську спільноту пильніше стежити за такими проявами польської політики проти України, адже новітня польська земельна експансія призводила до того, «що український малоземельний селянин, позбавлений зарібку на місці, емігрує масами до Америки, а його місце займає польський колоніст»⁸⁹.

Проте довоєнна Галичина для Липинського як послідовного самостійника і державника була приваблива передовсім тим, що там можна було реалізовувати українські державницькі аспірації⁹⁰.

У листі до А. Жука (травень 1911 р.) він чітко окреслює своє політично кредо щодо соборності: «Коли я стою і стоятиму за «Вільну Україну», то роблю це тому, що назва ця ясно і виразно означає ціль, до котрої я іду. А тою цілью є Україна, не «російська» і не «австрійська», а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку»⁹¹. І далі, ведучи мову про ставлення до держав, між якими поділена Україна, Липинський наголошує, що міг «пристати тільки і виключно до такого діла, в котрому австрофільство буде лише тактикою (з застереженнями), а котрого цілью буде повне і цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча»⁹².

⁸⁸ Там само. – С. 28.

⁸⁹ Липинський В. Нові дані про зріст польської колонізації в Східній Галичині // Його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917) / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – Т. 1. – Київ: Український письменник, 2015. – С. 449.

⁹⁰ Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 290.

⁹¹ Там само. – С. 742.

⁹² Там само. – С. 742–743.

Події Української революції виразно перевели питання соборності українських земель із теоретичної площини у практичну. Зрозуміло, що В. Липинський як політик не міг не дати адекватної відповіді на виклики часу. У найбільш цілісному вигляді вона була сформульована у підготовленому нарисі програми Української демократичної хліборобської партії: «Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер в межах австрійської і російської держав живе суцільною масою народ український, тобто: Галичини, Буковини і українських повітів Угорщини в Австро-Угорщині та губерній – Холмської, Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Катеринославської, Харківської, частини Таврії, Бесарабії і повітів суміжних губерній з українською людністю – в Росії»⁹³. Щобільше, у цьому документі йшлося про поширення партійних структур УДХП й на Галичину. Зокрема, у Раді старшин, виконавчому органі партії, передбачалося мати представника від цієї землі⁹⁴.

Під час визвольних змагань, перебуваючи на посаді посла Української держави у Австро-Угорщині, В. Липинський мав і безпосередній стосунок до наддніпрянської дипломатії у галицькому питанні. Зокрема, у листі до міністра закордонних справ Австро-Угорської імперії графа С. Буріана він висловив протест проти анулювання договору про поділ Галичини (виділення із королівства Галичини областей Східної Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх із Буковиною в один коронний край)⁹⁵. У листуванні з Д. Дорошенком,

⁹³ Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 258.

⁹⁴ Там само. – С. 266.

⁹⁵ Листування В. Липинського. – Т. 1. – Київ, 2003. – С. 236.

тодішнім міністром закордонних справ Української держави, Липинський так пояснював значення Галичини для загальноукраїнської державницької справи: «...*наша західна границя, з огляду на всякі можливі ще переміни на Сході, мусить бути забезпечена* (виділення – В. Л.) з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили зможемо обернути на боротьбу ... зі Сходом. Коли-ж за Збручем ми будемо мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилучення всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не було, то при нашій національній хисткості і істеричності – се пряма дорога до «царя восточного православного»⁹⁶. Отже, ідея соборності українських земель у тодішній візії Липинського набувала виразні геополітичні характеристики. Ця думка знайшла своє продовження в одному з наступних листів до того самого адресата, у якому йшлося про те, що у розв'язанні галицького питання Україна має «первостепенні інтереси і думки національного значіння». Галичина розглядається не інакше як необхідна об'єднувальна ланка із західним світом. Підтвердженням цьому, за спостереженням мислителя, було те, що чехи хотіли «мати через Галичину спільну границю з Україною»⁹⁷. Передача австрійськими властями влади в Східній Галичині українцям розглядалась Липинським як певний успіх: «Коли даліше повести розумну політику – зможемо емансипуватись від Польщі, не втягаючи в війну нашу Державу, для якої ця війна може бути дуже шкідливою»⁹⁸.

Продовженням політичної лінії у галицькому питанні були стосунки з відновленою польською державою. Липинський у розмові з польським послом заявляв «ми

⁹⁶ Там само. – С. 594–585.

⁹⁷ Там само. – С. 602–603.

⁹⁸ Там само. – С. 605.

війни з Польщею не хочемо, але зачеплені будемо оборонятись, а державно-суверенні права Галицьких Українців до їхньої землі вважаємо слухними і будемо їх піддержувати»⁹⁹.

На думку Ю. Терещенка, Липинський мав серйозні застереження щодо негайного політичного об'єднання Галичини й Наддніпрянщини за доби Української держави. Ця, з нашого погляду, дещо сумнівна оцінка зроблена на підставі аналізу його стосунків із Вільгельмом Габсбургом. Зокрема у листі Липинського до архикнязя, датованого жовтнем 1918 р., йдеться про «тяжке наше історичне наслідство, котре не дозволяє всім вірним і щирим синам України зєднатися і вмісті працювати для спільного великого діла. ... І я не бачу великого зла в тому, що наше політичне життя, життя сьогоднішнього дня, иноді не дає нам всього того, чого-б ми бажали мати»¹⁰⁰. Далі висловлюється упевненість, що емансипація від східних і західних пережитків (впливів неволі) окремо різних частин України уможливить колись виявити вільні сили «в своїй Вільній Великій Батьківщині». Самого В. Габсбурга В. Липинський бачив «на сторожі наших західних границь» та як очільника свого народу у русі до цього великого діла. Усе сказане складалося у мрію ученого про те, що «тут на заході родиться така Україна, котра своїм прикладом навчить свою рідну сестру по той бік Збруча»¹⁰¹. На нашу думку, у цитованому документі маємо справу лише із суто дипломатичними формулами, адресованими В. Габсбургу, з метою відвернути його від активної участі в наддніпрянській політиці. Тут не йдеться про вагання чи непевність у справі реалізації соборницької ідеї. Сумніви щодо доцільності термінового об'єднання українських держав справді виникнуть у Липинського

⁹⁹ Там само. – С. 606.

¹⁰⁰ Там само. – С. 269.

¹⁰¹ Там само. – С. 270.

пізніше – у період Директорії та після поразки визвольних змагань.

Водночас він доволі високо оцінював національно-об'єднувальний потенціал Гетьманату П. Скоропадського, особливо у його першу добу «коли ми, хлібороби, під головуванням Лизогуба у влади були й коли ми українську державу з Холмщиною, з Підляшшам, з відділеною від Польщі Галичиною, з Кримом і Бесарабією – в союзі з німецькою державою, а в мирі з державою польською та з російською державою більшовицькою збудувати намагались»¹⁰².

Події кінця 1918 р., коли галицькі військові формування на Наддніпрянщині стали учасниками боротьби проти гетьмана Скоропадського, спонукали Липинського до роздумів про змарнування найкращих національних сил. Він вважав «одним із наших найбільших національних нещасть останніх часів було те що соціалістичний республіканський наддніпрянський уряд втягнув у свою півнаціональну руйнуючу політику одну що ще була лишилася, національну силу й гордість нашу – Галицьку Українську Армію – армію виховану в прийнятій віддавна галичанами самостійницькій державній ідеології, армію патріотичну й національну, що одначе в справах наддніпрянських проявила стільки ж героїчної посвяти й доброї волі, скільки темноти й несвідомости»¹⁰³.

Причина поразки, на переконання Липинського, полягала у тому, що «ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролися і тому розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»¹⁰⁴.

* * *

¹⁰² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 31.

¹⁰³ Там само. – С. 15.

¹⁰⁴ Там само. – С. 16.

У конкретній постреволуційній ситуації, коли у поразці визвольних змагань за розбудову власної держави, вина покладалася на «руїницьку демократичну інтелігенцію», Липинський справді доволі критично ставився до механічно потрактованої ідеї соборності. Він особливо підкреслював: «...Стоючи, розуміється, на засаді національної єдності, вважаю сучасну галицьку політику, що веде до сотворення окремої Західно-Української Держави, вповні і єдине раціональною»¹⁰⁵. Пояснити цю, здавалося неприйнятну з позиції об'єднання українських земель, заяву можна, виходячи із реальної міжнародної ситуації того періоду. Адже ще не була завершена Паризька мирна конференція, яка визначала устрій післявоєнної та постреволуційної Європи, і, відповідно, ще лишалася хоч і примарна надія на визнання державного статусу Галичини. Проте у Липинського було своє пояснення, ґрунтоване на глибшому аналізі соціальної та політичної складових української ситуації: «...Коли українство Придніпрянське є монополізоване інтелігентської демократією, політична злука з Великою Україною була-б для Галичини найбільшим національним несщатем. Крім розпорошення своїх сил по наших великих просторах у боротьбі за демократично-республіканські придніпрянські утопії, й в наслідок цього відчиняння дверей реальній польській колонізації та польській національній експанзії – нічого іншого т. зв. політична «соборність» Галичині принести не може»¹⁰⁶.

На продовження теми, у листі до І. Кревецького (січень 1924 р.) В. Липинський висловлював жаль з приводу того, що «моральна і політична деградація, оця рознуздана і хамська анархія наддніпрянська в чуттях, думках і ділах – заливає Галичину, заливає той єдиний наш острів,

¹⁰⁵ Радянець. З далеких берегів (Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі спеціально для «Свободи»). VII. Вячеслав Липинський // Свобода. – 1922. – 10 жовтня (№ 235). – С. 2.

¹⁰⁶ Там само.

де було хоч трохи ідеалізму, органічної (в не вичитаної) національної культури, духовної та політичної дисципліни...»¹⁰⁷.

В умовах міжвоєнної Речі Посполитої для західних українських земель найоптимальнішою формою існування, на думку Липинського, була б територіальна автономія. Але, він зразу вносив суттєве уточнення: «Для нас територіальна автономія – в протилежність до політики екстериторіального націоналізму – єсть першим етапом в напрямі виховування громадянства Української Землі в дусі державницької ідеї». І далі: «Територіальна автономія, на нашу думку, мусить бути здобута від Варшави спільними силами місцевого громадянства»¹⁰⁸.

Отже, Липинський доволі скептично ставився до формального наголошування на соборності українських земель. Наприклад, на звернення групи українських військових дати оцінку Акту злуки 22 січня 1919 р., історик відповів, що, з погляду «національного виховання», вважає цей акт негативним: «Здорова нація про соборність не говорить, а соборність робить тим, що кожний стоїть на своїм місці лицем до ворога, а не спиною»¹⁰⁹. Водночас Липинський був переконаний, що Галичина покликана відіграти провідну роль в українському житті, передовсім у творенні української державності, бути своєрідним П'є-монтом України. Тому він уважно стежив за поширенням консервативних ідей у Галичині.

Маніпулювання різними модними спробами механічного об'єднання України при допомозі «соборних» словесних декламацій, на переконання Липинського, тіль-

¹⁰⁷ В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 2. – Київ, 2010. – С. 235.

¹⁰⁸ Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – Київ: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 448.

¹⁰⁹ Липинський В. Лист до редакційної колегії «Українського скитальця» в Йозефові з дня 31 березня 1924 р. // Поступ. – 1927. – Річник I. – С. 140.

ки підкреслять різницю між окремими краями і завершаться збільшенням недовіри та взаємного нерозуміння. Отже «Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехреснуванням двох сил: доосередковій сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної в всенациональній – центральній державній Владі, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в одну цілість цією сильною державною Владою»¹¹⁰. Без взаємного пізнання українців «всі ‘соборності’ будуть лише порожнім звуком». «Тому соборність, – підсумовував мислитель, – неможлива у нас при демократичній республіці».

В. Липинський звертав увагу й потребу національної консолідації й у самій Галичині. При цьому він, відповідно до власної національної концепції, виходив з політичного, територіального і державного поняття «української нації». Отже, «маючи таке поняття про свою націю, під «українцями-галичанами» треба розуміти всіх мешканців української (руської) – по своїй споконвічній історичній і державній традиції – Галицькій землі, а не тільки їх одну культурно-віросповідну, в кінці XVII ст. сформовану, частину»¹¹¹. Зазначений підхід дав змогу залучати до української спільноти не тільки греко-католиків, але й «рідних братів і краян латинників».

У листі до Д. Греголинського (30 квітня 1926 р.), розмірковуючи про українську конфесійну ситуацію, Липинський спеціально наголошував: «Одна-однісенька соборність у нас можлива – це соборність політична. І власне як політичний соборник, як державник український, я з однаковою пошаною ставлюся до всіх історично витворених українських вір, в тім числі і до Вашої віри: унії в Галичині. ... думаю, що в ділі врятування Галичини

¹¹⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 422.

¹¹¹ Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Київ, 1995. – С. 89.

од зарази большевизму і польської демократії – вона і тільки вона відіграє і може відіграти ще дуже велику роль»¹¹².

Мислитель у проєкті листа до Папи Римського звертав увагу на принципове важливе значення Львова, як головного міста західної частини української землі, яке щодо до цілої України відіграє дуже важливу роль: «Він єсть розсадником західної культури і західних впливів на дальшу, східну Україну, а одночасно – найдалі на Захід висунутим оборонним муром культури східної, візантійської. Роля Львова, як пограниччя цих двох європейських культур була для України завжди велика, а особливо велика вона тепер під час большевицького паралічу східних Українських Земель»¹¹³.

При цьому варто не забувати, що для мислителя: «Українство, по природі своїй єсть рухом верхів: активних елементів, прибуваючих з Заходу і активних елементів, що виділяються з народніх мас та до перших прилучаються. Яко таке воно єсть рухом аристократичним: хотінням провідної верстви, а не народніх мас»¹¹⁴. Відповідно, Галичина була тим регіоном, який найперше і найбільшої мірою відчув вплив активних західних елементів.

Глибинна різниця двох частин України – Наддніпрянської та Наддністрянської, на переконання мислителя, полягала у різній якості пасивної народної маси та провідної верстви, і, відповідно, відмінної результативності дії методів організації громадянства і націотворення (класократії, охлократії та демократії): «В Галичині, де пасивні маси вже одідичили по старій класократичній Русі і тому вже мають вроджене (розрядка – Липинського) почуття національної окремішності супроти Польщі, і де вже

¹¹² Листування В. Липинського. – Т. 1. – Київ, 2003. – С. 425.

¹¹³ В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 2. – Київ, 2010. – С. 503.

¹¹⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. XXIV.

єсть войовнича, здатна на ризик і активні (а не тільки пасивні) жертви, об'єднана одним фанатичним і полу-містичним націоналізмом охлократична провідна верства – охлократичний метод організації багато природніший і для боротьби з польською демократією доцільніший»¹¹⁵. На Наддніпрянщині такий вже метод був монополізований більшовицьким режимом. А так звані «літературні охлократи українофіли» виявилися безсилими супроти нього. З іншого боку, пасивні маси ще не мали української національної (національно-державної) свідомості. Єдиний порятунок для Наддніпрянщині полягав у використанні класократичного методу.

Дослідник також констатує основну відмінність між демократією галицькою і наддніпрянською, яка полягає у тому, що деструктивна діяльність першої не буде мати таких катастрофічних наслідків, як діяльність другої. Таку різницю Липинський пояснює тим, що «В Галичині заховались унаслідковані ще від класократичної Галицько-Володимирської Держави, і ще вкрай не розложені останки старої Русі, в формі органічних, консервативних класів (розрядка – *В. Л.*): патріархального селянства, міщанства, дрібної шляхти і, особливо, сімейного духовенства, що вийшло переважно зі шляхти, перебравши її державно-національні традиції»¹¹⁶. Оскільки саме національний консерватизм цієї галицької «твердої Русі» століттями протистояв демократичній Польщі, тому галицька демократія цілком потрапляла під його вплив і не відігравала самостійної ролі.

Звідси можна припустити, що дві частини України потребували різних організаційних підходів щодо розв'язання нагальних завдань націстворення, які було складно поєднати при їхньому механічному об'єднанні. Але й тут Липинський запропонував досить продуктивний некон-

¹¹⁵ Там само. – С. 281.

¹¹⁶ Там само. – С. 243.

фронтаційний спосіб знаходження спільного знаменника для об'єднання українства. Він веде мову про потребу відмови від орієнтації лише на протистояння із зовнішньою загрозою: відповідно – Польщею та Росією. Для трансформації з демократичного «м'якого» українства у класократичне «тверде», на його переконання було необхідне: «Тільки відродження і організація в українських національних формах – як в Галичині, так і в Наддніпрянщині – основних, матеріально сильних, духовно об'єднаних, продукуючих і лицарських консервативних класів і така їх внутрішня сила, щоб її вистачило, як на одвойовання України з під монополій, так і на вичищення її з внутрішньої демократичної гнилі, зможе покласти основи Української Нації і перетворити українство з демократичної політичної спекуляції, або галушково-літературного провінціального провансальства, в творчу, велику, світову національну силу»¹¹⁷.

* * *

У підсумку можна зазначити, що у візії В. Липинського присутній доволі ідеалізований образ Галичини, як домінанти у процесі українського модерного націєтворення. Саме цей край виглядав як найбільш пристосований, з огляду свідомості людності та соціальних характеристик, для реалізації української справи – творення Держави та Нації. Однак у зрілий період своєї діяльності, особливо після поразки визвольних змагань, мислитель явно не поспішав із закликами щодо практичної реалізації ідеї соборності українських земель. Причиною такої дивної, як на перший погляд, позиції були саме консервативні настанови автора. Липинський був переконаний, що здоровий націєтворчий потенціал Галичини може бути втрачений при механічному злученні її з Великою Україною. Адже саме останній бракувало органічної консервативної складової, без-якої не можливо існування модерної нації.

¹¹⁷ Там само. – С. 244.

З іншого, не менш дивно те, що мислитель так і не запропонував детального аналізу Галичини, як свого ідеалу (інший його класократичний ідеал, на цей раз, закордонний – Англія – й то виглядає детальніше опрацьованою¹¹⁸). Причина такого парадоксу, на нашу думку, прихована у тому, що учений свідомо не займався галицьким студіями, аби не руйнувати той ідеальний образ «іншої (європейської) України», «українського П'ємонту», який існував у громадській свідомості. Очевидно для Липинського, як і для багатьох тогочасних наддніпрянців, Галичина (або, принаймні, легенда Галичини) була потрібна як можливість побачити «Себе як Іншого». Про саме такий мотив опосередковано свідчить той факт, що у приватному листуванні (зокрема, до такого інтимного товариша, як В. Доманицький), Липинський виявляє певний скептицизм щодо ідеального образу Галичини, згадуючи іронічні контрприкладі так званої «галицької культури», «культурних» галичан тощо¹¹⁹.

Проте загалом, варто зауважити справді аристократичний характер бачення галицького питання В'ячеславом Липинським, адже і у сенсі політичного такту, і у сенсі дотримання науковості мислитель демонстрував високі взірцеві стандарти.

* * *

Отже, конструюючи український національний проєкт, інтелектуали з Наддніпрянщини обов'язково прописували образ Галичини як незмінну його складову. Спільною рисою цієї інтелектуальної конструкції протягом тривалого часу, принаймні від 1840-х рр., була констатація належності краю до руської історичної спадщини,

¹¹⁸ Див.: Терещенко Ю. І. Україна і Англія в класократичній концепції В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – Київ, 2010. – С. 548–576.

¹¹⁹ Див.: Листування В. Липинського. – Т. 1. – Київ, 2003. – С. 479, 494 тощо.

приналежності русинів до українського етносу, визнання особливої місії краю в сучасному націєтворенні. Водночас, українські інтелектуали щоразу помітніше відчували присутність конкуруючого польського національного чинника, який посідав у краю домінуючі позиції. Звідси спостерігається зростання їхньої уваги до пошуків адекватного реагування на цей виклик. Така тенденція доволі послідовно простежується в проведеному дослідженні : якщо М. Максимович торкався лише історичних аспектів, вказаної проблеми, то П. Куліш, М. Драгоманов, а особливо В. Липинський вже активно цікавилися актуальними політичними аспектами, причому не лише у теоретичному вимірі, а й у практичній площині українсько-польської взаємодії на теренах краю.

Зрештою, населення Галичини (як українці, так і поляки) виконало важливу роль у модерному націєтворенні, а після завершення Першої світової війни – й у державотворенні. Характерно, що надалі, пори різні політичні, соціальні та військові колізії, регіон продовжував зберігати помітну своєрідність. У цьому сенсі має рацію Ларі Вульф, коли розглядає історію Галичини як історію місця, що слугувало культурним акумулятором розмаїтих значень, чимось, що постає із взаємодії різних дискурсів, серед яких чільну роль відігравали саме український і польський національні проєкти.

Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI ст.¹

Вступ

Проблема рецепції творчої діяльності Михайла Грушевського в інтелектуальній культурі його часу має тривалу та багату історіографічну традицію. Утім, значною мірою вона зосереджена на українському контексті прочитання й інтерпретації різноманітних текстів ученого. Попри самозрозумілість такого стану речей, важливо звернути увагу на проблему артикуляції творчих поглядів автора «Історії України-Руси» поза українським інтелектуальним середовищем. Адже М. Грушевський, протягом цілого життя зберігаючи лідируюче становище у вітчизняній гуманістиці, в очах його колег з інших національних осередків зазвичай був уособленням всієї української науки. З огляду на це, ми можемо екстраполювати оцінки, які прозвучали на адресу наукового доробку М. Грушевського поза українським інтелектуальним середовищем, звісно, з певною часткою умовності, на всю вітчизняну історіографію його часу.

Відстежуючи дискусії довкола праць видатного вченого, на сьогодні вдалося виявити численні критичні тексти більшістю європейських мов². При цьому особливої уваги заслуговує найбільш небайдужа до українського минулого (серед наших західних сусідів) польська історіографія, в полі зору якої практично завжди пере-

¹ Цей текст є поглибленим і розширеним варіантом нашої статті: Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67–82.

² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : монографія. – Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

бували грушевськознавчі сюжети. Саме творчість автора «Історії України-Руси», як це покажемо, нерідко була своєрідним маркером ставлення польських інтелектуалів до політичних і культурних змагань їхнього східного сусіда. У цьому аспекті цікавим також видається простежити становлення та відтворити динаміку польсько-українського історіографічного діалогу крізь призму оцінок творчості найбільш впізнаваного представника української гуманітаристики. Ці та багато інших сюжетів й перебуватимуть у фокусі нашого дослідження.

Перші кроки в науці

Уже науковий дебют тогочасного київського студента знайшов доволі детальне та зацікавлене відбиття на сторінках першого польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny», що одним із своїх першочергових завдань бачив «друкувати дрібні історичні праці як зразки суворого наукового методу, а також поборювати дилетантизм, неуцтво та брак об'єктивності шляхом сумлінної оцінки біжучої історичної літератури як польської, так і чужої, котра стосується польського й слов'янського минулого»³. Про значну зацікавленість польських учених доробком М. Грушевського певною мірою свідчить той факт, що деякі праці молодого вченого, як наприклад його перша друкована розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису. Польські фахівці високо оцінили перший крок у науці талановитого учня В. Антоновича. Так, у рецензіях на згадувану працю йшлося, що вона написана «критично, зі знанням предмету», а «автор подає цікавий погляд» на важливу та малодосліджену проблему⁴. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецен-

³ Bujak F. Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. I.

⁴ Uł.: Jużnoruskije hospodarskije Zamki v połowinie XVI wieku, przez M. Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – 1891 –

зована праця є першим вагомим науковим здобутком молодого автора, тому, до певної міри, й цим фактом можна пояснити винятково доброзичливий тон наведених оцінок.

Надзвичайно ґрунтовному аналізу на сторінках видання була піддана перша монографічна студія дослідника-початківця, присвячена історії Київщини. Рецензент книги Алоїзій Шарловський, як і інші оглядачі, акцентував, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М. Грушевського до київського історіографічного осередку В. Антоновича. Проте, зауважив рецензент, студія молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Водночас із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик констатував надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження («...літературу та джерела автор досліджував зі всією суворістю наукового методу і з великою дозою критицизму»), глибину аналізу політичних та соціально-економічних процесів. Вельми цікавим А. Шарловський вважає п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі: «Є то докладний образ матеріальної і духовно-моральної культури тієї частини Русі, складений зі старанно та мозольно визбираних подробиць з маси найрізноманітнішого матеріалу». У книзі рецензенту заімпонували також предметність аргументації й академічний тон висловлювань М. Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків». Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він вже здобув собі почесне місце в

ряді київських істориків»⁵.

Перша монографічна студія М. Грушевського зробила його ім'я відомим у польському фаховому середовищі, що привернуло увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження ним феномену «руху болохівців» – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей часів магістерських студій. Дослідники загалом високо оцінили важливу джерельну знахідку М. Грушевського, що підтверджувала тезу Миколи Дашкевича про локалізацію болохівців⁶. Водночас у їхньому середовищі не знайшло підтримки твердження М. Грушевського про значну поширеність цього руху на землях Київської Русі.

Зазнали також критики погляди молодого історика на причини та шляхи денаціоналізації української шляхти в XVI–XVII століттях, викладені ним у ряді статей, присвячених шляхті Барського староства. Антоній Прохаска, один з оглядачів цих публікацій, звернув увагу на слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези. «Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці»⁷. Зрозуміло, що гостра критика молодим дослідником надуживань польської адміністрації на українських землях Речі Посполитої та протишляхетське спрямування всієї розвідки і зумовили значною мірою різкість

⁵ Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk historii Kijowskiej ziemi ot śmierci Jarosława do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyński wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Roczник VII. – S. 140.

⁶ P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Roczник VII. – S. 340–341.

⁷ P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Roczник VII. – S. 353.

оцінок польського дослідника. Додамо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М. Грушевського писали про те невинувато значне місце, що посідали у його працях сміливі припущення. Однак сам молодий історик на такі закиди відповідав, що навіть «невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну»⁸.

Критично польські історики відгукнулися також на статтю М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опубліковану у першому томі «Записок НТШ». Оглядач рецензійного відділу «Kwartalnika Historycznego» А. Шарловський у доволі різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої автором теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази, що, зрештою, не дає можливість погодитися з історичною реконструкцією М. Грушевського. «Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було б підперти навіть найдивніші історичні гіпотези»⁹.

Подібним за уважністю було й обговорення другої монографічної праці М. Грушевського про Барське староство, що стала підсумком його магістерських студій. Її розгляду було присвячено розлогу рецензійну статтю спеціаліста з історії Поділля Александра Яблоновського, котрий був добрим знайомим київського магістранта. Авторитетний польський україніст підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію «чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків», «вичерпним фактичним описом Барського староства», що «у всій

⁸ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 422.

⁹ Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Roczник VII. – S. 338–340.

повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірєць, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії».

Водночас з такими оцінками рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси й еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII століть М. Грушевський зображує тенденційно, керуючись «виразно українським (ruskim) підходом», він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі¹⁰.

Львівське двадцятиліття

Після свого приїзду до Львова, М. Грушевський був надзвичайно тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем Галичини. До певної міри це пояснюється, ймовірно, не так фактом наукових здобутків ученого, що тоді ще не були настільки значними, як тією обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М. Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – підсумовуючи писав у своїй рецензії Анатоль Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працьовитого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім, захопленого щирим бажанням досягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягеллонського університету сердечне вітання на

¹⁰ Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – Roczник XI. – S. 64–73.

тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!»¹¹.

Польські професори на перших порах доброзичливо поставилися до М. Грушевського, подекуди спілкуючись з ним українською мовою. В архіві вченого відклалися запрошення польських колег на товариські вечірки. Доволі приязно у той час був налаштований до поляків і сам М. Грушевський. У листі до київських приятелів він звітується про перші місяці свого перебування у Львові: «Утрімую [стосунки] з поляками, русинами різних сторонництв, оглядаючись на всі боки [...]. За обідом маю компанію польську, правда проф[есорську] і досить приємну...»¹². Як певний аванс для молодого українського вченого з боку польських колег можна розглядати його обрання 2 травня 1895 р. членом-кореспондентом польської Академії Знань у Кракові¹³.

Приїхавши до Львова прихильником курсу «нової ери», М. Грушевський досить швидко пориває з угодовським табором. В «Автобіографії» він із прикрістю писав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, – опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою «угоди», ціною деяких подачок на культурно-національнім полі хотіли задавити всякий опозиційний, свобо-

¹¹ Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstępnyj wykład z dawnioji istoriji Rusy // Kwartalnik Historyczny. – 1895. – Roczник IX. – S. 565–567.

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 95-96.

¹³ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Roczник Zarządu Akademii Umijętności w Krakowie. Rok 1895. – 1895. – S. 59.

долюбивий рух серед галицьких русинів. [...] З другого боку, відносили до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покійного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикросстей»¹⁴. Тож учений перетворюється на переконаного опозиціонера, противника угодовсько-лоялістичної тактики. Уже в 1898 р. він заявляє: «Тепер уважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофілство»¹⁵.

Поступове охолодження українсько-польського діалогу наприкінці XIX ст., зростаюча радикалізація суспільно-політичного життя в тогочасній Галичині призвели до загострення не лише політичної полеміки, але й історіографічної дискусії навколо широкого кола дражливих питань генези взаємовідносин двох народів. Цьому сприяли також теоретичні зміни в східноєвропейській історичній культурі на зламі XIX–XX ст., що підпала під зростаючі впливи неоромантизму, котрий акцентував потребу відродження власної національної державності в її «історичних» межах¹⁶. Таким чином, історіографія дедалі частіше ставала заручницею політичної боротьби. Так, у дослідницькій практиці польських істориків відбувся поворот до ягеллонської ідеї та традиції «родинного» сприйняття українців, у працях топонім «Україна» щоразу частіше замінювався терміном «Русь». Це очікувано призвело до поглиблення конфлікту з українськими істориками. З того часу тон оглядів праць М. Грушевського, як і загалом

¹⁴ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка, 1992. – С. 201.

¹⁵ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1.

¹⁶ Див. докл.: Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – S. 16–36; Matericki J. Historiografia polska XX wieku. Część I. Lata 1900–1918. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1982. – S. 59–76.

української наукової літератури, став значно гострішим і критичнішим. Зауважимо, що подібні тенденції спостерігалися й з іншого, українського боку, про що свідчить зміст тогочасних «Записок НТШ», особливо, рецензійного відділу видання.

Одразу після приїзду до Львова М. Грушевський зосередився на розгортанні видавничої діяльності в галузі наукового українознавства. Значні зусилля доклав він до реформування «Записок НТШ», які зі щорічника за короткий час перетворилися на двомісячник і стали органом не всього Товариства, а лише його Історико-філософської та Філологічної секцій. М. Грушевський запровадив також, за класичними європейськими взірцями, структуру «Записок», що вміщала великі наукові розвідки, miscellanea (дрібні джерельні причинки), документальні матеріали та значний рецензійний відділ. Дуже швидко «Записки» перетворюються на найавторитетніший українознавчий орган, у якому сам М. Грушевський став найактивнішим дописувачем. Зростаючий науковий рівень «Записок» зробили його знаним у середовищі фахівців. Уже від кінця XIX ст. з'являються критичні огляди змісту «Записок» у польських часописах. І хоча польські науковці досить гостро опонували представленому на сторінках видання образу східноєвропейського минулого, презентованого передусім у працях М. Грушевського та його учнів, проте завжди віддавали належне фаховому рівню самого часопису¹⁷. Особливо схвально сприймали польські історики чис-

¹⁷ Див. напр.: Zdziarski S. Zapysky naukowego Towarzystwa imeny Szewczenki, t. 31–32. // Wisła. Miesięcznik Geograficzny i Etnograficzny. – Rok. 1900. – Tom XIV. – S. 794–797; ек.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom XCVIII. R. 1910... // Świat Słowiański. – Roczник VII. – 1911. – Sierpień–Wrzesień. – S. 175–178; Leszczyński J.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom CIII. R. 1911, zeszyt III, tom CIV, roku 1911, zeszyt IV... // Świat Słowiański. – Roczник VIII. – 1912. – Maj. – S. 394.

ленні джерельні публікації львівського професора, що збагачували дослідницьку базу вивчення багатьох наукових проблем¹⁸. Принагідно зазначимо, що при рецензуванні статей М. Грушевського польськими істориками іноді траплялися й певні непорозуміння, коли йому приписувалися праці брата Олександра¹⁹.

Інший напрям наукової активності М. Грушевського у Львові стосувався розробки цілісної картини українського минулого. Учений передусім звернув увагу на розширення джерельної бази для вивчення окремих періодів і наукових проблем. Уже перші томи започаткованої та редактованої ним документальної серії «Жерела до історії України-Руси» були схвально сприйняті в середовищі польських науковців. Ці томи містили багатий матеріал з російських і польських архівів та мали ґрунтовні передмови, що стали першою спробою їх узагальнення. Оглядачі констатували прогресивну археографічну методику видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів. Особливо цікавими були передмови, що узагальнювали опублікований джерельний матеріал. У науковій літературі підносились їхня самостійна наукова цінність, відзначалися «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел²⁰.

¹⁸ Див. напр.: Łucki S. Kulturalny stan współczesnej Rusi Galicyjskiej // Krytyka. – 1904. – Zeszyt 1. – S. 38–41; Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – 1908. – T. VI. – S. 394–400; Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – 1911. – S. 28, 59, 64, 147–148.

¹⁹ Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – 1908. – T. VI. – S. 396.

²⁰ Chamiec Ks.: Źródła do historyi Ukrainy–Rusi, wydawane przez Komisyję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracye królewsczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565–1566. Lwów, 1895 // Biblioteka Warszawska. – 1897. – Tom II. – S. 181–187.

Увага польського наукового світу до творчості М. Грушевського значно зросла після публікації перших томів його «Історії України-Руси». Це й зрозуміло, адже в цьому творі вперше було запропоновано детальний і багатоаспектний аналіз минулого українського народу від найдавнішої доби його буття на всій історичній території проживання. У праці утверджувались оригінальність і самобутність української культури, її відмінність від культур сусідніх народів. «Історія» стала науковим підґрунтям українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., давши йому необхідну теоретичну аргументацію, тому завжди неоднозначно сприймалась представниками сусідніх історіографій²¹.

Незважаючи на очевидні для польського читача проблеми зі сприйняттям першого українськомовного тому «Історії» М. Грушевського, у фахових часописах було відзначено його появу. Так, для берлінського часопису «Archiv für Slavische Filologie» невеликий огляд книги М. Грушевського представив знаний польський дослідник староруської літератури Александр Брікнер²². Передусім він висловлює своє захоплення від широти зауважених у книзі проблем, кола залучених джерел та літератури: «Вся сучасна, особливо російська література, наведена тут якнайстаранніше; посилання на літературу дуже докладні. Автор не пошкодував часу та праці; він надзвичайно начитаний, виявляє критичний такт, добру школу та метод і подав нам гарну, ґрунтовну та доступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожна, навіть старша слов'янська

²¹ Див. докл.: Тельбак В. Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій (перша третина XX ст.) // Академічні й доакадемічні образи української історіографії. – Київ: Інститут Історії України, 2012. – С. 618–719.

²² Див. докл.: Liburska L. Aleksandr Brückner jako badacz literatury staroruskiej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – CCCLXII. – Prace Historycznoliterackie. Zesz. 29. – 1974. – S. 101–117.

література». Далі А. Брікнер робить низку застережень щодо окремих аспектів східноєвропейської історії, порушених у праці М. Грушевського. Детально та принципово він полемізує з антинорманською концепцією українського вченого. Свої зауваження рецензент завершує переконанням, що «... незважаючи на ті чи інші закиди, ця поважна праця варта всякого визнання і вона принесе багато користі»²³.

Антинорманські погляди М. Грушевського піддав гострій критиці також яскравий польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Виділяючи ренесанс антинорманської теорії, польський дослідник вказує, що найбільш аргументовано її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у монографії про Київське князівство та інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалою варягів. Вони й надали їй згодом знаного в джерелах військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіти-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі²⁴.

Першим польським часописом, котрий критично відгукнувся на появу першого тому «Історії України-Руси», був варшавський «Przegląd Historyczny». Автор рецензії – знаний історик і громадський діяч Станіслав Закшевський відзначив солідність наукового опрацювання українського колеги й особливо похвалив «географічно-

²³ Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Filologie. – 1900. – Zweiundzwanzigster band. – S. 293–294. Див. також: Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – 1902. – S. 228–237.

²⁴ Rawita-Gawroński Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie. – Lwów: Jakubowski i Zadurówicz, 1896. – S. 2–8.

історичну сторону» першого тому²⁵. У підсумку свого огляду рецензент порадив польським історикам наслідувати українського колегу та писати узагальнювальні праці про минуле свого народу.

На феномен Грушевського-історика тоді увагу також звернув авторитетний у польському інтелектуальному середовищі краківський дослідник літератури Тадеуш Грабовський. Рецензуючи виданий учнями та прихильниками М. Грушевського на відзначення його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904) ошатний «Науковий Збірник», він наголосив, що ювіляр своєю «бенедиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя²⁶. Звернувши увагу на домінування серед автури збірника університетських вихованців автора «Історії України-Руси», оглядач уперше в польській історіографії відзначив появу нового явища в українській гуманітаристиці, вказавши, що «проф. Грушевський постає в оточенні цілої школи»²⁷. Оцінюючи згадані слова краківського інтелектуала, сучасний люблінський україніст Анджей Стемпнік говорить: «Слова Грабовського про Україну були вагомими для польської академічної спільноти, адже цей вчений був

²⁵ Zakrzewski S. Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII // Przegląd Historyczny. – 1905. – T. 6. – № 3. – S. 361.

²⁶ Tad. St. Gr. [Grabowski T.S.]: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. // Świat Słowiański. – Roczник II. – 1906. – Czerwiec. – S. 440–442.

²⁷ Tad. St. Gr.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. // Świat Słowiański. – Roczник II. – 1906. – Czerwiec. – S. 441.

відомий своєю громадською активністю та приналежністю до національного руху»²⁸.

Значно детальнішому аналізу концептуальні засади першого тому «Історії України-Руси» польські вчені піддали після виходу німецького перекладу праці в 1904 р. Для часопису «Kwartalnik Historyczny» розлогий критичний відзив підготував уже згаданий Александр Брікнер. У ґрунтовній розвідці «Норманська догма» він продовжив розпочату раніше полеміку. Як свідчить сама назва статті, автор виступив з позиції норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М. Грушевського, яку А. Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є промовистим свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім російську, перед цим закриту для Європи сімома печатками; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих російських і німецьких праць. З тією фантастичною начитаністю в парі йде швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – усе це мірою цілком незвичайною...»²⁹.

Ключовий закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком

²⁸ Stępnik A. Mychajło Hruszewski – polska recepcja dorobku historiograficznego // Simposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / за ред. В. Масценка. – Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). – Черкаси, 2016.

²⁹ Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – Rocznik XX. – S. 665.

покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, – переконує рецензент, – то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Тож найбільше польський оглядач полемізує саме з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Завершивши критику антинорманізму М. Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, А. Брікнер також піддав критиці теорію М. Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст і загалом заперечував теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Польський дослідник похвалив останні розділи, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду А. Брікнер ще раз наголосив на високому рівні праці, яка «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловив побажання польським науковцям створити таку саму працю про витоки власного народу та держави³⁰.

Полемічні зауваження А. Брікнера спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та ево-

³⁰ Ibid. – S. 679.

люції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М. Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»³¹.

Значно ґрунтовніше полемічні зауваження А. Брікнера розглядав Степан Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектра історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні³².

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, однак погодився із закидом щодо категоричності деяких виснов-

³¹ Грушевський М.: Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (Р.Н., 1905, S. 24–35) // Записки НТШ. – Т. LXXVII. – 1907. – С. 206.

³² Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. LXXX. – 1907. – С. 181–186.

ків³³. Цікаво, що резонансна дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку³⁴. Зауважимо також, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу А. Брікнер й надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та поглиблюючи розпочату з М. Грушевським полеміку³⁵.

Згадані критичні зауваження А. Брікнера підтримали та розвинули інші польські історики – Людвік Колянковський, Францішек Равіта-Гавронський, Ян Камінський та ін. Найбільше претензій вони висловили до термінологічного словотвору М. Грушевського, особливо популяризації ним терміна «Україна-Русь». Сумніву було піддано й ранньоісторичну реконструкцію львівського професора, його антинорманську гіпотезу, а також погляди на генезу етнічних процесів на українсько-польському пограниччі³⁶.

Наступні томи «Історії України-Руси» також викликали зацікавлене обговорення в польській науковій періодиці. Присвячені спільній добі історичного минулого, вони отримали значну кількість полемічних зауважень з боку польських дослідників. Другий цикл «Історії України-Руси», що охоплює томи з четвертого до шостого, у розлогій рецензійній статті проаналізував Людвік Колян-

³³ Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – Rocznik XX. – XXXIII. – S. 362–371.

³⁴ Zprávy // Český Časopis Historický. – 1907. – Sešit 1. – S. 130.

³⁵ Kociowski P. Aleksandr Brückner jako recenzent // Wokół zagadnień publicystyki literackiej. – Warszawa–Poznań, 1974. – S. 3–23.

³⁶ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.; Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – 1911. – Maj. – S. 337–356; Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. – 1910. – S. 1–10.

ковський. Рецензія польського вченого була дещо доповненим варіантом його реферату, прочитаного 15 березня 1913 р. на засіданні Краківського кола Історичного товариства³⁷. Польський історик, що було традиційно для оглядачів, віддав належне «великій, імпонуючій ерудиції» українського вченого, котрий вперше представив детальний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби³⁸.

Далі Л. Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М. Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, які отримали українці після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М. Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських тогочасних землях, що проявляється, зокрема, в авторській термінології – уживанні топоніма «Україна» замість «Русь», намаганні показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» для Л. Колянковського є намагання М. Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське про-

³⁷ Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 198.

³⁸ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy–Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 350.

тистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнародного конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напруженням у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, на думку Л. Колянковського, спричинилися до того, що «...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушувані ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора»³⁹.

Зрозуміло, що в науковій рецензії не зовсім коректно послуговуватись емоціями, замість того щоб спростувати висновки опонента конкретними історичними фактами. Однак рецензія Л. Колянковського зайвий раз засвідчила, що польсько-українська наукова полеміка дедалі частіше набувала яскравого політичного забарвлення. Зауважимо, що в цій дискусії й українська сторона не залишалася в боргу, нерідко послуговуючись метанауковою лексикою та різного роду емоційними випадками, що простежується при аналізі рецензійного блоку в «Записках НТШ»⁴⁰.

Свої враження від праці українського вченого, викладені на сторінках «Kwartalnika Historycznego», Л. Колянковський згодом повторив також в окремій брошурі під назвою «Декілька зауваг до «Історії України-Руси»

³⁹ Ibid. – S. 357.

⁴⁰ Див. напр.: Тельбак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157–166.

проф. М. Грушевського»⁴¹. Спеціальної відповіді на висловлені польським дослідником закиди М. Грушевський не дав. Утім, у своїх рецензійних оглядах польської історичної літератури львівський професор осібню охарактеризував студії Л. Колянковського, відзначивши їхню поверховість і фахову недосконалість, слабке знання історіографії східноєвропейського регіону доби середньовіччя⁴².

Критику історичних поглядів М. Грушевського Л. Колянковський продовжував і в багатьох публіцистичних працях, слушно наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підвалиною його суспільно-політичної діяльності. Наприклад, на засіданні «Слов'янського клубу» у Кракові в грудні 1907 р. він виступив з доповіддю «Українські думки та ідеї професора М. Грушевського»⁴³. У ній було наголошено на шкідливості історичних концепцій львівського професора, оскільки спопуляризовані в пресі та поширені серед широких мас народу картини одвічного протистояння поляків та українців робили вибухонебезпечною й без того наелектризовану атмосферу в Східній Галичині⁴⁴. Український патріотизм, переконує Л. Колянковський, не повинен виховуватися на прикладах кривавих сцен міжнаціонального протистояння. Обом народам, пропонує він, треба об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога – російського імперіалізму, адже «дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави»⁴⁵. Принагідно зауважимо, що

⁴¹ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historji Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.

⁴² Грушевський М. Новійша література по історії в. кн. Литовського // Український науковий збірник. – Москва, 1916. – Вип. II. – С. 36–39.

⁴³ Trzy posiedzenia Klubu Słowiańskiego // Świat Słowiański. – 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 42–43.

⁴⁴ Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. – 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 19–30.

⁴⁵ Ibid. – S. 29.

полеміка з поглядами М. Грушевського розгорнулася також на сторінках численних історичних праць, де польські дослідники, зазначаючи вагомість наукового внеску професора в розробку більшості проблем польсько-українських взаємин, водночас пропонували власні інтерпретації історичних фактів⁴⁶.

Дискусії між М. Грушевським і польськими вченими стосовно шляхів формування давньоруської державності чи генези етнічних процесів на західноукраїнських землях в XI–XIII ст. були далеко не єдиними. Значно гострішою була полеміка про становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої у XIV–XVI ст., що розгорілася між українським істориком та кустошем львівського крайового архіву Антонієм Прохазкою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православної церкви. А. Прохазка, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво православного храму в Дрогобичі не була пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я за часів Сигізмунда I⁴⁷.

Не могли також польські історики залишитися осторонь обговорення козацького циклу «Історії України-

⁴⁶ Див. напр.: Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi // *Przegląd Historyczny*. – 1906. – Т. III. – С. 351–373; Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. – 1911. – Т. XVI. – С. 87.

⁴⁷ Див. докл.: Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Матеріали III-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті імені Івана Франка 17–18 травня 1996 року*. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 160–164.

Руси». Не мав дивувати і той факт, що таке обговорення було надзвичайно емоційним, адже польські дослідники завжди наголошували на фатальності козацьких рухів для долі Речі Посполитої. Серед польських істориків козакознавчі студії М. Грушевського протягом тривалого часу найбільш послідовно критикував Ф. Равіта-Гавронський. Він присвятив науковим і публіцистичним працям українського вченого й окремі розлогі критичні статті, і чимало сторінок в узагальнювальних працях, слухно вбачаючи в М. Грушевському не таккабінетного вченого, як ідеолога українського національного життя.

Про головну працю українського дослідника йдеться в розлогій статті Ф. Равіти-Гавронського «Професор Грушевський та його «Історія України-Руси», в якій основний фокус уваги зосереджений на томах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко автор сягає й інших частин «Історії» для підтвердження своїх висновків⁴⁸. У характерному для нього іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М. Грушевським початків та генези козащини, а також її ролі в історії українського народу. Він назагал віддає належне працьовитості й ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно вибудовану хронологію подій. Цей своєрідний «кістяк» роботи закликає залишити, а все решта, тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козащини, однозначно відкинути як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, спричинені «націоналістичним становищем автора».

Змальовуючи темними барвами минуле козащини та показуючи її винятково руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М. Грушевсько-

⁴⁸ Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – 1911. – Roczник VII. – Maj. – S. 337–356.

го «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого послуговування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козащини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали в захисті українського населення. Причиною такого спотворення історичного минулого, вважає Ф. Равіта-Гавронський, є «шклярська» методологія автора, що полягає, з одного боку, в упередженості до аргументів опонентів, з іншого – у відсутності логічного зв'язку між вихідними фактами та проголошеним висновком, намаганням підтасувати фактаж під заздалегідь сформульовану тезу та вибудовану конструкцію. Не задовольняє рецензента й мовний бік наративу, причина – у «юності», як він пише, української мови, неусталеності її поняттєвого апарату, що зробило стиль «Історії» «надмірно важким».

Найбільше закидів Ф. Равіта-Гавронський мав до термінології М. Грушевського: абсолютно неправомірним він вважає вживання терміна «Україна-Русь», особливо недоречним це для нього виглядає в контексті східноєвропейської історії доби раннього середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено нами – авт.) аспіраціях, з яких логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах ХVІІІ ст. Відтак польський дослідник наголошує на штучності реконструйованої М. Грушевським моделі історії українців у

такій далекій ретроспективі та в межах настільки широко окресленої етнічної території⁴⁹.

Останню тезу Ф. Равіта-Гавронський активно розвивав у численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (останніх принципово все життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб⁵⁰. «Їхнє нещастя полягає в тому, – вказував він, – що русини хочуть більше, ніж на те може вистачити їхніх розумових, культурних та матеріальних сил, що їхні прагнення ніколи не відповідають реальності та межах, що неспокійність їхнього первісного характеру – риса етнічна – приносить їм більше шкоди, ніж все разом взяте й описуване Грушевським та його адептами»⁵¹. Унаслідок такої слабкості, вважає Ф. Равіта-Гавронський, народ некритично сприймає політичні ідеї українських діячів і передусім М. Грушевського – «соціаліста з переконання».

У своїх працях польський публіцист не шкодував місця для дошкульних характеристик української еліти, змальовуючи її представників як аморальних і корисливих

⁴⁹ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński a wczesno-średniowieczna Ruś i jej relacje z Polską. Problemy wybrane // Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2002. – S. 88–89.

⁵⁰ Див. докл.: Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31–35.

⁵¹ Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiański. – 1912. – Roczник VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 557–578. Див. також: F. K. Z prasy ruskiej // Świat Słowiański. – 1907. – Roczник III. – Luty. – S. 136–141.

інтриганів, цілком байдужих до долі свого народу. При цьому дослідник не обмежується лише своїм часом, а сміливо сягає в глибину століть. Так, характеризуючи діяльність українських гетьманів після Хмельниччини, він зазначає: «Ми оглянули заледве півстоліття, а скільки в ньому сваволі, зради, вбивств. Робилося то не в ім'я добра народу, не в ім'я державної окремішності, не в обороні втрачених прав, а лише з бандитського неспокою, з браку ясної мети перед собою, будь-якої іншої, аніж власна»⁵². Політичні традиції гетьманів, переконаний Ф. Равіта-Гавронський, продовжують українські діячі початку XX ст.⁵³. Це особливо небезпечно напередодні неминучого конфлікту на європейській арені, у ході якого українці, очолювані такими «авантюристичними» провідниками, неодмінно виступлять, передбачливо вказував він, проти гегемонії поляків у Східній Галичині⁵⁴. Зауважимо, що негативні оцінки, якими Ф. Равіта-Гавронський характеризував ідеї М. Грушевського, були поширені польським ученим на весь загаль українських істориків і суспільних діячів – саме в їхній діяльності він вбачав загрозу для майбутнього Польщі⁵⁵.

⁵² Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiański. – 1912. – Roczник VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 568.

⁵³ Див. напр.: Rawita-Gawroński Fr. Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini. – Lwów, 1909. – S. 18, 21.

⁵⁴ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) // Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166–178.

⁵⁵ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX–XX wieku // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod

З викладеними поглядами Ф. Равіти-Гавронського солідаризувалися й інші польські оглядачі тогочасної української наукової літератури⁵⁶. Так, візію М. Грушевського історії козацтва піддав сумніву Тадеуш Корзон у праці «Dzieje wojen i wojskowości w Polsce». Називаючи українського колегу «творцем нової (української т[ак] зн[ачить] козацько-січової) теорії», він вказував на факт значної модернізації ученим світогляду козацької старшини та самого Богдана Хмельницького. Польський дослідник закидав М. Грушевському прояви національної мегаломанії, а також вказував на численні «цікаві маніпуляції» «плідного дослідника України-Руси» з джерельним матеріалом⁵⁷.

Практично однастайно польські історики критикували й історичну термінологію М. Грушевського, зокрема, послідовно вживаний ним термін «Україна-Русь». Наприклад, Станіслав Смолька закидав українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної номенклатури». Це заважало, на думку польського ученого, адекватній інтерпретації подій східноєвропейського середньовіччя⁵⁸.

Зацікавлено польські вчені сприйняли й появу науково-популярних праць М. Грушевського, незважаючи

redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270–278.

⁵⁶ Див. напр.: Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historyi. – Warszawa: Nakładem „Przeglądu Narodowego”, 1911. – S. 19, 37; R.: Dr. Bohdan Barwiński: Istorycznyj rozwij imeni ukraińsko-ruskoho narodu. U Lwowi 1909. Nakładem Redakcyi Rusłana // Ruś. – 1911. – Rocznik I. – Zeszyt III. – S. 339–340.

⁵⁷ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom I. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 63–67; 91; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom II. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 302–303, 312, 354–355.

⁵⁸ Smolka S. Przedmowa Aleksandr Jabłonowski. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – W Krakowie: Akademia Umiejętności, 1912. – S. XI–XII.

на те, що вони були видані російською мовою. Свідченням цього є той факт, що Людвік Фінкель як тему на свій науковий семінар визначив Івану Крип'якевичу (на той час студенту Львівського університету) завдання прорецензувати головні думки російськомовного «Нарису історії українського народу». У розлоговому конспекті пера І. Крип'якевича, котрий відклався у його архіві, детально систематизовано провідні історіографічні тези перших розділів «Нарису», що торкаються польсько-українських взаємин доби середньовіччя. У підсумку дослідник-початківець ствердив: «Поява цієї книги є дуже важливою для руської історіографії, бо дотепер власне не було правдиво опрацьованої історії»⁵⁹. Утім, не відомо, чи з таким висновком погодився сам польський учений.

Як певне продовження полеміки з самим М. Грушевським можна розглядати розгорнуту в історіографії початку ХХ ст. дискусію з представниками його львівської школи, що тоді переважно працювали у просторі концептуальних ідей учителя, відштовхуючись від його теоретико-методологічних настанов. Наприклад, польські історики зазначали, що ідеї М. Грушевського склали своєрідну «українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох молодих галицьких істориків – представників його школи.

Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики акцентували дослідницьку ерудицію та фахову майстерність учнів автора «Історії України-Руси», залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерель-

⁵⁹ Крип'якевич І. Рецензія на «Очерк» М. Грушевського читана в семінарі Л. Фінкля, 1905. – Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Ф. 314 (І. П. Крип'якевич). – П. 165/4. – Арк. 49.

ного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас, робилися закиди у політизації наукового пошуку, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Так, польські вчені відкидали модернізацію українськими колегами подій Хмельниччини, героїзацію її провідників, вважаючи останніх «порушниками суспільного спокою». На їхнє переконання, не існувало жодних об'єктивних підстав для незадоволення політикою польських королів, численні факти соціально-економічних і релігійних утисків, які наводили у своїх працях українські дослідники, вважалися перебільшеними, несуттєвими та вирваними із загального подієвого контексту⁶⁰. З таких позицій, наприклад, критикував працю Василя Герасимчука «Виговщина і гадацький трактат» Мечислав Гавлік. Він дорікав авторові у політизації предмету дослідження, надмірному захопленні постаттю гетьмана Хмельницького та зробив висновок, що роботу написано «cum ira et studio»⁶¹. Аналогічними були оцінки студій, присвячених іншим непростим сторінкам українсько-польських стосунків, наприклад, Коліївщині⁶².

Обговоренню теоретико-методологічних засад історичної школи українського вченого спеціальну увагу присвятив Ян Камінський у статті «Причинки до характеристики історичної школи проф. Грушевського», що

⁶⁰ Див. докл.: Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів–Люблін, 1996. – С. 213–224; Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźstych okresu porzobiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 245–246.

⁶¹ Gawlik M.: Herasymczuk W. Wyhowszczyna i hadiackij traktat // Kwartalnik Historyczny. – 1912. – Rocznik XXVI. – S. 353–354.

⁶² Див. нап.: Rawita-Gawroński Fr.: Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakenthums // Kwartalnik Historyczny. – 1912. – Rocznik XXVI. – S. 521–525.

спочатку була опублікована на сторінках львівської газети «Słowo Polskie»⁶³, а згодом вийшла окремою брошурою. У вступі він зауважив, що зростання політичного напруження у світі та ускладнення міжнаціональних стосунків у Галичині негативним чином позначилося на рівні об'єктивності наукових студій, які друкувалися на сторінках «Записок НТШ». Як приклад він навів статтю І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», підготовлену в науковому семінарі М. Грушевського. Аналізуючи студію І. Крип'якевича, польський учений спеціально зосередився на тій частині роботи, що була присвячена авторському погляду на становище православної церкви в Польщі крізь призму резонансної в XVI ст. справи галицького намісника Якова Гдашицького. Рецензент, «з обов'язку дослідника та в інтересі історичної правди», дорікає І. Крип'якевичеві у фальшуванні джерел і зумисному перекручуванні дійсних історичних фактів з певною ідеологічною метою – довести утиски православ'я на польських землях у XVI ст. Я. Камінський переконує, що така «тенденційність» І. Крип'якевича зовсім не випадкова: вона є визначальною рисою творчості самого М. Грушевського та всієї його історичної школи.

З відповіддю польському досліднику виступив І. Крип'якевич на сторінках «Діла». Він погодився з деякими висловленими Я. Камінським зауваженнями фактологічного характеру та визнав неточність у використанні історичного джерела, проте наголосив, що загальна картина релігійних стосунків у давній Польщі, накреслена у праці, є правильною, оскільки підтверджується іншими численними фактами. Відповідь українського вченого викликала продовження дискусії. У наступній статті Я. Камінський переповів свої попередні тези, звинувачуючи

⁶³ Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – 1909. – № 528. – S. 1–2; № 530. – S. 1–2.

І. Крип'якевича та його вчителя у тенденційності та бажанні спотворити дійсний образ релігійних відносин на східногалицьких землях, виніс суворий вердикт фахової неспроможності історичної школи львівського професора⁶⁴.

В останні передвоєнні роки стосунки М. Грушевського з його польськими опонентами остаточно зіпсувалися. У польській публіцистичній пресі образ українського вченого дедалі частіше радикалізується, подекуди набуваючи демонічних рис. При цьому мало не всі негаразди польсько-українського співжиття пояснюються винятково згубним впливом голови НТШ. Особливої гостроти ця полеміка набула після появи знаної публіцистичної праці М. Грушевського «Із польсько-українських стосунків у Галичині», де український історик ретельно підсумував тогочасні надужиття поляків над українцями. Оглядач цієї праці, краківський історик Юзеф Фельдман твердив, що М. Грушевський «змальовує русинів як мучеників, натомість мовчить про зворотну сторону медалі: він не згадує жодного слова про сильний, не лише в минулому, але наразі і сьогодні табір «москофілів», ані про всі характерні прояви діяльності найбільшого зараз національно-демократичного руху, ані про руські досягнення, зовсім не малі — особливо порівняно зі станом справ в Росії. Це є може і зручний метод, але дещо однобічний»⁶⁵.

Також польський критик не погоджувався з поширенням тоді порівнянням ситуації, в якій перебували українці в Галичині, з тими обставинами, в яких жили поляки під німецьким пануванням. Зі значною емоційністю Ю. Фельдман твердив: «Це є фактичною хибобою, що йому

⁶⁴ Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. — 1909. — № 587. — S. 1–2; № 589. — S. 1–3.

⁶⁵ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906. — Kraków, 1907. — S. 357.

суперечить повсякденне життя на кожному кроці. В цілій Пруссії немає жодної польської школи, навіть приватної польської школи там не можна створити. У Галичині маємо тисячі руських шкіл; там польська мова не допускається в жодному громадському місці, тут влада зобов'язана спілкуватися на тій мові, котру забажає співрозмовник; в Сеймі офіційною мовою є польська, але русини виголошують свої промови рідною мовою, цією мовою відтворює їх стенограма, маршалок та намісник у свої промови постійно вплітають руські уривки; немає мови про ухвалення в Галичині спеціальних законопроектів, також не функціонує жодна колонізаційна комісія»⁶⁶.

Ще більш гостро громадську активність М. Грушевського сприйняв знаний польський природничник Бенедикт Дибовський. На шпальтах популярної львівської газети «Słowo Polskie» він емоційно приписував українському історикowi «ідейне апостольство різні», а його самого називав «гайдамацьким заспівувачем»⁶⁷. Відверто демонізуючи львівського професора, Б. Дибовський твердив, що «потік ненависті, котрий поширюється пресою та провідниками [...], постійно збільшується, особливо від часу, коли проф. Михайло Грушевський прибув до Львова. [...] Варварська боротьба в університеті і загалом цілий січовий рух своєю ініціативою та своїм розквітом саме йому завдячують»⁶⁸.

Згадані оцінки наслідували також інші польські публіцисти. Так, історик літератури та фольклорист Станіслав Здзярський називав львівського професора псевдоіс-

⁶⁶ Ibidem. – S. 355-356.

⁶⁷ Dybowski B. Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. (Dokończenie) // Słowo Polskie. – R. XI. – 1906. – № 379 z 23 VIII (wydanie popołudniowe). – S. 3.

⁶⁸ Dybowski B. Z powodu artykułu... – S. 3; Głabiński A. Zamach na uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy) // Słowo Polskie. – R. VII. – 1902. – № 158 z 4 IV (wydanie popołudniowe). – S. 2.

ториком, тенденційним діячем найгіршого гатунку⁶⁹. А ректор Львівського університету та лідер галицьких ендеків Станіслав Гломбінський цілковито на М. Грушевського покладав вину за польсько-українське протистояння в стінах головного навчального закладу столиці краю⁷⁰.

Польські претензії до М. Грушевського акумулював у своїй брошурі, присвяченій осмисленню реалій співжиття сусідніх народів, Людвік Кульчицький. Звертаючись до особи автора «Історії України-Руси», польський автор твердить, що приїзд ученого до Львова в 1894 р. став правдивою віхою в житті українців Галичини. Л. Кульчицький наголошує: «Професор Грушевський є поза сумнівом енергійною людиною, що має потужні зв'язки в Росії, працьовитим та спритним організатором; водночас посідає риси характеру та інтелекту, котрі мали поганий вплив на русинське суспільство в Галичині»⁷¹. Говорячи про позитивний вплив українського вченого на галицьке суспільство, Людвік Кульчицький коротко згадує його організаторські здібності та наукову працьовитість.

Натомість, від'ємним сторонам діяльності автора «Історії України-Руси» Л. Кульчицький відводить значно більше місця. Чудово орієнтуючись у суті конфлікту між М. Грушевським та галицькими народовцями на чолі з О. Барвінським, польський автор для збереження видимої об'єктивності свого аналізу оперує закидами українських опонентів тогочасного голови НТШ. Насамперед, він

⁶⁹ Zdziarski S.: Adam Szelągowski, Kwestya ruska w świetle historii. (odbitka z „Przeglądu Narodowego”), Warszawa 1911 // Ruś. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. – R. I. – 1911. – № 4. – S. 452.

⁷⁰ Głabiński S. Zamach na polski uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy) // Słowo Polskie. – R. VIII. – 1902. – № 156 z 3 IV (wydanie popołudniowe). – S. 2.

⁷¹ Kulczycki L. Uгода Polsko-Ruska. – Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 1912. – S. 39.

ставить на карб українському вченому «деспотизм і самоволлю», котрі М. Грушевський нібито одіичив у російській культурі. Проявом цих рис Л. Кульчицький вважає справу з Михайлом Павликом, якого львівський професор нібито усунув від усіх справ в НТШ. «Грушевський не зносить самостійних одиниць, і як тільки бачить когось здібного, котрий міг би бути йому конкурентом, старається йому шкодити», – підсумовує автор⁷².

Крім цих «вад характеру», польський публіцист говорить про «не менші вади розумові». Останні проявляються і в праці науковій ученого, і в його діяльності як практичного політика. Стосовно першого, Л. Кульчицький, цілком у дусі закидів інших польських публіцистів, так характеризує головний твір М. Грушевського: «Його історія, багата новими фактами, добутиими з незнаних попередньо джерел, відзначається іноді дивною наївністю в оцінці явищ, браком історичної перспективи, а також порівняльного відчуття»⁷³. Причиною цього він називає погану наукову школу автора «Історії України-Руси», котрий засвоїв в історіографії «не найкращі російські взірці».

Специфічний російський політичний досвід, переконаний Л. Кульчицький, завадив також виваженості Грушевського-політика. Вказуючи на хиби його громадської діяльності, польський автор наголошує на безпідставності критики М. Грушевським характеру польського панування в краї, його скепсисі щодо можливостей польсько-українського порозуміння, радикалізмі у вимогах національного рівноправ'я, «згубному» впливі на молодь тощо. Водночас, вказує Л. Кульчицький, М. Грушевський цілком нелогічно толерує російський деспотизм, вважаючи поляків небезпечнішими за росіян. Про «об'єктивність» польського автора говорить хоча б його закид на адресу М. Грушевського, що нібито саме голова НТШ «своїм впливом

⁷² Ibid. – S. 41.

⁷³ Ibid. – S. 40.

перешкодив в 1909 р. відзначити річницю відходу Мазепи від Росії»⁷⁴. Хоча загальнознаними були ініційовані головою НТШ урочистості та присвячений Мазепі том «Записок НТШ».

З більшим розумінням до різнопланової діяльності М. Грушевського підходив знайий публіцист, симпатик соціалістичних ідей Леон Васілевський. У виданій в 1911 р. праці «Ukraina i sprawa ukraińska» він охарактеризував доробок М. Грушевського як визначний. Адже саме завдяки його зусиллям НТШ «стало правдивою Академією наук, що розвиває діяльність в різних галузях: історії, археології, етнографії, філології, економіки, а також права, медицини і математики»⁷⁵. Водночас, захоплюючись крупним організаційним талантом українського історика та поділяючи деякі його переконання, вказував на важливість впливу вченого на всі аспекти культурного та громадського життя українців.

Міжвоєнні роки

Заполітизованість українсько-польської історіографічної дискусії на початку XX ст., до загострення якої, зрештою, спричинилися обидві сторони, відбивала загальне напруження у відносинах двох народів напередодні Першої світової війни. Переродження діалогу, що був властивий попередньому періоду, в монолог, спрямований лише на колекціонування національних кривд, провіщав значні труднощі у пошуку шляхів міжнаціонального порозуміння. Лихоліття війни та здобуття Польщею незалежності здійснило помітний вплив на всі сфери духовного життя. Зазнали змін і соціальні функції польської історичної науки, що вкотре опинилася в епіцентрі політичного життя. Якщо раніше її завданням було довести неминуну-

⁷⁴ Ibid. – S. 41.

⁷⁵ Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – S. 147–148.

чість повернення народом незалежності, то в нових умовах постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі західноукраїнських теренів. Тому в цей час польсько-українська історіографічна дискусія ще більше забарвилась у тони політичної кон'юнктури.

Свідченням цього була значна емоційність, з якою в польській історіографічній літературі було сприйнято видані Союзом визволення України європейськими мовами науково-популярні праці М. Грушевського. Зрозуміло, що вагома політико-ідеологічна та пропагандистська складова цих праць, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, природно, породжували політизацію критичних аргументів польських оглядачів, які обстоювали ідею доцільності перебування західноукраїнських земель у складі Польщі⁷⁶. Риторика критичних відзивів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника, названа «Історичні погляди проф. М. Грушевського 'в українському питанні' у світлі наукової критики», мала також характерну підназву – «В обороні історії Польщі».

Закиди Ч. Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М. Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недоцільність уживання етноніма «українці» в контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про первісне українське заснування «червенських» міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків,

⁷⁶ Grabowski Tad. St. Rosya jako "opiekunka" Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.). – Kraków, 1916. – S. 12–46.

героїзація козаччини і т. д.⁷⁷. Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М. Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, представивши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч. Франкевичем на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny»⁷⁸.

Критикуючи М. Грушевського, польські історики заперечували об'єктивність та науковість праць українського вченого, експонували їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання його творів з пропагандистською метою в часи війни⁷⁹. Особливо завзято вони обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М. Грушевського та представників його львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення Люблінської унії⁸⁰. Польські публіцисти закликали українських

⁷⁷ Dr. Czeł [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w świetle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S. 1–16.

⁷⁸ Frankiewicz Cz.: Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskyj. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. – 1917. – Rocznik XXXI. – Zeszyt 1–2. – S. 174–177.

⁷⁹ Grabowski T. Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – Sl, 1917. – S. 49–57. Окрема відбитка з «Roku Polskiego», rocznik 2, № 3.

⁸⁰ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – S. 1–8, 17, 42; Rawita-Gawroński Fr.: Żerela do istorii Ukrainy-Rusi. T. VI. Lwów 1913. Materjały do istorii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij. T. III. Litopisni pamiatki z r. 1647–1648. Lwiw, 1913. Predmowa I–XX. Meży

інтелектуалів на чолі з М. Грушевським відмовитися від пропаганди, як зазначалося, «гайдамацьких» ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М. Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи погляди українських дослідників, насамперед М. Грушевського, вони змальовували релігійно-етнічну та станову гармонію в давній Речі Посполитій, підносили толерантність польських правителів щодо українського населення, засуджували будь-які спроби порушити усталені звичаї⁸¹. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, з великою симпатією сприймалися у польському суспільстві⁸². Певна річ, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирал обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави й обговорення майбутнього статусу краю.

У першій половині 1920-х років тональність в оцінках науково-дослідної діяльності М. Грушевського з боку його польських колег практично не зазнала змін. Як і

Pilawciamy i Zamostiem 1–114. Źródła i literatura 117–151. Tekst 1 do 226. Spis nazw // Kwartalnik Historyczny. – 1915. – Roczник XXIX. – S. 358–365; Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916. – S. 17–25.

⁸¹ Див. напр.: Halecki O. Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen. – Krakau, 1916. – S. 9–104; Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – P. 318, 460–512.

⁸² Див. напр.: Stopp. Sprawa narodowościowa w dawnej Polsce // Nowa Reforma. – 1916. – № 299. – S. 2; Stopp. Litwa, Ruś i Polacy // Nowa Reforma. – 1916. – № 301. – S. 2.

в попередній період, тут також можемо відзначити, з одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого й актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування його історичних праць, визнання вченого авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чиї праці є класичними для розуміння цілого спектра наукових проблем.

Сказане знайшло віддзеркалення в матеріалах четвертого з'їзду польських істориків, котрий відбувся у Познані в грудні 1925 р. Кілька рефератів, що були виголошені на з'їзді, торкалися проблематики польсько-українських взаємин в історичній ретроспективі. Зрозуміло, що при цьому не можна було оминути спадщини українського вченого. Так, Теофіл-Еміль Модельський, аналізуючи еволюцію поглядів українських учених на проблему польсько-руського етнічного кордону, звертається до праць М. Грушевського як найбільш авторитетного слова тогочасної української науки. При цьому він вказує, що український колега під впливом здобутків польських істориків менш категорично обстоює свою тезу «про Русь аж по Краків», викладену у першому томі «Історії України-Руси» 1898 року видання⁸³.

Творчої спадщини М. Грушевського торкнувся також Казимир Соханевіч у статті «Стан, організація і постулати досліджень над історією південно-руських земель». Передусім, він констатував потужний науково-організаційний талант українського колеги, котрий особливо яскраво проявився у численних виданнях НТШ. Чи не вперше в історіографії К. Соханевіч відмітив вплив на археографічну діяльність М. Грушевського польського

⁸³ Modelski T. E. Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 11–12.

історика Александра Яблоновського. Водночас, як і інші польські історики, учений відзначив суб'єктивізм автора «Історії України-Руси» у доборі історичного матеріалу для публікації і його подальшої інтерпретації⁸⁴.

Надалі польські вчені полемізували також з термінологією українського колеги, особливо рішуче закидаючи йому неправомірність вживання топоніму «Україна» в контексті східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, довголітній опонент українського дослідника Ф. Равіта-Гавронський, продовжуючи розпочату перед війною дискусію, вкотре в своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання М. Грушевським терміна «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, «Русь», пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги винятково «шовіністичними вибриками». «Була то з його [М. Грушевського] боку, – зауважив польський дослідник, – якась *licentia poetica* супроти історії, правди та логіки, яка не мала для себе іншої підтримки, крім політичних поглядів»⁸⁵. Він укотре перераховує неприйнятні для себе тези М. Грушевського, найголовніша з яких – бачення козацтва як національно-визвольного чинника, та веде з ними гарячу полеміку.

Окремо Ф. Равіта-Гавронський характеризує громадсько-політичну діяльність М. Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних ідей. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом – «книжкову») національну

⁸⁴ Sochaniewicz K. Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 8–9.

⁸⁵ Rawita-Gawroński Fr. Kozacyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – S. 15.

спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, відверту ворожість стосовно ідеї відновлення польської державності у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависті в Східній Галичині⁸⁶.

Приблизно таким самим за емоційністю та гострою полемічністю було обговорення в польській науці першої половини 1920-х років поглядів М. Грушевського на минуле давньоруського шкільництва. Оponent українського вченого Алоїзій Ванчура у монографічному дослідженні «Шкільництво в Старій Русі» відвів досить багато місця критиці відповідних сюжетів «Історії України-Руси». Закидаючи М. Грушевському тенденційність у доборі та інтерпретації джерел, упередженість і навіть ворожість до польської культури, автор повністю відкинув твердження українського колеги про розквіт давньоруського шкільництва в добу середньовіччя та його поступовий занепад після поширення влади польських королів на землі старої Русі. «Належить пошкодувати, що вчений такого рівня як Грушевський, в такій цінній подекуди праці як «Історія України-Руси» не завагався понизитися до тенденцій, гідних сеймикового крикуна, і виваляти історію у бруді політичної пристрасті, – зазначив він. – [...] Стверджуємо, що власне на тій «патріотичній» тенденції сконструював Гр[ушевський] цілу свою [...] теорію про староруське шкільництво»⁸⁷.

Творчість М. Грушевського міжвоєнного періоду, порівняно з попереднім часом, привертала значно меншу увагу польських істориків. Причин цьому було декілька, передусім, зниження, через об'єктивні причини, інтенсивності наукової праці самого вченого, котрий, тривалий час

⁸⁶ Ibid. – S. 17–19.

⁸⁷ Wanczura A. Szkolnictwo w Starej Rusi. Z przedmową Prof. Dra Aleksandra Brücknera. – Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – S. 33–34.

перебуваючи на еміграції, не мав достатніх можливостей для її повноцінного продовження, що спричинило затримку в появі чергових томів «Історії України-Руси». Вихід у другій половині 1920-х років останніх томів «Історії України-Руси» поновив серйозне та ґрунтовне обговорення творчості М. Грушевського на сторінках польської наукової періодики.

Розлогою рецензією на вихід третьої частини восьмого тому «Історії України-Руси» відгукнувся «Kwartalnik Historyczny». На переконання автора критичного огляду Мечислава Гавліка, рецензоване дослідження вперше в історіографії надзвичайно детально та всебічно представило події піку Хмельниччини – в 1648–1650 рр. Критик погодився з більшістю оцінок, які дав М. Грушевський тогочасним процесам. Досить об'єктивно, на його переконання, виведено у праці образ Богдана Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок російських, українських і польських дослідників ХІХ – початку ХХ ст. Проте, зауважив рецензент, М. Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М. Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їхній підставі низки помилкових дат і фактів – військових походів Хмельницького, чисельності польських і українських військ, козацького реєстру тощо. «Автор, – підводить підсумки рецензент, – заслужений дослідник історії Русі, здійснює фахову критику джерел, намагається – нерідко вдало – відокремити однобічну легенду від історичної правди»⁸⁸.

⁸⁸ Gawlik M.: Hruszewskij M.: Chmelnyczczyzna w rozcwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – 1924. – Rocznik XXXVIII. – S. 361–376.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М. Грушевського, його праці надалі мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних з вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. На нові твори українського вченого очікували, до них апелювали як до взірців наукового розуміння предмета історичного дослідження. Наприклад, дослідник польсько-української війни за Львів Александр Кавалковський, вказуючи нечисельність і заангажованість українських праць про цю подію, з надією зазначав, що невдовзі має з'явитися проанонсоване в емігрантській періодиці нове видання нарису історії України М. Грушевського, «котрий повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918–1920 роках»⁸⁹.

Водночас із багатьма дискусійними моментами оцінного характеру, польські дослідники традиційно вели мову про солідну ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність творів історика⁹⁰. Так, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої Казимир Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»⁹¹.

⁸⁹ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Aleksandra Kawałkowskiego. – Sygn. 1151. – K. 36.

⁹⁰ Див. напр.: Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // *Przegląd Historyczny*. – 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87; Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // *Przegląd Historyczny*. – 1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57; Papée F. Jagiellonowie a Moskwa // *Kwartalnik Historyczny*. – 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 46–47.

⁹¹ Chodynicki K. Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. *Przegląd literatury i problematów* // *Przegląd*

Образ М. Грушевського в польській історіографічній та публіцистичній літературі кінця 1920-х – початку 1930-х років зазнав незначних змін. Водночас із визнанням незаперечності його наукових заслуг, критично писалося про суспільно-політичну діяльність ученого на галицьких теренах наприкінці XIX – на початку XX ст. І, попри все, гострота критичності в оцінках громадської праці діяча поступово згасала через загальне загострення польсько-українських взаємин у міжвоєнній Польщі, на тлі яких український рух на зламі століть виглядав доволі помірковано. З великим занепокоєнням польські оглядачі писали про факти нищення наукових установ М. Грушевського на початку 1930-х років, переслідування самого вченого радянською владою, різке погіршення його здоров'я⁹². Деякій нормалізації у сприйнятті польськими науковцями творчої спадщини українського колеги сприяли також цілеспрямовані дії самого М. Грушевського щодо встановлення наукових контактів і книгообміну між польськими й українськими науковими інституціями – про це свідчить його листування з польськими дослідниками⁹³.

Поодинокі приводи для активізації уваги польських оглядачів українського наукового життя давала поява творів М. Грушевського. Так, зі щирою симпатією у колі польських фахівців було сприйнято продовження його праці над «Історією України-Руси»⁹⁴. Польська кри-

Historyczny. – 1921. – Seria II. – T. III. – S. 124.

⁹² Див. напр.: Edw. K. Michał Hruszewskyj // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – № 21. – S. 2–3.

⁹³ Див. напр.: Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Oddział rękopisów. – Sygn. 2285. Korespondencja Jana Łosia. – T. 2. – K. 90–91. Див. докл.: Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич : Коло, 2004. – С. 511–514.

⁹⁴ Z. Ż-a.: Hruszewskyj Mychajło. Istorija Ukrainy-Rusy, t. IX, cz. II. Kijów, 1931 // Wiadomości Historyczne. – 1931. – T. II. – S. 61–62.

тика уважно відстежувала також дрібніші наукові розвідки київського академіка, неодмінно відзначаючи його солідну ерудицію та авторитетність висловлених поглядів⁹⁵. Водночас із традиційною полемікою з концептуальними засадами творчості М. Грушевського, його праці ставали неодмінною складовою наукового апарату студій польських істориків при дослідженні ними численних питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої⁹⁶.

У досліджуваній період польські дослідники вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М. Грушевського – «Історії української літератури». У своїй ґрунтовній німецькомовній рецензії відразу п'ять перших томів праці проаналізував давній опонент українського вченого, професор Берлінського університету А. Брікнер. Відзначивши вражаючу працьовитість М. Грушевського, котрий за цілком несприятливих для творчості умов про-

⁹⁵ К. Т.: Hruszewskij M. S. Samowidec Ruiny i jego pozniejsze otrazeniya // Wiadomości Historyczne. – 1932. – Т. III. – С. 192; Turska H. Gruśewskij M.S. O tak nazywajemoj «Lwowskoj letopisi» i ee predpolagajemom avtore // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1933. – Т. I. – С. 188–189; Н. Т.: Gruśewskij M. S. Samowidec Ruiny I ego pozniejsze otrazenia // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1936. – Т. II. – С. 300–301; З. Б.–С.: Gruśewskij M. S. Ob ukrainskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1938. – Т. III. – С. 406.

⁹⁶ Див. напр.: Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – Rocznik XLIV. – С. 125–175; Kuraskiewicz Wł. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium filologiczne // Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů. – 1932. – Ročník IV. – С. 354, 356; Maleczyńska E.: Doroszenko D.: Narýs istoriji Ukrajiny. Т. I (do połowyny XVII stolittja). Warszawa 1932 // Kwartalnik Historyczny. – 1933. – Rocznik XLVII. – С. 612–617.

довжував плідну наукову діяльність, він підкреслив, що «знання та прагнення автора можуть викликати лише повагу»⁹⁷. Саму «Історію української літератури» польський учений схарактеризував як фундаментальну працю, написану зі значною ерудицією та дослідницьким талантом. Прихильно А. Брікнер відгукнувся про опрацювання М. Грушевським поодиноких сюжетів, назвавши, наприклад, сторінки, присвячені Волинському літопису, «найдоконалішою оцінкою, якої досі дійсно не вистачало»⁹⁸.

Утім, він зовсім не поділяв концепції авторського задуму та мав претензії до інтерпретації низки історико-літературних явищ. Продовжуючи розпочату ще на початку XX ст. дискусію, А. Брікнер критикував антинорманізм українського колеги, стверджуючи, що його патріотичні настанови нерідко спрямовують логіку наукового пошуку. Ілюструючи цю тезу, польський учений вказував на намагання М. Грушевського штучно збільшити вік української культури, хибними аргументами довести українське походження польських і російських літературних пам'яток. З неприхованою іронією А. Брікнер писав також про спроби автора зробити українцями деяких, на його переконання, польських письменників, пропонуючи й себе, як уродженця Тернополя, вважати українцем. Попри доволі полемічний тон всієї рецензії, польський учений загалом прихильно оцінив працю свого колеги, зазначивши її пропедевтичний характер.

У міжвоєнний час були написані мемуари багатьма знаковими польськими діячами кінця XIX – початку XX ст., в яких нерідко містилися дошкульні характери-

⁹⁷ Brückner A.: Hruševskýj Mychajło. Istorija ukraińskoï literatury. Bd. I, Kyjiv–Lviv 1923, 360 SS.; II, 231 SS.; III, 295 SS.; IV, (Kyjiv, Deržavne vydavnytvo Ukrainy), 1925, 689 SS.; V 1, 1926, 204 SS. Voznjak Mychajło. Istorija ukraińskoï literatury. Bd. I, Lviv 1920, 344 SS.; II 1921, 416 SS.; III 1924 564 SS. // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1927. – Bd. 4. – S. 462–463.

⁹⁸ Ibid. – S. 465.

ки тогочасної діяльності М. Грушевського. Так, знаний історик та лідер галицьких консерваторів Міхал Бобжинський у спогадах писав: «Його [М. Грушевського] було покликано до Львова з думкою, що він як людина, котра виросла далеко від наукових суперечок у Галичині та прибувши з Києва, де поляки та українці віддавна об'єднувалися для спільної боротьби проти російського гніту, буде представляти у Львівському університеті елемент співпраці як серед професорів, так і також між молоддю. Ці сподівання цілковито не здійснилися. Якнайкраще прийнятий поляками, обраний членом-кореспондентом Академії наук у Кракові, Грушевський присвятив себе науковій роботі, заохочуючи своїх учнів, створив і розвинув Наукове товариство імені Шевченка, але демонстративно розірвав стосунки з польськими колегами в університеті і всій своїй діяльності в університеті надав виразний напрямок руського сепаратизму та пристрасної неприязні до поляків. У цьому ж напрямку він також мав найгірший вплив на руську молодь, а серед польських професорів пробуджував небажання покликання на університет нових професорів русинів»⁹⁹.

Ще більше згущуючи темні барви, львівське двадцятиліття М. Грушевського оцінив вже згадуваний С. Гломбінський: «Великою помилкою з польського боку було спровадження до Львова з Києва Михайла Грушевського на професора історії Сходу. Це відбулося з ініціативи Міхала Бобжинського, котрий мав надію, що людина з України, не заражена політикою русинів в Австрії, спричиниться до повороту в польсько-руських стосунках. Тимчасом Грушевський, отримавши кафедру, вніс атмосферу якоїсь стихійної, дикої ненависті до всього, що польське: до польських професорів, польської мови, польської історії, польської літератури. Як палкий «український»

⁹⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników. – Warszawa–Kraków, 1957. – S. 303.

патріот, виідеалізував історію України, розпочинаючи її від часів, коли слов'янські племена ще не мали жодної політичної організації, а все, що було поганого, що доля принесла русинам протягом століть, приписував полякам. [...] Руську молодь виховав в душі ненависті до польського народу та польського минулого»¹⁰⁰.

На смерть М. Грушевського польська наукова періодика відгукнулася кількома некрологами. Смерть українського вченого, писалося на сторінках польських видань, не стала несподіванкою, адже інтернований у фактичне заслання до Москви, він був приречений на загибель, як і багато інших українців, котрі стояли на заваді експансіоністських намірів більшовиків. Убивши вченого морально (відібравши у нього можливість повнокровної наукової праці) радянська влада лише завершила свою справу, позбавивши його життя фізично. Станіслав Кутшеба – тогочасний генеральний секретар Академії наук у Кракові – у річному звіті зазначив: «З членів-кореспондентів Історично-філологічного відділу вибув Михайло Грушевський [...] найвидатніший український історик [...]. Членом-кореспондентом Академії був від 1895 р., однак не утримував з нею ближчих стосунків»¹⁰¹.

Втрата М. Грушевського змальовувалась як фатальна для української науки, що «осиротіла» з відходом ученого¹⁰². Осягаючи величність постаті дослідника в історії східноєвропейської культури, професор Львівського університету Пшемислав Дамбковський писав: «Була то видатна постать, а для українців перед війною та в окресі

¹⁰⁰ Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. Cz. 1. Pod zaborem austriackim. – Pelplin, 1939. – S. 44.

¹⁰¹ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego P. A. U. Stanisława Kutrzeby za czas od czerwca 1934 do czerwca 1935 // Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1934/35. – 1936. – S. 109.

¹⁰² Modelski T. E. Mychajło Hruszewskij // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 1023–1024.

революції 1917–1918 рр. – незаперечний авторитет»¹⁰³. Відзначаючи епохальність внеску померлого як в українську, так і в загальноєвропейську культуру, у цілком спокійному тоні на сторінках польських видань йшлося про його громадсько-політичну діяльність. Услід за українськими публіцистами, польські оглядачі передовсім акцентували соборницьку вагу Грушевського-політика, стверджуючи, що він «в цілій своїй діяльності був містком між українцями в бувшій Галичині та на Україні»¹⁰⁴. Незважаючи на гарячі дискусії довкола державотворчої праці видатного українця, вказувалося, що вже саме місце й обставини його смерті дають відповіді на багато питань, які непокоять сучасників¹⁰⁵.

Польські публіцисти знайшли в собі мужність відзначити довголітнє неприйняття всієї діяльності видатного українця. «Померлий не був нашим приятелем – не був ним з нашої вини, – підкреслювалося на сторінках варшавського видання «Człowiek w Polsce». – І сьогодні, відчуваючи її, розуміючи глибину втрати для України, не можемо з чистою совістю скласти вінок на його труні – і не зможемо – допоки не створимо його землякам відповідних умов національного життя у себе»¹⁰⁶. У такому самому дусі про непоправну втрату писали й інші польські часописи, нерідко передруковуючи некрологи з українських газет¹⁰⁷.

¹⁰³ Dąbkowski P. Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski // Przewodnik historyczno-prawny. Czasopismo kwartalne. – 1937. – Rocznik V. – S. 138.

¹⁰⁴ Ibid. – S. 139.

¹⁰⁵ J. S. Ś. p. Michał Hruszewskyj (1866–1934) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – 1934. – № 48 (83). – S. 1–2.

¹⁰⁶ Uziembło A. Ś. p. Michał Hruszewskyj // Człowiek w Polsce. – 1934. – № 23. – S. 5.

¹⁰⁷ Див. напр.: Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski // Gazeta Poranna. – 1934. – 10853. – S. 3; Życie i niedokończona

Не втримався від дошкульних закидів М. Грушевському «Kurjer Lwowski», змалювавши у передвоєнних традиціях польсько-українського антагонізму творчий і життєвий шлях померлого. Назвавши його «Нестором руських істориків, творцем нової історичної школи», анонімний автор цілковито у стилі критичних зауважень Л. Колянковського та Я. Камінського початку ХХ ст. звинуватив померлого в розпалюванні на сторінках наукових праць міжнаціональної ворожнечі, фальсифікації історичних джерел з метою обґрунтування своїх ненаукових концепцій. Під впливом гостроти міжнаціонального протистояння в Східній Галичині, підкреслює автор, М. Грушевський «в обговоренні стосунків польсько-українських пригашував світло та перебільшував тіні». І вже зовсім архаїчно виглядали у некролозі закиди щодо вживання М. Грушевським у численних історичних студіях слів «Україна» та «український», що, врешті, призвело його до обґрунтування цілої концепції «українізму»¹⁰⁸.

Водночас із наведеними суто польськими реакціями на смерть М. Грушевського, слід також згадати про численні польськомовні публікації, котрі належали перу українських інтелектуалів – нерідко учнів і приятелів померлого, котрі жили та працювали в Другій Речі Посполитій¹⁰⁹. У них, зазвичай, відтворювалися ключові події інтелектуальної біографії Великого Українця, що мали на меті ознайомити польського читача з фундаментальністю його національного служіння.

praca Michała Hruszewskiego // Wiek Nowy. – 1934. – № 10038. – S. 9.

¹⁰⁸ а. Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – 1934. – № 328 – S. 3.

¹⁰⁹ Див. докл.: Тельвак В. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич: Коло, 2009. – С. 176–183.

Історіографія ПНР

У післявоєнній соціалістичній Польщі дослідження постаті М. Грушевського польськими істориками було під впливом інтерпретативних традицій радянської історіографії з її методологією вульгаризованого марксизму¹¹⁰. Характеристики наукової та громадсько-політичної спадщини вченого перебували у руслі ідеологічної боротьби із проявами «буржуазного націоналізму». Як і в радянській науці, у польській також спостерігався певний парадокс, коли визнавалася фактологічна та джерельна цінність праць ученого, що мало наслідком широке використання його творів (нерідко без зазначення авторства), а одночасно поряд із цим рішуче засуджувались теоретичні та світоглядні засади.

Водночас, можемо стверджувати утворення цікавого синтезу традиційних для польської історіографії оцінок творчої спадщини М. Грушевського з типовою для радянської історичної науки риторикою. Так, з одного боку, у дусі радянської пропаганди голослівно констатували, що історик в «1914 р. був головою СВУ», «...антирадянську діяльність продовжував і після повороту в СРСР», «очолював Український національний центр» тощо¹¹¹. З іншого – вченому робились закиди в ідеологічній тенденційності та національній упередженості щодо поляків і

¹¹⁰ Див. загальну характеристику: Holzer J. Upadek komunizmu i historiografia // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 5–10.

¹¹¹ Див. напр.: Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 2. – S. 240–246; Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 201–202.

польського панування на українських землях. Польські вчені наголошували, що М. Грушевський – головна постать «націоналістично-буржуазної» української історіографії. У деяких працях наголошувалось, що, порівняно з українськими істориками XIX ст., його творчість становить етап, на якому український націоналізм перероджується у шовінізм. Також стверджувалось, що М. Грушевський – провідний ідеологічний діяч тієї частини українського «реакційного» політичного руху, що прагнула відірвати Україну від Росії та створити власну державу, оперту на німецькому імперіалізмі¹¹².

Оцінка наукового доробку хибувала на цілковитий негативізм, щоправда, із застереженням про значну джерельну цінність праць історика, передусім, «Історії України-Руси». Достатньо типовою можна назвати таку характеристику цього твору: «Праця Грушевського написана з буржуазних позицій, має виразне антипольське та антиросійське спрямування, була виразом ідеологічних потреб зростаючого буржуазного українського національного організму. Загалом, тенденції, що спостерігались в українській історіографії до 1914 р. характерні для історіописання молодих буржуазних народів»¹¹³.

Продовженням критики концепцій ученого попередніх періодів можна вважати закиди польських учених щодо демонстрації М. Грушевським виразного українського характеру політичної та культурної спадщини Київської Русі, негативізму в оцінці польсько-українських і російсько-українських взаємин, надмірне наголошення на

¹¹² Див. напр.: Kozik J. Ziemie ukraińskie w latach 1795–1917 // Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podrazy. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1970. – S. 279–301; Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – Tom II. – S. 205–254, 344.

¹¹³ Dutkiewicz J., Śreniowska K. Zarys historii historiografii polskiej. – Część III (1900–1939). – Łódź, 1959. – S. 271.

відмінності української культури від російської та польської. Окрему увагу польські історики звернули на внесок М. Грушевського в дослідження польського минулого та польсько-українських стосунків. Видатний польський історіограф Анджей Грабський з цього приводу зауважив: «Цінність праці Грушевського стосовно історії Польщі є значною, оскільки він використав велику кількість джерел і літератури; разом із тим, український шовінізм, просто неправдоподібно zdeформував погляд цього автора на нашу історію. Попри ерудиційні заслуги Грушевського, наукова придатність його праці не є отже значною»¹¹⁴.

Також визнавався внесок М. Грушевського у розробку багатьох проблем спільного польсько-українського минулого. Особливо значущими для польських істориків були дослідження Хмельниччини українським вченим. Владислав Серчик писав: «Він [М. Грушевський] дав найбільш повне висвітлення подій повстання Хмельницького, при цьому використавши джерела надзвичайно досконало»¹¹⁵. При цьому, щоправда, вказувалося, що вчений не розумів відмінності між польським і російським пануванням в Україні, тому не зміг об'єктивно висвітлити особливості національно-релігійних відносин на наших землях у XVI–XVIII ст.

¹¹⁴ Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 202. Див. також: Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 2. – S. 240–241. Podhorodecki L. Dzieje Kijowa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – S. 317

¹¹⁵ Serczyk W. Spory o charakter ruchów na Ukrainie w nauce historycznej i myśli politycznej. – Kraków, 1981. – S. 16. Див. також: Serczyk W. Koliszczyzna. – Kraków, 1968.

З іншого боку, польські вчені намагалися будь-що применшити наслідки надзвичайно плідної науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст., ставлячи під сумнів аргументовані висновки українських колег, котрі на Заході розвивали молоду міждисциплінарну галузь – грушевськознавство. Польські історіографи всіляко заперечували класичні для української науки тези про створення М. Грушевським львівської школи істориків, перетворення НТШ на наукову установу академічного типу, зрештою, загальне піднесення національного життя на західноукраїнських землях, пов'язане з його діяльністю. Наприклад, у фундаментальному нарисі історії польської науки в Галичині зламу XIX–XX ст. Станіслав Бжозовський, ігноруючи потужну вже тоді діаспорну грушевськознавчу традицію, зазначав: «Його особиста титанічна діяльність у Львові не залишила глибшого сліду, він не організував науковий семінар при своїй кафедрі, не створив дослідницької школи»¹¹⁶.

Попри тенденційно-негативне ставлення польських істориків до постаті М. Грушевського, іноді у їхніх працях трапляються досить плідні для розвитку грушевськознавчих студій думки. Наприклад, серед численних ідеологічно-зашорених публікацій нерідко обґрунтовувалась думка про спадкоємність головних ідей історіографічної спадщини автора «Історії України-Руси» та праць тогочасних істориків української діаспори¹¹⁷.

¹¹⁶ Brzozowski S. Zabór austriacki. Warunki organizacyjne życia naukowego w trzech zaborach Historia nauki polskiej. Pod red. B. Suchodolskiego. – T. IV. 1863–1918. – Część I i II. – Wrocław, etc, 1987. – S. 263.

¹¹⁷ Див. напр.: Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 203–209; Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (рецензія на книгу – Andrusiak M.

Подібно до того, як це було в міжвоєнний період, також і в післявоєнні роки у Польщі була утворена спеціальна науково-дослідна установа для вивчення культури та історії Східної Європи – Польсько-радянський інститут (31 січня 1952 р.), що мав власне періодичне видання «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego». На його сторінках неодноразово, у традиційному ідеологічно-таврувальному ключі, аналізувалась наукова спадщина М. Грушевського. У 1954 р. була проведена наукова сесія Інституту з нагоди 300-річчя Переяславської ради, матеріали якої були опубліковані в № 1–2 за 1955 р. І хоча у цьому числі спеціально присвячених М. Грушевському статей не було, однак практично всі опубліковані тексти містили пряму або опосередковану полеміку з його концепціями¹¹⁸. Загалом, тогочасне широке відзначення Переяславської угоди радянською історіографією спричинило обговорення цієї події та традицій її осмислення в польській історичній науці. У ремарках, що стосувалися поглядів М. Грушевського на українсько-російську угоду, вказувалося на відверто націоналістичні переконання останнього, що нібито не дали йому можливість підійти до об'єктивної оцінки

«Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 2. – S. 240.

¹¹⁸ Див. напр.: Baranowski B., Libiszowska Z. Problemy narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 2; Grabski A. F. «Повесть временных лет» jako źródło do dziejów Polski w świetle nowszej literatury // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – № 1–2. – S. 258–292; Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 203; Młynarski Z. Polsko-ukraińskie braterstwo w walkach narodowo-wyzwoleńczych XIX i XX wieku // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – № 1–2. – S. 43–69.

історичної ваги цієї події. Попри це, узвичаєно визнавалася важлива джерельна та фактологічна цінність студій ученого над проблемою Переяслава¹¹⁹.

Незважаючи на очікуваний, з огляду на пануючу в соцтаборі ідеологію, критицизм істориків ПНР стосовно постаті та творчої спадщини М. Грушевського, зауважимо, попри все, що характеристики польськими дослідниками праць класика української історичної науки не сягали крайнощів вульгаризації ідей ученого, як це нерідко спостерігаємо серед їхніх колег із СРСР. Також слід зазначити, що не всі польські вчені цього періоду, оцінюючи спадщину М. Грушевського, перебували в полоні радянської риторики. Наприклад, Кристина Шреньовська говорить про «напасливий» характер критики польською «реакційною пресою» кінця XIX – початку XX ст. «Історії України-Руси» вченого, з повагою пише про його внесок до української культури¹²⁰. Високої думки про історіографічні праці українського професора, зокрема, його студії над спадщиною Михайла Драгоманова, була й Хелена Горнова¹²¹.

Польська еміграційна історична думка

З інших ідеологічних і теоретичних позицій до спадщини М. Грушевського підходили в середовищі польської наукової еміграції, хоча тональність праць учених з різних ідеологічних таборів при зверненні до української тематики нерідко збігалася. Представники польської інтелектуальної діаспори, що посідали історичні кафедри ба-

¹¹⁹ Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaśławiu // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 3. – S. 78, 79, 84.

¹²⁰ Śreniowska K. Stanisław Zakaszewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936. – Łódź, 1956. – S. 100.

¹²¹ Hornowa E. Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej. – Opole, 1967. – S. 25, 28–29, 32–33.

гатьох престижних навчальних закладів Західної Європи та Америки, загалом продовжували традиції міжвоєнної історіографії. Це простежувалось як у плані концептуальному – погляді на історію та культуру «східних кресів» крізь призму «ягеллонської ідеї», так і в аспекті історіографічному – безперервній полеміці з представниками східноєвропейської науки з приводу їхньої інтерпретації спільної історії народів регіону.

Водночас відірваність від батьківщини, звуженість професійного кола для обговорення наукових проблем, відносна слабкість організаційної структури загострили деякі риси міжвоєнної історіографії. Насамперед, зросла полоноцентрична візія історичних праць, що вилилось у глорифікацію яскравих сторінок польського минулого та демонстрацію вагомості внеску поляків у культурну скарбницю Європи. Це призвело до зменшення кількості досліджень, присвячених як проблемам всесвітньої історії, так і спільному минулому поляків та їхніх сусідів. Теоретично праці польських істориків були спрямовані супроти радянської ідеології, генеза якої слушно вбачалась у традиціях російської імперіалістичної політики. Тому в дослідженні міжнаціональних стосунків на перше місце висунулись питання польсько-російських взаємин, що зробили другорядними інші подібні аспекти¹²².

Та, попри все, у середовищі дослідників польської історії, особливо середньовічної її доби, надалі точились дискусії довкола інтерпретації ключових проблем польсько-українського минулого – характеру політики польських королів на галицько-волинських землях, національно-релігійних утисків, причин та генези численних

¹²² Див. напр.: Stobiecki R. *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.* – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 284–285.

конфліктів тощо¹²³. При цьому більш залежною в своїх оцінках від попереднього історіографічного спадку виявилася польська еміграція у Великій Британії¹²⁴, тоді як в емігрантському середовищі у Франції відбувалося поступове переосмислення складних питань польсько-українського співжиття.

Як і в попередній період, нерідко в центрі обговорення були праці М. Грушевського, що для польських дослідників залишався загальновизнаним класиком української історіографії, найбільш авторитетним експертом з більшості питань. Як приклад, назвемо праці Генрика Пашкевича, котрий на сторінках своєї знаної трилогії, присвяченої історичній генезі українського народу, цілком у дусі традицій польської історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. доводив помилковість бачення М. Грушевським низки ключових наукових проблем¹²⁵.

Не менш принциповою була й полеміка про польсько-українські взаємини напередодні та в часи Хмельниччини¹²⁶. Водночас, польським історикам була симпатичною нова, альтернативна російській імперській, модель східнослов'янського минулого, запропонована та розроб-

¹²³ Stobiecki R. *Obraz Kresów Wschodnich w emigracyjnych syntezach dziejów Polski po 1945 roku // Przeszłość, Teraźniejszość i Przyszłość Polaków na Wschodzie. Prace Naukowe Światowej Rady Badań nad Polonią.* – T. VII. – Gorzów Wlkp., 2001. – S. 595–604.

¹²⁴ Див. докл.: Stobiecki R. *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.* – S. 284–285.

¹²⁵ Paszkiewicz H. *Początki Rusi. Z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka.* – Kraków: Nakładem PAU, 1996. – S. 496; Paszkiewicz H. *Powstanie narodu ruskiego. Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak.* – Kraków: Nakładem PAU, 1998. – S. 405–407.

¹²⁶ Wielhorski W. *Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. Odbitka z pierwszego tomu wydawnictwa «Pamiętnik Kijowski».* – Londyn: Nakładem Koła Kijowian, 1959. – S. 54–55.

лена М. Грушевським у багатьох працях, починаючи від знаної статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Так, Оскар Галецький, реагуючи на перевидання вченими української діаспори «Історії України-Руси», оцінив її як «зрілий продукт напружених зусиль цілого життя Грушевського». На думку О. Галецького, твір українського вченого є яскравим свідченням того, наскільки хибним є вважати історію Київської Русі за вступ до історії Московської держави і Російської імперії модерних часів, а українські та білоруські землі під литовським пануванням вважати за частину Росії, штучно відокремлену від Москви. Він зауважив також, що хоча дослідники другої половини ХХ ст. погоджуються не з усіма ідеями та висновками М. Грушевського, але саме його спадщина має стати відправним пунктом для подальших студій над українським минулим¹²⁷.

Проте, якщо професійні історики продовжували ламати списи довкола нерозв'язаних від кінця ХІХ ст. «вічних» проблем польсько-української історіографічної полеміки, то загальні настрої в середовищі польських інтелектуалів у діаспорі (насамперед французькій) щодо минулого та майбутнього взаємин двох сусідніх народів щоразу більше змінювались у напрямі розуміння необхідності здійснення конкретних кроків з їхньої нормалізації.

Особливо багато для пробудження таких настроїв та їхнього поширення зробили представники польської інтелігенції у Франції, об'єднаної довкола паризької «Kulturu». Її головний редактор та ідеолог Єжи Гедройц був глибоко ознайомлений із українською культурою та історією, певний час студіюючи їх на науковому семінарі Мирона Кордуби у Варшавському університеті, тож пробле-

¹²⁷ Halecki O.: History of Ukraine-Rus. Volume I-X. By Mykhailo Hrushevsky // American Historical Review. – V. 64. – 1959. – P. 955–958.

ми співжиття двох народів були йому знані в тривалій історичній генезі. Саме Є. Гедройц був ініціатором широкого та відвертого обговорення важких питань українсько-польського минулого на сторінках не лише «Kultury», але й іншого видання паризького Літературного інституту – часопису «Zeszyty Historyczne». Деякі числа цих видань були цілком присвячені українській тематиці¹²⁸. Незважаючи на доволі помітний опір певної частини польської еміграції, у багатьох публікаціях червоною ниткою стверджувалась необхідність нормалізації українсько-польського діалогу ціною відмови поляків від претензій на західно-українські землі, визнання за Україною права на самостійність у післявоєнних кордонах, а також відкинення традиційної риторики прометеїзму та культуртрегерства, утвердження рівноправності двох народів¹²⁹.

На сторінках паризьких видань з'явилася лише одна стаття, спеціально присвячена життю та творчості М. Грушевського – з нагоди столітнього ювілею вченого в «Kultur-i» була опублікована велика розвідка польською мовою українського дослідника Панаса Феденка, що мала на меті ознайомити широкі читацькі кола з феноменом М. Грушевського¹³⁰. Проте практично всі статті, присвя-

¹²⁸ Bierdychowska B. Emigracyjne mosty (kultura polska na łamach «Suczasnosci» i ukraińska na łamach «Kultury» paryskiej) // Polska-Ukraina: spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegniera. – Gdańsk: Wydawnictwo «Stepan desing», 1997. – S. 113–125; Hofman I. Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej «Kultury». – Poznań, 2003; Stępnik A. Kwestia ukraińska w paryskich «Zeszytach Historycznych» // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia. Losy Polaków pośród swoich i obcych. – 2005. – Vol. LX. – S. 465–478.

¹²⁹ Bierdychowska B. Giedroyc i ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 5–57.

¹³⁰ Fedenko P. Na stulecie Michajły Hruszewskiego // Kultura. – 1967. – № 12. – S. 111–122.

чені українській тематиці, містили прямий чи опосередкований діалог з ідеями видатного українця.

Загалом зауважимо, що польська інтелектуальна еміграція у Франції достатньо послідовно позбавлялася від національних стереотипів попередніх часів, демонструвала не лише бажання нормалізувати міжнаціональний польсько-український діалог, але й втілювала в життя проголошені декларації, нерідко наражаючись на непорозуміння зі сторони своїх співвітчизників, що у таких поступках схильні були вбачати зраду одвічних польських інтересів на Сході. Особливо значними такі зміни виглядають у порівнянні з настроями, котрі панували в емігрантському середовищі російських інтелектуалів, котрі фактично загерметизували українофобську спадщину попередньої історіографічної епохи, так і не спромігшись на скільки-небудь серйозну ревізію імперського бачення минулого та перспектив України; не виявляли бажання нав'язувати сталі контакти з українськими колегами¹³¹.

У колі ідей сучасної гуманітаристики

Після здобуття Україною незалежності в середовищі польських науковців значно зросло зацікавлення українською історією та культурою і, відповідно, постаттю її найвидатнішого представника. Особливо популярним об'єктом різноманітних за жанром і характером студій польських дослідників у наш час стала Галичина та її столиця Львів у XIX – першій третині XX ст. Зрозуміло, що при розгляді західноукраїнської тематики у той час стрімкої національної модернізації неможливо було оми-

¹³¹ Див. напр.: Грицак Я. «... Холодну війну розхолодити... (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.)» // *Марпа Мунді*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 891.

нути українську проблему та постать одного з найбільш дієвих культурних і суспільно-політичних діячів М. Грушевського.

Певну уяву про зростаюче тоді зацікавлення у польському суспільстві культурою та історією їхнього східного сусіда може дати проведена у вересні – жовтні 2000 р. у Національній бібліотеці в Варшаві велика виставка польської літератури про Україну¹³². Таке значне пожвавлення інтересу було спричинено, передусім, бурхливим обговоренням і переосмисленням польсько-українських стосунків. Виразом такого зацікавлення стали як спеціальні, присвячені життю та творчості М. Грушевського конференції¹³³, так і численні українсько-польські наукові форуми, спільні видавничі та дослідницькі проєкти¹³⁴. Метою цих заходів став пошук міжнаціонального компромісу, необхідність обговорення та подолання багатомовних національних стереотипів.

Серед численних спільних дослідницьких заходів історіографічною спрямованістю вирізнявся польсько-ук-

¹³² Łaskarewska H. Polskie piśmiennictwo o Ukrainie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. Pokłosie wystawy «Ukraina-Polska: w stronę dialogu». Warszawa, wrzesień – listopad, 2000 – Warszawa, 2003. – 127 s.

¹³³ Див. напр.: Pazdro G. Mychajło Hruszewski – postać, spuścizna naukowa, związki z Polską // *Slavia Orientalis*. – Tom 41. – 1992. – № 2. – S. 137–138; Михайло Грушевський та його мала Батьківщина – Холмщина у XIX–XX століттях / Mychajło Hruszewski i jego mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku : зб. наук. праць і матеріалів за редакцією Григорія Купріяновича. – Chełm, 2011. – 338 s.

¹³⁴ Згадаємо хоча б один із найперших спільних проєктів «Львів: місто, суспільство, культура». Унаслідок спільних досліджень і дискусій світ побачила серія томів студій. Див., напр.: *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* / Львів: місто – суспільство – культура. Дослідження з історії Львова. – Краків–Львів, 1995–2002. – Т. 1–4.

раїнський проєкт «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX ст.», що об'єднав багатьох учених Європи та України. Колектив дослідників очолили професор Жешувського університету Єжи Матерніцький і професор Львівського університету Леонід Зашкільняк. Перша зустріч українських, польських і німецьких істориків, що були залучені до виконання проєкту, відбулася в Жешуві в грудні 2002 р. На ній було розроблено програму спільних досліджень, визначено перспективні й нагальні завдання щодо реалізації проєкту, склад учасників. Друга та третя конференції з цієї теми також пройшли в Жешуві восени 2003 та 2004 років, четверте зібрання гостей Львівського університету восени 2005 р., заключна конференція відбулася через рік у Жешуві. Обмін результатами досліджень і обговорення найважливіших проблем увінчалися появою п'яти томів студій, в яких уміщено матеріали конференцій¹³⁵, а також виданням двотомової підсумкової праці енциклопедичного характеру «Золота книга історіографії Львова XIX та XX ст.»¹³⁶. У центрі уваги багатьох

¹³⁵ Див. докл.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005; Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях / за ред. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Том. IV; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom V. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007.

¹³⁶ Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego,

доповідей учасників цих конференцій, як з української, так і з польської сторони, була постать М. Грушевського.

Значна резонансність творчих здобутків учасників згаданого проєкту в середовищі науковців і громадськості наштовхнули на ідею його продовження. Наступний проєкт, також запланований на п'ять років, був спрямований на обговорення ширшого кола історіографічних проблем та отримав назву «Історія–ментальність–ідентичність. Місце та роль історії та істориків в житті польського та українського народів XIX та XX ст.». У його рамках було проведено низку конференцій та видано кілька збірок матеріалів, де помітна увага була присвячена постаті Великого Українця¹³⁷.

2007; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją naukową Jerzego Maternickiego Pawła Sierżęgi, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.

¹³⁷ Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008; Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. Pod redakcją Karoliny Polasik-Wrzosek, Wojciecha Wrzosa i Leonida Zaskilniaka. – Poznań, 2010; Історія-ментальність-ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2011; Historia – mentalność – tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku. Pod redakcją Eugeniusza Koko,

Вповні очікувано, що основна увага сучасних польських дослідників української історіографії XIX–XX ст. прикута до наукової спадщини автора «Історії України-Руси». Характеризуючи її, польські колеги пишуть не лише про «ренесансову всебічність» і енциклопедичну ерудицію М. Грушевського, але й про непересічні стилістичні якості його праць. Вони наголошують на необхідності вивчення доробку вченого для адекватного розуміння не тільки всієї української модерної історіографії, але й східноєвропейського історіографічного процесу загалом. Видатний гуманітарій представлений як одна з ключових постатей східноєвропейської науки, спадкоємець концептуальної спадщини істориків-народників XIX ст., засновник української національної історіографічної традиції, котра з певними модифікаціями існує донині¹³⁸. Вказуючи на знаковість М. Грушевського для модернізації українського інтелектуального життя XX ст., Томаш Стрийек, наприклад, зауважив: «Його [М. Грушевського] доля та праці є знаковими у подвійному сенсі. По перше – він був першим українським істориком, котрий через зміну місця академічної праці та інтенсивні наукові контакти doprowadив до тісного пов'язання наукових середовищ Києва та

Magdaleny Nowak i Leonida Zaszkilniaka. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013.

¹³⁸ Serednicki A. Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej // Powrót do historii. Europa Środkowa i Wschodnia w historiografii. Pod red. W. Balceraka. – Warszawa, – S. 40–43; Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyznystych okresu porzobiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 217, 237; Błachowska K. Kulturowa koncepcja narodu. Feliks Koneczny wobec sporu historyków rosyjskich i ukraińskich o Ruś Kijowską // Badacze przeszłości wobec wyzwań XIX–XX wieku. Red. Katarzyna Błachowska, Zbigniew Romek, Marcin Wolniewicz. – Warszawa: Neriton, 2013. – S. 186; Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie X–XX wieku. – Warszawa, 2005. – S. 80, 148, 236.

Львова – центрів двох головних частин України (концепція та перші томи його фундаментальної історії з’явилися в Галичині, де він працював в 1894–1905 роках), по-друге – він здійснив символічне завершення процесу народження в публічному просторі (також в самій історіографії) окремого історичного предмету, котрому дав назву своєю працею ‘Історія України-Руси’»¹³⁹.

Особливо цінною частиною творчої спадщини М. Грушевського, на думку польських дослідників, є обґрунтована теоретично та перевірена на практиці новаторська для зламу XIX–XX ст. модель східноєвропейської історії. Її значення, переконують вони, й до сьогодні має потужну евристичну цінність¹⁴⁰. Запропонована українським ученим модель стала основою його історіософської концепції, що визначила особливості конструювання не лише історичних, але й політологічних ідей у вітчизняному інтелектуальному просторі XX ст.¹⁴¹. Незважаючи на значну заангажованість М. Грушевського в українське громадсько-політичне життя кінця XIX – початку XX ст.

¹³⁹ Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, 2007. – S. 255.

¹⁴⁰ Див. напр.: Stryjek T. Kresy z perspektywy Ukrainy. Ziemie zachodnie Ukrainy w derżawnyckiej (państwowej) historiografii ukraińskiej okresu międzywojennej // Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa–Londyn, 1999. – S. 133–134; Radziejowski J. Problemy historiografii ukraińskiej // Krytyka. Kwartalnik polityczny. – 1994. – № 43. – S. 67–68.

¹⁴¹ Papierzyńska-Turek M. Hruszewski-Łypynski. Dwie filozofie dziejów Ukrainy i ich współczesna recepcja // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Redakcja naukowa Jan Lewandowski, Wojciech Goleman. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 114–130.

та його особисте принципово-критичне ставлення до політики польської адміністрації в Галичині, сучасні дослідники, на відміну від їхніх попередників, стверджують, що вчений «ніколи не зрадив фундаментальні засади свого ремесла, зберігаючи далеко посунутий критицизм стосовно рідного минулого»¹⁴².

Услід за українськими грушевськознавцями, польські україністи вказують на особливу важливість для тогочасного українства соборницької місії видатного історика. Вони наголошують, що саме цілеспрямовані політичні акції та феноменальна наукова праця М. Грушевського значною мірою дали змогу поділенням Збручем українцям не повторити історичної долі сербів і хорватів. Анджей Хойницький, наприклад, пише: «Це власне вслід за ним [М. Грушевським] розпочало поширюватися переконання про національну єдність мешканців Галичини та Наддніпрянщини, що мало наслідком заступлення назви 'Русин', котре наводило на думку про пов'язаність із росіянами, визначенням 'Українець'»¹⁴³.

У центрі зацікавлень польських істориків – найголовніша праця цілого життя М. Грушевського, що, на загальне переконання, досі зберігає свою значну наукову цінність. На переконання Тадеуша Анджея Ольшанського, «Історія України-Руси» є «й до сьогодні найбільш докладною українською історичною синтезою»¹⁴⁴.

Подібні оцінки головної праці Великого Українця в своїй студії про нього наводить також Анджей Поппе: «Майстерне опанування дослідницької лабораторії, величезна ерудиція та незвичайна історична інтуїція Грушевського визначають те, що його праця є не тільки зразком і

¹⁴² Grala H. Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // *Mówią wieki*. – 1995. – № 12. – S. 23.

¹⁴³ Chojnowski A. *Ukraina*. – Warszawa: Trio, 1997. – S. 19.

¹⁴⁴ Olszański T. A. *Historia Ukrainy XX w.* – Warszawa, 1990. – S. 312.

школою *artis historicae*, але містить надалі живе знання попри його природній, протягом майже століття, приріст»¹⁴⁵. Польські колеги констатують не лише наукову вагу «Історії України-Руси» та її феноменальність для осягнення українського минулого, але й вказують на важливе місце твору в еволюційному розвитку європейської науки ХХ ст. Наприклад, Ієронім Граля зазначає: «Історія України-Руси» є працею виняткового рівня, будить подив багатством матеріалу, широтою компетенції та проникливості автора, новаторством підходів та розмахом історіософського бачення»¹⁴⁶.

Найбільше уваги до історичних праць М. Грушевського прикуто у середовищі дослідників, котрі займаються спільними проблемами польсько-українського минулого. Вони стверджують, що саме український учений закріпив традиції джерельного дослідження та інтерпретації багатьох явищ нашої історії; його погляди з більшості питань досі визнаються напрочуд актуальними¹⁴⁷. При цьому традиційно стійкий інтерес до творчої спадщини М. Грушевського спостерігається серед польських козакознавців. На їхнє переконання, саме праці видатного вченого розпочали вповні науковий етап у студіюванні проблем генези та еволюції козацького стану, а проведена ним ґрунтовна археографічна робота з пошуку та публікації

¹⁴⁵ Poppe A. Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowień «Historii Ukrainy-Rusi» Mychajły Hruszewskiego (Kijów, 1991–1994) // *Mapa Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 700.

¹⁴⁶ Grala H. Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // *Mówią wieki*. – 1995. – № 12. – S. 22.

¹⁴⁷ Див. напр.: Kłoczowski J. Unia polsko-litewska // *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Red. Jerzy Kłoczowski – T. 2. – Lublin, 2000. – S. 83; Plewczyński M. Polska i Litwa wobec kozaczyzny w I połowie XVI w. // *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku*. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S. 12.

численних документів робить його спадщину унікальним першоджерелом для фахівців¹⁴⁸.

Проте, незважаючи на такі високі оцінки праць М. Грушевського, нерідко натрапляємо на очікувану, з огляду на традиції польської історіографії, полеміку довкола висловлених ним інтерпретаційних спостережень¹⁴⁹. Пояснюючи польському читачеві, чому такий ерудований знавець джерел висловлював спостереження, котрі суперечать польській оптиці минулого міжсусідських взаємин, деякі польські колеги наївно припускають, що М. Грушевський робив це несвідомо або внаслідок браку необхідних знань¹⁵⁰.

Належне в сучасній польській грушевськіані віддається також масштабним науково-організаційним проєктам М. Грушевського, особливо підкреслюється плідність зусиль ученого в цьому напрямі за львівських часів його життя¹⁵¹. Так, загальновизнаною стала думка про те, що

¹⁴⁸ Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. – Kraków, 1989. – S. 80; Dąbowski J. *Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648-1657* // *Studia Historyczne*. – 1993. – R. XXXVI. – Z. 2. – S. 165, 170–171; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль–Львів, 1996. – С. 318; Majewski W. «Stateczni» – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638) // *Europa Nieprowinjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa–Londyn, 1999. – S. 1247–1256; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. – Warszawa: Semper, 2000. – S. 142, 150.

¹⁴⁹ Див. напр.: Serczyk A. W. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1999. – S. 153–154.

¹⁵⁰ Prus E. *Hulajpole. Burzliwe dzieje kresów ukraińnych*. – Wrocław, 2003. – S. 38.

¹⁵¹ Див. напр.: Bednarzak-Libera M. *Działalność ukraińskich towarzystw kulturalno-oświatowych w Galicji w XIX i początkach XX w.*

Наукове товариство імені Шевченка зусиллями багатолітнього голови було перетворене на фактичну Академію наук¹⁵², а науково-організаційні традиції, закладені ним, розвивались українськими вченими (значною мірою його вихованцями) у міжвоєнній Польщі¹⁵³.

Багато уваги в сучасних дослідженнях присвячено проблемі взаємовідносин українських та польських культурних і громадсько-політичних діячів другої половини XIX – першої третини XX ст. У розрізі нашої теми історики неодмінно згадують про членство М. Грушевського в польських наукових інституціях (наприклад, краківській Академії Знань, Історичному товаристві у Львові), його співпрацю з польськими науковими та громадсько-політичними часописами, досліджують складні та багатогранні взаємини з представниками польського львівського інтелектуального середовища того часу¹⁵⁴.

На схвалення заслуговують вдалі спроби польських колег деконструювати тези передвоєнної польської історіографії про принципову ворожість М. Грушевського до представників світу польської науки та культури. Для

// Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S. 96–97.

¹⁵² Див. напр.: Budzyński Z. Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873-1999. Szkice do monografii (część I) // Problemy Społecznego Ruchu Naukowego. – 1997. – № 3/4. – S. 126–130; Wandycz P. Wiek XX // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Red. Jerzy Kłoczowski. – T. 1. – Lublin, 2000. – S. 428.

¹⁵³ Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej // Śródowiska historyczne II Rzeczypospolitej. – Część II. – Warszawa, 1987. – S. 296–297.

¹⁵⁴ Див. напр.: Maternicki J. Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 284; Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków, 1998. – S. 253–256.

прикладу назвемо статтю Антонія Середницького «Михайло Грушевський та поляки». На численних прикладах дослідник показує доброзичливе ставлення українського вченого до польських колег, його намагання побудувати колежанські взаємини на засадах національної рівноправності та толеранції. Доводячи ці тези, А. Середницький зазначає: «Думаю, що найкраще ставлення Грушевського до поляків характеризує його постава як голови Наукового товариства ім. Шевченка. Саме тоді на сторінках «Записок НТШ» виступали поляки: Тадеуш Рильський, Людвік Кубаля, Ян Бодуен де Куртене, Александр Брюкнер, котрі також були членами НТШ. В «Записках» тематика польська з'являлася досить часто, друкувалися там рецензії польських книжок, бібліографії та статті»¹⁵⁵.

Попри зрозумілу увагу до наукової спадщини М. Грушевського, багато місця в сучасній польській україністиці відведено й дослідженню громадсько-політичної діяльності вченого, його впливу на біжучу політичну ситуацію в Галичині, що була позначена зростаючим загостренням польсько-українських стосунків від початку ХХ ст., структуруванням молодого українського політикуму, ролі вченого як речника українства в Західній Європі¹⁵⁶. Польські дослідники українського суспільно-політичного руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. відзначають ключову роль М. Грушевського у багатьох тогочасних процесах. Досліджуючи значення його політичної спадщини, у деяких працях наголошується на

¹⁵⁵ Serednicki A. Mychajło Hruszewski a Polacy. – S. 31–32.

¹⁵⁶ Див. напр.: Partacz Cz. Przyczyny i przebieg konfliktu ukraińsko-polskiego w Galicji na przełomie ХІХ i ХХ w. // Przegląd Wschodni. – Zeszyt 8. – 2000. – S. 844; Wiśnicki J. Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F. – Vol. L. – 1995. – S. 221; Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. – Warszawa, 1985. – S. 52.

близькості ідейних переконань автора «Історії України-Руси» та М. Драгоманова, при цьому спеціальна заслуга львівського професора вбачається у створенні історичної ретроспективи для політичних постулатів, що стали підставою для українських визвольних змагань цілого ХХ ст. Водночас простежується також подальший розвиток ідеї української державності у працях видатного історика: «Його [М. Грушевського] концепція народу була отже як найбільше ‘культурницькою’, візії політичні, натомість, він ставив на крок далі від Драгоманівських, адже постулював перетворення Росії в федерацію вільних народів, хоча до кінця життя залишився противником ідеї необмеженої суверенності національної держави»¹⁵⁷.

Водночас, подекуди оцінки громадсько-політичної діяльності М. Грушевського в Галичині напередодні Першої світової війни є досить категоричними, що свідчить про необхідність продовження польсько-українського наукового діалогу в цьому напрямі¹⁵⁸. Польські дослідники говорять про поважні впливи М. Грушевського на формування української національної самосвідомості, що стало наслідком широкої пропаганди ним моделі української державотворчої традиції, котра сягала своїми коренями давньокіївських часів¹⁵⁹. Цілком слушно відзначається також присутність історико-політичних ідей ученого в сучасному вітчизняному інтелектуальному просторі¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji*. – Wrocław, 2000. – S. 45–46

¹⁵⁸ Див. напр.: Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*. – Toruń, 1996. – S. 54, 128, 145–146, 155; Michalewska K. *Sprawa uniwersytetu ukraińskiego*. – S. 42.

¹⁵⁹ Kula M. *Krótki raport o użytkowaniu historii*. – Warszawa, 2004. – S. 160; Kiernikowski P. Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy // *Rocznik Chełmski*. – 2007. – Tom 11. – S. 241–248.

¹⁶⁰ Serczyk W. A. *Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu // Ukraińska polityczna myśl w XX wieku*.

Не уникнула польська грушевськіана також деяких міфологізаторських спокус української науки, безкритично повторюючи усталені історіографічною традицією хибні факти з біографії голови Центральної Ради. Наприклад, і досі в деяких польських працях подибуємо згадки про М. Грушевського як про «президента» Української народної республіки¹⁶¹ та навіть твердження про нього, як «кількаденного президента УНР»¹⁶².

Про появу нової якості в осмисленні польськими дослідниками феномену М. Грушевського промовисто говорить те, що спадщина видатного історика дедалі частіше трактується ними не тільки як суто історіографічне надбання, але й як потужний чинник сучасних історіографічних і політико-ідеологічних дискусій. На численних прикладах ілюструється, що ідеї видатного діяча надалі визнаються актуальними, викликаючи обговорення не лише у фаховому середовищі, але й серед широких кіл громадськості¹⁶³.

Помітне місце спадщині М. Грушевського відведено в загальних історичних та історіографічних нарисах. Польські вчені зазначають вагомість наукового доробку українського історика не лише для національної історіографії, але й намагаються вписати його спадщину у

Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UJ i Fundacji Św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990. Pod redakcją M. Pałaskiego. – Kraków, 1993. – S. 14.

¹⁶¹ Kiernikowski P. Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy // Rocznik Chełmski. – 2007. – Tom 11. – S. 241–248; Serednicki A. Mychajło Hruszewski a Polacy // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – T. 12. – S. 26.

¹⁶² Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa : Trio, 1997. – S. 36.

¹⁶³ Див. напр.: Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, 2007. – S. 93–95, 124–125.

ширший європейський контекст, порівнюючи зі здобутками провідних східноєвропейських дослідників¹⁶⁴. Наприклад, Єжи Серчик у праці «25 століть історії» зауважив: «Російська та українська історична наука завдяки таким ученим як Шахматов, Виноградов, Каресев чи Грушевський стала рівноправною складовою частиною європейської історіографії»¹⁶⁵.

Натомість, одночасно із такими загалом зваженими оцінками, подекуди у працях рефреном некритично повторюються оцінки польських дослідників перших післявоєнних десятиліть. Наприклад, на початку 1990-х рр. Уршула Якубовська у книзі «Львів на зламі XIX і XX ст.», незважаючи на солідну історіографію феномену львівської школи, втім і польську, категорично твердить: «[М. Грушевський] був видатним представником українського національного руху, видатною особистістю, але не зміг організувати ані наукового семінару, ані дослідницької школи. Це може дивувати, тим паче, що протягом 20 років керував Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та редагував його видання»¹⁶⁶.

Подібні тези доволі поширені в польській науці також на початку нашого століття. Так, у збірці наукових праць, котрими краківська Академія наук відгукнулася на ювілей Львівського університету, опубліковано розлогу статтю Кшиштофа Стопки, присвячену розвиткові історичних наук у стінах львівської альма-матер. У своєму нарисі краківський дослідник, розглядаючи проблему постання до початку Першої світової війни історичних шкіл в університеті, згадав лише дослідницькі осередки

¹⁶⁴ Gibas-Krzak D. Ukraina między Rosją a Polską. – Toruń, 2004. – S. 21–25; Topolski J. Od Achillesa do Béatrice de Planissoles. Zarys historii historiografii. – Warszawa, 1998. – S. 102.

¹⁶⁵ Serczyk J. 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła. – Toruń, 1994. – S. 384.

¹⁶⁶ Jakubowska U. Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych. – Warszawa, 1991. – S. 100.

польських професорів¹⁶⁷. Вказавши, що «з його [М. Грушевського] семінару, а також приватних консультацій виводиться ціла генерація українсько-галицьких істориків», різнобічну діяльність самого вченого К. Стопка схарактеризував вкрай негативно – цілковито у дусі польської публіцистики початку ХХ ст.¹⁶⁸. Зрозуміло, що такі тези, особливо на тлі бурхливого розвитку міждисциплінарного напрямку грушевськознавства, є цілковитим анахронізмом.

Згаданим виразно тенденційним тезам польських учених опонують їхні колеги, заангажовані в діяльність багатьох польсько-українських дослідницьких проєктів. І хоча українську історіографічну проблематику тут здебільшого опрацьовують українські дослідники, втім, їхні польські колеги загалом поділяють висловлені на конференційних зустрічах оцінки щодо науково-організаційної діяльності М. Грушевського в Галичині. Прикладом може слугувати нещодавно видана монографія видатного польського історіографа Єжи Матерніцького «Золоті роки польської історіографії у Львові». На сторінках цієї книги жешувський професор неодноразово звертається до дидактичного доробку українського вченого, показуючи його в широкому контексті становлення та модифікації історичних студій у Львівському університеті. Влучними є також спостереження Є. Матерніцького стосовно особливостей наукового семінару М. Грушевського, а також його бачення університетських викладів українського професора як інституційної підвалини львівської історичної школи. Підсумовуючи педагогічну діяльність автора «Історії Украї-

¹⁶⁷ Stopka Krz. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim // Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14–15 stycznia 2011 w Krakowie. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – S. 229.

¹⁶⁸ Ibid. – S. 245–246.

ни-Руси» у Львові, польський дослідник зазначив: «Загалом, науковий доробок М. Грушевського та його школи належить оцінити дуже високо. Як Вчитель, так і його учні зробили величезний внесок у розвиток української історіографії. Значною мірою, завдячуючи саме їм, вона отримала помітне місце в європейській науці»¹⁶⁹.

Підсумковою на сьогодні працею польської грушевськіани є талановито написана біографія Великого Українця варшавським дослідником Лукашем Адамським¹⁷⁰. Своїм завданнями автор визначив з'ясувати, «що саме Грушевський думав про Польщу та поляків. Який образ Польщі та поляків пропагував серед українців? Як дивився на ідею союзу з поляками, котру пізніше неефективно старався втілити Петлюра? Звідки у Грушевського бралось те, а не інше ставлення до західних сусідів України?».

У фокусі авторської уваги перебуває галицьке двадцятиліття життя М. Грушевського. Це є цілком слушно, адже саме в цей час учений активно контактував з польськими елітами та написав більшість історіографічних студій і публіцистичних статей, в яких піддав всебічному

¹⁶⁹ Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – S. 166.

¹⁷⁰ Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. Див. скорочений виклад головних тез книги: Адамський Л. «Прогресивний націоналіст» Грушевський і поляки. Історія стосунків // Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті / уклад. і передм. В. Кіпіані. – Харків: ТОВ «Видавництво “Vivat”», 2017. – С. 89–97. (Б-ка «Історичної правди»). Див. рецензії: Тельвак В.: Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: Укр. письменник, 2012. – Вип. 16/17. – С. 637–649. Stryjek T. Hruszewski zdemaskowany // Nowa Europa Wschodnia. – 2012. – Numer 3/4. – S. 110–119.

осмисленню українсько-польські взаємини. Насамперед Л. Адамський розглянув працю молодого професора в університеті та в українських культурно-освітніх і наукових інституціях. Надзвичайно активна діяльність М. Грушевського, слушно твердить автор, в короткому часі принесла йому популярність серед українців Галичини та зробила його голос впливовим у розв'язанні багатьох проблем краю, також і при обговоренні українсько-польських взаємин.

Аналізуючи еволюцію стосунків М. Грушевського з польськими елітами, Л. Адамський вказує, що «радикальна» постава українського вченого у багатьох питаннях швидко призвела до їхнього погіршення. При цьому практично всю вину за такий стан речей – цілком у дусі польських публіцистів того часу – автор покладає одноосібно на українського вченого. Так є, наприклад, у випадку з відомим конфліктом М. Грушевського з деканом Казимиром Твардовським, коли український історик на факультетських засіданнях принципово використовував рідну мову, вважаючи безпідставним її витіснення з університетських стін. Підсумовуючи конфлікт, Л. Адамський засудив поведінку «упертого в радикалізмі українського колеги», навіть не намагаючись зрозуміти суть його позиції.

Відтворюючи особливості візії львівським істориком українського народу та його території, Л. Адамський стверджує, що «всі публіцистичні тексти Грушевського, незалежно від ужитого в них стилю та цільової аудиторії, є неприязні полякам». Це, на його думку, проявляється в односторонності інтерпретації українсько-польського минулого, одновимірності погляду на актуальний стан взаємин двох народів у Галичині, скептичному ставленні до щоразу нових спроб українсько-польського порозуміння тощо. Щоправда, в самому тексті, фактично заперечуючи собі, автор наводить численні приклади зичливого ставлення М. Грушевського до західного сусіда українців, його спроби переконати польську еліту відмовитися від імперських

амбіцій відновлення польської держави в кордонах старої Речі Посполитої. Утім, оскільки більшість представників польських політичних угруповань сповідували саме таку неоімперську за суттю ідеологію, й створювалося враження безоглядного критицизму українського діяча.

Реконструючи національну парадигму М. Грушевського, польський дослідник пропонує називати її «прогресивним націоналізмом», використовуючи уривок із цитати самого українського дослідника. Щоправда, як переконуємося далі на численних прикладах, львівський професор ототожнював цей прогресивний націоналізм із патріотизмом і цілком можна було саме так окреслити національну модель автора «Історії України-Руси» (попри зрозумілі змістові відмінності між цими поняттями), але сучасному досліднику вочевидь симпатичніша саме така дефініція, котра має цілком негативні конотації в польській мові. Шкода, що автор не завдає собі праці з'ясувати, хто ще серед відомих сучасників М. Грушевського (хоча би й представників польської інтелігенції) був «прогресивним націоналістом». Переконаний, що таких виявилося б чимало. Цікаво, що у висновках дослідник пише про «вільних від націоналізму представників польської інтелігенції», на жаль, не називаючи жодного імені.

Відтворюючи оцінки М. Грушевським тогочасних українсько-польських взаємин у Галичині, Л. Адамський вказує, що український діяч дедалі більше «радикалізувався». Останнє проявлялося зокрема у «гвалтовності» його боротьби із польською домінацією в краї. При цьому автор не пише нічого про діяльність польських політиків, адже ця «радикалізація» була реакцією на ускладнення національного діалогу в передвоєнні роки. Намагаючись показати М. Грушевського органічним радикалом, Л. Адамський абсолютно безпідставно стверджує, що «історик як переконаний православний мав досить недовірливе ставлення до католицизму східного обряду». Нам немає потреби аргументовано заперечувати автору (нагадавши хоча

би факт, що греко-католиками були дружина і донька вченого, врешті уніатами були і його предки по материній лінії), оскільки він сам згодом собі суперечить, нюансуючи ставлення М. Грушевського до унії у контексті різних історичних епох. Зазначимо, що до такого провокативного прийому – ставлення необґрунтованих закидів М. Грушевському і подальшій їх нівеляції – Л. Адамський із незрозумілих причин неодноразово вдається у своїй книзі.

Далі автор відтворює реакцію польських еліт на громадську діяльність М. Грушевського в краї. Очікувано, що вона була надзвичайно гострою. При цьому Л. Адамський доволі спокійно характеризує епітети, котрими супроводжувався аналіз публіцистики українського вченого. Хоча, звісно, польські оглядачі українського життя не відрізнялися підкресленою толерантністю до своїх опонентів і, як пише на адресу М. Грушевського його біограф, «злістю» та «неприязню» далеко не поступалися їм.

Оповідуючи про останнє двадцятиліття життя та творчості М. Грушевського, найбільше уваги Л. Адамський присвячує добі політичного злету вченого на чолі Центральної Ради. Цей час був також знаковим у плані переформатування українсько-польських взаємин з огляду на нову ситуацію в регіоні. Втім, надії на поліпшення взаємного сприйняття сусідніх народів не справдилися. На Наддніпрянщині поступове «полівіння» політики першого українського парламенту, наслідком якого став закон про землю, відвернуло від нього польську спільноту краю. З іншого боку Збруча дійшло до збройного конфлікту за Східну Галичину і подальшого жорстокого «упокорення» українців. У цій ситуації обидві сторони безоглядно звинувачували одна одну. Не винятком були М. Грушевський і його польські опоненти. Мрія вченого про соборну Україну руйнувалася на очах, що також визначило його вкрай негативне ставлення до угоди Симона Петлюри з Юзефом Пілсудським, адже тим самим підкорене факто становище західноукраїнських земель легітимізу-

вала сама українська сторона. Оцінюючи М. Грушевського як політика, автор вказує на поступову втрату ним здатності реально оцінювати поточний момент і приєднується до поширеної в наш час думки, що перший голова відродженої України був поганим політиком, бо у підсумку програв. Поза сумнівом, такий погляд є значним спрощенням, а деякі тогочасні передбачення М. Грушевським розвитку національних і політичних процесів у східноєвропейському регіоні виглядають напрочуд проникливими.

В останній частині книги автор аналізує візію українсько-польських стосунків, представлену на сторінках наукових праць М. Грушевського. Насамперед він вказує на численні факти «націоналізації» вченим свого наративу, що проявлялося передовсім у послідовному вживанні етноніму «українці». Далі сучасний учений відтворює розуміння істориком ключових подій українсько-польського минулого. При цьому вказує на надмірний негативізм М. Грушевського, його упередженість і емоційність. Зазначимо, що критикуючи візію вченого українсько-польських взаємин, Л. Адамський, не менш емоційно за героя свого дослідження, фактично оцінює її з позиції польських публіцистів столітньої давності. Хоча більш очікуваним, на нашу думку, був би аналіз тез українського історика з погляду сучасної науки як польської, так і української, що здійснила значний прогрес у дослідженні багатьох піднятих ним питань.

Реконструює автор і погляди М. Грушевського на польську історичну науку його часу, що знайшло відображення в багатьох рецензіях українського дослідника. Свій аналіз Л. Адамський супроводжує абсолютно голосливим, як на нашу думку, твердженням, що «чим довше [М. Грушевський] перебував у Львові, тим більше ставав критичним не тільки стосовно «шляхетського режиму» в Галичині, а також стосовно польської історіографії». При цьому наведені автором рецензії українського дослідника радше говорять про зворотне – виваженість його ставлен-

ня до творчості польських колег і повагу до їхньої праці. Схвальні рецензії, як це показує і сам автор, походять не лише з кінця XIX ст., але й з окресу передодня війни, коли взаємини вченого з польськими елітами в Галичині помітно загострилися. Але і в цьому випадку Л. Адамський схильний відנותовувати «їдку іронію» та «злісні слова», котрі супроводжували критику М. Грушевського. Зауважимо, що з боку польських колег подібної стилістики дослідник практично не помічає, хіба що за винятком відверто вульгарних випадів Францішка Равіти-Гавронського...

У висновках, що мають підназву «Ціна виборів», Л. Адамський вкотре наголошує на «радикалізмі» та нелюбіві до компромісів М. Грушевського, що змусило заплатити високу ціну і йому самому, і всьому українському народу, котрий, незважаючи на величезні втрати, так і не втримав незалежність, програвши більш зорганізованим сусідам. Чи могла бути ця ціна іншою і за яких обставин? Питання, звісно, риторичне. Доречно, на нашу думку, у цьому контексті було б також задуматися над ціною, котру заплатило польське суспільство в першій половині XX ст. за відмову дослухатися до рецептів міжнаціонального порозуміння, що їх пропонував український учений.

Отже, чи відповідає змальований Л. Адамським образ М. Грушевського як переконаного полонофоба сучасному стану джерел та історіографічної літератури? Звісно, ні. Можемо впевнено сказати, що український учений був переконаним ворогом ідеї, як він писав, «історичної Польщі», що беззастережно утверджувала польськість всіх своїх «кресів» у кордонах І Речі Посполитої; він був затятим опонентом польських еліт, котрі поширювали шовіністичні тези про культурно-освітню та політико-державну меншовартість українців (котрих вони принципово називали «русинами»). Про це, зрештою, пише і сам автор, коли намагається нюансувати (хоча й робить це дуже рідко) ставлення М. Грушевського до польського народу та його провідників.

Загалом, книга Л. Адамського написана добрим стилем, у своєрідній авторській манері розв'язує поставлену проблему. Неодноразово зазначена нами емоційність грушевськознавчого дискурсу автора радше є свідченням актуальності багатьох висловлених М. Грушевським ідей. Вона стимулює також подальше осмислення у польському інтелектуальному середовищі спадщини видатного українця. Одним із важливих кроків на шляху такого пізнання могло би стати видання польського перекладу вибраних праць українського вченого, присвячених українсько-польським взаєминам. Це дало б можливість польському читачеві безпосередньо запізнатися з його творчим доробком, склавши власне уявлення про виваженість, а подекуди й проникливість роздумів М. Грушевського щодо стану та перспектив відносин сусідніх народів, котрі уможливають краще зрозуміти їхній непростий перебіг у першій половині ХХ ст.

Зауважимо, що розглянута праця Л. Адамського стала симптоматичним явищем не лише польської грушевськiани, але й тривожним проявом історичної науки нашого західного сусіда останнім часом. Йдеться про те, що зміна політичного обличчя Польщі п'ять років тому поклікала до життя ревізiоністські настрої в деяких колах заангажованих у політичне життя польських інтелектуалів, котрі у пошуку електоральної підтримки взяли за гвалтовну переоцінку польсько-українських відносин з неприхованим бажанням перекласти вину за міжнаціональні негаразди винятково на українську сторону. Тож останнім часом нерідко подибуємо повернення в оцінках різнопланової спадщини М. Грушевського тез його польських опонентів періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад, Барбара Сточевська, як і її попередники з часів габсбурзького панування, твердить, що саме український професор «спричинився до зростання антипольських настроїв у Львівському університеті», віднотовує його «конфліктну поставу стосовно опанування польської мови, до чого він

був зобов'язаний після початку праці в університеті»¹⁷¹. Сучасні дослідження показують відверту маніпулятивність і упередженість таких спостережень¹⁷².

Згаданий радикальний тенденції до переосмислення складних сторінок польсько-українського минулого протистоять праці представників названої Анджеєм Стемпніком та Рафалом Стобецьким безконфліктної традиції, котра покликана об'єднувати, а не ділити наші народи. Саме в цьому дусі була майстерно написана А. Стемпніком перша в історіографії нашого західного сусіда узагальнювальна студія про польську грушевськіану¹⁷³. Загалом солідаризуючись із нашими історіографічними спостереженнями, він аргументовано ствердив, що М. Грушевський «не був ані «гайдамацьким заспівачем», ані полякожерцем чи ксенофобом». Навпаки, видатний історик виявився прихильником налагодження польсько-українського порозуміння на засаді національної рівності та взаємоповаги. Тож не випадково, на думку польського колеги, його діяльність безоглядно критикували речники кресової ідеології та прихильно сприймали послідовники ідеї міжнаціонального примирення, сформульованої Є. Ге-

¹⁷¹ Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. – Kraków : AFM, 2013. – S. 18–19.

¹⁷² Див. напр.: Тельвак В. В., Педич. В. П. Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 62–70; Тельвак В. В., Пантюк М. П. Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету // Східноєвропейський історичний вісник. – Дрогобич: Посвіт, 2018. – Спеціальний випуск 3. – С. 156–162.

¹⁷³ Stępnik A. Mychajło Hruszewski – polska recepcja dorobku historiograficznego. – С. 72–119.

дรอยцем і його однодумцями. Такі оцінки польських колег дають можливість оптимістично дивитися на перспективи українсько-польського історіографічного діалогу.

Для повноти нашого історіографічного огляду варто згадати енциклопедичні гасла, присвячені М. Грушевському. У них коротко та схематично наведено інформацію про життєвий і творчий шлях ученого, проаналізовано його основні наукові погляди. Зауважимо, що протягом другої половини ХХ ст. можемо спостерігати певну тенденцію деідеологізації змісту цих текстів, відмови їхніх авторів від багатьох історіографічних штампів¹⁷⁴.

Підсумки

Наведений розлогий матеріал дає змогу говорити про небуденну уважність та значну емоційність сприйняття творчої спадщини М. Грушевського в польському інтелектуальному середовищі. Від перших студентських праць і до невеликих наукових студій часів московського заслання – практично кожна значніша розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських істориків і публіцистів. Вони найбільш послідовно опонували науковим поглядам М. Грушевського в тих аспектах,

¹⁷⁴ Див. напр.: Podręczna encyklopedia powszechna. Redaktor Dr. Stanisław Lam. – Paris: Księgarnia polska w Paryżu, 1954. – S. 251; Wielka encyklopedia powszechna PWN. – Warszawa: PWN, 1964. – T. 4. – S. 757; Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900). Kompendium dokumentacyjne, red. R. Przelaskowski. – Warszawa, 1968. – S. 141; Encyklopedia popularna PWN. – Warszawa: PWN, 1997. – T. 4. – S. 77; Popularna encyklopedia powszechna. – Kraków–Warszawa, 2001. – S. 413; Wielka encyklopedia PWN. Redaktor J. Wojnowski. – Warszawa: PWN, 2002. – T. 11. – S. 485; Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. – Kraków, 2004. – S. 83; TS. (Stryjek T.) Hruszewskyj, Hruszewski Mychajło // Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Pod redakcją Wojciecha Rosykowskiego i Jana Kofmana. – Warszawa, 2004. – S. 458–460.

де він «зазіхав» на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою XIX ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від етнічному «русин» на користь модерного «українець». Активна участь М. Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, його відверті проросійські симпатії, заяви у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Шовіністично налаштована їхня частина одностайно вбачала в наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил, насамперед, Німеччини.

Гострота українсько-польського історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці XIX ст., порівняно з українсько-російським, була помітно меншою, ніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М. Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого було їхнє рясне цитування у спеціальній літературі. Врешті, М. Грушевський ще наприкінці XIX ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії наук, а також певний час перебував в інших польських наукових товариствах (на-

приклад, Історичному товаристві у Львові). А польська публіцистика, створюючи у масовій свідомості образ руйнівника планів відродження старої Речі Посполитої, значно рідше від російської вдавалася до відверто вульгарних випадів на адресу вченого.

Своєрідністю польської грушевськіани була регіональна специфіка гостроти оцінних характеристик діяльності М. Грушевського. Найбільш нетерпимими у її сприйнятті виявилися галицькі поляки, що були свідками проявів дієвості та принциповості натури українського вченого, відчуваючи в його активності пряму загрозу своєму привілейованому становищу в краї. Найприхильнішими до М. Грушевського виявилися поляки з підросійських земель, адже відчували потребу пошуків порозуміння з українцями у спільному протистоянні царату.

Позитивний досвід польського державотворення, значне зростання напруженості польсько-українських взаємин у 1920-ті рр., в яких М. Грушевський не брав безпосередньої участі, значною мірою зняли гостроту польського прочитання текстів ученого у міжвоєнний період. Зі сторінок польських видань кінця 1920 – початку 1930-х років постає цілком респектабельний образ класика українознавства.

Після Другої світової війни історична наука в Польщі, як і в інших країнах соцтабору, підпала під радянський ідеологічний диктат з його вульгаризованим марксизмом. Це очікувано наклало свій відбиток і на оцінки творчості М. Грушевського, що перебували в руслі модної тоді боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та з одним із його знакових представників. Хоча, як вже йшлося, ця критика уникала брутальних штампів радянської грушевськіани, та й вплив радянської ідеології на польську науку був відносно нетривалим.

Польська еміграційна наука, опонуючи М. Грушевському в оцінках принципових питань польсько-українського минулого, значно об'єктивніше, ніж перед вій-

ною, поставилася до різноманітних аспектів діяльності українського вченого, а через його особистість – й до основних тез української національної науки. Це вкотре доводить наше спостереження, що історіографічні концепції М. Грушевського в інтерпретаціях польських істориків уособлювали концептуальні засади всієї української Кліо.

Сучасна польська історіографія, попри зауважені загрозливі тенденції останніх років, поступово позбавляється від стереотипів минулих часів, загалом більш виважено та адекватно сприймає концепції української історичної науки та її найвидатнішого репрезентанта. Порівняно спокійний тон наукових дискусій сьогодення дає змогу виявити раніше непомічені польськими колегами аспекти життя й творчості М. Грушевського в контексті взаємовпливів польського та українського інтелектуальних середовищ, водночас не ухиляючись від обговорення складних питань. Усе це дає можливість оптимістично прогнозувати перспективи польсько-українського історіографічного діалогу.

МИНУЛЕ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДИСКУРСИ

Василь Педич, Віталій Тельвак

Проблематика польсько-українських взаємин в колі наукових зацікавлень львівської історичної школи Михайла Грушевського

Вступ

Майже двадцятилітній період функціонування львівської історичної школи Михайла Грушевського позначений вагомими здобутками у галузі опрацювання різнопланової конкретно-історичної проблематики, серед якої значна увага приділялася реконструкції історії польсько-українських відносин. У розробленій М. Грушевським історичній схемі кілька століть перебування українців у складі Речі Посполитої були виразно марковані як період стрімкого занепаду всіх сфер життя, що чуть не закінчилося «національною смертю». Так, на сторінках третього тому «Історії України-Руси» включення українських земель до польсько-литовської держави було емоційно названо «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграли нічого, а стратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі»¹. «Польська [зверхність] знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держалася руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству, – твердить М. Грушевський. – З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тонким і бідним,

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 503.

староруська культурна традиція, себто ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви»². Цю пояснювальну модель видатного історика численними розвідками узасаднювали представники його львівської історичної школи. За завданням учителя, вони фокусувалися на деконструкції найбільш міфологізованих польською історіографічною традицією сюжетів тривалого співжиття двох народів.

Власне історіографічні конструкції М. Грушевського та його львівських вихованців визначили провідні тенденції української історичної полоністики не лише протягом кінця XIX – початку XX ст., але й значною мірою і в міжвоєнний час. Утім, якщо на сьогодні полоністична спадщина самого автора «Історії України-Руси» здебільшого є знаною та дослідженою³, то цього не можемо сказати стосовно представників створеного ним галицького осередку⁴. Тож спробуємо цілісно реконструювати

² Там само.

³ Див., напр.: Тельвак В., Педич В. Між «Іншим» та «Чужим». Політика польської держави в українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського // *Wspólne dziedzictwo Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku*. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. – S. 198–210.

⁴ Див., напр.: Педич В., Тельвак В. Політика польської держави на українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського // *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»* / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. – Випуск 40. – С. 145–163; Педич В., Тельвак В. Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського // *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги*. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – С. 203–220.

полоністичний дискурс львівської історичної школи у хронологічній протяжності та розмаїтості його сюжетних ліній.

Княжа доба та литово-польський період

Політичним подіям у Галичині після смерті князя Болеслава-Юрія II та загарбанню краю поляками присвятив свою студію Омелян Терлецький⁵. Молодий дослідник зауважив, що ця проблема вже знайшла своє відображення не тільки в українській (І. Шараневич), а й у російській (І. Філевич) та польській (А. Прохаска) історіографіях. Проте, на його думку, мала кількість джерел та їх «неясність» зумовили те, що поява кожної нової праці «збивала доводи попередньої і ставила свої часто їй цілком суперечні»⁶.

Основою на звістках Длугоша і Малопольського річника, І. Шараневич стверджував, що польський король Казимир III, скориставшись смертю галицько-волинського князя, здійснив два походи на Галичину. Унаслідок першого зайняв Львів, а внаслідок другого – всю Галицьку Русь, приєднавши її до Польщі. І. Філевич відкинув як «маловартісні» опрацьовані львівським професором джерела і, використовуючи листи папи Бенедикта XIII, зазначив, що був лише один, а не два походи Казимира III. Причому він скінчився «цілком нещасливо», а укладена ним угода з Дедком була «некорисною» для Польщі, бо він залишився незалежним. Натомість А. Прохаска вважав «акцією» польського короля, проведену у спілці з Угорщиною, «удатною»⁷. Маючи перед собою такі суперечливі трактування, О. Терлецький вирішив ви-

⁵ Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія II. Розвідка критично-історична // Записки НТШ. – 1896. – Т. XII. – С. 1–24.

⁶ Там само. – С. 1.

⁷ Там само. – С. 2–3.

словити свій погляд на ці події, які, переконував він, мали важливе значення як час «затрати самостійности» Галицько-Волинського князівства.

На думку О. Терлецького, 1340 рік «творить епоху в історії Галицько-Володимирської землі»⁸. Князівство, яке розвивалося самостійно, втратило свого князя (Болеслава-Юрія II отруїли бояри за «пропаганду католицизму»), котрий не мав прямих спадкоємців, і стало тепер об'єктом агресивних зазіхань сусідніх держав. Дослідник зазначив, що претендентів, які заявили права на вакантний престол, було декілька: польський король Казимир III, литовський князь Любарт та угорський король Карл Роберт. О. Терлецький не входив в детальний розбір того, хто з них «мав перше право спадщини по Даниловичах», лише стверджував, що «Казимир перший почав акцію в справі руській». «І зараз показалось, – пише дослідник, – що лишень оружие зможе розв'язати сю справу»⁹. Наскільки збройне вирішення «розв'язало» її і якими були політичні наслідки – ці проблеми спробував дослідити молодий галицький історик у своїй студії.

Ретельний аналіз листів папи Бенедикта XIII, які він вважав «першорядним джерелом», а також хроніки віце-канцлера Казимира Великого Янка з Чарнкова, звістки Витордурана і монаха з Леобен переконали О. Терлецького, що був лише один похід польського короля на Русь. Щодо вірогідності трьох останніх джерел, то він вважав їх «певними», бо «вони всі згідно та незалежно від себе одинаково [...] справу представляють»¹⁰.

Особливу увагу дослідник зосередив на хронології подій 1340 р. «Означення хронології, – стверджував він, – се річ вельми важна, бо вона причинилась би до вияснення звязи прагматичної між сими подіями і дозволила би ви-

⁸ Там само. – С. 3.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 5.

творити собі образ ситуації в році»¹¹. Історик свідомий того, що справа ця складна, ще далека від остаточного з'ясування, і подав власні погляди на її розв'язання. З усіх опрацьованих джерел лише Малопольський річник навів хронологію подій, а Длугош пішов за ним, але, вважав О. Терлецький, її «не можемо прийняти [...] без великих застережень»¹².

Детальний аналіз розпорошеної по різних джерелах інформації, проведений дослідником, дав йому можливість означити хід історичних подій 1340 р. Він вважав, що похід Казимира III відбувся «від кінця цвітня до початку липня», обмежився територією довкола Львова і закінчився «певним успіхом для Польщі, бо якась часть бояр піддалась йому»¹³. Однак, на його думку, ця «частинна власть» польського короля на Русі не була тривалою. Невдовзі проти нього повстала «опозиція», яку очолили бояри Дедко і Данило. Історик зауважив, що Детко відомий як знатний боярин з часів Болеслава-Юрія II, його ім'я згадане у княжих грамотах 1334 і 1335 рр. другим, «зараз по імені єпископа», а Данило був боярином з Острога¹⁴. Вони покликали на допомогу татар, які прийшли, припускає він, «в липні або серпні 1340 р.». Похід хана Узбека «поставив Казимира в прикре положення, бо не відважився він на якусь акцію зачіпну проти їх»¹⁵. Щодо угоди Дедка з польським королем, то О. Терлецький підтвердив факт її укладання, але не погодився з тим, що Дедко був цілком незалежним.

Малодосліджені питання організації пограничної оборони на українських землях у складі Польщі в кінці XV ст. були розглянуті у спеціальній розвідці Степана

¹¹ Там само. – С. 9.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 23.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

Рудницького¹⁶. Він зазначив, що в польській історичній літературі значного поширення набув термін «креси». Його тлумачили як «добре укріплене і твердинями засіяне пограниччя». Жити тут, щоправда, було небезпечно через постійні напади татар. Однак захищали землю «майже легендарні кресові велетні – рицарі [...], ідеальні воїтники [...], які закривають власною грудню Європу перед навалою східного варварства і борються в ім'я християнства і цивілізації»¹⁷. Історик поставив дослідницьке завдання спростувати міфи та «ідеальні представлення» про південне пограниччя Польщі, які, на його думку, «цілком фальшиві», оскільки протягом XV–XVIII століть «пограничні відносини були дуже сумні, а оборона була слаба»¹⁸.

Історію організації пограничної оборони в Польщі дослідник поділив на два періоди. Перший тривав від кінця XV ст. до другої половини XVI ст., другий – до XVIII ст. На його переконання, вони різнилися тим, що спочатку польська держава мала силу і брала діяльну участь в обороні пограничних українських земель у своєму складі.

Проте з ослабленням держави обов'язок оборони кордонів було поступово перекладено на вельмож, а пограничними твердинями стали їхні приватні замки, міста і містечка, що було характерною ознакою другого періоду. Історик відзначив також деякі інші відмінності між цими періодами. Так, не всі «полудневі окраїни» належали в першому періоді до Польщі. Окрім татар і турків, «грізною сусідкою» українських земель усю другу половину XV – початок XVI ст. була «Волощина». У другому періоді виступає, «яко дуже поважний фактор» у справі погра-

¹⁶ Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–54.

¹⁷ Там само. – С. 1.

¹⁸ Там само. – С. 2.

ничної оборони, українська козаччина. Він підкреслив, що історія «полудневого пограниччя руських земель польської корони» кінця XV – другої половини XVI ст. дотепер залишається малодослідженою. С. Рудницький ретельно опрацював найменші принагідні згадки в літературі та друкованих джерелах, що стосувалися обраної ним теми, зокрема, акти барського староства, матеріали про одного з організаторів оборони кордону Бернарда Претвича і, особливо, видані краківською Академією знань великі збірки документів, які давали, на його думку, «дуже важні подробиці, що кидають нове світло на справу організації пограничної оборони»¹⁹.

Розпочав С. Рудницький своє дослідження з характеристики трьох «грізних ворогів», що загрожували Польщі з півдня: Волощини, на чолі з воєводою Стефаном; Туреччини і особливо Криму, під керівництвом «талановитого, безоглядного і неперебірливого в способах досягнення цілі» Менглі-Гірея²⁰. С. Рудницький наголосив, що найстрашнішими серед них були татарські набіги; найбільших із них він налічив протягом 1433–1469 рр. десять, але зауважив, що це були напади татар «ще Золотої Орди». Від 1474 р. розпочалися набіги кримських татар, які тривали майже три століття. Він коротко розглянув набіги 1474 р., 1478 р. і 1483 р., зазначивши, що з 1488 до 1491 р. вони «приняли незнані до тепер розміри: Волинь, Поділе і Русь Червона сплила кровю і задимилася пожарищами»²¹.

Історик навів дуже цікавий матеріал про з'їзд у Лівочі 1493 р. польського і угорського королів, на якому обговорювались справи оборони південних рубежів. Для захисту від татар, зазначив він, взяли «під розвагу» давній план (ще з 1463 р.) перенесення «німецького ордену» з Прусії на Поділля, чим намагалися знову відновити його

¹⁹ Там само. – С. 3.

²⁰ Там само. – С. 6.

²¹ Там само. – С. 7.

давнію місію – «боротьбу з невірними». Другий важливий план був пов'язаний із намірами завоювати Волощину, посадивши там королевича Жигмонта на місце вигнаного Стефана. Дослідник зауважив, що тут велику роль відігравали не тільки політичні, а й економічні причини, адже головні торговельні шляхи руських земель польської корони йшли через Волощину до побережжя і далі, до Генуї, з якою велася активна торгівля²².

У 1494 р. польський король Ян Ольбрахт розпочав війну з Волощиною, яка, зазначив історик, скінчилась «великою неудачею поляків в лісах буковинських». Він не розглядав детально ці події, а перейшов до ґрунтового висвітлення страшного татаро-турецького нападу на галицькі землі в 1498 р., який ще не був «критично досліджений», а часто навіть «хибно представлений». Дослідник навів дуже цікавий його опис: «Татари і Турки появились з волоської сторони [...] і розлилися по карпатським Підгір'ю, сягаючи загонами аж до Львова. Число їх подають літописці [...] 60–70 тисяч люда. Найбільш потерпіли околиці Галича, Жидачева, Дрогобича, Самбора [...]. Бусурмани грабили без упину». Дослідник емоційно зазначив, що хоч «про яку небудь оборону не чуємо нічого [...], але не могли вони без потері вернутися домів»²³. І далі: «Зима почалася дуже рано і зараз же впали великі сніги так, що коні не мали паші. Вдарили сильні морози [...] непризвичасні до зими Турки розпорювали своїм коням черево та ховалися в середину. Край довкола був спустошений, тож настав великий голод. Вигинуло тоді більш як дві третини наїздників»²⁴.

Цей набіг стурбував Польщу, і король призначив белзького воєводу Петра Мишковського відповідальним за оборону пограниччя, поставивши завдання зміцнити її.

²² Там само. – С. 8.

²³ Там само. – С. 17.

²⁴ Там само.

Історик зазначив, що цей вибір не можна «вважати щасливим», бо він не дуже дбав про військо й оборону краю, а займався більше адміністративними справами та власними прибутками. У разі татарської загрози воєвода розсилав до шляхти звернення – заклики виступати в похід. Дослідник зауважив, що шляхта часто відмовлялася йти на війну, мотивуючи це тим, що «вже заплатила множество різнорідних податків на удержане наємного війська»²⁵.

С. Рудницький показав процес організації пограничної оборони на основі нововиданих джерельних актів та інших опрацьованих матеріалів. Передовсім він звернув увагу на суттєву різницю в цьому між Східним Поділлям і Червоною Руссю. На Східному Поділлі «на перший зазв», немов регулярне військо з'являються шляхта, міщани та селяни і виходять «в поле за ворогом»²⁶. Така мобільна готовність «туземного елемента», на думку історика, пояснювалася тим, що тут «людність козакувала»²⁷.

Цілком інакше виглядала погранична оборона на Західному Поділлі, а особливо на Галицькій Русі. «Могучий стан боярський, а пізніше шляхетський та заведення тут польського права від півтора ста літ [...] убили самостійного духа у селянина»²⁸. Татарські напади тут траплялися набагато рідше, ніж на Східному Поділлі, тому не було потреби «вічно хапатися за зброю». «Козаччина тут не витворилася, – пише С. Рудницький, – через те погранична оборона не була проста, легка, справна і дешева як на східному Поділлі»²⁹. У Галицькій Русі, стверджував він, оборона трималася на двох «елементах»: загальному поході шляхти та жовнірах-найманцях. Про участь у походах

²⁵ Там само. – С. 26.

²⁶ Там само. – С. 37.

²⁷ Там само. – С. 37. С. Рудницький зауважив, що він поділяє теорію про походження козаччини, сформульовану М. Грушевським.

²⁸ Там само. – С. 38.

²⁹ Там само.

проти ворогів селян і міщан жодної інформації у джерелах немає.

Історик детально характеризує тогочасне шляхетське військо, називаючи його «великим анахронізмом». Шляхта дуже довго і неохоче збиралася в похід, та й бойова придатність того війська, на його думку, була «дуже сумнівна». Щодо «наємних» загонів, то він описав досить оригінальний спосіб взяття їх на службу. «Якийсь визначний авантюрист – жовнір з ремесла, – пише С. Рудницький, – збирав коло себе ватагу собі подібних людей [...] та зголошувався до королівської служби. Роблено тільки з ним угоду – він сам уже мав заспокоїти своїх підвласних»³⁰. Складалися вони з великої «збиранини різних народностей»: поляків, угорців, хорватів, сербів, але «руси-нів дуже мало або і нема»³¹.

Розглядаючи оборонну систему, розміщення військ і замків, дослідник знову звернув увагу на різницю західних і східних теренів південного пограниччя польської корони. Західна його частина була «засіяна» укріпленими королівськими містами та магнатськими замками. У східній – лише де-не-де «подибуємо» замки, а «справдешне» місто було лише одне: Кам'янець. Проте замки тут мали, на його думку, незрівнянно більше значення, він їх називає услід за М. Володимирським-Будановим «оазисами серед пустелі»³². Історик подав опис замків, детально зупинившись на трьох із них: Кам'янці, Скалі і Смотричі. С. Рудницький констатував, що їхній стан був дуже «сумний» і пояснив це тільки «недбалістю старост і браком грошей». Він переконаний, що якби вони старанно утримувалися і в них стояла сильна залога, «ніколи б татари не могли б датися взнаки пограничним землям»³³.

³⁰ Там само. – С. 41–42.

³¹ Там само. – С. 43.

³² Там само. – С. 47.

³³ Там само. – С. 52.

Підбиваючи підсумок, С. Рудницький наголосив, що організація оборони пограниччя тоді створює враження «неприємне, майже гірке». Вона не відповідала «своїй задачі», а «приватні старання» ніколи не могли замінити необхідних зусиль держави. Він слушно наголосив, що саме байдужість правителів Польщі до долі місцевого населення Пограниччя покликала до життя феномен української козаччини. Такою була відповідь галицького історика на творені польською історіографією міфи про «креси» та їхніх героїчних оборонців.

Досліджуючи становище українців Львова в першій половині XVI ст., Іван Крип'якевич відзначив дві причини їх малочисельності в середньовічному місті: «перша ся, що Львів був zaloжений вже на самім кінці руського правління й руське жите вже на самім початку було задуще [...], друга та, що польське правління у Львові підчило Русь значним обмеженням»³⁴.

Аналіз політичної ситуації в Галичині на зламі XVI ст. привів І. Крип'якевича до категоричного висновку про те, що руська суспільність Галичині «доживала [...] останні хвилини свого національного життя». На його думку, упадок «руського елементу» розпочався за останніх галицьких князів, пройшов через часи Казимира, Володслава Опольського, панування Ягайла, і за перших його нащадків «дійшов кінця». Насамперед упали руські міста, засаджені німецькими колоніями, що почали швидко розвиватися. «Знайшовши собі землю добре підмащену виїмковими правами і привілеями, – образно зазначив історик, – розрослися розкішно, пустили глибоко коріне, а пожирливе віте стали розтягати широко навкруги, обхапуючи

³⁴ Крип'якевич І. Русини – властители у Львові у першій половині XVI ст. // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наук. праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 219.

чим раз більше простору і відпираючи все далі і далі туземну руську рослинність – аж її зовсім приглушили»³⁵.

І. Крип'якевич простежив поступове обмеження «руської людности» у її участі в міських урядах, у вступі до цехів, у заняттях торгівлею, у праві вільно «дідичити» спадщину, у накладанні надзвичайних повинностей, у невизнанні в магістраті чинності їхніх свідчень, в обмеженні релігійних обрядів і «в цілیم міським життю відсунено її на другий плян»³⁶. Унаслідок цього, наголосив він, «старий город, в котрім колись збиралося і кипіло жите цілої землі, втратив руський характер [...]. Так, вирвано з живого тіла староруської землі її серце»³⁷. Однак, зауважив дослідник, й сама земля не залишилась такою, якою була в «часах незалежности».

Новий устрій, принесений польським пануванням, почав різко відмежовувати суспільні верстви, котрі ледве були зазначені в давній Русі. На місце різноманітних, але майже рівних між собою груп населення, стверджував історик, прийшов «оден шабльон: привілейованих і безправних, шляхти і хлопів»³⁸. Селянство, втративши свою землю і волю, було змушене відробляти панщину і підлягати панському суду. Друга частина населення – нащадки руських бояр, зберегли свої давні права, але змушена була ця «нова руська шляхта зложити свій національний характер [...] тонути все більше в морі чужинців»³⁹. Підупало також духовенство, хоч було воно, зазначив І. Крип'якевич, «найкраще організоване, бо найближче стояло при одинокій ще національній інституції, церкві». Однак проти державної католицької церкви, стверджував він, православна

³⁵ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVII. – С. 78.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

– була фактично безправна, а руське духовенство позбавлене політичного значення. Польське панування завдало галицькій суспільності «тяжкі рани», підсумував історик. Щоправда, він переконаний, коли в народові, незважаючи на тяжкий гніт ще збереглася «іскра духа, дрібка національної свідомости й енергії – він не загине»⁴⁰. Дослідник висловив жаль, що «народний дух» не переніс всіх катастроф, які на нього звалились, що «в народню душу ввійшла гірка зневіра, а з нею бездушна апатія»⁴¹. Як приклад такої апатії, він навів безпрецедентний факт, коли за наказом Ягайла з перемиського собору викинули кістки руських небіжчиків – у відповідь тільки «ридання і плач».

Дослідник звернув належну увагу на обмеження русинів у міському житті. Коли вони розпочалися і який вплив на це мало спольщення Львова в першій половині XVI ст., яка народність – польська чи німецька – була більш «не толерантна» до русинів? Такі дослідницькі запитання логічно постали перед істориком. Відповідаючи на них, він конкретними фактами довів, що вони «свідчать скоріше на не користь як користь Поляків»⁴². Так, за німецького правління руські міщани мали доступ до ради, а за польського – не мали; від 1520 р. зникає посада «русського писаря» в магістраті, що була весь час за німецького урядування; у XV ст. русини могли купувати будинки в Ринку, а в XVI ст. – не могли і т. ін.

«Між мурами давно вже минувся для Русинів той щасливий час, – пише І. Крип'якевич, – коли то мали привілегію сидіти, де хто хотів»⁴³. Немов спогад того

⁴⁰ Там само. – С. 79.

⁴¹ Там само.

⁴² Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 9.

⁴³ Крип'якевич І. Русини – властители у Львові у першій половині XVI ст. // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наук. праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 233.

«золотого віку», він знайшов в актах одну єдину звістку про те, що «Русин мав землю поза руським кварталом». Його (ним був Олександр Ігнатович) він назвав «останнім Могіканцем» і наголосив, що це був «одинокий факт, можна підозрювати, що тут була якась нелегальність – або бодай Олександр Ігнатович був зв'язаний якимось застереженнями»⁴⁴. Українці, стверджував дослідник, були обмежені до маленької частини міста – «до руської ulиці, котра обіймала крім нинішньої руської ulиці, ще ulицю бляхарську й зацерковну»⁴⁵. На них він нарахував 40 окремих ґрунтів, які тримали українці. Історик припустив, що наведене «число здається неповне», але його ще не можна означити точніше. Кількість ґрунтів, якими володіли українці, звичайно була дуже незначна, але він переконаний, що «на тих кількох ulичках, які визначив Русинам уряд, таки більше не могло поміститися».

Систематизуючи наявні утиски, І. Крип'якевич виділив «п'ять точок» релігійних обмежень: «Русинам не дозволяли складати присягу перед урядом, відсилали їх з нею до церкви; в урядах свідництва Русина не приймають зовсім; коли руський св'ященник іде з св'ятими тайнами до слабого то не вільно йому переходити ulицями або ринком з запаленими свічками; магістрат надуживає права патронату над руськими парохами; не можна нести померлих на цвинтар з відповідними церемоніями»⁴⁶. Він також чітко окреслив «чотири точки» обмежень русинів в «міському життю»: «Русини не мають права купувати домів поза своїми ulицями; не вільно їм продавати вина, пива і иньчих горячих напоїв, ані брати в наєм шинки; не вільно продавати сукно на лікті; не вільно вступати до нових

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С. 11.

ремесел і цехів»⁴⁷.

Історик зауважив, що скарги русинів на ці обмеження, на жаль, не збереглися. Про їхній зміст дещо можна було дізнатися з відповіді на них короля, котрий 1524 р. відвідав Львів. У ній І. Крип'якевич зауважив цікаве обґрунтування міщанами потреби скасування обмежень: «Три обставини: перше – Русини сидять на тім праві, що і всі міщане; друге – руські міщане поносять всі тягарі рівно з католиками; третє – Русини у Львові представляють чисельно поважну силу»⁴⁸. Однак усі їхні «прошення» були безуспішними. Вони дістали, зазначив дослідник, деякі «полекші» лише в релігійних справах: дозволено допускати їх як свідків у судах, нести померлих і Святі Тайни усіма вулицями, але без запалених свічок, тільки на своїй вулиці могли вони провадити всі необхідні обряди і т. ін.

Міська рада, зазначив дослідник, «стала вже тоді монополем і синекурою» найбагатших міщан-католиків. «Всі ласки ради до руської людности, – пише І. Крип'якевич, – мають вартість відпадків від стола, котрими зацитькується голодного і одертого з прав»⁴⁹.

Узагальнюючи, І. Крип'якевич звернув увагу на те, що з давнього культурного життя русинів найкраще утримались мова і віра, все решта опинилося «під перевагою чужини», не тільки за формою, але й за змістом. Так, «техніка ремесел, торговельні операції, будова домів, штука в певній мірі, цілий політичний устрій – все було переняте з заходу, а принайменше стояло під західним впливом»⁵⁰. Отже, місце власної творчості зайняла «рецепція чужої культури», зробив висновок історик. Проте «руський організм», який, на його переконання, був достатньо сильний,

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 12.

⁴⁹ Там само. – С. 9.

⁵⁰ Там само. – С. 42.

вийшов з перемогою з цієї кризи. Наприкінці XV ст. Русь, стверджував дослідник, була вже «переодягнута» в нову «культурну одіж», хоч вона і була «некомплектна» та її вистарчило на три подальші століття. У підсумку з'явився новий тип у житті України – міщанин, «матеріальним життям подібний до Заходу, вірою і мовою зв'язаний з руським Сходом»⁵¹, констатує І. Крип'якевич. Розпочалася тривала, вперта боротьба «всюди і за все: за землю, ремесла, торгівлю і церкву» тощо. І хоч вона ще слабка, а успіхи її незначні, на його думку, вона була важлива «не здобутком», а самим фактом, «як доказ сили міщанства»⁵². «Синтез тодішнього руського життя» – братства – своїм змістом «лучаться» зі старим культурним життям, наголошує історик, але форму мали нову, західну. При тому вони надали Русі внутрішню самоуправу і стали «репрезентацією руського міщанства на верх»⁵³.

Інший вихованець М. Грушевського Ф. Срібний, досліджуючи історію львівського братства, зазначив, що українські ремісники «терпіли різні кари зі сторони католиків і магістрату за то, що не хотіли ходити до костелів»⁵⁴. Він описав важкий шлях братів Юрія та Івана Рогатинців до сідлярського цеху. Цех вимагав від них документ, в якому було б зазначено, де вони навчилися свого ремесла. Ту обставину, що «вони не були вишколені в варстаті, лише власною пильністю набули се знанє», намагалися формально використати, щоб закрити їм вступ до цеху. Радецькі акти згадують пробний виріб Рогатинців, який вони представили на суд церхових майстрів і райців. Це був «новий рід сідла» т. зв. «козацький», який вразив

⁵¹ Там само. – С. 43.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до полов[ини] XVII ст. // Записки НТШ. – 1912. – Т. CXV. – С. 67.

своєю довершеністю всіх присутніх і дав можливість його творцям вступити до об'єднаного цеху сідлярів, римарів та підпружників. Однак ще довго тривали судові позови і процеси, в котрих представники цеху заявляли, що «Рогатинці грецької релігії і якби они лишилися в цеху се було би новиною і нарушенням привілеїв майстрів католиків»⁵⁵. Магістрат, розглядаючи позов Рогатинців, спочатку став на їхній бік, покликуючись на королівський декрет 1580 р., котрий наказував приймати до цехів передміщан, особливо тих, що приносили до міста новий рід ремесла.

Ф. Срібний наголосив, що «така ухвала магістрату, як здавалося, представляє в иньшій світлі знані до тепер в літературі упослідження – Русинів у Львові як пересадні»⁵⁶. Проте, зауважив він, таке рішення магістрату було лише одним епізодом процесу, що тривав не один рік. Урешті-решт, магістрат прийняв ухвалу в тій самій справі, суттєво обмеживши права майстрів-Рогатинців, що змусило їх оскаржувати рішення цеху і магістрату в королівському суді. На основі архівного матеріалу дослідник простежив подальший перебіг справи, яка декретом Жигмонта III від 1600 р. вирішилась на користь братчиків, але їм дозволено тримати «учеників і товаришів лише католиків», заборонено навчати українців і навіть власних синів⁵⁷.

⁵⁵ Там само. – С. 70.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – С. 69–76. Ф. Срібний нічого не пише про вплив на братство Ю. Рогатинця, за словами І. Франка, «...чоловіка високо освіченого і незвичайно енергійного, завзятого противника тодішнього здеморалізованого духовенства», див.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 41. – Київ, 1984. – С. 231. І. Франко наводить слова молдовського воеводи, котрий в листі до братчиків, кепкуючи, закидав їм, що вони Рогатинця мають за «пророка». Оцінюючи його діяльність на культурно-освітній ниві, І. Франко наголошував, що «...він ставив заснування шкіл і дру-

Предметом спеціального вивчення І. Крип'якевича була малодосліджена діяльність папського посла в Речі Посполитій і Швеції єзуїта Антонія Поссевіна, який займався справами унії⁵⁸. Особливу увагу він звернув на функціонування папського семінару для православних у Вільно, який був організований зусиллями Поссевіна. Він простежив історію цієї семінарії від появи самої ідеї до її практичного відкриття. Усвідомлення потреби такого семінару прийшло до єзуїтського посла після провалу його місії до Москви у 1581–1582 рр. Невтішний результат посольства, яке мало посприяти зближенню Москви з Римом, привів А. Поссевіна до переконання, що «для діла унії в Московщині зділати що небудь незвичайно важко»⁵⁹. На його думку, це пояснювалося тим, що «Москва привязана до своїх святащів і не згодилася би на се, щоби завести чужі обряди»⁶⁰. Історик зазначив, що невдача місії не підірвала віру Поссевіна в саму ідею, яка, на його переконання, не була неможливою, потрібно лише її вести «иньшими дорогами і на иньшому терені»⁶¹. Розпочинати треба із «занедбаної близшої провінції, Руси, що належить до польського королівства», а не з московської землі. Там

кування книжок вище за будування церков і обдарування монастирів, див.: Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 46. – Кн. II. – Київ, 1986. – С. 219. На жаль, поза увагою Ф. Срібного залишився приїзд І. Вишенського в 1605 р. до Львова та його полеміка з Ю. Рогатинцем, котра значно поглиблює можливість пізнання особи старійшини львівського Успенського братства, див.: Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 30. – Київ, 1981. – С. 131–139.

⁵⁸ Крип'якевич І. З діяльності Поссевіна // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХІІ. – С. 6.

⁵⁹ Там само. – С. 6.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 7.

необхідно «защипити» католицьку релігію і вже звідти вести поступовий наступ на «московську схизму».

Досліджуючи діяльність єзуїтських колегій на українських землях, інший представник львівської історичної школи О. Сушко з сарказмом зауважив, що «віленські патри вивели в поле – до бою з схизмою своїх найліпших борців» і хоч «від огненних проповідей та горячих диспут від «місий» та величавих масових процесій на Литві аж потемніло... Та вже не вдовзі показалось, що надто великим успіхом єзуїти не могли почванитися»⁶². Вони зробили висновок, стверджує дослідник, що «пропаганду починати найліпше – від шкільної лавки та вже в молодечі уми вщипляти католицьке насінє»⁶³.

О. Сушко називає дивним те, що з одного боку усі найвизначніші діячі «русько-православного табору другої половини XVI в., як кн. Курбський, кн. Константин Острожський, митрополит Михайло Рогоза та златоустий Іван Вишенський відхрещуються як мога від лядської латинської хитрости та єриси», а Петро Скарга говорив, що «зі словянського язика ніхто ніколи не може бути ученим», то з іншого боку єзуїти «приходять до переконання, що наука руської мови в їх колегіях – се одна із найважливіших потреб успішної католицької пропаганди між руським населенням»⁶⁴.

Історик переконаний, що в своїх колегіях єзуїти навчали руської мови не тільки для більшого залучення до них руських дітей, а й для того, «щоби приготувати здатних місіонарів, які б між руським селянством вели католицьку пропаганду в їм зрозумілій мові»⁶⁵.

⁶² Сушко О. Никита Мелешко незвісний панегірист XVII в. // Записки НТШ. – 1902. – Т. L. – С. 5.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – С. 6.

⁶⁵ Там само. – С. 7.

Предметом спеціальних досліджень О. Сушка стала діяльність єзуїтського ордену на українських землях та становище православної церкви напередодні Брестської унії 1596 р.⁶⁶ Йому вдалося спростувати шаблонні твердження польської історіографії у трактуванні церковно-релігійних відносин у так званій «золотій добі» короля Жигмонта II та аргументовано поставити під сумнів поширені апокаліптичні сюжети про «темну Русь», а також про начебто «добродайне прилучення її до католицизму як джерела просвіти.

Становище в Польщі під кінець правління короля Жигмонта II О. Сушко назвав «релігійним безголов'ям». На думку дослідника, «образ тодішніх суспільних ферментів» не був би повністю з'ясований, коли б він «поминув один дуже важний чинник, що для зрозуміння реформаційного руху в Польщі має першорядне значення – це стан польського католицького духовенства». Він детально характеризує тодішню церковну ієрархію та наводить «страшні слова» осуду католицького вищого духовенства, причому, як стверджує історик, сказаними не чужинцями, не «єритиками», а бездоганними католиками, відпоручниками краківської капітули на синод в Пйотркові 1551 р. – Мартіном Кромером, Петром Мишковським та Станіславом Гурським. З огляду на те, що цей матеріал ще не був залучений до широкого наукового вжитку, дослідник вважав за потрібне «навести бодай одроби́ну цього прецікавого тексту», в якому «відслонена уся глибина моральної гнилі польського католицького духовенства»⁶⁷. Історик зауважив, що цей «знаменитий обяв тодішніх церковних

⁶⁶ Сушко О. Єзуїти в заведенні унії на Руси в доберестейській добі // Альманах руско-українських богословів. – Львів, 1902. – С. 117–195; Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 1–71; Т. LV. – С. 72–125; 1904. – Т. LXI. – С. 126–177.

⁶⁷ Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 28.

відносин» для нас важливий тим, що подібні жалі читаємо також у звіснім «Треносі» Мелетія Смотрицького. О. Сушко вважав, що найважливішою причиною такого «страшного морального упадку» духовенства було те, що обрання біскупів залежало лише від «двірської камарильї, від короля, який біскупські мітри роздавав людям, що звичайно заслуговували собі високі становища – в королівській канцелярії, або в будуарах королевої»⁶⁸. Історик відтворив сумний стан кафедральних шкіл, де молоді часто «миліша була чарка як наука», та монастирів, де «монахи та монахині поклонялися радше Венері, як сьвятим та розганяли монастирський сум та тугу – пированєм, танцями та тим о чім і не годиться писати»⁶⁹. О. Сушко іронічно зауважив, що «по таким образі життя польського єпископату наші Онісифори Дівочки, Терлецькі, Балабани і хто там иньший, – нікого також не здивують»⁷⁰.

Дослідник наголосив, що змалював стан польського католицького духовенства, «добираючи майже виключно чорних красок, бо загальний образ тодішніх церковних відносин стелиться таки на дуже темнім фоні». Він заперечує тезу відомого дослідника історії єзуїтів кс. Заленського, який назвав «отсю Содому і Гомору» пониженням «духу релігійности». «Нема, що казати, – характеристика дуже делікатна», – саркастично зауважив О. Сушко⁷¹. Історик констатує, що нарікань на страшне моральне зіпсуття тодішнього католицького духовенства в рукописних і друкованих пам'ятках «без числа».

Закономірно перед дослідником постали також питання про те, якими були у нас на Русі церковні відносини, яке було духовенство, якою була ієрархія. Його відпо-

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – С. 30.

⁷⁰ Там само. – С. 28.

⁷¹ Там само. – С. 31.

відь була коротка: «Гірше не було, але й ліпше також»⁷². Історик детально проаналізував становище тодішньої православної церкви, риторично зауважуючи, «чи ж могло бути краще у тих, що цілі століття абсорбували усі свої животні сили на оборону Європи перед інвазією некультурних азійських орд [...] у тих, що цілі століття зазичувалися в сусідній Візантії – беручи огонь з погасаючої ватри, та у тих, що в горячковій погоні за світлом гасили свій духовний голод культурних потреб – трутою – шумовинам культурних ферментів в сусідньої Польщі?»⁷³.

О. Сушко навів конкретні свідчення морального розкладу духовенства православної церкви в другій половині XVI ст. Послугуючись історичними джерелами, він змальовує страшну інтелектуальну, соціальну, економічну «недолю», в якій «туманіло» нижче православне духовенство, котре «не різнилося зовсім від недолі кріпака». Історик зауважив, що в такому сумному становищі опинилися ті, що «силою обставин мали бути світочами та провідниками широких народних мас»⁷⁴. Учений з гіркотою наголосив, що українському народові для національно-релігійного відродження («пробурхання») треба було «аж такого гіркого «momento», як берестейська капітуляція, треба було перейти аж такий хрест»⁷⁵.

Доба козаччини до середини XVII ст.

Організаційне оформлення українського козацтва та так звані «Баторієві вольності» стали предметом спеціального дослідження І. Крип'якевича⁷⁶. Він наголошує: «в цій історії багато або перекрученого, або неправда». Щодо

⁷² Там само. – С. 32.

⁷³ Там само. – С. 33.

⁷⁴ Сушко О. Предтеча унії // Записки НТШ. – 1903. – Т. LIII. – С. 36–37.

⁷⁵ Там само. – С. 41.

⁷⁶ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Львів, 1908. – С. 1–46.

кількості записаних у реєстр козаків, то він заперечив їхню фантастичну кількість – 6000, стверджуючи, що листом від 16 вересня 1578 р. король Стефан Баторій взяв на службу лише 500 осіб, а в 1584 р. – 600 козаків. «Реєстр 6000 козаків, – пише Крип'якевич, – може й був проєктований при кінці XVI в., але в житє війшов значно пізніше – аж 1625 р. куруківською комісією»⁷⁷. Так само, на його думку, хибним є твердження, що король утворив уряди суддів, обозних, писарів, осаулів, полковників і сотників, вони творились і розвивалися самі, без впливу згори⁷⁸.

Подібно вирішувалася справа і з «емблемами козащини» (хоругва, бунчук, булава, печатка), які, вважав він, не потрібно пов'язувати тільки з Баторієм, бо «вони могли бути між козаками і раніше»⁷⁹. Частково перекрученими, частково неправдивими, переконаний він, є також звістки про надання козакам земель. Чигирин і Батурин в часах Баторія ще не існували, бо Чигирин був заснований у 1589 р., а Батурин – у 1625 р.

Історія «реформи Баторія» тоді вже знайшла певне відображення як в польській, так і в українській історіографії. І. Крип'якевичу вдалося відшукати у бібліотеці кн. Чарторійських у Кракові лист короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з вольностями для козаків, чим значно доповнювалися і уточнювалися фрагментарні й не зовсім чіткі дані з раніше опублікованої кореспонденції короля. За допомогою переконливих аргументів дослідник довів автентичність королівського листа, бо «дотепер відомі листи з вольностями Баторія, – зауважив він, – мали лиху славу були лише фальсифікатами»⁸⁰. І. Крип'якевич наголосив, що знайдений лист Баторія – це не надання воль-

⁷⁷ Там само. – С. 3.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 3-4.

⁸⁰ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности. – С. 8.

ностей козакам, а лише їх затвердження і то, «лиш в посередній спосіб як інструкція для королівських урядників»⁸¹.

Розгляд устрою та життя козащини в часах Баторія історик розпочав із зазначення головних чинників, які впливали на її генезу. З-поміж них він виокремив географічний, який зумовив «рід і організацію господарства». Господарство тут, зазначив історик, може бути лише привласнюючого типу («просто рабівниче»), яке не потребувало «робити яких небудь вкладів на будучність»⁸². Усі займаються лише степовим промислом. Однією з найбільших проблем, на його думку, була нестача робочих рук, «котрі б повними пригорщами збирали се, що лежить готове, чекає лиш на владителя»⁸³. Це, своєю чергою, призвело до «знівелювання» різниці між суспільними верствами. Через нестачу робочих рук, вважав дослідник, тут не могла розвиватися велика земельна власність, «не може зродитися кріпацтво, бо кожна одиниця, почуває який гнет, змінює лиш місце і задержує волю»⁸⁴. І. Крип'якевич проаналізував вплив зовнішнього, татарського, чинника, котрий був «найважнішим моментом в життю української людности, питанем життя або смерті»⁸⁵. У степовому житті – «в уходничих промислах» і боротьбі з татарами «перед ведуть» люди, що звуть себе козаками. Історик навів перші згадки про українських козаків у 1499, 1528, 1541 та 1545 роках. Він простежив не тільки генезу, але й еволюцію козацтва, описав початки козацької самоорганізації на острові Томаківка, «де вперше бачимо козацьке жите в повнім розвою»⁸⁶.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. – С. 9.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 10.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 20.

Дослідник зазначив цікаві аналогії в козацькому побуті з життям давньої України – «рада і взагалі широкі права громади, що дуже нагадують старий вічевий устрій»⁸⁷. Найважливішим, на його думку, були вказівки на те, що козаччина не лише живе окремим життям, але й сама «зазначає свою окремість». Свідченням цього, на його думку, є свобода, з якою козаки «входять в союзи з сусідніми державами». Підсумовуючи аналіз процесу становлення козацького стану, І. Крип'якевич наголосив на тому, що «з часом мусіла прийти і ясна усвідомленість сеї свободи, а за нею і проклямація політичної окремішності козаччини, незалежності від Польщі, з котрою хоч *de jure* була козаччина звязана»⁸⁸.

Історик проаналізував перші спроби взяття козаків на службу в 1524 р. Жигимонтом I і, нарешті, реалізацію цих планів у 1572 р. Жигимонтом Августом. Він вважав ординацію 1572 р. великою перемогою «козацьких ідеалів», серед яких найважливішим було те, що козаки «увільняються від влади всіх урядів»⁸⁹. Детальне порівняння угод 1572 і 1578 рр. уможливило категоричний висновок І. Крип'якевича про те, що «Баторієвої «реформи» не було»⁹⁰, що «Баторієва ординація не була нічим оригінальним, се лише копія ординації Жигимонта Августа»⁹¹.

Аналізуючи віднайдений королівський лист, дослідник зазначив, що з його змісту випливало небажання урядників визнати три головні «козацькі постулати: незалежності від присуду, вольності від податків, свободи дідичення»⁹². Характерно, що козаки вважали їх своїми

⁸⁷ Там само. – С. 23.

⁸⁸ Там само. – С. 25.

⁸⁹ Там само. – С. 31.

⁹⁰ Крип'якевич І.: Стороженко А. Стефан Баторий и Днепровские козаки. Исследование, памятки, документы и заметки. Киев, 1904. // Записки НТШ. – 1905. – Т. LXVIII. – С. 22.

⁹¹ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности. – С. 34.

⁹² Там само. – С. 36.

законними вольностями. Історик поставив логічне запитання: «Коли ж козаки дістали такі права?». І стверджував, що в ординації 1572 р. зазначено було лише увільнення козаків від присуду урядників – вони мали підлягати суду свого старшого. Щодо двох інших домагань, то він зазначив, що «нема сліду, щоб козаки мали тут, які особливі вольности»⁹³. І. Крип'якевич наголосив, що саме Баторій «акцентував» всі козацькі домагання, і висловив подив, що «такий немаловажний факт» залишився непоміченим в історіографії. Дослідник зауважив, що король у листі до урядників жодним словом не згадав про надання козакам якихось нових вольностей, а лише констатував, що вони мали такі права, а деякі несумлінні урядники почали їх ігнорувати. Історик стверджував, що це були нові вольності, які «стали підставою легалізації козацької верстви в польській Речі посполитій»⁹⁴. Він проаналізував значення отриманих вольностей в розвою козащини.

Дослідник зауважив, що важко відповісти на запитання: якими мотивами керувався польський уряд, легітимуючи козацький устрій? Мабуть, він гадав, припустив І. Крип'якевич, що згодом, коли козащина не буде потрібна, так само легко можна буде відібрати у неї привілеї. Однак, зазначив історик, щойно Польща пробувала позбавити козаків їхніх вольностей, «в сій хвилі приходило до повстання»⁹⁵. Як ілюстрацію, дослідник описав перші козацькі повстання під проводом Косинського, Лободи та Наливайка.

І. Крип'якевич розглянув проблему здобутих вольностей з погляду «козацьких інтересів» і прийшов до категоричного заперечення їхнього традиційного трактування як однозначної перемоги козаків. Він запропонував «придивитись до них через призму пізніших подій» і

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 37.

⁹⁵ Там само. – С. 45.

«призадуматись чи се не була часом Пиррова перемога»⁹⁶. Аргументуючи своє твердження, історик наголосив, що в часах Баторія світогляд козаччини ще не був вироблений, «не стояв ще твердою ногою». Щоб козаччина виробила собі «тверді основи», треба було їй перейти через «дорогу перешкод і утисків» і після тривалої боротьби «сконсолідуватися в сильне громадянство». Тим часом, зауважив він, «на самім порозі свого життя» козаччина зустрічала замість перешкод – привілеї. «Се відразу звело козаччину, – пише І. Крип'якевич, – з широких філь опозиційности і революційности на мутну воду компромісів. Замість отвертої боротьби перед козаччиною станула стежечка петицій. І хоч час братання козаччини з правительством був дуже коротенький і козаки швидко перейшли на дорогу повстань, сліди «вольностей» лишилися: народилася урядова партія, що все гравітувала до Польщі і довго не давала козаччині піти її власною дорогою»⁹⁷.

Козацько-польським відношенням 20–30-х рр. XVII ст. присвячено дві ґрунтовні статті Степана Рудницького⁹⁸. У першій студії про козацьке повстання 1625 р. (його він назвав війною) дослідник опрацював широке коло друкованих джерел і літератури, вибравши з них усе, що стосується проблеми, зауваживши, що джерела ці переважно польські, бо українські літописи, окрім невеликої згадки, не дають жодної інформації про ці події.

Історик наголосив, що перші двадцять років XVII ст. «розславили ім'я козацьке на цілім Сході Європи». Однак ця слава ґрунтувалась на дуже «хитких підставах»: на вигіднім для козаків стані справ у Польщі та на

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 46.

⁹⁸ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

здібностях гетьмана Сагайдачного. Його він відзначив як «надзвичайного чоловіка», котрий був не тільки здібним полководцем, а й добрим політиком, що ніколи не допускав виразного конфлікту з владою. Після його смерті козащина почала «посуватися по ховзкій дорозі неудач і упадку, з котрого піднесла її аж Хмельниччина»⁹⁹, наголосив С. Рудницький.

Дослідник коротко проаналізував тодішнє міжнародне становище і зауважив, що на деякий час Польща мала «розв'язані руки», бо на Заході точилася 30-літня війна, Москва була ослаблена «смутиним часом», а зі Швецією укладено перемир'я. Польщі тепер козаки не були потрібні, і відносини між урядом і ними «скоро заострились». Він заперечив зведення причин збройного конфлікту 1625 р. лише до «кастової суспільної ненависти» між шляхтою і козаками, як це зробив П. Куліш. На переконання С. Рудницького, вони мали комплексний характер, хоча він погодився з тим, що головна «глибинна основа» всіх рухів козацьких була дійсно «суспільної натури».

Історик детально з'ясував причини майбутньої війни. На його думку, вони полягали в неотриманні козаками за свої «хотинські подвиги» жодної реальної нагороди, у малій чисельності реєстру, у невиплаченій платні реєстровцям, у козацьких нападах на татарські і турецькі землі, як спосіб отримання «средств удержання» і т. ін. До цього він додав ще дві справи, в котрі «заплуталися» козаки і які загрожували війною з Туреччиною. Це боротьба претендента на владу в Криму Шагін-Герая, котрому вони допомагали проти ставленика Туреччини, та справа самозванця Ахії, котрий називав себе спадкоємцем стамбульського престолу, і якого вони прийняли на Запоріжжі, обіцяючи зібрати 18-ти тисячний загін для походу на Стамбул. Польщу, звісно, дуже непокоїли дії козаків, і король наказав коронному гетьману С. Конєцпольському, щоб «пола-

⁹⁹ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. – С. 2.

годив оружною рукою пекучу справу козацьку»¹⁰⁰. Тим часом, зазначив С. Рудницький, козаки влаштували черговий великий похід на Туреччину (липень 1625 р.). Історик детально описав, як 300 чайок з'явилися поблизу Босфору, нагнавши великого страху на Стамбул. На жаль, зміна погоди, вітер, «прихильний» до турків, завадили козакам довести справу до перемоги. «Се було, – пише дослідник, – перший раз, що виправа споряджена в таких розмірах скінчилася неудачею»¹⁰¹. На Запоріжжя прибув посол польського короля з категоричною забороною під карою смерті здійснювати походи на Туреччину, а також з наказом провести новий реєстр.

С. Рудницький зазначив, що на Січі тоді утворилося два табори – «умірковані козаки» під проводом М. Дорошенка та «козаки-неत्याги» під проводом М. Жмайла. Перемогла «сторона радикальна», вибрано гетьманом Жмайла, і зразу було прийнято рішення готуватися до війни з коронним військом. Козаки сподівалися на допомогу Шагин-Герая, але, зауважує історик, Конєцпольському вдалося ненадовго «розірвати татарсько-козацьку коаліцію», виплативши кримським татарам певну суму і пообіцявши платити їм гроші (т.зв. «упоминки») щорічно.

Дослідник детально описав приготування до майбутньої війни, зазначаючи, що польське військо налічувало тоді 20 000, козацьке – приблизно 25 000¹⁰². Проте, зауважив він, польське військо було «вправлене на західний лад», добре озброєне, з бойовим досвідом, що давало йому перевагу над «лихо узброєним і ніким не вправлюваним військом козацьким»¹⁰³. Історик звернув увагу на спроби

¹⁰⁰ Там само. – С. 10.

¹⁰¹ Там само. – С. 12.

¹⁰² М. Грушевський заперечує його дані про чисельність польського війська, називаючи цифру близько 8 тис. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 Кн. – Т. VII. – Київ, 1995. – С. 543.

¹⁰³ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. – С. 20.

поляків залагодити конфлікт мирно, згадує листи С. Конєцпольського до козаків, написані в дуже «лагіднім тоні». Гетьман запевняв козаків у своєму прихильному ставленні до них, згадував про козацьку славу, обіцяв, що буде їх шанувати як «воєнний чоловік своїх товаришів»¹⁰⁴.

Однак у козаків, зауважив дослідник, лист не викликав «жодного вражіння». 25 жовтня 1625 р. С. Конєцпольський вислав до козаків двох комісарів з універсалом. С. Рудницький занотував основні положення універсалу, в котрому перелічувалися провини козаків: від морських походів на турецькі землі – до переховування на Запоріжжі «ріжних збігців та самозванців». У ньому ще містились вимоги попалити всі свої морські човни під «найострішими карами не виходити в море ані Дніпром, ані Доном», а також видати козацьких послів, що їздили до Москви, щоб «висповідались зі своєї діяльності»¹⁰⁵.

Історик зазначив, що 27 жовтня 1625 р. була скликана козацька рада, яка категорично відкинула вимоги коронного гетьмана, вважаючи їх «тяжкими». 28 жовтня тринадцять козацьких послів прибули до табору Конєцпольського із заявою, що військо запорозьке «предложених умов прийняти не може»¹⁰⁶. Написаний у відповідь козацький лист було укладено, зауважив історик, «в тоні троха гордім». С. Рудницький переповів основний його зміст, звернувши особливу увагу на запропоновані козаками умови. Вони вважали, що по стількох заслугах перед Польщею належить їм нагорода – «вольность». «Ту вольность, – пише історик, – від предків одержану, постановили вони заховати непорушно»¹⁰⁷. Щодо конкретних умов, то вони вимагали надати їм права проводити реєстр самостійно (при цьому, зауважив дослідник, не означили

¹⁰⁴ Там само. – С. 19.

¹⁰⁵ Там само. – С. 23-24.

¹⁰⁶ Там само. – С. 25.

¹⁰⁷ Там само.

його чисельність), обирати самим старшин, платню понад 50 000 злотих, не карати виписчиків і т. ін. С. Рудницький навів обурену відповідь Конєцпольского з погрозами та обвинуваченнями, що «вина сего розливу крови спаде на вас [козаків] самих»¹⁰⁸. Це фактично було оголошення війни. Дослідник детально описав основні битви козаків з коронним військом, якому допомагали німецькі найманці¹⁰⁹. Щодо місцевості, де відбувалися найжорстокіші бої, то для нього не підлягала сумніву тотожність Курукова, зазначеного у тодішніх актах, з нинішнім Крюковим на Полтавщині¹¹⁰. Історик подав відомості тогочасних реляцій щодо «обосторонніх втрат»: козаків загинуло 5000, поляків – 3000¹¹¹.

Через значні втрати поляки змушені були піти на переговори з козаками. Хоч джерела не подали, як вважав історик, «глибшої причини заведення переговорів», для нього вона цілком зрозуміла. Військо коронне перебувало у важкому становищі, далеко від «людних околиць виставлене більш на негідь ніж козаки», наближалася зима і т. ін. С. Рудницький описав хід важких переговорів козацької делегації на чолі з Петром Одинцем із коронним гетьманом С. Конєцпольським та провідником комісії з формування козацького реєстру Т. Замойським. Він звернув особливу увагу на два пункти попередньої умови, які викликали найбільше обурення у козаків – видати ватажків та виписати з реєстру всіх учасників повстання.

Після важких переговорів поляки боялись спровокувати нову війну і погодились на амністію та збільшення реєстру до 6000. Історик зазначив, що Конєцпольський згодом у листі до короля пояснив, що «в реєстр чотиритисячний не можна було умістити навіть найстарших і най-

¹⁰⁸ Там само. – С. 26.

¹⁰⁹ Там само. – С. 27-33.

¹¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹¹ Там само. – С. 38.

більш коло Речі Посполитої заслужених козаків, що стра- тили в обороні вітчизни здорове»¹¹². 5 листопада 1625 р. козаки повідомили, що приймають ці «змодифіковані умови».

Дослідник пише про козацьку раду та вибір нового гетьмана Михайла Дорошенка – «приклонника угодової політики». 6 листопада відбулася присяга війська запорозького на дотримання Куруківського трактату, який «аж до повстання Острянина був нормою відносин уряду до козаків»¹¹³, зазначив С. Рудницький. Він навів основні пункти Куруківської угоди, яка зафіксувала загальну амністію козакам: призначення старшини урядом (козаки не мали права її самочинно скидати); мав бути складений 6-тисичний реєстр, який буде отримувати щороку в Києві «на руського Ілії 60 000 злотих яко платню»; старшина буде мати особні «пенсії»: старший – 600 злотих, два осаули по – 150 злотих, обозний – 100 злотих, писар військовий – 100 злотих, суддя і 6 полковників – по 100 злотих, 6 осаулів полкових та 60 сотників – по 50 злотих тощо¹¹⁴. Так закінчилась Куруківська кампанія, наслідком якої була козацько-польська угода, затверджена на сеймі 1626 р.

Підбиваючи підсумки, С. Рудницький наголосив на важливості кампанії 1625 р. і Куруківського договору в історії польсько-козацьких відносин. Він акцентував увагу на аномальному становищі козаків у Речі Посполитій та підкреслював, що 1625 р. показав, як далеко вже зайшло козацтво. На його переконання, такі кампанії «не були позитивні – вони приносили половинні постанови, ніколи не удержувались довго, та тільки дражнили козаків»¹¹⁵. Подальші події підтвердили висновок молодого історика.

¹¹² Там само. – С. 36.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. – С. 37.

¹¹⁵ Там само. – С. 42.

Саме вони стали предметом його наступного спеціального дослідження¹¹⁶.

Історія української козаччини після Куруківської угоди і козацьке повстання 1630 р. належали до найменш науково опрацьованих проблем. Причиною цього був не брак історичних джерел, а фрагментарність інформації та її розпорошеність по різних документальних матеріалах.

Для кращої орієнтації в лабіринті фактів, які читачам мала представити його розвідка, С. Рудницький у вступі подав загальний погляд на історію козаччини 1625–1630 рр. Він коротко розглянув історію Куруківської угоди і зазначив, що з формального погляду вона мала велике значення і довший час унормовувала відносини між урядом і козаками, але насправді її наслідки були мізерні, бо Польща практично не втілила їх у життя. Історик наголосив, що виконання реєстру призвело до загострення ворожнечі між «двома партіями в козаччині, що існували вже від давна: партіями дуків і нетяг, лояльною і опозиційною»¹¹⁷. Боротьба цих партій, на думку дослідника, – головний зміст козацької історії перших років після Куруківської угоди.

С. Рудницький зробив детальний огляд використаних джерел, звернувши особливу увагу на Львівський літопис, котрий він потрактував як «дуже цікаву історичну пам'ятку»¹¹⁸, яка ще майже не використовувалася для дослідження історії козацтва. У ньому містилася важлива інформація про козацько-польську війну 1630 р., хоча історик зауважив, що вона явно була запозичена з якогось невідомого джерела. Щодо історіографії, то він зазначив, що його попередники спеціально займалися лише подіями 1630 р. і то «дуже не критично». Навіть у Костомарова і

¹¹⁶ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30-х рр. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

¹¹⁷ Там само. – С. 2.

¹¹⁸ Там само. – С. 6.

Соловійова «справа трактувалася досить побіжно, особливо час між 1625–1629 рр.»¹¹⁹. Куліш дослідив цей період «тенденційно і не науково», вважав С. Рудницький.

Він розпочав своє дослідження з гетьманування Михайла Дорошенка, зауваживши, що йому вдалося «догодити й урядові і казакам». Історик звернув увагу на те, що політику Дорошенка можна назвати лояльною щодо Польщі, але він «не державсь невірливо за полу уряду»¹²⁰. Історик порівняв її з гетьмануванням П. Сагайдачного та простежив його вплив на М. Дорошенка, особливо у підтримці православної церкви.

Певним збудником для козаччини, на думку дослідника, стала польсько-шведська війна, яка розпочалася влітку 1626 р. Рішення польського уряду «затягнути виписників під свої хоругви», на його переконання, вражало «браком консеквенції»¹²¹, бо вони згідно з законом не мали права носити зброю і називатися козаками. Зазначив він і деякі зміни персонального характеру, які також наклали свій відбиток на події в Україні. Коронний гетьман С. Конєцпольський пішов з України на шведську війну, а на його місце призначено Стефана Хмелецького, який був одною з «найсимпатичніших осіб в польській історії взагалі та одним з найзначніших пограничників, майже ідеальної вдачі»¹²². Він мав серед козаків велику популярність, перебував з ними в «оружному побратимстві» і «немало прислужився» їм у відносинах з урядом. Історик детально описав спільний погром татар (Хмелецький – 3 тис., Дорошенко – 6 тис.) восени 1626 р. під Білою Церквою. Хмелецький у листі до короля дуже хвалив козаків за «жичливість до уряду і мужество».

¹¹⁹ Там само. – С. 9.

¹²⁰ Там само. – С. 13.

¹²¹ Там само. – С. 21.

¹²² Там само.

Друга велика перемога Хмелецького над татарами (за допомогою козаків) у серпні 1629 р., на переконання історика, «довершила його популярність в Речі Посполитій», а частина цієї популярності, без сумніву, перейшла на козаків. У Польщі не було ще тої ненависті до козаків, яка настала пізніше, більшість визнавала, що козаки «стають Речі Посполитій в великій пригоді в обороні границь»¹²³. Проте такий стан, наголосив С. Рудницький, «через анормальне становище козаків в польсько-шляхетській суспільності не міг бути сталим»¹²⁴. Він зазначив, що козаки становили наче «державу в державі», і їх сусіди постійно намагалися втягнути у свою політику.

Щоб всебічно оцінити причини козацько-польської війни 1630 р., С. Рудницький запропонував проаналізувати суспільно-політичні та релігійно-національні відносини, в яких «жили і мішалися козаки». На його думку, головну причину війни треба шукати «дуже глибоко»: в самому суспільному становищі козаків. Він звернув увагу на те, що козаки хотіли увійти як новий стан між стани Речі Посполитої і домагалися привілеїв майже шляхетських: права землеволодіння, власної юрисдикції тощо. Однак ці привілеї стосувалися лише реєстровців, яких було дуже мало, порівняно з тими, що козакували, не належачи до реєстру. І їх з року в рік більшало, особливо в прикордонних землях України, де витворилася «самовільна козацька кольонізація».

С. Рудницький поділяв думку польського історика А. Яблоновського, котрий стверджував, що для того, щоб з козаками зробити порядок, треба було найперше навести порядок в самій Речі Посполитій. Український дослідник констатує, що для розв'язання проблеми залишалися тільки «насильні способи». Він наголосив ще на одній надзвичайній причині – релігійній, яка неоднозначно оцінюва-

¹²³ Там само. – С. 57.

¹²⁴ Там само. – С. 24.

лася у вітчизняній історіографії. Якщо Костомаров її вважав чи не найголовнішою, то Куліш заперечував будь-яку участь козаків у релігійних справах, а якщо вона була, то пояснював її «чужим впливом». С. Рудницький категорично не погодився з останнім твердженням, наголошуючи, що тогочасні джерела переконливо його спростовують. У тому, що козаки займалися релігійними проблемами, на його думку, не було нічого дивного, «як це здалося Кулішеві [...] тим більше, що гетьман Сагайдачний просто завів їх на ту дорогу»¹²⁵. Він навів конкретні докази цього: між козацькими вимогами на сейм 1626 р. на перше місце поставлено «успокоєне релігії грецької»; виступ козаків на київському соборі в серпні 1628 р., що розглядав справу про перехід на унію Мелетія Смотрицького, з погрозою йому і його слугам що «завтра не оден напеся Славути»; зрив козаками Львівського собору 1629 р., який мали скликати за наказом короля, щоб привести до згоди православних і уніатів (митрополит Борецький вважав цей собор пасткою для православних і звернувся за допомогою до козаків) і т. ін.¹²⁶. Тим часом, зазначив дослідник, у другій половині 1629 р. скінчилась польсько-шведська війна, і це принесло нові проблеми. Виписчики повернулися додому, коронне військо на чолі з Конєцпольським також прийшло в Україну, щоб тут розмістись «по квартирах», а отже, знову починалися вже традиційні контрибуції, грабунки та насильства. До того ж, додав він, саме в той час помер «славний Хмелецкий і се було справжнім нещастєм для козаків»¹²⁷.

Виписчики обрали своїм гетьманом Тараса Федоровича, прозваного, як припустив історик, апокрифічно Трясилом. Його прихильники розпустили чутки, що гетьман реєстровців Грицько Чорний, який був малопопуляр-

¹²⁵ Там само. – С. 53.

¹²⁶ Там само. – С. 60.

¹²⁷ Там само. – С. 63.

ним серед козаків через свою лояльність до уряду, схилиється до унії. З початком весни 1630 р., зазначив дослідник, Трясило рушив на Запоріжжя, і розпочалась війна. С. Рудницький детально описав її перебіг, згадав про страту козаками Грицька Чорного, про звірства «шляхотського розбійника Самійла Лаща» в м. Лисянка. Останню подію історик оцінив як козацьку вигадку, щоб було легше підняти народ на боротьбу. Він вважав, що інформація про різню в Лисянці, напевно, відбиває якісь реалії, але «поголовне вирізане мешканців треба мабуть уважити байкою»¹²⁸.

Головні події війни розгорнулись на Лівобережжі біля Переяслава. Дослідник, використовуючи московську реляцію путивельця Гладкого, означив чисельність козацького війська в 37 тисяч, польського – у 8 тисяч. Щоправда він застерігає, що наведеним цифрам «не можна вірити» беззастережно, хоч погодився, що коронного війська все-таки було значно менше¹²⁹. Історик подав свідчення польських джерел, які виразно говорять, що Конецпольський, штурмуючи табір козаків, втратив більше людей, ніж у польсько-шведській війні. Він зауважує, що ці битви детально описані у Львівському літописі. Покликуючись на різні джерела, С. Рудницький відтворив хід останньої, найбільшої, битви в червні 1630 р. біля Переяслава, коли була знищена «золота рота» пана Лещинського («всіх вирубали в пень»). На другий день козаки попалили всі засоби переправ («50 байдаків і паромів, і безчисленне число човнів»), щоб допомога Конецпольському не могла переправитись через Дніпро. Він констатував, що Конецпольський опинився в дуже прикрому становищі, і

¹²⁸ Там само. – С. 67. Зауважимо, що М. Грушевський в цілому підтримав згадану тезу С. Рудницького. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. VIII. – Київ, 1995. – С. 104–105.

¹²⁹ Там само. – С. 68.

водночас поставив запитання: «Як з тим розпучливим становищем гетьмана і побідою козаків погодити переяславську умову уложену 8 червня 1630 року, що підтвердила всі постанови куруківської умови?»¹³⁰.

С. Рудницький коротко охарактеризував козацько-польські переговори, але зауважив, що про їхній перебіг детальної інформації немає, бо відсутні необхідні документальні акти. Проте переконаний, що аналогічно до 1625 р. можна з упевненістю сказати, що розпочав переговори Конєцпольський, також можна здогадуватися, що вони велися «подібно як тоді»¹³¹.

Історик подав текст угоди, укладеної під Переяславом 8 червня 1630 р. Він звернув увагу на те, що у її вступі козакам пробачалися провини, але на певних умовах. Перша – щоб козаки видали своїх головних провідників, котрі спровокували повстання. На це вони відповіли, що всі однаково винні і вважають «пролив крови за відповідну кару». Другою умовою було «задержанє куруківської комісії ві всіх її точках». З цим козаки погодилися без жодних заперечень. На думку дослідника, козаки вже п'ять років мали цю комісію і бачили, що її постанови фактично не виконувалися¹³².

Підбиваючи підсумок, С. Рудницький наголосив, що виглядало так, начебто Переяславський трактат був дуже корисним для польського уряду і зовсім не вигідним для козаків. Однак удавшись до ґрунтовнішого аналізу, переконався в тому, що він містив дуже важливі поступки козакам. Передовсім постанови Куруківської комісії були згадані тільки побіжно. Другою великою, на його думку, небувалою ані дотепер, ані під час наступних козацьких повстань поступкою було «полишенє Тараса в руках козаків», що означало його безкарність. Дослідник заперечив

¹³⁰ Там само. – С. 71.

¹³¹ Там само. – С. 73.

¹³² Там само. – С. 73–74.

тезу Костомарова про те, що Тараса Трясила пізніше видали і його стратили поляки. Третьою значною поступкою уряду було прийняття до реєстру тих, які недавно як бунтарі були виписані з нього. Історик зауважив, що, на жаль, виписчики майже нічого не отримали і це, на його думку, було цілком природно, бо переговори вели реєстровці. Проте вони й не були покарані, їм наказано «розійтись домів і обіцяно безпечність». Радикально вирішити з ними справу польський уряд не наважився, переконаний С. Рудницький, через переяславську невдачу. Події, що настали після Переяславського трактату, наголосив історик, показали знову, що «урядови вдруге не повелося розв'язанє козацького питання»¹³³.

Участь козаків у польсько-московській війні 1633–1634 рр. стала предметом спеціального дослідження Олега Целевича¹³⁴. Вона вже частково була висвітлена у друкованих тогочасних щоденниках, записках, актах, листах та інших джерельних матеріалах. На жаль, всі вони, як і написані на їхній основі студії, хибували однобічністю, акцентуючи головну увагу на обороні Смоленська польським військом під проводом короля Владислава IV. Усе, що діялось поза тим, особливо участь українських козаків у цій війні і взагалі їхні бойові дії не тільки під Смоленськом, а й на південних кордонах Московської держави, фактично випали з поля зору історичних досліджень. Вдалу спробу дослідити цей науково ще не опрацьований матеріал, заповнивши історіографічну прогалину, здійснив молодий історик О. Целевич.

Перевіряючи не цілком чіткі, інколи навіть суперечливі та спорадичні звістки уже опублікованих джерел, він вишукував факти, які тією чи тією мірою фіксували участь козаків у польсько-московській війні. Дослідник

¹³³ Там само. – С. 75.

¹³⁴ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.

ретельно опрацював матеріали польських щоденників, написаних учасниками досліджуваних подій, зокрема, це «Діаруш війни московської 1633 р.» Яна Москожовського, «Причинки до історії війни московської 1633–34 рр.», «Памятники Альбрехта Ст. Радзивілла», також документи з «Актів Московского государства « і т. ін. Окрім друкованих джерел, чимало важливої інформації про цю кампанію О. Целевич відшукав у документальних колекціях бібліотеки Оссолінських у Львові.

Історик розпочав своє дослідження від розірвання Москвою Деулінського перемир'я з Польщею у вересні 1632 р. «Звичайна апатія, – пише він, – що проявлялася у шляхти скрізь, де треба було хоч дрібку матеріальних користей та трудів посвятити для добра загалу, знайшла свій вираз і тепер»¹³⁵. Цим дослідник пояснив те, що до кінця жовтня 1632 р. на сеймі жодного разу не порушувалося питання оборони країни. «Шляхта не радо згадувала, – зазначив О. Целевич, – про потребу оборони, коли вона таки виринула з часом з цілого моря неполаджених справ, то її чекала звичайна доля – стрінутися з браком грошей»¹³⁶.

Сейм усю надію поклав на новообраного короля Владислава IV і «вибір випав щасливо», вважав історик. Він характеризував його, посилаючись на П. Куліша, як «козака в душі, по привичках життя, та по жадобі війни»¹³⁷. Король збирав війська для московського походу і намагався заручитися допомогою українських козаків, яких Москва своєю контракцією хотіла «звернути проти самої Польщі»¹³⁸. Хоч відомості про якісь кроки у цьому напрямі, зауважив він, «дуже убогі». У польських джерелах про це нічого не зазначено, у московських було дещо, що вказувало на певні зносини московського уряду з коза-

¹³⁵ Там само. – С. 4.

¹³⁶ Там само. – С. 5.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

ками. Зокрема, восени 1632 р. прибули в Канів – тодішню резиденцію гетьмана Петрижицького-Кулаги московські послы, котрі привезли листи, які було зачитано на козацькій раді. Їхній зміст невідомий, але очевидно, припустив історик, у них містились якісь обіцянки козакам, щоби вони пристали на пропозиції царя. Він навів факти, коли запорозькі козаки вже допомагали московському війську в боротьбі з татарами у травні 1633 р. Однак зауважив, «приєднавши собі кілька ватаг Запорожців, Москва не змогла повздержати козаків від участі в польській кампанії»¹³⁹.

О. Целевич звертав увагу на звістки про першу зустріч козацьких представників з королем на коронаційному сеймі. Щоправда, зазначив він, детальна інформація про неї не збереглася, але відомо, що король дуже прихильно розмовляв «з козацькими висланниками та позволив козакам рабувати Московщину»¹⁴⁰.

Дослідник докладно описав військовий похід польсько-козацької армії, відтворив спроби здобути Стародуб (квітень 1633 р.), облогу Путивля (травень 1633 р.) загонами на чолі з кн. Яремою Вишневецьким. Щодо участі козаків у тих подіях, він пише про діяльність «одного з найвизначніших козацьких ватажків – Яцька Острянина, котрий здобув Білгород (22 липня 1633 р.), а перед тим захопив Валуйки»¹⁴¹.

Під кінець літа 1633 р. стався напад турецького війська на Польщу. Воеводи Казановський, Жолкевський і Вишневецький повернулися з військом додому. Цим вичерпувалися відомості, зауважив історик, про діяльність козаків, «що в службі у польського правительства воюва-

¹³⁹ Там само. – С. 6.

¹⁴⁰ Там само. – С. 5.

¹⁴¹ Там само. – С. 11.

ли полудневе пограниччє Московської держави, коло городів Путивля, Сівська, Курська»¹⁴².

Отож він перейшов до перегляду участі козаків у боях в околицях Смоленська, Дорогобужа, Вязми та Калуги. 18 вересня 1633 р. основна козацька армія підійшла до королівського табору під Смоленськом. Більшість тогочасних джерел, наголосив О. Целевич, присвятили «сьому фактови симпатичні згадки». Він навів, зокрема, свідчення з щоденника пруського посла Вайнбера: «Се не молоді, хоробрі люде на добрих конях, кождий з довгою стрільбою; мають з собою 10 пальних гармат і бажають з цілого серця боротьби»¹⁴³. В означенні їхньої чисельності, стверджував історик, джерела дуже суперечать одне одному, подаючи від 12 тисяч до 15 тисяч (тоді як король мав усього 9 тисяч).

На думку О. Целевича, дивним було те, що у щоденниках та інших тогочасних документах не згадане прізвище козацького гетьмана, що стояв на чолі війська. С. Соловйов, а за ним Д. Яворницький, називають його Гирею Каневцем. Заперечуючи це, О. Целевич висловив здогад, що «найправдоподібніше був гетьманом Тиміш Орендаренко»¹⁴⁴. Подальші дослідження, зокрема М. Грушевського, підтвердили його гіпотезу¹⁴⁵. «З сим іменем, — пише дослідник, ми стрічались вже поперед, але його особа губиться за весь час побуту під Смоленськом, а виринає доперва в околицях Вязми і Дорогобужа. Козацький гетьман починає самостійну діяльність в областях за річкою Угрою»¹⁴⁶. Лишаючи поза увагою особу козацького провідника, зазначив він, джерела подають натомість більше

¹⁴² Там само. — С. 13.

¹⁴³ Там само. — С. 17–18.

¹⁴⁴ Там само. — С. 19.

¹⁴⁵ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. — Т. VIII. — Київ, 1995. — С. 202, 206.

¹⁴⁶ Целевич О. Участь українських козаків в Смоленській війні 1632–1634 рр. — С. 22–23.

звісток про самих козаків, що «своїм бойовим ентузіазмом перейшли суперників». Історик детально описав бої в обороні Смоленська, штурм Калуги тощо. Характеризуючи військову діяльність козаків, він навів тогочасні свідчення, в яких занотовано, що «запорожці огнем і мечем знищили край, несучи пожежу аж під саму столицю»¹⁴⁷.

Завершив свою розвідку дослідник підписанням між Москвою і Польщею Поляновського миру (14 червня 1634 року). Він особливо зазначив його «дев'яту точку», яка вноrmовувала повернення польсько-козацького війська з території Московської держави. «Польські, литовські та козацькі війська покинуть зараз московську землю. У повороті не будуть палити села, ані убивати, ані красти та рабувати. За се московським підданим не вільно їх напаснувати, але противно поводитись з ними приязно»¹⁴⁸.

У додатках до своєї студії О. Целевич умістив збірку документів, зауваживши, що її публікацією зовсім не вичерпано «сирого матеріалу для образу сеї кампанії», і водночас висловив сподівання, що «сим доложить цеголку до висвітлення козацьких заслуг у польсько-козацькій війні з років 1633–1634»¹⁴⁹.

Хмельниччина

Хмельниччині, як кульмінаційному моменту в історії україно-польських відносин, учні М. Грушевського приділили особливу увагу, присвятивши їй дослідженню декілька ґрунтовних праць. З-поміж них вирізняються студії С. Томашівського, які характеризуються не тільки широкою джерельною базою, а й свіжою інтерпретацією історичних документів.

¹⁴⁷ Там само. – С. 27.

¹⁴⁸ Там само. – С. 28–72.

¹⁴⁹ Там само. – С. 3.

Як вступ до своєї збірки документів¹⁵⁰ С. Томашівський подав цікаве історичне дослідження про галицько-руські сейми 1648 р.¹⁵¹ Мета цих шляхетських зібрань, які відбулися в усіх землях Галичини протягом червня 1648 р., на думку дослідника, була двоюка: вибори послів на конвокаційний сейм і потреби оборони краю від козацьких військ. Історик зауважив, що «найскоріше зібралася на соймик шляхта Львівської землі. Тут взято під розвагу спершу потребу оборони краю, полишаючи на потім справу вибору послів. Львівська земля уважала за потрібне зложити земський загін, що мав складатися з 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти»¹⁵². 12 червня 1648 р. відбувся сейм шляхти Белзької землі, який постановив набрати 100 гусарів і 300 козаків. 17 червня 1648 р. сейм Галицької землі з Коломийським і Тереховлянським повітом визнав необхідність у 100 гусарів, 300 козаків і 100 піхоти. Найпізніше зібралася шляхта двох останніх земель Руського воєводства: Сяноцької і Перемиської, тому що найменше відчувала загрозу нападу. 25 червня 1648 року вона постановила набрати 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти. Таким чином, протягом одного місяця галицька шляхта зробила певні підготовчі заходи до наступу війська Б. Хмельницького.

На сеймах звернено особливу увагу, зазначив С. Томашівський, на внутрішню небезпеку, оскільки «потрібно остерігатися і власних підданих, котрих козацькі бунтівники підбивають до ворохобні»¹⁵³. Цікавою була ухвала з цього приводу Галицького сейму, щоби ратники

¹⁵⁰ Жерела до історії України-Руси. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Львів, 1898. – Т. IV. – 411 с.

¹⁵¹ Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. IV. – С. 1–36.

¹⁵² Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків ... – С. 20.

¹⁵³ Там само. – С. 9.

залучали під хоругву лише «добру шляхту», і «не брали ніяких чужесторонців», особливо русинів. «Небезпечним Русином є не так той, – наголошувала його постанова, – що визнає православну віру, як сей, що почуває себе ним»¹⁵⁴.

С. Томашівський переконаний, що «шляхта ясно усвідомлювала своє становище, але не зовсім розуміла вагу загрози. Цілу козацьку хуртовину уважає вона за щось чуже, немов би ворог з якоїсь іншої держави вступив у границі посіlostей, а невдоволення селян і взагалі русинів – це руська натура»¹⁵⁵.

Потреба війська вимагала значних коштів, і на всіх сеймах ухвалено видатки на нього, але, як підмітив С. Томашівський, весь тягар було покладено, як завжди, на плечі селянства і міщанства. «Ці верстви в Галичині руські, – пише дослідник, – тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом ці елементи мали кувати самі на себе ланцюги, що мали б сковати їх симпатії до Хмельницького»¹⁵⁶. С. Томашівський навів підрахунки витрат на військо: в Галицькій землі – 20 тисяч злотих за 3 місяці, у Львівській – 20 тисяч злотих, у Перемиській – 40 тисяч злотих, у Белзькій – 36 тисяч злотих і в Сяноцькій – 10 тисяч злотих. Необхідні податки було стягнуто в короткий час, і це ще більше загостило «вороже становище нижчих суспільних верств». Судові книги, зазначив історик, переповнені скаргами на здирства військових хоругв, що переходили краєм. Врешті, щоб хоч якось заспокоїти українське населення, на сеймах намагалися врегулювати релігійні відносини, «аби грецька віра була заспокоєна в своїх правах і претензіях»¹⁵⁷. С. Томашівський вважав, що це «була спроба легко замилити їм очі, аби вони не перейшли

¹⁵⁴ Там само. – С. 10.

¹⁵⁵ Там само. – С. 12.

¹⁵⁶ Там само. – С. 1.

¹⁵⁷ Там само. – С. 19.

на сторону Хмельницького, що боронив православну віру»¹⁵⁸. Після того як війська Хмельницького покинули Галичину, шляхта зразу ж на своїх сеймах (15 грудня 1648 р.) прийняла ухвалу, щоб справи бунтівників-православних трактовано в судах без відклику на апеляції.

На основі опрацювання віднайденого у бібліотеці львівського Оссоленіуму рукописного кодексу (217 аркушів) райці Львова Самуїла Казимира Кушевича¹⁵⁹, С. Томашівський підготував дуже цікаве дослідження з історії облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницьким¹⁶⁰. Згодом, у 1913 р. у серії «Жерела до історії України-Руси» він видав рукопис Кушевича мовами оригіналу (латинською та польською), водночас із трьома записками латинських монастирів (єзуїтського, францисканського та домініканського) середини XVII ст.¹⁶¹

Дослідник ґрунтовно проаналізував політичний, національний і релігійний образ міщанського стану, розглянувши його на тлі загального становища тодішнього Львова. Історик вважав, що до середини XVII ст. Львів прийшов уже в своєму занепаді, який був зумовлений цілою низкою причин. «Значення і зріст міст взагалі, так само і польських, до XVIII ст. залежали головно від

¹⁵⁸ Там само. – С. 20.

¹⁵⁹ Історик надав йому цікаву характеристику: «Його мова латинська дуже гарна. Він ознайомлений широко з всесвітньою історією [...]. При нагоді при описі подій козацької війни наводить приклади з історії римської, польської, німецької, французької. Він глибоко релігійна людина, але не до пересади, твердий католик, але не фанатик», див: Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 7.

¹⁶⁰ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця Львівський і його записна книжка. – С. 1–24.

¹⁶¹ Жерела з історії України-Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1913. – Т. VI. – 244 с.

розвитку торгівлі і промислу, що було монополем міським, – пише С. Томашівський, – а гарантією розвитку торгівлі і промислу, а за тим і добробуту міщанства єсть городська самоуправа. Без автономії, без імунитетів неможливий був більший зріст міста серед феодалного і чисто шляхетського устрою державного. Такою гарантією для міст в Польщі було право магдебурзьке»¹⁶².

Автор проаналізував організацію міського уряду на підставі записок одного з його чільних представників – райці С. Кушевича, вказав на переваги та недоліки. Найважливішим недоліком, на його думку, було те, що основна маса міщан була відсторонена від управи містом, яка «стала тільки аристократичною». Розглядаючи негаразди внутрішнього життя, С. Томашівський акцентував особливу увагу на відносинах «народово-релігійних». «Нетерпимість релігійна, – пише історик, – розбивала мешканців Львова на ворожі табори: католиків, русинів, вірмен, а боротьба межи ними від часу приходу єзуїтів (1591 р.) значно загострилася»¹⁶³. До цього варто додати, вважав дослідник, і тодішнє становище євреїв: «Мало-помалу жида, хоч нібито обмежені в правах, однаке на основі надзвичайно корисних привілеїв з 1264 р. і 1368 р. беруть в свої руки торгівлю і ремесло. Витискують християн»¹⁶⁴.

Неправильно думати, зазначив С. Томашівський, що в середині XVII ст. Львів «не має вже ні сліду давньої величі і давнього значіння. Він ще визначався і силою, і рухом торговельним, і освітою своїх міщан. Організація міська, хоча і з хибами, була доволі ще міцна. Війна козацька під керівництвом Хмельницького була, може, най-

¹⁶² Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця Львівський і його записна книжка. – С. 3.

¹⁶³ Там само. – С. 5.

¹⁶⁴ Там само.

тяжчим тараном, що поховав славу Львова, а облога турецька з 1672 р. довершила діло»¹⁶⁵.

На підставі записів С. Кушевича, а також 23 листів, в яких описана облога Львова козацькими військами 1648 р., написаних ним у Варшаву до близької особи, яка оберталася при королівському дворі (під свіжим враженням від подій, які автор бачив «з львівської гори»), дослідник звернув увагу на те, що на початку козацького повстання львівський патриціат дививсь на нього, як на «звичайну реbelieю, що дасть Бог, потопче сила воеводів». Однак у процесі його розгортання зростає тривога: «У Львові, у самій хаті, єсть ворог, що ще не підіймив руки, але вірою і почуванням реbelieзантам близький. То певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»¹⁶⁶. С. Томашівський зазначив, як тонко С. Кушевич підмітив «почування і бажання тодішніх Русинів у Львові, які були поділені межи сьвященством і міщанством». Вони підтримували православних священиків у протистоянні католицизму і унії, але водночас мали також власні інтереси з міщанством, «як станом, що не мав нічого спільного ні з козацтвом, ні з селянством»¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Там само. – С. 6. Згодом С. Томашівський повернувся до цієї теми в дослідженні «Погляд на стан Львівської землі (в половині XVII ст.)», зауваживши, що «для Підкарпатської України був се початок фатального упадку і зловіщої мертвоти на більш ніж дві сотні літ». За даними дослідника, «втрата людності властивої Львівської землі, доходила до 60%. Крім того, в 1649 році близько 500 місцевостей Львівської землі склали присягу, що в зв'язку з великими руйнуваннями і збитками, завданими їм в ході тієї війни, не можуть сплачувати податки», див.: Томашівський С. Погляд на стан львівської землі (в половині XVII ст.) // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1901. – Т. V. – С. L, LII.

¹⁶⁶ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка. – С. 9.

¹⁶⁷ Там само. – С. 9.

Щодо селянського руху, Кушевич не стримував себе і вживав слова «повні погорди»: «мотлох», «гультяйство», «хлопство» тощо. «Нехай на зле вийде, – пише С. Кушевич, – сільському найнижчому зі слуг наших станови, що відкинувши послух панам і Речі Посполитій, против нас батькобійчу зброю ухопив»¹⁶⁸. І далі: «[...] Селяни перейшли границі розуму і покори, зненавидівши власть панів, жадобу свою не можучи правом, залізом і силою нагодувати постановили»¹⁶⁹. С. Томашівський зауважив, що «коли б Хмельницький займив був Львів, тим самим став би він уже фактичним паном Галицької Руси. Але, як у всіх ділах його, бачимо якусь повздержаність і ваганє, так само й в справі облоги Львова – Хмельницький як і більша часть старшини козацької мав перед очима лише інтереси козацтва, що були зовсім чужі Галицькій Руси»¹⁷⁰. Молодий історик ще не пояснив, чому Богдан Хмельницький пішов з-під Львова, так і не зайнявши його. До цього питання він повернувся в 1913 р., детально проаналізувавши ситуацію, і чітко зазначив своє бачення цієї проблеми.

Досить тверезою і раціональною виглядала думка С. Кушевича, яку навів С. Томашівський з приводу значення Львова для Польщі: «[...] Тратимо сі краї, оборону, замок найсильніший проти варварів, праве око Речі Посполитої, скарбницю, звідки гроші, головна пружина у війні, одинокий спільний торг королівства, де всякі товари привозяться зі Сходу»¹⁷¹. Історик звернув увагу на те, що за безперечні заслуги Львів було нобілітовано 1659 р., чим урівняно у правах з Краковом, Варшавою і Вільно, та допущено до прав шляхетських, до участі в елекції, дано право закупівлі земель, але автор з іронією зауважив, наче

¹⁶⁸ Там само. – С. 21.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. – С. 13.

¹⁷¹ Там само. – С. 21.

у насмішку Львів «дістав титул, коли саму річ стратив»¹⁷². Спираючись на записи С. Кушевича, історик описав незгоду серед уряду і шляхти та водночас звернув увагу на «відпорну силу міщан львівських» – «почуте єдності, самосвідомість і патріотизм, та великий вплив польського духовенства. Мотиви його поступування ясні: тут стали до боротьби церков православна і католицька. Львів був для католицизму пунктом опори»¹⁷³. Наголосимо, що молодому історика вдалося на основі цікавого історичного джерела відтворити широку панораму суспільного і політичного життя Львова середини XVII ст. під час його облоги козацьким військом Б. Хмельницького.

До теми козацької війни під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі С. Томашівський звертався неодноразово, аналізуючи її різні аспекти. До 250-ї річниці визвольної війни українського народу НТШ видало ювілейний том «Записок», в якому надруковано дві його історичні розвідки. Свою студію «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» дослідник побудував на величезному архівному матеріалі, в основному судових актах та ухвалах шляхетських сеймів, віднайдених ним у Бернардинському архіві Львова і надрукованих у IV томі «Жерел до історії України-Руси». С. Томашівський чітко означив своє завдання роботи – простежити, яким «був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині» на підтримку повстання Богдана Хмельницького. Автор заявив намір «прослідити народне жите у всій глибині, сягаючи дна»¹⁷⁴.

Дослідник звернув увагу на суттєву різницю політично-суспільних обставин на Подніпров'ї і Галичині. Там маси впливаються в козацтво, а тут народні рухи, хоч і залежні від козацтва, але мають багато свого внутрішньо-

¹⁷² Там само. – С. 1.

¹⁷³ Там само. – С. 14.

¹⁷⁴ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 2.

го, індивідуального характеру, як у причинах і формах, так і в наслідках. На думку С. Томашівського, саме ця різниця зумовила те, що в дотеперішній історіографії Хмельниччини дослідження народних повстань у Галичині 1648 р. були майже відсутні. Зокрема, відомий історик М. Костомаров, досліджуючи національно-визвольну війну українського народу, обмежився лише зауваженням, що в Галичині перебувало численне польське військо, тому велике повстання тут стало неможливим.

Більшу частину своєї роботи С. Томашівський присвятив досить детальному розгляду народних виступів у Галичині в 1648 р. Він дослідив більшість проявів непокорі владі окремо в дев'яти районах, починаючи з Тербовлянського – з простору між ріками Збруч і Стрипа. Далі перейшов до аналізу повстань на Товмаччині, Калушчині, Долинщині аж до Дрогобича і до околиць Рогатина, Бібірки, Щирця, Миколаєва, відтак – на територіях біля Бродів, Соколя, Рави-Руської, Перемишля і Ярославля.

С. Томашівський вказав на деякі відмінності цих рухів у різних районах, а тоді звів їх в одну загальну картину. На підставі ретельного розгляду поодиноких проявів народного руху в Галичині історик прийшов до переконання, що «про якусь одноцільну, систематично ведену організацію цілого повстання мови нема»¹⁷⁵, тому що «на невеликім розмірно просторі Галичини бачимо до десятка значніших центрів бунту [...] ледве не друге село було осібно організоване»¹⁷⁶.

Оцінюючи характер народних рухів у Галичині 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що польська історіографія однозначно називала їх соціальними, утім, наголосив він, так вона оцінювала не лише селянські повстання, а й усю козаччину. На противагу цим твердженням С. Томашівський зазначив, що така оцінка вочевидь завузька:

¹⁷⁵ Там само. – С. 112.

¹⁷⁶ Там само. – С. 119.

«Народні рухи в Галичині не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні»¹⁷⁷. Цим, вважав історик, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема, французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні мотиви.

Детально вивчав і з'ясовував історик саме релігійні причини, які були тісно пов'язані з національними, а також проаналізував мотиви участі в цих рухах української шляхти. Наслідки 1648 р. для Галичини С. Томашівський розглянув у трьох аспектах – юридичному, економічному та політичному. Найважливішими, на його думку, були економічні наслідки, тому що «запанувала в Галичині страшна руїна і треба було довгого часу, щоб край двигнувся до ліпшого стану»¹⁷⁸. Політичні наслідки повстань 1648 р. С. Томашівський проаналізував на основі подальшого розвитку суспільно-політичного життя краю. Передовсім воно характеризувалося великою міграцією польських селян і міщан у Східну Галичину і, як наслідок, була досягнута значна перевага польського елементу в багатьох її місцях. Посилення асиміляції і зменшення відпорності українського населення, зневіра у власні сили і зникнення будь-якої надії на панування українців у Галичині – ось, на думку С. Томашівського, далеко не повний перелік гірких наслідків 1648 р. Щоправда, він також виділив єдиний, на його думку, позитивний результат цих рухів для Галичини – «першу прояву одної загальної української національної ідеї»¹⁷⁹.

У 1913 р. С. Томашівський підготував велику збірку документів до історії Хмельниччини в Галичині, що склала окремих том «Жерел до історії України-Руси». У

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. – С. 127.

¹⁷⁹ Там само. – С. 89.

ньому вчений надрукував свою чергову розвідку¹⁸⁰, присвячену походу козацьких військ у Західну Україну в 1648 р. Ця праця, на думку І. Крип'якевича, стала «найбільш помітною появою в українській історіографії про часи Хмельниччини»¹⁸¹, бо «значно посувала наперед студії над тою великою епохою»¹⁸².

С. Томашівський стверджував, що об'єктивне пізнання національно-визвольної війни українського народу значно стримувалося певним перепоном, які були наслідком односторонності джерел: «[...]Не лише чужинці, а й ми самі, – пише дослідник, – привикли дивитись на Хмельниччину, головню на її перші роки крізь скла, поставлені польськими старими і новими істориками»¹⁸³. Тож він поставив перед собою завдання зібрати якомога більше джерел до її історії, і, детально вивчивши їх, спробувати розв'язати неясності та суперечності, щоби навіть «із односторонніх свідчень витеребити зерно історичної правди чи прийти до неї близько»¹⁸⁴.

У роботі зроблено ретельний критичний огляд висновків попередніх дослідників, звернено увагу на їхні методологічні помилки. Насамперед, на думку С. Томашівського, політичний бік війни не може бути належно оцінений без огляду на її військову складову, а такого зіставлення ніхто з істориків ще не робив. Твердження про світогляд Хмельницького та козацької старшини, який начебто виробився тільки після повернення з Галичини наприкінці 1648 р. до Києва, С. Томашівський вважав у своїй основі хибним. Він розглянув події осені 1648 р. з позицій тих докорів, які висувались в історіографії проти

¹⁸⁰ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 1–152.

¹⁸¹ Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. II. – С. 38.

¹⁸² Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло. – 1914. – Ч. 26. – С. 2.

¹⁸³ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 2.

¹⁸⁴ Там само. – С. 2.

Хмельницького як політика і стратега («недостача рішучості», «даремне гаяння часу під Львовом» та ін.). Аналізуючи хід військової ради в Старокостянтинові, яка відбулася після Пилявецької битви, 23 вересня 1648 р., учений спростував висновки польського історика В. Коховського про те, що рішення іти на Захід було прийнято внаслідок «уступки домаганням черни» (ми вже зазначали вище, що він сам притримувався подібних поглядів у своїх ранніх студіях).

Опрацювавши весь комплекс матеріалів, С. Томашівський висунув нову гіпотезу про те, що Хмельницький повів своє військо далеко на Захід не з метою здобуття Галичини і знищення Польщі, а лише з причин суто тактичних, щоби забезпечити собі панування над Дніпром. Серед них історик виділив, зокрема, бажання Хмельницького не дати розбитим польським військами зібратися, спаралізувати їхні дії, нагнати страх на Польщу і тим зробити її податнішою на українські домагання, здобути посередній вплив на вибори нового короля і т. ін. І, звісно, одним із мотивів походу Б. Хмельницького на Захід, на думку С. Томашівського, був погляд на позицію татар. Хмельницький не хотів виставляти власні землі на татарський грабіж (учений допускав, що такі погрози з їхнього боку були), а волів повести їх далі, «де знайдеться плата за їх союз»¹⁸⁵.

Один із найкращих знавців епохи Хмельницького І. Крип'якевич згодом у своєму фундаментальному підручнику з історії України підтвердив зазначену тезу С. Томашівського про причини походу Хмельницького на Захід¹⁸⁶. Визначивши мету козацького походу і його показово демонстраційний характер, С. Томашівський ґрунтовно розглянув хід воєнної кампанії, яка дуже суперечливо трактувалася попередніми дослідниками. Торкаючись

¹⁸⁵ Там само. – С. 10.

¹⁸⁶ Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С. 174.

проблеми чисельності козацької армії під Львовом, учений відкинув як хибні наведені польським істориком Л. Кубалею дані, зауваживши, що означену ним кількість війська (біля півмільйона) потрібно істотно зменшити.

Прийчину такого перебільшення він вбачав у намаганні поляків піднести свою заслугу в обороні Львова. Дослідник вважав, що вони не зовсім розуміли характер української армії, не бачили суттєвої різниці між козаками і селянськими загонами, які «мали лише відносну мілітарну вартість»¹⁸⁷.

Історик детально охарактеризував селянські частини не лише тому, що вони творили ліве, радикальне, крило тодішньої української політики, а й тому, що вони відігравали головну роль в облозі Львова, де регулярні козацькі загони майже не брали активної участі у воєнних операціях. Дослідник по-новому, детально (день за днем) відтворив облогу українськими військами міста, спростовуючи фантазії польського автора Б. Зіморовича, який втік тоді зі Львова, а відтак описав облогу з чужих слів. Опираючись на історичні документи, С. Томашівський категорично відкинув твердження про жажливі грабування передмість і ті варварства, які польська історична традиція приписувала військам Хмельницького. Він зауважив, що гетьман заборонив робити непотрібні шкоди і під стінами Львова дав багато свідчень своєї гуманності. Історик навів дивовижний факт про те, що Хмельницький подбав, щоб обложеному місту «не хибувало води», наказавши козацьким частинам оточити долину, щоб ніхто не міг зруйнувати водогін»¹⁸⁸.

Говорячи про відкуп Львова, С. Томашівський описав хід переговорів і навів листи Б. Хмельницького до магістрату. Різні цифри викупу, що траплялися у старій і новій історичній літературі та джерелах, історик пояснив

¹⁸⁷ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 40.

¹⁸⁸ Там само. – С. 45.

тим, що до нього була введена велика частина товару, який оцінювався неоднаково. Цікаво, що Хмельницький дещо з цінних церковних речей, даних йому як відкуп, відіслав назад до церков. С. Томашівський подав суму відкупу Львова у грошах – 220 000 злотих, що становила лише шосту частину того, що взяв з міста Я. Вишневецький на його оборону (1,5 млн злотих)¹⁸⁹.

Не обминув своєю увагою учений також проблему, пов'язану з львівськими євреями. Історик єврейської громади Львова Маєр Балабан стверджував, нібито Хмельницький, довідавшись, що пани з міста втекли, домагався видати йому всіх євреїв. С. Томашівський назвав таке твердження містифікацією¹⁹⁰, оскільки навіть поважний єврейський хроніст Ганновер ніде про це нічого не написав, не було про це жодної згадки також в інших документах. Навпаки, зазначив історик, пропозицію львівського магістрату «стягнути з жидів стільки, стільки сам зможе» Хмельницький відхилив. Дослідник звернув увагу також на те, що оборонці Львова не могли пояснити таку гуманність з боку Хмельницького і тому говорили, що лише «Боже чудо врятувало безпомічне місто».

Не маючи автентичного тексту з детальним означенням домагань Хмельницького від новообраного короля, на вибір якого, як вважав дослідник, він мав певний вплив, С. Томашівський відтворив їх з поодиноких згадок у документах та записках сучасників. Він виділив у вимогах Хмельницького чотири принципові пункти: 1) загальна амністія; 2) повернення давніх вольностей і збільшення реєстру; 3) заборона польському війську переступати за річку Случ; 4) скасування релігійної унії і повернення всіх православних православній церкві¹⁹¹.

¹⁸⁹ Там само. – С. 63.

¹⁹⁰ Там само. – С. 127.

¹⁹¹ Там само. – С. 99.

Молодий учений звернув увагу на те, що у другому і третьому пунктах виразно висловлена ідея основного перевороту в політичних відносинах Польщі і України: ідея «державно-правової окремішності козацької території», яка становила більш ніж половину українських земель. С. Томашівський зробив висновок, що національно-політична свідомість Хмельницького вже чітко визначилася під мурами Львова, а не після його повернення до Києва, як стверджували попередні історики. Таким чином, на думку дослідника, до своїх воєнних успіхів гетьман додав великий дипломатичний успіх. Цікаво, що Хмельницький не надавав великої ваги конкретним відповідям короля на свої домагання, бо і без того, вважав історик, мав достатній моральний успіх своєї політики, і тому козацьке війсьсько, не чекаючи відповіді з Варшави, повернуло додому, в Україну¹⁹².

Праця С. Томашівського хронологічно охопила лише два місяці визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, але навіть у такій обмеженій у часі темі автору вдалося досягти серйозних теоретичних висновків, які відкривали нові горизонти для наступних історичних досліджень. Автор зміг дати не тільки поверховий огляд подій, а й вникнув у суть історичних процесів, зробив багато важливих заміток про структуру Хмельниччини і провідні напрями тодішньої політики українського гетьмана. Цілу низку висновків, зроблених С. Томашівським на основі опрацьованого джерельного матеріалу, по-новому висвітлювали політику Б. Хмельницького під час походу в Галичину у 1648 р. і були цінним внеском ученого у випрацювання цієї проблеми українською історіографією.

Цікава розвідка про перебіг боротьби за польський престол після смерті короля Володислава IV та про ставлення Б. Хмельницького до передвиборчих справ у Польщі, вийшла з під пера учня М. Грушевського М. Кор-

¹⁹² Там само. – С. 109.

дуби¹⁹³. Вона була надрукована як вступна стаття до збіраної ним великої збірки документів¹⁹⁴. У цій праці дослідник зробив детальний огляд міжнародного становища і дипломатичних зусиль різних зацікавлених європейських держав після смерті польського короля Владислава IV. М. Кордуба детально проаналізував табори прихильників обидвох головних претендентів на корону Яна Казимира і Карла Фердинанда – братів померлого короля. На основі вивчення листів вельмож і сенаторів він змалював образ «партійних» угруповань, подав загальну картину розташування сил в останніх тижнях перед елекційним сеймом. Історик звернув увагу також на третю кандидатуру – сємигородського князя Юрія II Ракоці. Він навів документ, який містить першу згадку про нього як претендента на польський престол – це звіт посла брандербурзького електора Говербека від 24 червня 1648 р.¹⁹⁵ У зв'язку з тим, що справа про третю кандидатуру в історіографії була ще мало досліджена, а вона, на його думку, в тогочасних польсько-українських стосунках відіграла немаловажну роль, М. Кордуба розглянув її досить детально.

Найбільш цінним у дослідженні М. Кордуби був його ґрунтовний аналіз ставлення Б. Хмельницького до передвиборних справ у Польщі. «Вість про смерть короля, – пише вчений, – розв'язала руки гетьманові, бо тепер міг безпечно голосити сьвітові, що його затії звертаються виключно проти шляхти, а не проти короля»¹⁹⁶. Дослідник

¹⁹³ Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV (Акти до Хмельниччини...) // Жерела до Історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 1–60.

¹⁹⁴ Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – 547 с.

¹⁹⁵ Кордуба М. Акти до Хмельниччини... // Жерела до Історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 255–256.

¹⁹⁶ Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV... – С. 12.

вважав, що в боротьбі за польську корону Хмельницький зайняв спочатку доволі нечітку позицію. Проте симпатії гетьмана поволи схилилися на бік, як він помилково вважав, чужого польсько-шляхетським традиціям Яна Казимира. Загальним висновком роботи історик заперечив устійнений погляд в історіографії (Костомарова, Шайнохи, Кубалі) про рішучий вплив Хмельницького на результат елекційного сейму. Молодий вчений стверджував, що це агітатори Яна Казимира поширювали переконання, що за ним стоїть український гетьман і тому лише він зможе заспокоїти козаків. Однак навіть ця запізніла підтримка кандидатури Яна Казимира, на думку М. Кордуби, не була широкою¹⁹⁷. Хмельницький надто добре знав устрій польської держави, щоб усю надію покладати на обіцянки нововибраного короля. Саме цим, вважав історик, були зумовлені переговори Хмельницького з семигородським князем (посли від Юрія II Ракоці прибули до козацького табору під Львовом), в результаті яких гетьман заручився новим союзником на випадок продовження війни.

Руїна Гетьманичини

Відносинам гетьмана Івана Виговського з Польщею від смерті Б. Хмельницького до укладання Гадяцького трактату присвячено дослідження Дениса Коренця¹⁹⁸. Молодий історик ретельно опрацював доступний джерельний матеріал, зокрема послання короля Яна Казимира до свого посла С. Бенювського, а також реляції посла королеві про справи в Україні і його переговори з козаками, кореспонденцію Виговського з королем, Бенювським, коронним гетьманом С. Потоцьким, канцлером Пражмовським, архієпископом гнєзненським Лещинським та інші документи.

¹⁹⁷ Там само. – С. 59.

¹⁹⁸ Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

Д. Коренець розпочинає свою розвідку з обрання І. Виговського гетьманом і зауважує, що, потребуючи заспокоєння ситуації та утвердження при владі, він одразу після обрання уклав з Польщею тимчасову угоду. Згідно з нею, козаки зобов'язувалися не виходити поза Случ, а поляки – поза Горинь. Територія між цим річками мала бути нейтральною. Історик проаналізував причини, які спонукали Польщу домовлятися з козаками. Зазначив, що боротьба Б. Хмельницького «привела частину Польщі до цілковитої Руїни». Активізувалися інші її вороги (Москва, Швеція, Семигород), і вона «з початком 1657 р. майже ціла була в чужих руках». Це зумовлювало пошук порозуміння з козаками «тим більше, що з їх приєднанням могли вернутися до Польщі українські землі прилучені Хмельницьким до Москви»¹⁹⁹. Дослідник простежив перші спроби польського уряду розпочати переговори, зазначивши, що в березні 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Бенювський, який привіз від короля «пробачення провин і візване до підданства». Другий приїзд С. Бенювського збігся з похоронами українського гетьмана. Опісля він провів переговори з І. Виговським, але, зауважує Д. Коренець, перебіг їх невідомий, бо велись вони усно. Формальним результатом були домовленості «здержуватися від ворожих кровів» і не виходити поза означені річками Случ і Горинь узгоджені кордони.

Дослідник заперечив усталений в історіографії погляд, що Виговський, щойно обійнявши гетьманський уряд, «рішився на злуку з Польщею». Він стверджував, що мета посольства Бенювського і його результати «були відомі Москві, бо сам Виговський про се її повідомив». Він намагався показати Москві, – пише історик, – «як гарячо Польща бажає злуки з Україною і хотів zarazом приєднати собі прихильність її доказами своєї вірності цареві [...], бо він ще не був затверджений Москвою на

¹⁹⁹ Там само. – С. 1.

уряді гетьманським»²⁰⁰. Це доводить, переконаний Д. Коренець, «як ще далеко було у Виговського до рішучої постанови злуки з Польщею»²⁰¹. Його політику історик назвав продовженням політики союзів Хмельницького, якої він, з огляду на своє непевне внутрішнє становище, «більш як попередник потребував».

Дослідник намагався з'ясувати, що спричинило таку зміну політичних планів Виговського – його перехід на бік Польщі. На думку вченого, причини цього треба шукати у внутрішніх справах України та в її відносинах з Москвою. Він звернув увагу на те, що від самого початку свого гетьманування Виговський зіштовхнувся з опозицією, джерелом якої були «нижші верстви козацтва». «В тім часі, – пише історик, – починається сильно проявлятися антагонізм між старшиною козацькою, яка хотіла зайняти на Україні привілейоване становище і використати свої уряди для приватних користей, а се викликували в масі народа недовіре до неї»²⁰². Репрезентантом «невдоволених і покривджених» було Запорозжя, яке мало власні причини для виступів проти старшини. Тепер, зазначив Д. Коренець, коли на перше місце вийшло козацтво осіле і влада була в руках городского козацтва, Запорозжя поступово зійшло на другий план. Учений зауважив, що зазначені суперечності визріли ще за гетьманування Хмельницького, «але його незвичайна повага між народом здержувала вибух»²⁰³. Після смерті Б. Хмельницького невдоволення переросло в бунт Запорозжя. «Фермент ріс далі, – пише історик, – і стававсь щораз страшнішим, особливо, коли до руху проти Виговського прилучився і небавом

²⁰⁰ Там само. – С. 4.

²⁰¹ Там само. – С. 5.

²⁰² Там само. – С. 10.

²⁰³ Там само.

став на його чолі один із найважливіших старшин Мартин Пушкар, полковник полтавський»²⁰⁴.

Противники Виговського звернулися до Москви з «обжалуванням» його вибору гетьманом і вимагали нових виборів. Виговський розумів, що не може розраховувати на прихильність Москви і що фактично полишений власним силам. Саме це, переконаний Д. Коренець, змусило його шукати собі підтримку в іншому місці. Каталізатором подій, на думку вченого, стала справа московських воєвод. «Москва від першої хвилини злуки України за неї дбала, щоб зміцнити залежність України»²⁰⁵, – наголосив історик. На початку 1658 р. посланець російського царя Хитрово повідомив Виговського, що воєводи будуть розміщені в більших містах для оборони України від ворогів. Дослідник зауважив, що український гетьман ще не міг відкрито противитися царській волі, «представлений як ласка». Тому намагався на певний час відкласти визначення цих міст «до особистого порозуміння з царем в Москві, куди обіцяв приїхати по заспокоєнню України». Однак годі повірити, вважав Д. Коренець, щоб він справді мав намір погодитися на розміщення воєвод, знаючи «як се робило дуже залежними становище України і її гетьмана»²⁰⁶. З іншого боку, Виговський усвідомлював, що Москва не відступить. Усе це, переконаний дослідник, зближувало його з Польщею.

Остаточні аргументи на користь цього автор знову відшукав у внутрішньому становищі України та її відносинах з Московією. Виговський, не діставши від царя допомоги проти ворожого йому руху, очолюваного М. Пушкарем, при підтримці татар у травні–червні 1658 р. розбив своїх

²⁰⁴ Там само. – С. 11. Зауважимо, що в наступній розвідці Д. Коренця повстання М. Пушкаря буде предметом спеціального дослідження.

²⁰⁵ Там само. – С. 12.

²⁰⁶ Там само.

ворогів під Полтавою і тепер, зазначив Д. Коренець, боявся «пімсти Москви». Ось чому він, вважав історик, «гарячо дбав про те, щоб завершити переговори з Польщею». «З кінцем серпня, – пише дослідник, – бачимо Беньовського в таборі Виговського на Липовій Долині під Гадячем, де по кількоденнім побуті остаточно справу погоджено»²⁰⁷. Щоправда, зауважив він, було укладено мабуть лише «загальні рами угоди», про спеціальні пункти переговорів ще тривали і треба було «багато дипломатичної зручності, щоб противности полагодити»²⁰⁸.

Історик навів текст Гадяцької угоди і зазначив, що на сеймі у Варшаві 10 червня 1659 р. король Ян Казимир «в імені своїм і своїх наступників, в присутності сенату, посольської палати і козацької делегації зложив присягу, що вірно і точно доховає точок гадяцької умови»²⁰⁹. Однак, наголосив Д. Коренець, Польща не надала Виговському необхідної допомоги, і він не зміг втриматися проти Москви та ворожого йому руху, який за її підтримки знову «віджив». «Сама умова, – стверджував історик, – не могла йому придбати серед української маси прихильників, бо у неї була від віків закорінена ворожнеча і недовіре до Польщі [...]. Умова подбала головню про інтерес незначної частини українського народу, полишаючи знов масу її давнім злидням»²¹⁰. Це і були, на його думку, головні причини неуспіху договору з Польщею.

Підсумовуючи, зазначимо, що ретельне опрацювання джерельного й історіографічного матеріалу дало

²⁰⁷ Там само. – С. 17.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само. – С. 20. Зазначимо, що Д. Коренець не звернув увагу на те, що на сеймі було ратифіковано Гадяцький договір у значно урізаному, не на користь України, вигляді. На цьому будуть наголошувати наступні дослідники. Щоправда, слід зауважити, що сам Гадяцький договір не був предметом його спеціального дослідження.

²¹⁰ Там само. – С. 20.

змогу Д. Коренцю проаналізувати основні мотиви, якими керувалися Виговський і Польща у відносинах між собою, причини укладання договору в Гадячі, а також пояснити генезу «того важного в нашій історії акту»²¹¹. Його висновки загалом підтвердив у ході подальшого поглибленого опрацювання проблеми інший учень М. Грушевського – Василь Герасимчук.

Певним підсумком дослідження головних аспектів складної і суперечливої політики І. Виговського стала спеціальна студія В. Герасимчука «Виговщина і Гадяцький трактат», написана на основі ретельного опрацювання історичних джерел з архівів Кракова, Варшави і Петербурга²¹². У ній представлена широка панорама подій, пов'язаних з генезою та укладанням Гадяцької угоди 1658 р., яка відтворена в контексті розвитку польсько-українських відносин протягом майже тисячолітньої історії²¹³. Історик зробив цікавий синтетичний огляд цих складних взаємовідносин, намагаючись вникнути в глибинну суть процесів як в Україні, так і в Польщі. Насамперед поставив конкретне дослідницьке запитання: «Що дало спільне проживання цих двох народів під ненормальними умовами?». Він переконаний: «Хіба се, що звичайно дає неволя, себто зміну суспільного положення, понижене етичного світогляду у обох народів та зміну деяких черт психічної природи»²¹⁴.

На думку В. Герасимчука, неволя витворила в характері нашого народу перевагу пасивності та почуття меншовартості. Він різко розкритикував уславлену польською історіографією «ягелонську концепцію». Передов-

²¹¹ Там само. – С. 1.

²¹² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–34; Т. LXXXVIII. – С. 23–50; Т. LXXXIX. – С. 46–90.

²¹³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–18.

²¹⁴ Там само. – С. 6.

сім дослідник заперечив їхню оцінку Люблінської унії як «пам'ятника добровольної злуки і згоди», наголосивши, що «коли взяти всі користи, що їх витворила дальша консеквенція унії, то вони в половині не нагороджують заподіяних кривд»²¹⁵. Він вважав, що поневолення України-Руси було переведенням в «конкретні форми» ідеї короля Казимира Великого – уступаючи німцям на заході власні землі, самим просуватися на схід. Історик стверджував, що цей польський «Drang nach Osten» «видав фатальні овочи»²¹⁶. Висновок В. Герасимчука категоричний: «Побідний меч Казимира був тільки ризиком на гріб Польщі. Та се очевидно, вплив мас народу на великі чужі території для кар'єри урядничої, військової і для земельного набутку, був занадто великим викладанем – експанзією державного організму, щоб його можна було переболіти без свого знесення і без наслідків на будуче»²¹⁷.

Аналізуючи наслідки просування поляків на українські землі, дослідник зауважив різке порушення рівноваги суспільних верств на користь «великих лятифундаторів». На його думку, саме «Пястівська Польща через се була сильною, що не позволяла одній суспільній класі брати другу під ноги», а вміла тримати рівномірну еволюцію як міста, так і села²¹⁸. Згодом, констатував В. Герасимчук, віддано перевагу «панському плугу», так добре звеличеному польськими істориками. Він не погодився з їхньою тезою про те, що «плуг плянтатора» приніс цивілізацію, і наголосив, що «сей ославлений плуг підбив велику ідею державної будучности Польщі під грубий короткозорий матеріялізм одної земельної верстви»²¹⁹.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. – С. 7.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само. Можемо зауважити вплив на В. Герасимчука в цьому питанні одного з напрямів «краківської школи» в польській історіографії, зокрема, цю тезу відстоював Юзеф Шуйський.

Дослідник простежив експансію Польщі на українські землі від часу «розбишацького наїзду» Казимира Великого на Галичину в 1340 р. Він наголосив, що з упадком державності на Русі «нарід, що вмів давніше своєму життю надавати у всіх сферах гарні своєрідні форми», під Польщею не тільки втрачав свою індивідуальність, але «зтрачував чим раз сильніше і свою лучність з минувшиною і забував політично-національний програм»²²⁰.

Історик розглянув всі значніші повстання проти Польщі, починаючи з виступу Мухи в 1490 р. та М. Глинського в 1506 р. і завершуючи козацькими повстаннями кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Він стверджував, що вони носили лише «знамена протесту поведеного доривочно, в малих розмірах і малим числом»²²¹. Проте для нього вони були переконливим доказом того, як сильно наш народ був «одертий з державно-політичних почувань»²²².

В. Герасимчук звернув увагу також на релігійне життя, зокрема, розглянув Брестську церковну унію 1596 р., через яку «дістало народне терпінє свого кінця». Не випав з його поля зору також геополітичний чинник, зокрема постійні напади кримських татар на українські землі. Оцінюючи їхні трагічні наслідки, дослідник емоційно зазначив, що «сей вампір безнастанними набігами великі жертви забирав нашої землі і з анемічного її організму висисав до решти кров»²²³. В. Герасимчук підкреслив надзвичайну заслугу козаччини, яка забезпечила українським землям оборону «перед татарською руїною» і дала можливість «знесиленій Україні набрати більшої відпорности»²²⁴.

²²⁰ Там само. – С. 8.

²²¹ Там само. – С. 9.

²²² Там само.

²²³ Там само. – С. 10.

²²⁴ Там само.

Багато місця в роботі історик відвів аналізу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького²²⁵, яка «дала нову основу для іншого політичного укладу на північному сході Європи»²²⁶. Він високо оцінив значення перших універсалів Хмельницького, у котрих було заявлено глибоке розуміння кривд народу. Дослідник відзначив неабиякий хист гетьмана, котрий зумів повести за собою весь народ, який не тільки повірив у його «велике посланництво», але і віддав «на жертвенник нового порядку всю фізичну силу, майно і кров своїх дітей»²²⁷. Водночас, він загалом дуже критично оцінив подальші дії Б. Хмельницького, який, на його переконання, «не використав як слід своїх славних побід» (перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями – Авт.) і дав своїй програмі «мізерну сатисфакцію»²²⁸. На жаль, ці перемоги, констатував В. Герасимчук, були тільки прелюдією десятилітньої кривавої боротьби «за свободу і емансипацію України»²²⁹.

Незважаючи на всі успіхи початкового етапу війни, зазначив історик, «Хмельниччина своєї мети, себто автономії України не досягнула, хоч уживала всіх сил»²³⁰. Характеризуючи Б. Хмельницького і його програму, В. Герасимчук зробив досить суперечливі висновки. З одного боку, він говорить про гетьмана як про вождя, який «не піднявся до сповнення всеукраїнських національних ідеа-

²²⁵ Там само. – С. 10-18.

²²⁶ Там само. – С. 10.

²²⁷ Там само. – С. 11.

²²⁸ Там само. Сучасні дослідники відзначають, що В. Герасимчук залишився чи не єдиним, хто в українській історіографії цілком сприйняв критичні оцінки М. Грушевського щодо політичної діяльності та особи Б. Хмельницького. Див.: Федорук Я. О. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. – Київ, 1999. – Т. 6/7. – С. 535.

²²⁹ Там само. – С. 13.

²³⁰ Там само. – С. 14.

лів, не перевів соціального визволення всієї маси українського люду і українсько-польського питання не розв'язав»²³¹. Учений закидав Б. Хмельницькому консерватизм у поглядах і особливо в тому, що він «ніколи не оперся на народі»²³². Ба більше, звинувачує Б. Хмельницького в тому, що він не спромігся «відновити удільну руську державу», хоча такі можливості, на думку історика, були. В. Герасимчук висловив припущення («здається не відібемося зовсім від правди»), що Україна могла здобути самостійність, якщо б гетьман наважився на відкритий союз зі шведським королем Карлом X Густавом, а не «крутив і лявірував», але він не пішов, коли було потрібно, на допомогу шведам, чим і погубив усю справу²³³.

З іншого боку, В. Герасимчук, дав чудову характеристику Б. Хмельницькому, наголосивши, що «з домовиною славного гетьмана згасла на віки зірвана щастя козацького війська [...], з небіжчиком сходила до темного гробу і свобода козацької України»²³⁴. Як бачимо, тут виявилася апріорність історика, яка привела його до слабо вмотивованих, іноді суперечливих висновків. Це стало також причиною дещо завищеної ним оцінки І. Виговського та його політики.

Перейшовши до основної частини свого дослідження, історик спершу проаналізував надзвичайно важкий стан тогочасної України після десятиліття кривавої війни. Він не пошкодував темної фарби для відтворення того трагічного образу. «Україна, – пише В. Герасимчук, – укрилась туманом смутку і передчутем незнаного горя в будниччині, а шалений дотеперішній гурган домової міжусо-

²³¹ Там само. – С. 12.

²³² Там само. – С. 18. М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» посиляється на думку В. Герасимчука про консерватизм Б. Хмельницького. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. IX. – Кн. 2. – Київ, 1997. – С. 1496–1497.

²³³ Там само. – С. 18.

²³⁴ Там само.

биці, підсичуваний якоюсь невичерпною демонічною силою безпощадної мести, не клав кінця сліпому злу, а далі ще зрошував землю невинною кров'ю і засівав українські простори трупами»²³⁵.

Дослідник знову наголосив на нерозв'язному соціальному питанні та на складності соціальних процесів в Україні в добу Руїни. Він зауважив, що легше було козаччині скинути з себе польське ярмо, як «позбутися набутих в польській школі привичок і клясово-економічних вигід». Виконання цього принципового для державних діячів завдання було завжди тим «Сізіфовим каменем, який все котили, а ніколи не викотили до кульмінацій гори»²³⁶. Дослідник переконаний, що кожний безсторонній обсерватор тих часів добре знає, що «новий військово-адміністративний режим полковників та сотників» був копією давнішого польсько-шляхетського панування. Обов'язки й повинності залишились, хоч і стали легшими, стверджував історик, але «кривди були тим більш болючі», що походили від своїх «рідних гнобителів»²³⁷. В. Герасимчук звернув увагу на те, що «українська революція XVII в.» докорінно відрізнялася від революцій у Західній Європі, бо хотіла усунути не тільки «чужу неволю», а й «перевести в своїм нутрі соціальну революцію» і тим самим «мала слабші вигляди на успіх»²³⁸.

Іншим чинником, що істотно впливав на тогочасні події, дослідник вважав відмінності між Лівобережною і

²³⁵ Там само. – С. 19.

²³⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII – С. 23.

²³⁷ Там само. – С. 24.

²³⁸ Там само. Тадеуш Корзон, у згадуваній рецензії критикував надмірну увагу В. Герасимчука до соціальних проблем, зазначаючи, що це не що інше, як перенесення реальних подій поч. XX ст. (насамперед аграрного питання) на історичний ґрунт XVII ст. Він пояснював це безумовним впливом М. Грушевського на молодих дослідників.

Правобережною Україною у географічному, соціально-економічному і культурному становищі. Він чітко окреслив характерні прикмети кожного з цих регіонів, зазначаючи, що Правобережжя географічно ближче до Польщі і там «защеплювалися скорійш понятя аристократичної шляхетчини». Натомість на Лівобережжі домінували погляди, «репрезентовані демократичним Запорожем [...] було далеко менше панів і неволя була там лекша»²³⁹. Унаслідок таких відмінностей, на переконання історика, виробились власні, також різні, політичні ідеали. Для Правобережної України ним було «велике князівство руське під авторитетом персональної унії з Польщею». У керманів Лівобережної України ідеал – «автономія України під протекторатом Москви»²⁴⁰.

В. Герасимчук зазначив, що Україна потребувала керманя «організаторського таланту і мудрого законодавця», який би міг забезпечити «тривалий спокій». До цього великого завдання рада в Чигирині після смерті Хмельницького покликала «головного його дорадника, канцлера» І. Виговського. У характеристиці новообраного гетьмана простежується певна глорифікація істориком героя своєї студії. В інтерпритації В. Герасимчука Виговський був «мужем надзвичайних способностей, здається дала йому природа всі прикмети потрібні відріжнати себе від сірої товпи, прикмети, що пхають людей в їх кар'єрі чим раз висше»²⁴¹. У порівнянні І. Виговського з Б. Хмельницьким досліднику не вдалося зберегти об'єктивність – все-таки його симпатії були на боці Виговського²⁴². Исто-

²³⁹ Там само. – С. 25.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 21.

²⁴² М. Грушевський відзначив цю «правдоподобну», за його словами, спробу В. Герасимчука порівняти діяння цих двох гетьманів. Покликуючись на свого учня, він до розлогої цитати з праці «Виговщина і Гадяцький трактат» ще додав, що «Вигов-

рик відзначив у нього «брак сего великого егоїзму Хмельницького», а також те, що він не такий безоглядний і не такий пристрасний, як «його великий попередник». І ще, на думку вченого, більша холодність виглядала з його психічних рис, яка показувала, що «се чоловік докладно обмисленого пляну, представник реальної політики»²⁴³. В. Герасимчук вбачав у ньому «далеко виразніше зазначену тенденцію сформувати ясно провідну думку козащини» і називав його «свідомим українським автономістом»²⁴⁴.

Дослідник поставив закономірне запитання для роздумів: «Чому обопільний вплив тих двох людей і світоглядів не видав корисних овочів?»²⁴⁵. В. Герасимчук справедливо стверджував, що простий народ більше любив Б. Хмельницького і він «зістався в піснях у нього популярним автократом-демагогом»²⁴⁶. Тоді як Виговський постійної популярності у народі не мав ніколи. Історик пояснював це тим, що «простий нарід, який своєю вузькою суб'єктивністю чинить не раз кривди навіть власним добродіям, не пізнавав його [Виговського] діяльність»²⁴⁷.

З наукового погляду однією з найцінніших частин дослідження В. Герасимчука є його аналіз «автономічно-політичної» програми І. Виговського. Особливо цікавим є наведений і чи не вперше всебічно опрацьований істориком «зачіпно-відпорний» договір між українським гетьманом І. Виговським і шведським королем Карлом X Густа-

ський був політик-європеєць, тим часом як Богдан стихійна сила більш євразійського характеру». Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. IX. – Кн. 2. – Київ, 1997. – С. 1497.

²⁴³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909, – Т. LXXXVII. – С. 24.

²⁴⁴ Там само. – С. 25.

²⁴⁵ Там само. – С. 24.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само.

вом від 6 жовтня 1657 р. Цей договір, наголосив дослідник, «кидав сильні промені світла на сьміливість поглядів в тодішніх політиків, яким не раз історики закидають незрілість і вузькоглядність»²⁴⁸. Найбільшу увагу історик акцентував на другому пункті договору, за яким «король шведський має признати запорожське військо разом з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий нарід і має перед всіма ворогами боронити його свободи і прерогатив»²⁴⁹. В. Герасимчук слушно оцінив цей договір як намагання українських автономістів «утворити в крузі великих народів нову рівнорядку – могучу державу»²⁵⁰.

Історик глибоко проаналізував умови та обставини, які завадили І. Виговському втілити в життя свій «державно-автономічний» план. «Нещастє домової революції, – пише В. Герасимчук, – висунутої на Лівобережжю московської партією, перекупленою і здеморалізованою благочестивим сусідом, були тим чорним лихом, яке впхнуло Україну у вир домової війни, даючи сьому періодові по всі часи характеристичну назву – руїна»²⁵¹. Отож, на його переконання, бунт Запорозжя та Пушкаря остаточно зруйнували плани Виговського. Ставлення дослідника до Запорозжя дуже критичне. Він вважав, що славне колись демократичне Запорозжя «огнище козаччини – волі, забороло руськості і православної віри», тепер перетворилося на «гніздо всякої шумовини і невдоволених»²⁵². «Січ сходить вповні, – зазначив дослідник, – на негативний фактор, який все руйнував через се, що сам не потрафив нічого збудувати»²⁵³. Він описав бунти Запорозжя як

²⁴⁸ Там само. – С. 33.

²⁴⁹ Там само. – С. 33–34.

²⁵⁰ Там само. – С. 35.

²⁵¹ Там само. – С. 36.

²⁵² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 29.

²⁵³ Там само. – С. 29.

доказ того, якою страшною може бути військова анархія. Історик переконаний, що гетьман легко б справився з Яковом Барабашем²⁵⁴, який очолив виступ, але за ним стала Москва і «скрито всим кермувала»²⁵⁵. Бунт Запорозжя, на його думку, був лише прологом до другого, далеко страшнішого повстання Пушкаря, «піднесеного до значіння грізної революції», що охопило все Лівобережжя²⁵⁶. В. Герасимчук зазначив, що ця проблема ґрунтовно досліджена його колегою Д. Коренцем, тому він не входить в її детальний розгляд, окресливши лише головні аспекти²⁵⁷.

Детальніше історик охарактеризував провокативну роль Москви в цих трагічних подіях. Він стверджував, що український гетьман добре знав про те, що ініціатором бунту була Москва, що саме вона «викликала своїми грошима і моральною підмогою» весь цей рух²⁵⁸. Дослідник описав московське посольство боярина Хитрово (він помилково називає його Матвієм замість Богданом) у січні 1658 р. та перебіг Переяславської ради в лютому 1658 р., на якій Виговського одноголосно обрали гетьманом.

Учений звернув увагу на союз І. Виговського з татарами, котрий «обвіював всіх якоюсь зловіщою таємни-

²⁵⁴ В. Герасимчук висловлює припущення, що це син того Барабаша, котрому «скрутив голову Хмельницький» на початку свого повстання. Див.: Там само. – С. 33.

²⁵⁵ Там само. – С. 33.

²⁵⁶ Там само. – С. 35.

²⁵⁷ В. Герасимчук справедливо відзначив, що в діях Я. Барабаша і М. Пушкаря наявні корисливі інтереси та політичні амбіції – бажання захопити владу, однак він не помітив іншого дуже важливого аспекту повстання – прагнення покозачених селян, які опинилися поза становою ієрархією суспільства, узаконити свій соціальний статус. Взагалі проблема т. зв. «покозачених селян» повністю випала з його поля зору.

²⁵⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 38.

цею»²⁵⁹. В. Герасимчук навів цікавий факт, що полковник Джеджалій («вихрист татарський») намагався вбити Виговського, «щоб урятувати Україну від усобиць, але замах не вдався і сам він загинув»²⁶⁰. Описуючи битву між військами гетьмана і повстанцями під Полтавою (червень 1658 р.), В. Герасимчук з гіркотою констатує, що «15 тисяч засіяного трупа на побоєвищу запечатали погром», а «щасливому побіднику» як трофей дісталася голова Пушкаря, яку приніс татарин на списові²⁶¹. Підсумовуючи, дослідник наголосив, що І. Виговський «домову війну» уважав за «овоч злочинної політики Москви», про що виразно заявив у своєму універсалі (йдеться про «Маніфест до народів Європи» – Авт.). Історик назвав його «лебединою піснею» свідомої України, від якої «віє розпука і жаль» за змарнованими мріями та відчуття небезпеки, яка «насувалася з півночі на Україну»²⁶².

В. Герасимчук переконаний, що страх перед «домовою війною» і бажання перемогти противника, якого підтримувала Москва, «пхали гетьмана в ненависні для народу обійми Польщі». Його плани «відбудувати Україну на руїнах Польщі», зазнали краху²⁶³. Дослідник гіпотетично припустив, що І. Виговський «скрито мріяв, що потомним поколінням передасть спомин про своє пановане величавим пам'ятником – українською державою»²⁶⁴. Він

²⁵⁹ Там само. – С. 44.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. – С. 46.

²⁶² Там само. – С. 48.

²⁶³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 46.

Зауважимо, що цим твердженням В. Герасимчук заперечив висновки М. Стадника про прихильність Виговського до Польщі від початків його гетьманування, а також тезу Д. Коренця, що Москва своїми діями з насадження в Україні своєї адміністрації («воєвод») спровокувала гетьмана на угоду з Польщею.

²⁶⁴ Там само. – С. 46.

не зрікся своєї мрії, вважав В. Герасимчук, але відсунув її реалізацію на потім і «обмежив до скромніших розмірів»²⁶⁵. Дослідник стверджував, що угода з Польщею була «плодом хвилих обставин», бо між обома сторонами «не було щирости» і перемир'я часто порушувалося. Він не зупинявся докладно на цій проблемі, зазначаючи, що вона детально опрацьована в дослідженні Д. Коренця²⁶⁶.

Щодо причин, які зумовили порозуміння між Україною і Польщею, то вони, на його думку, передовсім корінилися в їхньому тогочасному становищі. Історик зазначив, що Польща, яка гнобила український народ, «ніколи не протягувала йому руки» до можливої згоди. Тільки після великих перемог Б. Хмельницького, який «своїм підприємчим і великим таланом визволив українські землі з під польського ярма», стверджував дослідник, справа порозуміння з Україною стала «найактуальнішою» і навіть питанням «бути чи не бути Польщі»²⁶⁷. Саме це, а також війна зі Швецією, на переконання дослідника, докорінно змінили ставлення польської правлячої еліти до політичних вимог І. Виговського. «Традиційна політична засада польської шляхти, – наголосив В. Герасимчук, – що опирала гегемонію Польщі на неволі українського народу, тепер стратила свою силу [...]». Довголітній протест Укра-

²⁶⁵ Там само. Сучасні дослідники твердження В. Герасимчука про те, що Виговський планував створити незалежну українську державу вважають перебільшенням, викликаним його певною ідеалізацією козацької старшини як верстви, головною мрією якої, як він вважав, було благо України. Див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 14. В. Герасимчук чомусь не зазначив негативних її рис – користоловства та прагнення влади, того, що В. Липинський назвав «тупим егоїзмом».

²⁶⁶ Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

²⁶⁷ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5.

їни маніфестований проливом крові, витворив серед правлячих сфер нове покоління з толерантним пересвідченням, із серцем більш склонним до широких уступок для України»²⁶⁸. Дослідник зауважив ще один важливий момент, пов'язаний з тим, що до угоди з Україною Польщу підштовхувала також Австрія, котра «мала завсіди на козачину пильне око»²⁶⁹.

Історик детально розглянув весь процес підготовки угоди, роль у ній волинського каштеляна С. Беньовського («колишнього товариша І. Виговського і П. Тетері з гродського суду у Луцьку»), складність переговорів і, нарешті, «великий факт поєднання двох народів» у Гадячі 16 вересня 1658 р.²⁷⁰. В. Герасимчук подав повний текст Гадяцького договору, який віднайшов у бібліотеці музею кн. Чарторийських у Кракові²⁷¹.

²⁶⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 48.

²⁶⁹ Там само. – С. 49. У своєму твердженні В. Герасимчук покликається на спеціальне дослідження цієї проблеми – М. Кордуба. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

²⁷⁰ Там само. – С. 58–81.

²⁷¹ В. Герасимчук зазначив, що знайшов два автентичні варіанти угоди, які, на його думку, «не дуже різняться між собою». Він був першим, хто запровадив їх до наукового вжитку, але не зосереджувався на аналізі їх відмінностей. Дослідник слушно припустив, що вони, мабуть, не є урядовими, обов'язковими для обох сторін документами, оскільки на них відсутні підписи польських комісарів. Для чого вони були написані і чому мають підпис гетьмана І. Виговського, він не пояснив. Можливо, вважає історик, вони «призначалися для підпису короля». Український історик Микола Стадник, учень М. Грушевського та краківського професора В. Чермака, у своїй праці «Гадяцька унія» вказав на відмінність між цими двома екземплярами («списками»), проте не поставив питання про їх походження. Див.: Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Київ, 1911. – Кн. VIII. – С. 11. Грунтовне порівняння обох варіантів тексту та

Оцінюючи Гадяцьку угоду, В. Герасимчук чи не першим серед українських істориків наголосив на тому, що вона була логічним результатом Хмельниччини, коли «тільки кристалізувався і виховувався розвій політично-національних думок» і лише за І. Виговського, переконаний він, «ся велика ідея знайшла своє викінчене»²⁷². Зазначимо, що тоді чільні представники української історіографії акцентували увагу саме на розриві цієї традиції між гетьмануванням Б. Хмельницького та І. Виговського.

Так, М. Грушевський розглядав Гадяцький договір передовсім як «унію шляхетську», наголошуючи: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась забезпечити її, Гадяцька унія домагається такої гегемонії для української шляхти»²⁷³. В. Липинський вказував на те, що це була «засаднича зміна внутрішньої і зовнішньої політики по смерті Б. Хмельницького» і повернення до польської політичної моделі²⁷⁴.

В. Герасимчук наголосив, що Гадяцький трактат не був головною справою І. Виговського (як стверджувала більшість попередніх дослідників), до якої він ішов від початку свого гетьманування. Це, на його думку, радше «спосіб ніж цілі», «акт без глибокого змісту історичної неминучості»²⁷⁵.

їх детальний аналіз зробив М. Грушевський в X томі «Історії України-Руси». Сучасні дослідники наголошують на тому, що списків Гадяцької угоди збереглося аж дванадцять. Див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 308.

²⁷² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 12.

²⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – Київ, 1998. – С. 336.

²⁷⁴ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912. – S. 598.

²⁷⁵ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 47.

Взагалі, щодо оцінок Гадяцької угоди слід зауважити, що тодішня польська історіографія більшою мірою трактувала Гадяцький договір як акт великої політичної мудрості, вияв глибоких політичних ідей, документ великого морального значення, цінну поправку до Люблінської унії, приклад побудови нових взаємовідносин на ягеллонських принципах рівності, братерства та взаємоповаги між народами²⁷⁶. Високо оцінювала Гадяцький договір частина українських істориків. Зокрема, М. Костомаров трактував його як «проект організації козацької України в формі республіки федеративно звязаної з Польською Короною і В. кн. Литовським»²⁷⁷. Хоча, загалом, в українській історіографії з цього приводу домінував скептичніший погляд. У найбільш концентрованому вигляді його висловив В. Липинський, який наголошував, що єдиною метою польських політиків було «дешевим коштом» повернути Україну, а Гадяцький договір означив як «найсумніший політичний акт післяреволюційних звершень української шляхти»²⁷⁸. Необхідно зазначити, що В. Герасимчук також був далекий від будь-якої глорифікації Гадяцької угоди, оцінював її дуже критично, особливо порівняно з величними намірами досягнення самостійності України. На думку історика, це була «політика уступства і частинного банкрутства [...] повна капітуляція тільки відіграна з артистизмом, повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости»²⁷⁹.

²⁷⁶ До прикладу, М. Грушевський за взірць поглядів польської історіографії на цю проблему наводить твердження професора Краківського університету А. Вавельського. – Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – С. 376.

²⁷⁷ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. X. – С. 376.

²⁷⁸ Lipiński W.... – S. 391–392.

²⁷⁹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. –Т. LXXXIX – С. 47.

Гадяцькому договору присвячено також єдине дослідження Миколи Стадника²⁸⁰. Перш ніж проаналізувати сам договір, він доволі розлого навів передісторію його появи, починаючи від початку війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Її результатом, зазначив історик, було «відірване України від Польщі і піддане Москві в січні 1654 р.»²⁸¹. Учений описав надзвичайно складне тогочасне становище Речі Посполитої, яка окрім втрати України і ослаблення через тривалу війну, зазнала ще нападу Швеції. Глибинні причини її упадку, на думку вченого, треба шукати в «здеморалізованім суспільстві шляхетським, в затраченім його почуттю щодо сповнювання своїх обов'язків перед вітчизною, в браку доброго і сильного устрою»²⁸². У своїх міркуваннях М. Стадник

Необхідно зазначити, що така оцінка суперечить висновкам сучасних дослідників, зокрема, В. Брехуненко називає Гадяцький договір «на дивовиж далекоюсяжним кроком». «Порозуміння в Гадячі, – пише він, – рішуче підважувало здобутки Московії 1654 р., відкриваючи для східноєвро-пейського обширу інші обрії на короткотермінову та й на далеку перспективу». Див.: Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – Київ, 2014. – С. 172. Зауважимо також, що В. Герасимчук не звернув увагу на тезу, яка є дуже популярною в сучасній історіографії, – Гадяцька угода запізнилася майже на сто років. В. Брехуненко зазначає, що «у загальних рисах це була та модель, повз яку під час Люблінської унії пройшли українські князі і яка забезпечила б утворення надпотужного східноєвропейського блоку і супроти Москви, і супроти Османської імперії». Див.: Брехуненко В. Східна брама Європи. – С. 171. Про фатальність спізнення Гадяцьких ідей для долі Речі Посполитої. Див.: Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt później // Kwartalnik Historyczny. – T. CIX. – 2002. – Z. 3. – S. 135–136.

²⁸⁰ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Київ, 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – Київ, 1911. – С. 5–40.

²⁸¹ Там само. – С. 65.

²⁸² Там само.

широко покликався на праці М. Костомарова і В. Соловйова. При цьому він зовсім не згадав спеціальне опрацювання цих проблем колегою по школі Д. Коренцем, хоча в багатьох моментах викладав свій матеріал буквально за його дослідженням, використовуючи ті ж самі джерела.

Молодий історик переконаний, що, розглядаючи історію укладання Гадяцької угоди, треба завжди «на очах тримати» загальне прикре становище Польщі, і якби не це, вона «не пактувала б з козаками, але мечем і огнем старалася б вернути собі Україну»²⁸³. Він погоджувався з тим, що договір з Польщею – це справа всього гетьманування І. Виговського, але вважав, що його початки «сягають» останніх років Б. Хмельницького. У цій тезі можемо відзначити певний вплив висновків В. Герасимчука, хоча сам М. Стадник практично не згадує його праць.

Політику Б. Хмельницького М. Стадник оцінив дуже критично і вочевидь емоційно, заявивши, що йому «не першина була бігати в один, то другий бік: то з Турком і Татариним він братався, то з Польщею, то на Смигород і Молдавію задивлявся, а в кінці змучений хотів супокійно вживати світа під крилами опікунки Москви»²⁸⁴. Дослідник назвав його «простим» козаком, винесеним хвилями народного повстання на «вершину власти», що він не міг без чужої допомоги вистояти перед Польщею і тому «кидав собою на всі боки». «Хмельницький не мав, – стверджував він, – ясного ідеалу самостійності демократичної української держави, не мав розуміння для неї, і для того вічно ходив у найми»²⁸⁵.

Проте в короткому часі Москва, зазначив М. Стадник, встигла своїми «зарядженнями» знеохотити гетьмана, який бачив, що вона хоче вольності козацькі обмежити і

²⁸³ Там само. – С. 66–67.

²⁸⁴ Там само. – С. 67–68.

²⁸⁵ Там само. – С. 68.

«в кінці запрягти її до свого воза на всякі вислуги»²⁸⁶. Цим він пояснив, чому Хмельницький «заледве по трьох роках» хотів змінити суверена і погоджувався на переговори з Польщею. Простежуючи історію її зближення з козаками, історик пише про посередництво в цій справі Австрії, використавши матеріал, за його словами, «найновішої і найліпшої» праці М. Кордуби²⁸⁷. Згодом справу порозуміння, зазначив він, взяв у свої руки «оборотний» дипломат С. Беньовський.

Після смерті Б. Хмельницького і обрання «незнаного з заслуг військових» І. Виговського гетьманом, справа майбутнього договору вже йшла через останнього. Звернемо увагу, що надзвичайно критичне ставлення М. Стадника до політики І. Виговського було своєрідною антитезою до висновків В. Герасимчука. Як уже зазначалося, він багато в чому пішов за дослідженням Д. Коренця, але в одному цілковито заперечив його думку, стверджуючи, що І. Виговський «від самого початку тягнув до Польщі» (Д. Коренець, натомість, вважав, що Виговський продовжував політику багатовекторності Хмельницького і спочатку не надавав ніякої переваги Польщі).

М. Стадник зазначив, що Виговський «вичікував» і не поспішав відкрито розривати відносини з Москвою. Він допускав, що гетьман «може навіть снував гадки про вільну, свободну і незалежну від нікого Україну»²⁸⁸. Для прикладу історик згадав угоду І. Виговського зі Швецією від 6 жовтня 1657 р.²⁸⁹

Дослідник пише про численні офіційні заяви Виговського, «де повно вірного підданства цареві», як і про

²⁸⁶ Там само.

²⁸⁷ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

²⁸⁸ Стадник М. Гадяцька унія. – С. 73.

²⁸⁹ Там само.

те, що він поза тим «скрито будив недовіре до царя і його воєвод в Україні»²⁹⁰. Описуючи виступ опозиції, очолюваної кошовим отаманом Я. Барабашем, проти І. Виговського, а згодом «нове зарево домової усобиці» – повстання М. Пушкаря, М. Стадник скористався спеціальним дослідженням Д. Коренця²⁹¹.

Для «підюджування» проти Москви, стверджував далі М. Стадник, І. Виговський вдало використав справу московських воєвод, які чекали на пограниччі, готові зайняти «головніші» міста України. Там також перебував з військами Ромадановський, надаючи прихисток розбитим пушкарівцям. Український гетьман зібрав війська і демонстративно пішов у бік кордону, заявивши, що він виступив лише проти воєвод, які нехтують козацькими вольностями, а не проти царя²⁹². Саме цей похід, який тривав майже два місяці, вважав історик, зірвав на цей час плани Москви з масштабного розміщення в Україні воєвод.

31 серпня 1658 р. до табору І. Виговського «на Липовій долині, три милі від Комишної» прибули польські послы Беньовський і Євлашевський. З огляду на те, що прості козаки вважали угоду з Польщею «осоружною», Виговський, стверджував М. Стадник, пішов на «підступ». Він заявив, що перехопив посланця з листом від царя до Шереметьєва, в якому наказувалося воєводі заарештувати гетьмана і значну кількість старшини²⁹³. Для історика не було сумнівів, що це все «заангажував» Виговський, бо «Москва на таку хистку дорогу не пустилася б». Цим, на його думку, гетьман «осягнув свою ціль». Скликана козацька рада, маючи перед собою «віроломства» Москви, 16 вересня 1658 р. підтримала підписання договору з

²⁹⁰ Там само. – С. 75.

²⁹¹ Коренець Д. Повстанє Мартин Пушкаря // Наук. зб. присвячений проф. М. Грушевському ... – С. 257–287.

²⁹² Стадник М. Гадяцька унія. – С. 83.

²⁹³ Там само. – С. 85.

Польщею. Відбулася взаємна присяга на його дотримання, а наступного дня козацька делегація на чолі з П. Тетерею та І. Ковалевським разом з польськими послами виїхала до короля.

М. Стадник наголосив, що укладена угода могла набути «законне значінє» тільки тоді, коли її затвердить польський сейм. Він висловив припущення, що коли б становище Речі Посполитої було «відраднійше», сейм у Варшаві відкинув би Гадяцький договір, незважаючи на присягу – це було «в традиціях польської політики». Найбільше суперечностей викликав пункт договору про скасування релігійної унії. Поляки домагалися, щоб її справу було передано на рішення «зїзду духовних», який мав скликати король. Одначе, зауважив історик, унія була «так ненависна» козакам, що вони не поступилися і цей пункт було введено в угоду. 17 квітня 1659 р. було скликано сейм у Варшаві, який самочинно вніс зміни в постанову про унію, а щоб «задобрити» Виговського, разом зі змієним текстом прислав йому грамоту на воєводство Київське²⁹⁴. Проте козаки не відступили, і сейм змушений був погодитися на первісну редакцію, якою було «унію знесено». М. Стадник висловив припущення, що сейм, мабуть, «признав рацію» С. Бенювському в тому, що необхідно прийняти Гадяцьку угоду, щоб «укосякати» козацтво, а згодом, із поліпшенням ситуації, змінити її.

Описуючи перебіг скликаного сейму, М. Стадник зазначив, що в ньому взяла участь поважна козацька делегація в кількості приблизно 200 осіб. Від її імені Юрій Немирич виголосив промову, «повну славослівя для Польщі». 10 червня 1659 р. король Ян Казимир склав присягу іменем своїм і своїх наступників «на вірне захованє» умов Гадяцької угоди, їй також запрягли козацькі послы на чолі з обозним Тимошем Носачем в імені гетьмана І. Ви-

²⁹⁴ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – Кн. VIII. – С. 7.

говського і його наступників²⁹⁵. Так сейм остаточно ухвалив договір, який тепер став законом «обв'язуючи Річ Посполиту і козацтво». Однак, стверджував історик, «ніхто з того не був задоволений, ані Польща, ані козацтво». Козаки не змогли добитися деяких «постулатів», які намагалися відстояти на сеймі, а польський сейм був незадоволений тим, що змушений «годитися з бунтівниками» та укласти угоду з Україною «своєю підвладною провінцією і давати їй автономічні права князівства Руського»²⁹⁶.

Історик переконаний в тому, що аналіз договору дає «вірний образ» того, як тогочасне шляхетсько-польське суспільство ставилося до прав українського народу, і на яке «правно-політичне становище України погодилася Польща». Необхідно зазначити й те, що М. Стадник для свого аналізу взяв основні пункти ратифікованого польським сеймом Гадяцького трактату, порівнюючи їх з тими «правно-державними правами і гарантіями», яких домагався І. Виговський з козацькою старшиною²⁹⁷.

Джерельною підставою для авторського критичного вивчення послужили «два автентичні оригінали списаної угоди», які зберігалися у відділі рукописів бібліотеки кн. Чарторийських у Кракові. Дослідник стисло окреслив деякі відмінності між ними, зазначивши, що «другий оригінал майже цілковито зближається» до затвердженого сеймом, за винятком викинутого речення, де йшлося про можливу приязнь гетьмана з царем²⁹⁸. Він наголосив, що договір вноормував правно-політичне становище України, її внутрішній устрій, питання віри, освіти і т. ін.

²⁹⁵ Там само. – С. 9.

²⁹⁶ Там само. – С. 8.

²⁹⁷ Дослідники переважно аналізували текст договору, підписаного у Гадячі, а потім говорили про те, що не все з домовленого було схвалено на сеймі.

²⁹⁸ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – 1911. – Кн. VIII. – С. 11.

М. Стадник зазначив, що Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства становили «Велике Князівство Руське як рівнорядний третій чинник державний, що лучиться на підставі рівний з рівним, вільний з вільним з Короною і Великим Князівством Литовським»²⁹⁹. На чолі тих трьох «державних організмів» як нероздільної Речі Посполитої стояв король. Історик зауважив, що на сеймі козацьке посольство домагалось приєднання до князівства Руського українських земель воєводств Волинського, Подільського і Руського, але сейм відкинув це. М. Стадник також помітив, що в угоді «виразно не сказано, що твориться В. Кн. Руське як особний автономний організм», але відніс це на «незугарність стилізації, що треба шукати поміж стрічками те, що повинно стояти на першому місці»³⁰⁰.

Дослідник детально розглянув норми договору щодо «внутрішнього ладу загальнодержавного В. Кн. Руського», влада в якому належить «свобідно вибраному на ціле своє жите гетьману»³⁰¹. Він помітив певну різницю в означенні того, хто мав право займати адміністративні «уряди». У першій копії списаної угоди їх виразно гарантовано у всіх трьох воєводствах православній шляхті, у другій – ці права гарантовано лише в Київському воєводстві³⁰². Найвищу законодавчу владу здійснював сейм, депутатів якого обирали вільні стани, а судову – найвищий трибунал. Угода також передбачала власний скарб з правом биття монети, але тільки «з портретом короля». Військо мало налічувати 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців. Таким чином, на думку М. Стадника, відносини суспільно-політичні в Україні пристосувалися до суспільного ладу Речі Посполитої. Він зазначив, що в угоді визнано

²⁹⁹ Там само. – С. 12.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само. – С. 13.

³⁰² Там само.

«привілеговане» становище козаків, підтверджено давні права вигнаній польській шляхті, як і запевнено їй повернення до «своїх дібр» на Україні, а «простий люд» позбавлено прав «політичних і людських»³⁰³.

«Найдражливішою» назвав історик релігійну справу, яка, на його переконання, була «одним із моментів всіх польсько-українських війн». Під тиском козаків було постановлено, щоб релігії грецькій православній (він зауважив, що «визнане релігії грецької було zarazом ознакою української національності») повернути давні її права в усіх частинах Речі Посполитої³⁰⁴. В інтересах освіти було вирішено створити дві академії з університетськими правами «на взір» краківської: одну в Києві, а для другої місто мало бути визначено пізніше³⁰⁵. Гарантувалася свобода друку, лише застерігалася образа «королівського маєстату»³⁰⁶. Розглянувши основні пункти Гадяцької угоди, дослідник додав, що сейм одразу ж надав майже всім козацьким послам шляхетство і маєтки³⁰⁷.

Оцінюючи договір з «правно-політичного» боку (нагадаємо, що М. Стадник навчався на правничому факультеті Краківського університету), історик наголосив, що порівняно з «підданством Москві», він був значно вигіднішим для України. Однак, зауважив дослідник, «зміст гарантій щодо самостійності власного державного життя далеко не потягнув за собою тих наслідків, яких треба було очікувати»³⁰⁸. Велике Князівство Руське входило в «сильну державну машину», і треба було, вважав він, «дуже великого державного вишколення, щоби крок за кроком здобувати для свого союму, що раз ширше поле до само-

³⁰³ Там само. – С. 16.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Там само. – С. 17.

³⁰⁶ Там само. – С. 19.

³⁰⁷ Там само. – С. 20.

³⁰⁸ Там само. – С. 21.

стійного життя». Його він не бачив у творцях угоди, які змагалися за місце у Варшавському сеймі, замість того, щоб подбати про «найширші рами» роботи власного сейму. М. Стадник висловив своє принципове бачення, що «інкорпороване земель українських до Польщі – хоч і з блискотливою назвою В. Кн. Руське – було позбавлене сили і розгону до великої будови власної державности»³⁰⁹.

Він стверджував, що Польща не лишила найменшої сфери державного життя, де б не «запевнила» свої політичні інтереси, скрізь зуміла вона «наложити руку» свого впливу. «Можемо сміло сказати, – наголосив М. Стадник, – що розвій державного життя у В. Кн. Руським йшов шляхом державного життя цілої Річи Посполитої на славу її великодержавного престіжу, а Україна все лишилася би простою провінцією, хоч із титулом В. Кн. Руського»³¹⁰. Він вважав, що воно, окрім назви, не здобуло в союзі з Польщею нічого, що «допровадило би до витворення незалежної державної самостійности України»³¹¹.

Історик зазначив також те, що «пансько-шляхоцька наволока» повернулася в Україну. Тепер, за його словами, «корінь українського народу – простий люд» було знову віддано в «невільничу залежність» від шляхти і козацької старшини. Політика І. Виговського йшла проти волі широких народних мас, і він «мусив упасти», підсумував дослідник. М. Стадник виразно продемонстрував симпатії до народницької історичної ідеології, стверджуючи, що «з погляду української демократичности мусимо осудити політику Виговського – мусимо відкинути навіть державність, коли вона мала бути оперта на аристократичній

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само. – С. 21–22.

³¹¹ Там само. – С. 24. Зазначимо, що у своїх висновках М. Стадник фактично солідаризувався з оцінкою Гадяцької угоди В. Герасимчуком, хоча з невідомих причин зігнорував його праці, жодного разу не покликуючись на них.

основі з відібранем політичних прав широким масам простого народу»³¹². Він «осудив» політику гетьмана також з етичного і загальнолюдського погляду, позаяк вона, на його думку, відстоюючи суспільну нерівність, «стримувала природній розвій національних сил українських»³¹³.

У підсумку М. Стадник зарахував Гадяцький договір до «одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»³¹⁴. Свої критичні зауваження до угоди історик намагався підтвердити «долею, яка її спіткала», описавши події, що відбулися після її затвердження і до складання І. Виговським гетьманської булави на раді 11 вересня 1659 р. в Германівці³¹⁵. У додатку до своєї студії дослідник навів повний текст Гадяцького договору.

Висновки

У підсумку зазначимо, що проаналізовані погляди на історію польсько-українських стосунків не залишилися без відповіді польських істориків і публіцистів. І якщо перші намагалися втриматися в межах академічного дискурсу, вказуючи на неповноту використаної джерельної бази й інтерпретаційні перекоси, то другі вповні давали волю емоціям у полеміці з молодими вихованцями М. Грушевського. Їм узвичаєно закидалося тенденційність у виборі джерел, викривлення історичної перспективи, емоційність наукового дискурсу. Прикметно, що простежуючи генезу історіографічних поглядів галицьких істориків, польські оглядачі одностайно вказували на залежність висловлених ними оцінок від вчительового концептуального впливу. Тут чи не найбільш промовистими є

³¹² Там само. – С. 25.

³¹³ Там само.

³¹⁴ Там само. – С. 28. Наголосимо, що його гіперкритична оцінка Гадяцької угоди повністю суперечить її сучасним оцінкам.

³¹⁵ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – 1911. – Кн. VIII. – С. 25–29.

слова Яна Камінського з його рецензії на «Львівську Русь в першій половині XVI ст.» І. Крип'якевича³¹⁶. Відзначаючи подібність оцінки становища православних в українських землях давньої Речі Посполитої у праці молодого історика та великий «Історії» засновника школи, польський оглядач зауважив, що «яблуко від яблуні недалеко падає».

Насамкінець зазначимо, що реконструйовані вище польсько-українські стосунки були тісно пов'язані з наростанням польсько-українських суперечностей у тогочасному громадському житті галицького краю, котрий обидві сторони бачили «П'ємонтом» своїх національних спільнот – місцем, з якого мало розпочатися відродження втраченої державності. Особливо гострою ця полеміка стала напередодні Першої світової війни: політики в ній віднаходили необхідні історичні аргументи в перманентній полеміці з опонентами; натомість учені, відчуючи підвищену зацікавленість суспільства генезою міжнаціонального протистояння, намагалися якнайдалі в минуле сягнути за його витоками та віднайти відповіді на непрості виклики сьогодення. На жаль, сторони так і не дійшли консенсусу, адже сама постава тогочасних національних еліт його практично унеможливлювала. Як відомо, це мало наслідком численні трагічні події міжнаціонального протистояння в першій половині минулого століття.

³¹⁶ Kamiński J. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1-2; № 589. – S. 1-3; Kamiński J. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1-2; № 530. – S. 1-2.

Соціокультурна ідентичність українських і польських інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. у дослідженнях історії освіти

Дослідження соціокультурних феноменів, за визнанням учених, є вкрай складним завданням з огляду на їхню плиткість, нестійкість, динамічність і дискурсивність. Соціокультурні феномени, на думку П. Сорокіна, неможливо розмістити в будь-якому геометричному просторі, а тому вони слабо піддаються соціальному аналізу. Соціокультурний простір відрізняється від будь-кого іншого тим, що він не так кількісний, однорідний та ізотропний, як якісний, неоднорідний, фрагментований¹. За визнанням Л. Нагорної, кластер соціокультурних ідентичностей в Україні вміщає до десяти різних типів ідентичностей – соціальних, професійних, гендерних, територіальних, етнічних, культурних та інших, і розгляд кожної з них зокрема заслуговує на спеціальне дослідження².

Предметом нашого дослідження є прояви *цивілізаційних, національних, релігійних* та частково *соціальних ідентичностей* в історико-педагогічному наративі українських і польських учених кінця XIX – початку XX ст., у добу, коли зазначені імагіологічні маркери були панівними в працях інтелектуалів. Останні ж бо вбачали своє завдання не лише у служінні істині та науці, але й нації, державі, культурі і цивілізації.

Визначальним для нашого дослідження є соціокультурний підхід, який полягає в осмисленні минулого, у тому числі й інтелектуальної продукції вчених – істориків

¹ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 10.

² Там само. – С. 11.

педагогіки, крізь призму соціокультурних ідентичностей (передовсім цивілізаційної, національної, релігійної, соціальної). Соціокультурний підхід спирається на культурологічні концепти, зокрема на розуміння феномену культури. Остання, за словами Є. Коваленко, виступає у трьох аспектах: 1) культура як програма діяльності й поведінки, як спонукальний чинник дії; 2) культура як наступність, оскільки культура є досвідом людської діяльності, який передається від покоління до покоління (при цьому культура не лише передається на засадах наступності, вона розвивається, збагачується); 3) культура як нагромадження, акумуляція соціально-педагогічного досвіду. Цей аспект поєднає два попередніх: соціально схвалюваний і значущий досвід, що є програмою поведінки, не лише передається на засадах наступності, але й нагромаджується, що дає потім змогу представити його як соціально-педагогічне історичне явище, яке постає в нас як об'єкт пізнання³. Важливим у контексті соціокультурного підходу є концепція «сигніфікуючих практик» (від лат. *significatum* – значущий). Цим поняттям позначаються способи та механізми, за допомогою яких здійснюється самопредставлення ідентичності та її визнання іншими⁴. Виявлення «сигніфікуючих практик» у наративі українських і польських учених окресленого періоду дає змогу наблизитися до розуміння їхніх соціокультурних ідентичнісних моделей.

Зазначимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. особливо поштовхалися дослідження історії освіти, передовсім минувшини освітніх інституцій. Ця тенденція простежується ще в добу романтизму, коли з'являлися праці

³ Коваленко Є. І. Методологічна функція історії педагогіки у становленні майбутнього педагога // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 4. – С. 29–30

⁴ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність ... – С. 57.

про братські школи (М. Максимович), Київську колегію-академію (М. Булгаков), Рішельєвський ліцей (Й. Міхневич), Ніжинську гімназію (М. Лавровський) тощо. У часи домінування позитивістського вчення з притаманним йому потягом до генералізацій, узагальнень, ця тенденція дещо пішла на спад, хоча й не занепала: тоді друкувалися праці з історії Київського⁵, Одеського⁶, Львівського⁷, Харківського університетів⁸, Київської духовної академії⁹

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета Св. Владимира. – Киев: Императорский Университет св. Владимира, 1884. – Т. 1: Университет св. Владимира въ царствование Императора Николая Павловича. – 674 с.

⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилѣтіе Императорскаго Новороссійскаго университета. Историческая записка. Академическіе списки. – Одесса: Экономическая типографія Одесскаго вѣстника, 1890. – 784 с.

⁷ Finkel L. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów: Nakładem Senatu akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego; Z drukarni E. Winiarza, 1894. – Część I. – 351 s.; Część II. – 442 s.

⁸ Багал'їй Д. Опытъ истории Харьковскаго университета (по неизданнымъ материаламъ). Томъ 1-й (1802–1815 г.). – Харьковъ: Паровая Типографія и Литографія Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.; Багал'їй Д. Опытъ истории Харьковскаго университета (по неизданнымъ материаламъ). Томъ 2-й (с 1815 по 1835 г.). – Харьковъ: Паровая Типографія и Литографія М. Зильберберг и С-вья, 1904. – VI, 1136 с.

⁹ Голубев С. Древнія и новыя сказанія о началѣ Кіевской Академіи (Къ вопросу о томъ, можетъ-ли Кіевская Академія въ 1889 году праздновать трехсотлѣтіе своего существованія) // Киевская Старина. – 1885. – К. 1 (январь). – С. 85–116; Голубев С. История Кіевской духовной академіи. Выпускъ первый. Периодъ до-могилянскій / С. Голубев. – Киев: Въ Университетской типографіи, 1886. – III + 233 + II + 117 + III с.; Голубев С. Кіевская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII стол. (Рѣчь, произнесенная 26 сентября 1901 г. на торжественномъ актѣ Кіевской Духовной Академіи). – Київ, 1901. – 101 с., 2 рис.; П. Л. (Лашкарев П.). По вопросу о началѣ Киевской Академии (Отвѣтъ С. Т. Голубеву) // Киевская старина. – 1885. –

тощо. Проте в умовах неоромантизму та продиктованої неокантіанством уваги до культурних феноменів знову зростає потяг до написання історії різних осередків освіти – навіть середніх шкіл (свої історії отримали гімназії у Львові¹⁰, Бережанах¹¹, Дрогобичі¹² та ін.). До слова, працю

№ 2 (февраль). – С. 268–281; Петров Н. И. Киевская академія во второй половинѣ XVII вѣка / [Соч.] проф. Н. И. Петрова. – Київ: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 171 с.; Титов Ф. И. Киевская Духовная Академія в эпоху реформ // Труды Киевской Духовной Академіи. – 1912. – Кн. 1 (январь). – С. 30–50; Кн. 2 (февраль). – С. 228–252; Титов Ф. И. Къ вопросу о значении Киевской академіи для православия и русской народности въ XVII–XVIII в.в. // Труды Киевской духовной академіи. – 1903. – № 11. – С. 375–407; 1904. – № 1. – С. 59–100; Титов Ф. И. Къ истории Киевской духовной Академіи въ XVII – XVIII в.в. // Труды Киевской Духовной Академіи. – 1912. – Кн. 10 (октябрь). – С. 219–245; Кн. 12 (декабрь). – С. 588–620; Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. (із 180 малюнками). – Киев: 3 друкарні Української Академії Наук, 1924. – 433 с.

¹⁰ Харкевич Е. Хроніка львівської академічної гімназії // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1901. – Ч. 15–16. – С. 225–243; Ч. 17. – С. 257–265; Ч. 18. – С. 273–277; Majchrowicz Fr. Pierwszy rok istnienia gimnazjum Franciszka Józefa we Lwowie // Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Lwów, 1908. – Tom II. Zeszyt 4. – S. 445–456.

¹¹ Tomaszewski S. Pogląd na rozwój Gimnazjum Brzeżańskiego (1789–1905). Część pierwsza // Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1905. – Brzeżany: Nakładem funduszu szkolnego, 1905. – S. 3–62; Tomaszewski S. Pogląd na rozwój Gimnazjum Brzeżańskiego (1789–1905). Część druga // Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1906. – Brzeżany: Nakładem funduszu szkolnego, 1906. – S. 63–105.

¹² Kultys Z. Historia gimnazjum Drohobyckiego // Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1908. – Drohobycz, 1908. – 224 s.

С. Томашівського (1905 – 1906 рр.) вважаємо однією з найкращих у цьому проблемно-тематичному напрямі.

Цивілізаційні уявлення українських і польських дослідників історії освіти

Згідно з визначенням І. Куцого, цивілізація – це уявлюваний образ людської спільноти, яка постає на ментальних картах істориків цілісною та самодостатньою соціокультурною та просторовою одиницею, що має надетнічний і наддержавний характер. Образ цивілізації містить уявлення про широкомасштабний життєпростір, який заселяють члени спільноти, а також уявлення про релігійно-конфесійну та духовно-історичну близькість народів/націй/країн, які введені істориками до цієї спільноти¹³.

Зазначимо, що І. Куций для методологічної характеристики категорії «цивілізація» послуговувався теоретичним концептом «уявлена спільнота», який увів до наукового обігу Б. Андерсон (1983). Щоправда, останній використовував його для характеристики нації. Цей учений вважав націю уявленою спільнотою, оскільки її представники не можуть знати більшості своїх співвітчизників, навіть не чутимуть про них, але «в уяві кожного житиме образ їх співпричетності». Попри наявність наукової критики поняття «уявленої спільноти» як абстрактного, І. Куций, попри все, приймає його, зауважуючи, що цивілізації можна вважати уявленими спільнотами у тому сенсі, що конкретний індивід себе ідентифікує із нею не завдяки безпосередньому знайомству з рештою членів спільноти, а на підставі уявлень про цю спільноту та свою співпричетність до неї. Хоча цивілізація як уявлена спільнота є суб'єктивною інтелектуальною побудовою, проте її розумове конструювання не є довільною абстрактною

¹³ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – С. 25.

грою фантазії, а процесом, опертим на цілком об'єктивні реалії – релігію, культурні традиції, політичні практики, економічний устрій тощо¹⁴.

На думку В. Косминої, «класичні» теорії цивілізації (М. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі та інших авторів) справили значний вплив на розвиток соціально-гуманітарних наук на Заході. Категорія «цивілізація» приваблювала тим, що інтегрувала в собі всі аспекти життя суспільства як соціокультурної спільноти. Вона була ширшою за змістом, аніж категорія «формація», і її застосування обіцяло всебічний аналіз суспільного життя з акцентуванням уваги на людині – носієві культури і цивілізації¹⁵.

Задовго до зародження теорій цивілізації в українській інтелектуальній думці побутували життєпросторові уявлення про поділ світу на Православний Схід, Католицький Захід та Мусульманський світ. Підкреслюючи свою приналежність до Православного Сходу, вітчизняні інтелектуали ранньомодерного часу клали в основу ідентичності релігійний чинник. Однак в епоху Просвітництва, як зауважив І. Куций, у Західній Європі концептуалізуються основні цивілізаційні образи – Схід, Захід, Європа, Азія – та міцно вкорінюються в інтелектуальній традиції засади європоцентризму. Причому для українських просвітників характерним став розгляд себе і своєї вітчизни в західноєвропейському контексті¹⁶.

У добу романтизму, під впливом творчості Й. Гердера, в українській інтелектуальній думці дедалі частіше артикулюється ідея слов'янської єдності та самобутності.

¹⁴ Там само. – С. 28.

¹⁵ Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – С. 7–8.

¹⁶ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії... – С. 91.

Відтак разом з європоцентристськими візіями серед вітчизняних учених поширюється й слов'янська ідентичність, відчуття приналежності до Слов'янського світу (Слов'янщини). Власне для українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст. характерною стала цивілізаційна дихотомія Європа/Захід – Слов'янщина/Схід, у рамках яких, як побачимо, виразно виявлялися й дрібніші поділи, зумовлені насамперед бажанням відсепаруватися від польського Заходу і російського Сходу.

Попри поширення ідей всеслов'янської єдності та появу запеклих суперечок між слов'янофілами і «західниками» у 1830–1840-х рр., царський уряд і особисто імператор Микола I не схвалювали антизахідницькі ідеї (на той час Росія, будучи членом Священного Союзу, відігравала активну роль у європейській політиці, а династія Романових мала чимало родинних зв'язків з монаршими домами Західної Європи). Проте після смерті Миколи I, приходу до влади Олександра II, поразки Росії у Кримській війні від західноєвропейських держав, а також з огляду на початок ліберальних реформ слов'янофільські ідеї набувають популярності. Саме у цей час вони особливо рельєфно виявляються у працях вітчизняних істориків педагогіки, збігаючись з їхніми національно-патріотичними поглядами і цінностями.

Слов'янофільський дискурс особливо вплинув на тих дослідників історії освіти, які виявляли великоросійську національну ідентичність (М. Лавровський, С. Голубєв, М. Маккавейський та ін.). Щодо М. Лавровського, його учень і співробітник А. Будилевич зазначав: світогляд ученого, крім ідеалів християнства, засновувався на ідеях слов'янства – православ'я і російської народності, разом з любов'ю до історично складених форм російської державності, «з благоговійним ставленням до високих культурних основ і світових завдань російського життя». А відтак констатував, що в цьому аспекті М. Лавровський найближче приставав «до нашої слов'янофільської шко-

ли», хоча «слов'янофільською метафізикою» він особисто не займався і в полеміці за її тези участі не брав¹⁷.

Зауважимо, що серед істориків освіти саме прихильники слов'янської цивілізаційної ідей запропонували й перші визначення поняття «цивілізація». У 1874 р. М. Владимирський-Буданов у праці про народну освіту в Росії від XVII до початку XIX ст. зазначив: «цивілізація» – це сукупність умов суспільного розвитку, тобто успіхи наук, мистецтв, релігійних поглядів. До цього поняття входять і освіта та просвіта¹⁸. Значно пізніше історик освіти Ф. Тітов (1903) спробував дефініціювати поняття «культура» і «цивілізація», наголосивши на недоречності їхньої синонімізації. Під «культурою» він розумів «сферу матеріального і соціального розвитку окремого народу чи цілих груп людства (їжа, одяг, житло, умови сімейного, родового і загальнодержавного побуту)», а «цивілізація», на думку вченого, обіймає, крім матеріального та соціального, ще й «усю широку область власне духовного розвитку людства (мова, наука, мистецтво і релігія)»¹⁹.

Слов'янофільські погляди в працях вітчизняних істориків освіти проявилися у кількох аспектах.

Перший із них полягав у тому, що дослідники підносили *ідею слов'янської єдності та братерства, їхню*

¹⁷ Будилович А. С. Памяти Н. А. Лавровского. Рѣчь, прочитанная въ засѣданіи Учено-литературного общества при Императорскомъ Юрьевскомъ Университете 30 сент. 1899 // Сборникъ Учено-литературного общества при Императорскомъ Юрьевскомъ Университете. – 1900. – Т. III. – С. 91.

¹⁸ Владимирский-Буданов М. Народное образование въ Россіи съ XVII вѣка до учрежденія министерствъ (Оттиски изъ Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія). – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1874. – С. 4.

¹⁹ Титов Ф. И. Къ вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности въ XVII–XVIII в.в. // Труды Киевской духовной академии (далі – Труды КДА). – 1904. – № 1. – С. 72.

споріднену культуру та освітню спадщину. В одній із праць (1871) М. Лавровський, для прикладу, навіть ужив термін «слов'янська народність»²⁰. Його слова сповнені пафосом про «зрозуміння своєї народності, одушевлення нею і служіння їй, готового на всі жертви», про «всіх Слов'ян, як членів однієї сім'ї, з'єднаних між собою вузами кровної племінної спорідненості»²¹. До слова, смерть чеського просвітителя К.-Я. Ербена називав «всеслов'янською втратою», а книгу «Слов'янська Читанка» (1865), котру підготував К.-Я. Ербен, М. Лавровський уважав такою, що повинна стати «засобом взаємного ознайомлення і єднання Слов'ян, настільною книгою кожного Слов'янина, здатного розуміти значення цього єднання»²².

Вітчизняні історики освіти особливу увагу присвячували тим слов'янам, які потрапили під західний цивілізаційний вплив і католицьку ідею – полякам і чехам. Щодо перших, які своїм повстанням у 1830 р. засвідчили прагнення відродити власну державність, М. Лавровський у монографії «Про давньоруські школи» (1854) підкреслював русько-польське братерство, наголошуючи, що з XI–XII ст. «ми (Русь. – Авт.) знаходилися в майже безперервних відносинах з Польщею ..., при настільки-ж постійних родинних зв'язках»²³. Значно пізніше, будучи ректором Варшавського університету (1883–1890), учений, за словами А. Будиловича, «не закривав очі» на історико-культурні антагонізми, які відокремлювали польське суспільство від російського, і розумів, що примирення настільки глибоких і давніх культурних контрастів може бути підготовлено і проведено лише тривалим і повільним

²⁰ Лавровский Н. Очеркъ жизни и дѣятельности К.-Я. Эрбена // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1871. – Часть CLIV. – С. 1.

²¹ Там само. – С. 1, 18.

²² Там само. – С. 2, 15–16.

²³ Лавровский Н. О древне-русскихъ училищахъ. – Харьковъ: Печатано въ университетской тип., 1854. – С. 93.

процесом перевиховання підростаючих поколінь «у дусі братерства», в ідеях «істинної кирило-мефодіївської освіченості»²⁴.

Історичне завдання чехів М. Лавровський бачив у боротьбі за свою слов'янську, національно-культурну ідентичність, яка, на його думку, особливо тоді загострилася. При цьому вчений декларував упевненість у перемозі чехів-слов'ян: «І якщо справедливим є переконання, що торжество в боротьбі за народність із ворогом останньої передовсім залежить від суспільного і глибоко відчуваного сенсу боротьби, від загального одушевлення цим сенсом, то треба вірити в торжество Чехів, якщо тільки вони залишаться вірними собі...»²⁵. Як бачимо, перемога чеської народності у протистоянні зі своїм ворогом, на думку вченого, буде неминучою за певної умови – чехи мають «залишитися вірними собі», тобто своєму національно-культурному, слов'янському корінню. У цій ремарці проглядається й певний страх професора-слов'янофіла перед можливістю германізації чехів.

Слов'янофільський дискурс особливо проявився працями про Я. А. Коменського. Підкреслення слов'янськості чеського педагога стало прикметним для дослідників, які прагнули продемонструвати інтелектуальну велич Слов'янського світу. Н. Марков (1885) називав Я. А. Коменського «слов'янським генієм», «геніальним слов'янським педагогом», писав про «новаторський геній слов'янського педагога», «істинно творчий геній слов'янського педагога»²⁶. Не шкодував «слов'янських» епітетів і Т. Флоринський (1892), пишучи про Я. А. Коменського як

²⁴ Будилович А. С. Памяти Н. А. Лавровского... – С. 91.

²⁵ Лавровский Н. Очеркъ жизни и дѣятельности К.-Я. Эрбена... – С. 1.

²⁶ Марков Н. Педагогъ новаго христiанскаго мiра славянинъ Амось Коменскій. – Черниговъ: Тип. Губернскаго Правленiя, 1885. – С. 14, 22, 37, 42, 61, 86.

про «одного з найвеличніших представників слов'янського генія, якому випало на долю виказати неоціненні послуги не тільки своєму рідному народові і слов'янському племені, але і всьому людству і цілком достойно зайняти почесне місце в ряду знаменитих мужів всіх віків і народів»²⁷. «Рідний нам слов'янин», «великий слов'янський муж», «найвеличніший слов'янин», «великий слов'янин» – це далеко не всі сублімовані номінації чеського педагога в наративі Т. Флоринського²⁸. Подібно і М. Маккавейський у написаній для «Православної богословської енциклопедії» статті про Я. А. Коменського (1911) декілька разів акцентував на слов'янськості чеського генія, називав його «великим слов'янським педагогом», а працю «Світ в картинках» («Orbis sensualium pictus») вважав «найчудовішим слов'янським подарунком дитячому світу»²⁹.

Найбільш виразно слов'янський дискурс проявився у праці Н. Маркова. З одного боку, він навів паралелі між чеськими та російськими геніями Я. А. Коменським і М. Ломоносовим, пишучи про двох «слов'янських юнаків» з Нівниць і Холмогор, двох «самородків», в душах яких звучав «божественний голос»³⁰. Посиливши трансцендентним чинником слов'янські акценти, Н. Марков намагався показати цивілізаційну роль слов'янства: «Слов'янський світ, в особі Коменського, вніс величезний вклад і невичерпний запас педагогічних ідей в скарбницю нашої науки, як основний фонд, який, подібно до живого капіталу, все зростає і хто знає, до яких розмірів він

²⁷ Флоринский Т. Янъ Амосъ Коменскій, «другъ челоѳчества» (Публичная лекція въ пользу голодающихъ, читанная въ Императорскомъ Университетѣ св. Владиміра 14 марта 1892 года). – Киев: Тип. Имп. Университета св. Владиміра, 1892. – С. 1.

²⁸ Там само. – С. 1, 3–4.

²⁹ Маккавейский Н. К. Коменский Ян Амос // Православная богословская энциклопедия / под ред. А. П. Лопухина, Н. Н. Голубовского. – СПб., 1911. – Т. XII. – С. 439, 441.

³⁰ Марков Н. Педагогъ новаго христіанскаго міра... – С. 13–15.

зросте»³¹. Сприйняття ним слов'янських народів як «Слов'янського світу» – окремої цивілізації виявилось і в твердженні, що битва на Білій Горі 1620 р., де Фердинанд II отримав перемогу над чеськими повстанцями, «надовго вразили політичну і духовну свободу задіяного Слов'янства»³². Цим учений підкреслив наявність цивілізаційного протистояння між слов'янством і германським світом, використавши ключову імагіологічну концепцію російських слов'янофілів. Про прихильність до ідей останніх свідчить і пасаж про спорідненість ідей Я. А. Коменського і «кращого представника Російської думки Хомякова»³³.

Другий аспект слов'янофільських ідей, який проявився у працях вітчизняних дослідників історії освіти, пов'язаний з баченням *визначальної політичної та культурно-цивілізаційної ролі Росії серед слов'янських народів*. Зокрема, у контексті гучних тез про «слов'янську сім'ю» М. Лавровський виявив і свої панславістські погляди, які полягали у відведенні Російській імперії центрального місця серед слов'янських народів, передової сили усього слов'янства. Для прикладу, вчений у статті про К.-Я. Ербена говорив про майбутні великі події, ймовірно, загрозливі «для всього слов'янського світу і передовсім його передових постів»³⁴. Упевнено можна стверджувати, що під «передовим постом» слов'янського світу він мав на увазі саме Росію. Це підтверджується і тим, що професор особливо підкреслив вагому роль Росії, яку їй начебто надавав К.-Я. Ербен: «Ніби передчуваючи наближення своєї кончини, він спішив самим ділом заявити свої симпатії до Росії, на яку постійно були звернені його патріотичні надії

³¹ Там само. – С. 24.

³² Там само. – С. 22.

³³ Там само. – С. 98.

³⁴ Лавровский Н. Очеркъ жизни и дѣятельности К.-Я. Эрбена... – С. 1.

і на якій спочивала його непорушна віра в краще майбутнє всього слов'янського світу»³⁵.

Цивілізаційною місією Росії деякі історики освіти пояснювали зросійщення неросійського населення. Як на «носія цивілізації в краї» дивився Н. Мукалов (1892) на російського вчителя у школах Правобережної України першої половини XIX ст.³⁶ Найбільш виразно російський експансіонізм під прикриттям цивілізаційного міфу проявився в праці викладача Київської духовної академії В. Завітневича, котрий обмірковував «історичне покликання» російського народу (1893). Наголосивши, що росіяни підкорили багато інших народів (які тепер здійснюють свій історичний розвиток «під знаменом нашої народності»), учений пояснював це не лише правом сили, але й правом «в ім'я якого культурна людина підпорядковує собі варвара, несучи йому благо цивілізації»³⁷. Відтак завдання, для здійснення якого, на думку В. Завітневича, покликаний «великий слов'яно-російський народ», полягає у тому, щоб відкрити розуміння «законів людського духу», нести «даний в християнстві моральний ідеал»³⁸. Схоже міркування висловив й інший викладач цього закладу освіти О. Булгаков (1904), наголосивши на великій справі виховання і просвіти багатьох племен, на чолі яких стоїть російський народ. Останній начебто має скористатися своїм становищем, щоби доручені його керівництву племена зробилися народами, достойними царства Божого, народами, які у всій повноті могли б розкрити усі свої духов-

³⁵ Там само. – С. 17.

³⁶ Мукалов Н. Народная школа въ Юго-Западномъ Краѣ (историко-статистический очеркъ). – Киев: Губернская Тип., 1892. – С. 30.

³⁷ Завитневич В. Къ вопросу объ историческомъ призвании Русскаго народа // Труды КДА. – 1893. – № 11. – С. 342.

³⁸ Там само. – С. 363.

но-моральні сили³⁹. Панславістський ідеал народу-месії, популярний серед російських консервативних слов'янофілів, особливо поширився наприкінці XIX – на початку XX ст.

Третій аспект прояву слов'яноцентричних візій вітчизняних істориків педагогіки полягав у підкресленні *самобутності слов'янських народів, насамперед руського-російського* (в межах якого деякі учені XIX ст. бачили й український народ) *та власне українського*. Піднесене ставлення до феномену народності, привнесене класичною філософією до російських університетів та інститутів, швидко захопило російських інтелектуалів, які після революційних потрясінь і наполеонівських війн у Європі шукали відповіді на питання про російську, а відтак і українську ідентичність.

Увага до народно-самобутнього настільки захопила М. Лавровського, що у своїх перших працях він, наприклад, нарікав на літописця Нестора, який рідко звертався до зображення «народного побуту»⁴⁰. Учений писав про народ як про особистість, що сприймає ті культурні надбання, які імпонують його духові, й відкидає усе те, що не відповідає її «формам» і «колу діяльності»⁴¹. Подібну тезу він уживав і в праці про педагогічні твори Катерини II, зазначаючи, що «народний організм» повільно, але незворотно відкидає формальні, засвоєні зовнішньо, без сутності і розуміння «нові явища, нові умови»⁴².

У 1869 р. побачила світ книга біолога та соціолога М. Данилевського «Росія і Європа. Погляд на культурні і

³⁹ Булгаков А. И. О просвещении народовъ (Чтение, предложенное въ публичномъ собрании Киевскаго религиозно-просветительнаго Общества 3 марта 1904 г.) // Труды КДА. – 1904. – № 4. – С. 475–476.

⁴⁰ Лавровский Н. О древне-русскихъ училищах... – С. 9.

⁴¹ Там само. – С. 73–74.

⁴² Лавровский Н. О педагогическомъ значеніи сочиненій Екатерины Великой. – Харьковъ: Въ универ. тип., 1856. – С. 13.

політичні відносини Слов'янського світу до Германо-Романського». У ній автор заклав основи цивілізаційного аналізу, обґрунтувавши свою теорію культурно-історичних типів і сформулювавши п'ять «законів» історичного розвитку: 1) лінгвістична спорідненість народів, що утворюють культурно-історичний тип; 2) необхідність державно-політичної незалежності цих народів як умови зародження й розвитку цивілізації; 3) неможливість передачі засад цивілізації одного культурно-історичного типу народам іншого типу; 4) благотворність впливу на цивілізацію різноманіття етнографічних елементів, що складають тип; 5) відносна короткочасність в історії культурно-історичних типів періоду їх «цвітіння й плодоношення»⁴³. Третій «закон» М. Данилевського апелював до самотності, заперечував можливість реального «пересадження» цивілізаційних засад, їх штучного «прищеплення» чужій цивілізації. Учений допускав, що цивілізація, зберігаючи власну самотність, може вільно переймати й засвоювати деякі чужі здобутки природничих наук, техніки, мистецтва. Проте запозичення зі сфери народного життя, гуманітарних наук є неприпустимими і шкідливими⁴⁴.

Уже через кілька років у праці викладача університету св. Володимира М. Владимирського-Буданова про народну освіту в Росії від XVII ст. помічаємо надання руській-російській культурі статусу «цивілізації». У студії, присвяченій історії Київського університету, учений уводив думку про «силу знання, таланту і цивілізації», яку виявляє російський народ у південно-західному краї⁴⁵.

⁴³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа : взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – Москва: Книга, 1991. – С. 91–92.

⁴⁴ Там само. – С. 93–101.

⁴⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетіе Императорскаго Университета Св. Владимира. 1834 – 1884. Рѣчь, произне-

Цивілізованість у поглядах ученого постала невід'ємним атрибутом Росії, російського народу, до якого він зараховував і «малоросіян».

Апеляцію до самобутності, особливості Росії (як начебто центру слов'янської цивілізації) бачимо і в інших працях російських дослідників, які мешкали в Україні. Зокрема, М. Бережков в опублікованій 1882 р. вступній лекції у Ніжинському історико-філологічному інституті (директором якого тоді був М. Лавровський) виступав за збереження національної ідентичності російського народу, проти схиляння перед блиском європейської цивілізації. Історик апелював до збереження самобутності, навіть при навчанні в «європейській школі». «Так, залишатися самим собою, іти вперед своєю власною дорогою і жити своїм розумом, за вказівкою своєї історії, – ось який урок ... ми повинні взяти з вітчизняної історії»⁴⁶, – висновував учений.

Теорію М. Данилевського популяризував В. Завітневич, який у 1891 р. упевнено говорив про п'ять «законів історичного розвитку», особливо цитуючи третій з них: засади цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє цивілізацію для себе при більшому чи меншому впливі інших – попередніх чи теперішніх – цивілізацій⁴⁷.

Думку слов'янофілів про «дух народу» («духовні сили і духовне життя народу») як «сутність народної

сенная на юбилейномъ актѣ университета. – Київ: Въ тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1884. – С. 4.

⁴⁶ Бережков М. Объ исторіи, как народномъ самосознаніи (Вступительная лекція въ курсъ русской исторіи, читанная въ Нежинскомъ Историко-Филологическомъ Институте кн. Безбородко, 8 Ноября 1882 г.). – Київ, 1882. – С. 12.

⁴⁷ Завитневич В. Значение первыхъ славянофиловъ въ деле уяснения идей народности и самобытности // Труды КДА. – 1891. – № 11. – С. 355.

особистості» запозичив і М. Маккавейський⁴⁸. Його уявлення про «дух народу» перегукуються з поглядами філософа П. Астаф'єва, котрий у 1890 р. опублікував працю «Національність і загальнолюдські завдання». Услід за ним М. Маккавейський наголошує, що в душі народу є певні інтереси-схильності – релігійні, етичні, наукові, естетичні, соціальні тощо, але вони по-різному проявляються, і саме в цьому полягає індивідуальність народів. Деякі схильності висувуються на перший план, розвиваються і «стають головними керівниками народної особистості в історичному житті народу», інші – навпаки⁴⁹.

Як і слов'янофіли (А. Хомяков, К. Аксаков), М. Маккавейський наголошував, що народ проживає історичне життя до тих пір, доки в ньому самому живуть засади, які створюють особливий індивідуальний лад його душі, засади його самотності. Немає цих засад, значить – висохло джерело... і народ умирає: відрікається від своєї історичної ролі і перетворюється в простий етнографічний матеріал. Навпаки, чим міцніші ці засади, чим більше згуртовані вони в один організм, тим яскравішим є національний образ і тим більше народ може розраховувати на довговічність. Але для цього потрібна одна неодмінна умова – свідомість цих начал. Тільки повна свідомість своїх сил і здібностей може правильно вказати народу на його «історичне покликання» й правильно скеровувати його кроки на «історичному поприщі»⁵⁰.

На початку ХХ ст. М. Алабовський, аналізуючи історію церковно-парафільного шкільництва, цитував слова І. Аксакова: «Центр ваги Руської землі все в ньому ж, в

⁴⁸ Маккавейский Н. К. Религия и народность, как основы воспитания. Речь, произнесенная на торжественномъ акте Киевской духовной Академии 26 сентября 1895 года. – Киев: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1895. – С. 25.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 28.

нашому смиренному і покірному народі, і ні в одній країні немає народ того значення, хоча б пасивного, яке врешті випадає на долю нашому – у вигляді перемоги його довготерпіння. В Росії було би немислимим видовище викидання із школи розп'ять, ікон, святих книг і витравлювання із підручників імені Божого (натяк на Францію часів революції кінця XVIII ст. – Авт.)»⁵¹. Наскільки жорстоко помилявся І. Аксаков, а з ним і М. Алабовський, історія продемонструвала вже через два десятиліття.

Четвертий аспект, будучи тісно пов'язаним з попередніми, полягав у тому, що історики освіти і педагогічної думки неодмінною складовою слов'янської ідентичності бачили *християнство східного зразка і, відповідне, православне виховання*. Характерне для слов'янофілів піднесення ставлення до православного християнства проявилось у наративі М. Лавровського «Про давньоруські школи». Транслюючи у ньому ідею про «дух Християнства» як цілковито адекватну давньоруській ментальності культурно-духовну традицію, дослідник зазвичай позитивно оцінював вплив візантійського православ'я⁵². Наголошуючи на тому, що Візантійська імперія успадкувала класичну освіту, автор підкреслив її «велику світову» місію передачі просвіти зі сходу на захід⁵³. Тож, М. Лавровський підносив східну православну релігійну традицію як основу європейської та слов'янської культури та освіти. Така інтерпретація дала вченому можливість розгорнути критику західного католицизму як певного відступу від історичної традиції, що розвивалася за уявно сконструйованою ним цивілізаційною віссю «античний світ – Візантія – новоєвропейські і слов'янські народи – Росія».

⁵¹ Алабовській М. Церковно-приходская школа и всеобщее обучение. – Киев: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1909. – С. 9–10.

⁵² Лавровский Н. О древне-русскихъ училищах... – С. 6, 9.

⁵³ Там само. – С. 68.

Специфічним прикладом позиції М. Лавровського є трактування ним слов'янської Польщі як первісно православної країни, що потрапила під вплив ворожої «католицької пропаганди». «У теперішній час, – писав учений, – навряд чи можна сумніватися, що в Польщі початково була віра православна, яка проникла туди ще в часи Апостольської діяльності Слов'янських Просвітителів (Кирила і Мефодія. – Авт.), а тому не можна сумніватися і в тому, що перші наслідки православ'я і там зміцнилися за допомогою шкіл. Але ще більше відомо, що ще в середині X століття проникло в Польщу латинство, подолато православ'я і, звісно, не запізнило звернути на свою користь існувавші опори останнього, так, що древні відомості про урядові розпорядження на користь народної освіти відносяться до Латинських шкіл»⁵⁴.

Підставою для такої думки стала публіцистична стаття анонімного автора «Про початки християнства в Польщі», опублікована в «Журналі Міністерства Народної Освіти» (1842)⁵⁵. Загалом у такому трактуванні виявлявся вплив тогочасної російської державної ідеології. Російській імперії у XIX ст. належала більшість колишніх польських земель, тож було чимало політиків і «науковців», які, намагаючись довести історичну справедливість і закономірність таких політичних реалій, шукали будь-яких підстав для доведення того, що Польща, як слов'янська і начебто початково православна країна, має бути інтегрована до православного світу, опорою і провідником котрого вважалася держава Романових. Відтак із цієї площини запровадження християнства західного зразка в Польщі 966 р. трактувалося як злісний насильницький акт над «православними поляками». Традиційно у такому дискурсі католицизм поставав у негативному світлі, таврувався як «латинство», яке

⁵⁴ Там само. – С. 92.

⁵⁵ О началѣ Христіанства въ Польшѣ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – 1842. – Ч. XXXIII. – С. 1–46.

порушило первісну православну благоденственність польського народу. Услід за тим інтенційно закладалася думка, що історична справедливість має бути відновлена і полякам слід повернути їх первісну християнську віру – православ'я, у тому числі і через школу.

Подібним чином прихильники дискурсу спільного слов'янського світу розглядали і релігійні відмінності Чехії. При цьому не лише наголошували на великоморавській місії св. Кирила та Мефодія, підкреслюючи первісно східний характер християнства чеського народу, але й релігійні рухи в Чехії XV–XVII ст. намагалися пояснити прагненням повернутися до істинної віри. Зокрема, Т. Флоринський у нарисі про Я. А. Коменського (1892) підкреслював: «Оточені з трьох сторін ворожим світом романо-германським, чехи завжди інстинктивно відчували, що єдиний засіб до збереження їх національної особистості полягає в народній церкві. Латинський католицизм, який витіснив раніше утверджений в Чехії і Моравії слов'янський обряд Кирило-Мефодіївської церкви, розглядався тут не тільки як щось чуже природі слов'янських народів, що неблагоприємно впливало на їх національний розвиток, але прямо приводило їх в політичне і культурне підпорядкування небезпечному для них Заходу. Тому боротьба проти латинства і за ідею народної церкви проходить через усі найважливіші моменти національної чеської історії. Успіх її означає перемогу народу в захисті політичної свободи, рідної мови і національних засад; навпаки невдача – знаменує падіння і загибель національної і політичної самостійності. Так, падіння Кирило-Мефодіївської церкви в Моравії потягнуло за собою не тільки завоювання Велико-Моравського князівства, але й поступове онімечення і златинення чеського народу та політичне підкорення Чехії Німеччині. Гуситський рух, в основі своїй релігійний, будучи спробою відновити народну слов'янську церкву, супроводжувався жорстокою кривавою боротьбою чехів з німцями і розгромом усього соціального і громадського

устрою, що склався в чеській землі, відновлення прав народної мови і національної освіченості»⁵⁶.

Концепт «слов'янської церкви» роком пізніше використав і О. Кочубинський у праці про Я. А. Коменського. Прийняття чехами християнства і створення «слов'янської церкви» він назвав «істинно-визвольним моментом», нагадавши, що «великі апостоли Слов'янства» св. Кирило та Мефодій починали свою просвітницьку діяльність з Моравії – чеської землі. Відтак учений бачив у цьому неоціненну заслугу чехів для всіх слов'ян, бо без «слов'янської церкви» і слов'янської християнської писемності їхня доля була б сумною: частина слов'ян потрапила б під вплив візантійського, інша частина – римського центру. А тому «свій культурний тип» навряд чи сформувався б⁵⁷. Використання поняття «культурний тип» вказує на оперування категоріями цивілізаційної теорії М. Данилевського, який говорив про Росію як політичний і духовний центр слов'янства. Саме тому вчення Я. Гуса і общини «чеських братів» О. Кочубинський трактував не просто як протест проти католицизму, але і як повернення до витоків – «слов'янської церкви». Підтекст такого історичного конструкту очевидний: центром і репрезентантом східного християнства, прийнятого свого часу слов'янами, начебто є російське православ'я, прилучення до якого й буде відновленням «слов'янської церкви» у цивілізаційних кордонах Слов'янського світу.

На початку ХХ ст. увагу на православний фундамент слов'янської ідентичності звернув М. Алабовський. Посилаючись на російських слов'янофілів І. Аксакова та Ю. Самаріна, він оперував концептом «Православний на-

⁵⁶ Флоринский Т. Янъ Амосъ Коменскій... – С. 5–6.

⁵⁷ Кочубинский А. Янъ Амосъ Коменскій въ историческихъ судьбахъ своего народа // Янъ Амосъ Коменскій. В. И. Григорович: две речи А. Кочубинскаго. – Одесса: Тип. Шт. Войскъ Одесскаго военнаго Округа, 1893. – С. 9.

род святої Русі», наголошуючи на історичній прив'язаності його до Церкви та її вчення і відстоюючи потребу релігійного виховання⁵⁸.

П'ятий аспект прояву слов'янофільських поглядів у вітчизняному наративі з історії освіти полягав у *критиці західної орієнтації Росії в культурно-освітній сфері*. При цьому історики освіти не встрявали в улюблену для російських слов'янофілів критику західництва як суспільного та інтелектуального руху в Росії XIX ст., проте до певної міри погоджувалися з їхніми постулатами про негативний вплив західних цінностей на російську народність, який нібито почався з доби Петра I. Як відомо, у 1856 р. відомий теоретик сов'янофільства К. Аксаков опублікував статтю «Спроба синонімів», у якій намагався довести, що внаслідок петровського перевороту відбулося відокремлення верхніх прошарків суспільства від народу, з'явилася «публіка» – «фальшивий народ», який засвоював західну культуру й жив за рахунок держави, тоді як простий народ продовжував жити своїм життям⁵⁹.

Подібні думки трапляються і в М. Лавровського, який того самого року видав працю «Про педагогічне значення творів Катерини Великої». Європеїзацію Росії Петром він називає «великою подією», яка «надала новий напрям життю Російського народу і його історії»⁶⁰. Здавалося б, трактування цілком у дусі західників, що цілком закономірно, адже подібна концепція була сформована російською історіографією з часів М. Карамзіна. Проте надалі вчений уводив у своє пояснення концепт «крайності», наголошуючи на тому, що будь-який крутий історичний поворот «незворотньо тягне за собою крайність в засвоєнні нового напрямку, і притому звернену на зовнішню,

⁵⁸ Алабовській М. Церковно-приходская школа... – С. 9.

⁵⁹ Тесля А. А. Философия права славянофилов. – URL : www.rummuseum.ru/portal/node/2506

⁶⁰ Лавровский Н. О педагогическомъ значеніи... – С. 12–13.

формальну сторону останнього»⁶¹. Ця крайність виявилася у зовнішньому засвоєнні європейських звичаїв, часто доволі негативних з морального погляду. Відтак М. Лавровський робив два зауваження: «По-перше, слід пам'ятати, що переважно вищий стан і певні верхні прошарки середнього [стану] були сильно заражені вказаними недоліками і особливо ослабли в моральному відношенні. Крутий поворот до свободи і зближення з Заходом діяли передовсім на них, не проникаючи глибоко в масу народу. По-друге, що ще важливіше, моральна зіпсованість тільки зовнішнім чином входила в тодішнє суспільство, представляла собою ніби зовнішній наріст, не входила органічно в життя народу, не проникала глибоко в його душу»⁶². Західна «зіпсованість», як і за аксаківською схемою, вплинула на верхні прошарки, не зіпсувала народу, його душі. Ці тези М. Лавровський декларував не без задоволення.

Антизахідницькими конотаціями були сповнені оцінки М. Лавровського щодо переважання іноземних професорів у російських університетах на початку XIX ст. Йому прикро те, що попечитель Харківського навчального округу граф С. Потоцький на початку XIX ст. дотримувався думки про перевагу іноземних професорів не тільки перед російськими, але і «загалом слов'янськими» вченими⁶³. У статті про професора-француза А. Дюгура (Дюгурова, Дегурова) М. Лавровський зауважує: «Як і всі іноземці (курсив наш. – Авт.), Дюгур дивився на себе, зрозуміло, як на педагога-реформатора, як на починателя у варварській країні мало не нової ери ліберального виховання»⁶⁴. Можна з великою долею певності припускати, що

⁶¹ Там само. – С. 13.

⁶² Там само. – С. 30.

⁶³ Лавровский Н. Василий Назарьевичъ Каразинъ и открытіе Харьковскаго университета // Журнал Министерства Народнаго Просвещѣнія. – 1871. – Ч. CLIX. – С. 200.

⁶⁴ Лавровский Н. Педагогъ прошлаго времени // Русский архивъ. – 1869. – Вып. 9. – С. 1543.

своє «зрозуміло» М. Лавровський вивів із притаманного російській слов'янофільській інтелігенції антизахідницького стереотипу, відповідно до якого весь західний світ начебто дивиться на Росію як на варварську країну, котру треба освічувати.

Усе-таки М. Лавровський не був радикальним у своїх критичних оцінках впливу західних цінностей та ідей. Для прикладу, період від правління Петра I до свого часу, який слов'янофіли проголошували мало не втраченим для Росії часом, учений оцінював не без позитивних акцентів. Пишучи про педагогічну творчість імператриці Катерини II, німкені за національністю, яка листувалася з відомими просвітителями і на педагогічні погляди якої вплинули насамперед твори європейських мислителів Дж. Локка та М. Монтеня, учений, звісно, не міг собі дозволити осудливих міркувань. Навпаки, М. Лавровський піднесено описував творчість Катерини як реакцію на два основні недоліки тогочасного суспільства: 1) сліпа прив'язаність до всього іноземного, поєднана з такою самою ненавистю до всього російського; 2) грубість традиційного старовинно-руського виховання⁶⁵. Уже те, що вчений не ідеалізував народне виховання, а також підкреслив прагнення імператриці своїми працями виправити ці недоліки вказують на розважливу позицію щодо деяких слов'янофільських постулатів. У цьому ключі він більше схилявся до позиції поміркованого слов'янофіла Ф. Достоевського, котрий назвав нігілістичним погляд на російську культуру від Петра I до середини XIX ст. як пусту й непотрібну, нездатну народити щось насправді народне.

Однак наприкінці XIX – на початку XX ст., з огляду на міжнародно-політичні обставини, антизахідницький рефрен у творах вітчизняних істориків освіти стає дедалі гучнішим. Для прикладу, В. Завітневич у 1891 р. дорікав «російським людям», які «виявили стільки

⁶⁵ Лавровский Н. О педагогическомъ значеніи... – С. 12.

сліпого наслідування щодо всього того, що тільки доходило до нас із Заходу путнього і непутнього»⁶⁶. Автор зневажливо ставився до спроб запровадити європейський лад у Росії, критикував наслідки «європейничування» – біронівщину, запозичення всього непотрібного, схиляння перед Заходом в часи Катерини II, орієнтацію на думку західних інтелектуалів, освіти, школу, літературу і науку. Хвалив дух патріотизму в роки війни 1812 р., відмову Олександра I від реорганізації Росії на європейський лад, увагу російських діячів до власного народу у першій половині XIX ст.⁶⁷.

Негативний образ Заходу тоді щоразу більше звучується лише до германських народів. Саме їх той самий М. Лавровський мав на увазі, пишучи в 1871 р. про «стихію, споконвічно ворожу слов'янській народності»⁶⁸. Образ «небезпеченого» германського Заходу як споконвічного ворога слов'янства увиразнився в працях М. Владимирського-Буданова (1874)⁶⁹, Т. Флоринського (1892)⁷⁰, Ф. Тітова (1903)⁷¹, М. Петрова (1916)⁷² та ін. Негативно оцінюючи чужоземний тиск на руське шкільництво, В. Доманицький 1895 р. у невиданих «Нарисах історії початкової школи» писав, що «...під впливом німецької школи ми почали загубляти живий дух народової бувальщини, глибоко

⁶⁶ Завитневич В. Значение первых славянофилов... – С. 354.

⁶⁷ Там само. – С. 365–369.

⁶⁸ Лавровский Н. Очеркъ жизни и дѣятельности К.-Я. Эрбена... – С. 1.

⁶⁹ Владимирский-Буданов М. Народное образование въ Россіи... – С. 111.

⁷⁰ Флоринский Т. Янь Амосъ Коменскій... – С. 5.

⁷¹ Титов Ф. И. Къ вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности въ XVII – XVIII в.в. // Труды КДА. – 1903. – № 11. – С. 401–402.

⁷² Петров М. І. Київська Академія (3 нагоди минулого 300-ліття її існування) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – Київ, 1919. – Кн. 1. – С. 3.

історичні основи народного обучення й виховання»⁷³. Дослідник услід за С. Миропольським західний культурний вплив трактував як «біду», «страшнішу» за монгольське нашествя на Русь⁷⁴. Помітними були спроби зневажити цивілізаційні досягнення Європи підкресленням руських здобутків. Згідно з В. Доманицьким, на Русі ширилася просвіта, тоді коли Західна Європа ще переживала «залізний вік», жіноча школа постала в Києві тоді, коли на Заході про освіту жінок «ще й не гадали», церковно-парафіяльна школа на Русі начебто існувала і в монгольську добу, а на Заході народні школи з'явилися в часі Реформації, тож «ми опередили Західню Європу»⁷⁵.

Важливим сегментом антизахідних візій у вітчизняному наративі історії освіти стала критика європейських впливів польського зразка. Проникнення таких елементів західноєвропейської цивілізації як станово-представницька монархія, католицька релігія та єзуїтська школа до Польщі, а відтак до Русі беззаперечно осуджувалися. Я. Головацький, пишучи про «Порядок шкільний» Львівської братської школи (1863), визнав: «наша Русь» за посередництвом Польщі у XVI ст. доторкнулася до тогочасних найкращих педагогічних нововведень⁷⁶. Водночас він наголосив, що в руських школах, на відміну від польських, не мучили дітей «варварською латинщиною»⁷⁷. У

⁷³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 95. – Спр. 36. Доманицький Василь Михайлович. Нариси історії початкової школи. Вип. I до 1238 р., Вип. II від 1238 до 1569 р. – Арк. 16.

⁷⁴ Там само. – Арк. 23в.

⁷⁵ Там само. – Арк. 10, 22зв–23, 41.

⁷⁶ Головацький Я. Ф. Порядок Школьный или Устав Ставропигийской школы въ Львовѣ 1586 года // Галичанинъ. Литературный сборникъ издаваемый Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ и Богданомъ Андрѣевымъ Дѣдицкимъ. – Львовъ: Тип. Института Ставропигійского, 1863. – Кн. I. Вип. II. – С. 69.

⁷⁷ Там само. – С. 70–71.

праці про братське шкільництво М. Лінчевський (1870) наголошував на релігійному протистоянні (причому для означення польського католицизму використовував поняття «захід»), вважаючи, що «православний народ» запозичував надбання західної культури (наприклад, шкільний театр), щоб боротися проти цієї ж культури⁷⁸. М. Владимирський-Буданов (1874) заперечував позитивний вплив політичних умов польської держави на виникнення братств і братських шкіл, наголошуючи, що вони постали як протест проти «станового державного устрою»⁷⁹. Про «латино-польську цивілізацію» в негативному ключі писав С. Голубєв (1890)⁸⁰.

У контексті рецензійної дискусії К. Харлампович (1902) опонував історику А. Яблоновському щодо позитивного культурного впливу на Русь «латино-польської цивілізації»⁸¹. Визнаючи безсумнівним, що в XVI ст. «польська цивілізація в деяких відношеннях була вища за російську», учений характеризував їхні взаємини як війну (за його словами, єзуїти вели «шкільну і літературну війну

⁷⁸ Лінчевський М. Педагогія древнихъ братскихъ школъ и преимущественно древней Кіевской Академіи // Труды КДА. – 1870. – Кн. 7 (июль). – С. 140.

⁷⁹ Владимирський-Буданов М. Народное образование въ Россіи... – С. 121.

⁸⁰ Голубев С. Т. Кієво-Могилянская колегія при жизни своего фундатора, кієвскаго митрополита Петра Могилы (Рѣчь, произнесенная на годичномъ акте Кіевской Духовной Академіи 26 сентября 1890 года) // Труды КДА. – 1890. – № 12 (декабрь). – С. 536.

⁸¹ Харлампович К. [рецензія] Александр Яблоновскій. Очеркъ исторіи Кієво-могилянскій академіи въ связи съ общимъ развитіемъ западной цивилизациі на Руси. Краковъ, 1899 – 1900 г. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyi zachodniej na Rusi. Nakreslił Aleksander Jabłonowski. Krakow. 1899 – 1900 // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 7 – 8. – Отдел II. – С. 46.

на два фронти» – проти протестантів і православних)⁸². Ф. Тітов, також дискутуючи з А. Яблоновським, визнав вплив «латино-польської культури і цивілізації» на російську цивілізацію у XVI – XVII ст. Однак за допомогою концепції «форми і змісту» він констатував лише формальну схожість двох цивілізацій, «поміж тим як за змістом своїм вони суттєво відрізнялися між собою»⁸³. І прикладом такої відмінності дослідник уважав Києво-Могилянську академію, яка перейняла формальні ознаки західної школи, а за змістом слідувала іншій «культурі і цивілізації».

Найбільш різко висловився М. Лілеєв наприкінці XIX ст. «Польща і Русь розвивалися під різномірним впливом: поляки засвоїли собі цивілізацію Заходу, напроти того віросповідання, науки і мистецтва на Русі розповсюдилися зі Сходу – з Візантії, яка була для Русі центром освіченості, тоді як Рим і німці були цивілізаторами Польщі»⁸⁴. Якщо інші науковці осуджували західні педагогічні впливи на Русь через Польщу, водночас уникаючи однозначної ідентифікації Польщі з Заходом, то ніжинській історик педагогіки провів різку демаркаційну лінію між Сходом і Захом, однозначно визнавши середньовічну та ранньомодерну Польщу у складі західної цивілізації.

⁸² Харлампович К. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. – Казань: Типо-лит. Имп. Университета, 1898. – С. V, 205.

⁸³ Титов Ф. И. Къ вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности въ XVII – XVIII в.в. // Труды КДА. – 1904. – № 1. – С. 73.

⁸⁴ ІР НБУ. – Ф. 127. – Спр. 47. Арх[ив] Лілеєва М. И. Лілеєв Михаил Иванович. [Образование и просвещение на Украине в XVI – XVII ст.]. Черновые варианты отдельных глав исследования. Автографы. – Арк. 8.

На початку ХХ ст. антизахідні позиції проявилися у визнанні азійського вектора культурно-освітнього шляху Росії. Так, київський дослідник М. Маккавейський у праці про педагогічні погляди Катерини II та І. Бецького (1904) вказав на історичні відмінності Росії від Заходу, а запозичення елементів західноєвропейської культури у ХVIII ст. назвав не зовсім корисною сумішшю «європейського з азійським». Він, по суті, визнав Росію частиною азійського культурного простору. Причому вкрай різко охарактеризував тогочасне російське життя: «Грубий, безгрунтовний релігійний скептицизм, насмішливе і блюзнірське ставлення до церкви і її статутів, небувала за своїми розмірами і формами розпущеність моральна, вражаюча гонитва за розкішшю, відсутність усякого розуміння громадянського обов'язку, погано прикрита зовнішнім листком грубість родинних і громадських стосунків – ось ці характерні риси російського суспільства в його вищих, «культурних» прошарках. Що стосується нижчих класів, то тут за всіма напрямками ще царювали невігластво, тупість і дика грубість»⁸⁵. Така нищівна характеристика «російської самобутності», вочевидь, означала відмову М. Маккавейського від піднесених слов'янофільських трактувань Русі-Росії. З іншого боку, учений, попри все, не відмовився від протиставлення Європи і Росії.

Інший представник Київської духовної академії Л. Соколов, аналізуючи педагогічні ідеї М. Ломоносова (1912), говорив про європейські впливи на російську освіту і науку першої половини ХVIII ст. Дослідник констатував «моральну закріпленість російських іноземців, у яких моральний зміст вивітрився під впливом перетяжних вітрів, що безперервно дули в Росію через вікно в Європу у

⁸⁵ Маккавейский Н. К. Педагогическія мечты Екатерины Великой и Бецкаго. Изъ исторіи воспитанія в Россіи. – Киев: Тип. И. И. Горбунова, 1904. – С. 8–9.

той час, коли залишалися навстіж відкриті двері до Азії»⁸⁶. Метафоричність мови про «вікно в Європу», через яке дули перетяги, що вивітрювали «моральний зміст», й згадка про водночас відкриті «двері в Азію» чітко вказують на цивілізаційні уподобання автора.

Західна цивілізаційна ідентичність формувалася у вітчизняних істориків освіти одночасно зі слов'янською. Вона проявилася у своєрідному педагогічному європоцентризмі – підкресленні вагомості для поступу людства і українського народу зокрема саме європейського досвіду освіти та виховання, педагогічних ідей.

Прикладом можуть слугувати посібники з історії педагогіки, які були надруковані в Києві на початку ХХ ст. Зокрема, Г. Попов (1913) на підставі праці німецького вченого Ф. Ренегера сформував образ європейської педагогіки від античності до нових часів, підкресливши, що доволі важко встановити історико-генетичний зв'язок між виховною традицією давнього Сходу і педагогікою Європи⁸⁷. Відтак задекларував європоцентричний підхід: «...для нас європейців історія педагогіки починається з класичних народів і закінчується самим останнім словом європейської педагогіки. В таких історичних рамках цілком можлива побудова історико-генетичної еволюції педагогічних теорій і практики, яка б говорила до розуму і серця сучасного педагога»⁸⁸. Додавши до посібника власний розділ про освіту у Візантії, Г. Попов говорив про «силу візантійської цивілізації», яка поглинала народності, «перероблювала їх»⁸⁹, наголошував на цивіліза-

⁸⁶ Соколов Л. Апостоль русскаго просвѣщенія (памяти М. В. Ломоносова). 1711–1911 г. // Труды КДА. – 1912. – Кн. 1 (январь). – С. 52.

⁸⁷ Попов Г. Введение въ исторію европейской педагогики. Переработано по Ф. Регенеру. – Киев: Тип. Имп. Университета св. Владиміра, 1913. – С. 6–7.

⁸⁸ Там само. – С. 7.

⁸⁹ Там само. – С. 126.

ційній ролі візантійської школи, яка «виховала перших провісників гуманізму в Італії»⁹⁰. Проте, відзначивши вплив візантійської культури на освіту Русі, вчений не сублімував її значення, наголосивши: «...в результаті виявляється, що виграють ті слов'яни, які колись підпали під енергійний вплив західно-європейської культури, – чехи, поляки»⁹¹. Тож саме західноєвропейську культуру вчений бачив у ролі засобу, який забезпечував поступ слов'янським народам.

Подібно й В. Родніков у посібнику з історії педагогіки (1914) незичливо ставився до візантійської традиції Русі. Визнавши, що візантійський вплив був аж до епохи Петра Великого, пояснював це відсутністю власного «мислячого класу» (бо міське життя було нерозвинутим), а тому маса «слов'яно-руського народу» змушена була «підкоритися інтелектуальній перевазі іноземного (візантійського) церковно-учительного класу»⁹². Вказавши на вимушеність підкоренню візантійській традиції, дослідник підкреслював усвідомлення росіянами (серед них він бачив і українців) потреби західноєвропейської освіти. «Якщо уважно вдивитися в російське життя XVII-го століття, то не можна не помітити однієї характерної риси цієї епохи; такею рисою є поступове пробудження в Росіян свідомості необхідності освіти, а разом з тим і потреби зближення із Заходом»⁹³, – наголошував учений.

Однак зараховувати Г. Попова та В. Роднікова до істориків освіти з виразно європейською ідентичністю все-таки не можна. Скоріше їх слід вважати такими, що симпатизували європейській педагогічній традиції, визнавали її необхідність на слов'янському ґрунті. Їхні візії

⁹⁰ Там само. – С. 137.

⁹¹ Там само. – С. 144.

⁹² Родніков В. Історія русской педагогіки / Изд. 3-е. – Киев: Изд. Книж. Магазины Н. Я. Оглоблина, 1914. – С. 9.

⁹³ Там само. – С. 29.

мало відрізнялися від поглядів, висловлених ще в 1860-х рр. відомим українським істориком М. Костомаровим, який бачив «історичні завдання» Росії на Заході, бо «...там центр європейської цивілізації, прагнення російського суспільства завоювати європейські звички, знайомитися з європейськими літературами і європейським життям зробилося життєвою потребою Росії. Англійське, німецьке, французьке просвітництво потрібні для Росії, як кисень для дихання»⁹⁴.

Прикметною рисою інтелектуальних конструкцій вітчизняних істориків освіти, котрі, симпатизуючи Заходу, все-таки відзначали відмінність Росії від нього, було прагнення відмежувати Росію й від Сходу – азійського геопростору та тих національно-політичних, етнокультурних суб'єктів, які в уяві тогочасних вітчизняних інтелектуалів, зазвичай, асоціювалися з Азією. Зокрема К. Корененко у праці про освіту в Росії XVII ст. (1911) негативно трактував вплив 250-літнього татарського панування над російським народом, назвавши його «каїноюю плямою». «Азійська дика необузданість затримала російський розвиток на декілька століть. Довелося скаліченій Русі відроджуватися на руїнах і створювати все заново»⁹⁵, – писав дослідник, чітко протиставляючи азійство й Русь.

Українські вчені у підросійській Україні не завжди відкрито декларували проєвропейські позиції, однак крізь їхній текст пробивалися виразні цивілізаційні симпатії.

⁹⁴ Костомаров Н. «Лекции по истории Западной России» М. Кояловича, 1864, 1865 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії за ред. акад. М. Грушевського. – Харків: Державне вид-во України, 1928. – С. 215.

⁹⁵ Корененко К. И. Просвѣщеніе и школы въ Россіи въ XVII вѣкѣ. Историческій обзоръ возникновенія и развитія школъ въ Россіи со времени введенія христіанства до царствованія Петра Великаго. – Севастополь: Типо-лит. Ф. Г. Аптекмана, 1911. – С. 10.

Зокрема, Л. Струніна (1898) вказала на появу перших недільних шкіл «на заході» ще три століття тому і наголосила на необхідності поширення таких закладів у Росії, беручи до уваги «досвід всієї Європи»⁹⁶. Д. Багалій, пишучи про просвітницьку діяльність священників В. Фотієва і А. Самборського (1910), ужив поняття «культурний Захід», підкреслюючи, що там підприємці, держава і суспільство не дали б занепасти добрій справі. «Зовсім інакше було у нас...»⁹⁷, – резюмував учений, немовби окреслюючи емпірично утверджену цивілізаційну відмінність між Заходом і російською дійсністю, звісно, на користь першого.

Натомість виразно західноєвропейська ідентичність пробивається у словах українського письменника, автора кількох історико-педагогічних праць П. Грабовського. В одній зі статей, опублікованій у Львові 1894 р., він наголосив: «Є в р о п е й с т в о н а г р у н т і у к р а ї н с ь к о м у , – то нехай буде написано на нашому стягові»⁹⁸ (виділено П. Грабовським. – Авт.). На початку ХХ ст. належність України до західноєвропейської культури-цивілізації поділяли численні дописувачі журналу «Світло». Серед них П. Понятенко, тлумачачи поняття «культура», розширив його до «...найвищого ступеня духовного розвитку, громадського устрою та відносин і матеріальних надбаннів, яких досягла, в кожному певнім часі, в боротьбі з природою та в спільному житті

⁹⁶ Струніна Л. Первые воскресныя школы въ Кіевѣ // Киевская Старина. – 1898. – Т. LXI. – С. 288.

⁹⁷ Багалій Д. И. Два культурныхъ дѣятеля изъ среды харьковскаго духовенства (Священникъ Василій Фотіевъ и Священникъ Андрей Самборскій) // Багалій Д. И. Очерки изъ русской исторіи. Т. 1. Статьи по исторіи просвѣщенія. – Харьковъ: Тип. «Печатное Дѣло», 1911. – С. 51.

⁹⁸ Грабовський П. Лист до молоді української // Грабовський П. Вибрані твори : в 2-х т. Т. 2 (упоряд. і приміт. В. Ф. Святотця). – Київ: Дніпро, 1985. – С. 47.

передовсім європейська людність»⁹⁹. Євроцентричність такого розуміння є очевидною.

Більш відкрито європейськість українського народу, його освіти й виховання підкреслювали західноукраїнські вчені. Під впливом позитивізму (особливо, популярності книги Г. Бокля «Історія цивілізації в Англії») у Галичині серед дослідників історії освіти підноситься ідея цивілізації. В. Шухевич у 1897 р. пропонував навіть впровадити пропозиції французького педагога Флемінга, який відстоював уведення історії цивілізації до програми гімназій, але не як навчального предмету, а як особливої уваги до повсякденного культурного життя людей в різні епохи¹⁰⁰.

Уявлення співпричетності до західної цивілізації було характерним для багатьох польських істориків освіти. Показовою є навіть назва праці «Академія Києво-Могилянська: історичний нарис на тлі загального розвитку західної цивілізації на Русі» (1900) польського історика А. Яблоновського, який здобув освіту, зокрема, в університеті св. Володимира. Учений на перших сторінках монографії ототожнив західноєвропейський та польський впливи на формування і розвиток зазначеної інституції у XVII–XVIII ст.¹⁰¹ Пізніше С. Кот (1910), часто послуговуючись поняттям «центральна Європа», намагався показати, що не лише європейська культура чинила вплив на Польщу, але й навпаки. Відтак підносив польського педагога XVI ст. А. Фрича до рівня провідних європейських учених і стверджував, що завдяки його творчості Польща спричинилася

⁹⁹ Понятенко П. Національність, культура й асиміляція // Світло. Український педагогічний журнал. – 1911. – Кн. 2. – С. 16.

¹⁰⁰ В. Ш. (Шухевич В.) Історія цивілізації в програмі науки шкіл середніх // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1897. – Ч. 7. – С. 101.

¹⁰¹ Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Kraków: Druk W. Ł. Anczyca i Spółki, 1899–1900. – S. 1–2.

до поступу виховної справи серед «європейських суспільств»¹⁰².

Швидкий відгук новітніх європейських педагогічних ідей у ранньомодерній Польщі, що проявилось у створенні першого міністерства освіти в Європі – Комісії народної освіти, підкреслював С. Груїнський (1916). Щобільше, саме в Польщі, як зазначив цей учений, школа ще наприкінці XVIII ст. стала на ґрунті новітніх педагогічних вимог, тоді як власне в Європі такий процес почався у XIX ст.¹⁰³. Прогресивність дій Едукаційної комісії у справі організації народної освіти він вважав доленосним фактом для історії європейської культури¹⁰⁴. Схоже міркував і відомий львівський історик освіти й культури С. Лемпичкий (1921). Оповідаючи про ідею заснування Я. Замойським королівської колегії у Кракові 1570-х рр., дослідник вів мову щодо цивілізаційного значення проєктованої школи. На його думку, королівська колегія мала принести славу полякам у всій Європі¹⁰⁵. Таким чином, автор розглядав Польщу, а відповідно й належні їй українські землі, як частину Європи.

Належність українських земель Австро-Угорської монархії до європейської цивілізації не піддавалася сумніву вітчизняними вченими. Вони особливо наголошували на поширеності європейських поступових ідей на теренах

¹⁰² Kot S. Andrzej Frycz z Modrzewa o wychowaniu i szkole (Na tle ówczesnej literatury pedagogicznej) // Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Lwów, 1910. – Tom III. Dodatek 6. Przyczynki do dziejów wychowania i oświaty w Polsce. – S. 48–49.

¹⁰³ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi. Część I (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861). – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1916. – S. 8.

¹⁰⁴ Tam же. – S. 12.

¹⁰⁵ Lempicki S. Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573–1605. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1921. – S. 35.

підавстрійської України. І. Франко, пишучи біографію І. Федоровича (1884), наголосив, що у 1848 р. «...освіжаюча хвиля нового духу розлилась по Європі»¹⁰⁶. Е. Барвінський, рецензуючи монографію Л. Фінкеля з історії Львівського університету (1895), писав про «рух, що потягнув за собою перемену устрою всеї Європи. Рух 1848 р., одбивши ся в цілій Європі, не минув і Львова...»¹⁰⁷. Дослідник, по суті, трактував Львів, усю галицьку Русь як складову Європи, що було характерним для галицької інтелігенції, з огляду на австрійське підданство і отриману європейського рівня освіту.

Найбільш виразно «уведення» України до Європейського світу продемонстрував І. Раковський, який у статті про погляди Т. Шевченка (1908) писав про змагання українців до добра, чим «дивували ми нераз цілу Європу»¹⁰⁸. Наведемо й таку, сповнену цивілізаційних аспірацій, заяву автора: *«Ми, Українці, старий культурний народ! Ідеї правди, добра і краси є вродженими основами нашого народного духа.*

Але в нас не лиш вроджена культурна вдача; ми вже і вложили свою пайку у вселюдську культуру і цивілізацію.

Ми, Українці, боронили віками западної Європи від татарської й турецької навали, що й уможливило тій Європі розивати свободно свою культуру.

Ми, Українці, дали культуру Литві й Москві, а допомогли їй в Польщі.

¹⁰⁶ Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи // І. Я. Франко Зібрання творів у 50-и томах. — Київ: Наукова думка, 1985. — Т. 46, Ч. 1. — С. 27.

¹⁰⁷ Барвінський Е. [рецензія] Ludwik Finkel. Historya uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, Льв., 1894, 344+XVI // Записки НТШ. — Т. VI. — Львів, 1895. — Кн. II. Бібліографія. — С. 33.

¹⁰⁸ Раковський І. З нагоди 47-мих роковин смерті Тараса Шевченка // Учитель. Орган Руского тов.[ариства] педагогічного. — Львів, 1908. — Ч. 9 і 10. — С. 132.

Ми, Українці, зуміли заховати культурну вдачу нашого духа, мимо довговічної некультурної неволі і дикого гнету.

Ми, Українці, і дальше поступатимем без упину до здійснення нашої трійці культурних вселюдських ідеалів, мимо всяких антикультурних заходів наших непрошених опікунів.

І в сьому поході до дальшої культури і цивілізації не спинить нас ніяка ворожа сила. Ми зуміємо її поконати в тім глибокім переконанню, що тим робимо правдиву прислугу вселюдській культурі, та що ліпша будучність культурних народів запевнена...»¹⁰⁹ (курсив наш. – Авт.).

У словах І. Раковського про західну Європу, яка завдяки «нашому захисту» розвинула свою культуру, відчувається певна образа – національна і цивілізаційна – за недооцінку ролі українства в формуванні передової і прогресивної культури – власне самої цивілізації. Некультурних ворогів автор замаркував Шевченковими словами: «варшавське сміття», «грязь Москви», що виказало національний підтекст в його уявних цивілізаційних віднокраях. Ще однією особливістю цивілізаційних міркувань І. Раковського стала позитивістська віра в невинний поступ: «похід до дальшої культури і цивілізації», «ліпша будучність культурних народів запевнена», відживає абсолютизм, марновірство, дикість і жорстокість, процвітають свобода думки, кооперація, гуманізм. Безумовно, цей цивілізаційний поступ бачився авторові і як поступ України до своєї національно-політичної «побіди». Тож в думці автора національне визволення України збігалось з цивілізаційним прогресом, було закономірним і невідворотним.

Водночас у працях західноукраїнських істориків освіти було помітним трактування України, а відтак і її педагогічної культури як специфічного цивілізаційного явища, опертого на два світи. Так, І. Франко, пишучи рецен-

¹⁰⁹ Там само.

зію на книгу К. Харламповича про західноруські православні школи XVI – початку XVII ст., наголошував: у той час «...при помочи політичних і релігійних уній різні сили пробували втягти ті землі (українські, які входили до складу Польщі. – Авт.) в круговорот західної культури»¹¹⁰. Видатний учений, вочевидь, бачив інший історичний цивілізаційний шлях України, яку у XVI–XVII ст. намагалися прилучити «до західної культури». Схожі міркування висловив С. Липковський у рецензії (1901) на працю А. Яблоновського, присвячену Києво-Могилянській академії. На його думку, польський історик вів мову про академію на тлі розвитку західної цивілізації на Русі, оминувши «руську суспільність і культуру», на ґрунті якої все-таки виросла інституція. Дорікав й тим, що А. Яблоновський звів західну цивілізацію винятково до польського впливу («тільки ж замість цивілізації ‘західної’ говорить автор частійше про цивілізацію ‘польську’»)¹¹¹. Як бачимо, С. Липковський не заперечував наявності західного цивілізаційного впливу на Русь, але водночас бачив й окремішність «руської культури».

Подібно й А. Павенцький, аналізуючи розвиток шкільництва на українських землях (1899 – 1900 рр.), висловив упевненість, що в XI ст. Русь перебувала на вищому ступені просвіти, як «много других держав Європи»¹¹². Тож дослідник виразно вписав Давню Русь у євро-

¹¹⁰ І. Ф. (Іван Франко) [рецензія] К. Харламповичъ – Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ них и заслуги ихъ в дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань, 1898 // Записки НТШ. – Т. XLIV. – Львів, 1901. – Кн. VI. Бібліографія. – С. 16.

¹¹¹ С. Л. (Липковський С.) [рецензія] Aleksander Jabłonowski – Akademia Kijowsko-Mohilańska, Краків, 1899–1900 // Записки НТШ. – Т. XLIV. – Львів, 1901. – Кн. VI. Бібліографія. – С. 18.

¹¹² Павенцький А. Початок і розвій шкільництва на Русі // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – 1899. – Ч. 22. –

пейський цивілізаційний контекст. Навіть попри вказівку на «варварсто Європи», згадку про поширення «у нас» грецької мови ще тоді, коли «в західній Європі ледве почало продирається світло наук», учений, пишучи про XVI ст., стверджував: у часи європейського відродження «наук класичних» в Європі «не пропустила наша Русь хвилі, щоб не скористати з знатніших видань, які тоді були в уживаню...»¹¹³. Водночас А. Павенцький розумів і слов'янське коріння руської освіти, оперував поняттям «Славянщина» (пишучи про розповсюдження граматики М. Смотрицького «по всіх закутках славянського світа»)¹¹⁴. Так само і К. Студинський, досліджуючи поширення польських революційних ідей серед вихованців української духовної семінарії у Львові (1907), вів мову про «Славянщину», якій, за його словами, у першій половині XIX ст. «світила зоря нового життя»¹¹⁵.

Водночас Е. Харкевич, пишучи історію львівської академічної гімназії (1901), цікавився питанням візантійської культурної традиції на Русі, перерваної татарським нашествям. З пізнавальних мотивів учений висловлював побажання розвитку східної культури на Русі, щоб можна було порівняти, яких успіхів вона досягне порівняно із західною культурою: «Цікава би то була річ пізнати, як би они були дальше розвивали ся, цікава о стілько, що по віках можна би було осудити, в якій мірі ся «прищіплена» східна культура спосібною або неспосібною була в поступу і розвитку в порівнянню з західною»¹¹⁶. Цивілізаційна

С. 337.

¹¹³ Там само. – С. 343.

¹¹⁴ Там само. – Ч. 23. – С. 353.

¹¹⁵ Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831 – 46 // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – Кн. II. – С. 118.

¹¹⁶ Харкевич Е. Хроніка львівської академічної гімназії // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1901. – Ч. 15–16. – С. 226–227.

ідентичність автора помітна з опису ним діяльності учнів львівської кафедральної школи XVI ст., бо ж вони «як і де-інде в цілій західній Європі» брали активну участь в костельних церемоніях¹¹⁷.

В умовах загострення українсько-польського політичного протистояння в Галичині на межі XIX–XX ст. помітними були й прагнення українських учених відмежуватися від визнання цивілізаційного впливу Польщі, але підкреслити зв'язок із Заходом. Ймовірно, саме тому С. Липковський у згаданій рецензії на працю А. Яблоновського (1901) засудив привнесений польськими єзуїтами до українських шкіл «схоластицизм», який «не відповідає характерови, ні темпераментови українського народу», а також зазначив: усі світліші елементи в українській культурі (М. Смотрицький, Ф. Прокопович) навчалися не в польських єзуїтських школах, а в західних університетах, тож відбувався безпосередній контакт українців з західноєвропейською культурою¹¹⁸. Таким чином, рецензент підкреслив цивілізаційний зв'язок України і Заходу в обхід польського чинника.

Незабаром уже згаданий І. Раковський (1907) говорив про культуру українців-русинів поряд з іншими «культурними народами». Автор наголосив на появі «Руської Правди» тоді, коли «нашим славянським сусідам і не снило ся про писані закони». Далі веде мову про українські братські школи, академії в Острозі та Києві, які в часи «найбільшого гнету» все стояли на «висоті сучасних таких шкіл Західної Європи». Підкресливши боротьбу українців за університет на початку XX ст., учений наголосив: все це «...вказує нам ясно, що мимо дикого гнету некультурних гнобителів стремліне до ідеї правди у нашого народа не лише не ослабло, але противно змагаєть ся і кріпшає, та

¹¹⁷ Там само. – С. 228.

¹¹⁸ С. Л. (Липковський С.) [рецензія] Aleksander Jabłonowski... – С. 19–20.

мусить довести його до здобуття найвисшого ступеня культури й цивілізації»¹¹⁹. Зрозуміло, що в тезах про «слов'янських сусідів», «найбільший» і «дикий» гніт І. Раковський мав на увазі передовсім поляків, які протистояли прагненню українців утворити свій університет у Львові, а тому й отримали від автора ще й епітет «некультурного гнобителя».

Такі міркування набули виразнення у працях істориків педагогіки після українсько-польської війни 1918–1919 р. Зокрема, А. Андрохович у статті про відомого освітнього діяча кінця XVIII – початку XIX ст. І. Лаврівського (1919) схвально писав про «європеїзоване галицької суспільности вціплюванем нових ідей», яке, на його переконання, здійснювали надіслані австрійським імператором учителі, а «Йосифінська школа ввела Галичину в безпосередній контакт із духовим розвитком західної Європи». Водночас учений осуджував «заскорузлий консерватизм, в який попала далека від осередків просвіти Галичина в останніх часах польської влади»¹²⁰. Як бачимо, «польській владі» (а отже, і польським державі, культурі і педагогіці) автор відмовив у європеїзуванні українського краю, відвівши цю роль австрійській державі.

У міжвоєнний період цивілізаційні уявлення істориків освіти західноукраїнських земель проявилися кількома часто суперечливими візіями. Окремі вчені, зокрема Є.-Ю. Пеленський, визнавали відсталість українського народу від «зах[ідно]-європейського рівня цивілізації»¹²¹.

¹¹⁹ Раковський І. З нагоди 47-мих роковин... – С. 131.

¹²⁰ Андрохович А. Иван Лаврівський. Один з піонірів українського відродження в Галичині (1773–1820) // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. – Львів, 1919. – Т. СХХVIII. – С. 59–60.

¹²¹ Є. Ю. П. (Пеленський Є.-Ю.) [рецензія] Праці Українського Наукового Інституту. Том XXII. С. Сірополько : Народня освіта на Світській Україні. Варшава. 1934, 8°, 239 + 1 ст. Ціна 10.–зл. // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1935. – Кн. 3. – С. 190.

Інші – захоплювалися поширенням в Україні педагогіки, опертої на західноєвропейських зразках¹²², та найновіших зразках західноєвропейського шкільництва¹²³, визнавали небезпеку «російського Сходу та його стремління до опанування полудневої Славянщини і Босфору»¹²⁴ й пишалися першістю в Європі XI ст. щодо появи дівочих шкіл, наголошували на наявності в Україні таких самих шкіл, що і в «цілій Європі»¹²⁵.

Цікавими були міркування польських істориків А. Ванчури та В. Харкевича. Львів'янин А. Ванчура у 1924 р. зауважував: «Саме вже розташування географічне Речі Посполитої визначило її важливу і єдину в своєму роді роль посередника між культурами Заходу і Сходу...»¹²⁶. Бачимо, що вчений не наважився «приєднати» Польщу винятково до Заходу. Натомість В. Харкевич, описуючи минувшину Жировицької семінарії (1928), змалював боротьбу двох культур-антиподів – російської та польської (з виразними симпатіями до другої як до західної) – у першій половині XIX ст. на теренах Білорусі¹²⁷.

¹²² Дорошенко Н. Софія Русова як педагог (3 нагоди 80-ліття уродин) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Кн. 1. – С. 10.

¹²³ Надпругянський М. Проєкт єдиної школи в Україні (Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1938. – Кн. 1. – С. 2, 5.

¹²⁴ Филипчак І. Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1938. – Кн. 1. – С. 25.

¹²⁵ Филипчак І., Лукань Р. Ц. к. Округна Головна школа в Лаврові 1788/89 – 1910/11 // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. V. Вип. 1–4. – С. 1, 16.

¹²⁶ Wanczura A. Wstęp // Chałampowicz K. W. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st. Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przełożył i wstępem zaopatrzył Alojzy Wanczura. – Lwów: Nakł. księgarni naukowej, 1924. – S. 3.

¹²⁷ Харкевич В. З минулого Жировицької Семінарії (З приводу

Увагу до слов'янського коріння українців виявив В. Левицький (1925), загалом позитивно описуючи давніх слов'ян та визнаючи за ними історичну першість серед арійських народів. «Славянщина виступила перша в історії між європейськими Арійцями; щойно за нею прийшла грекоіталокельтська і германська галузь. Славяни були мабуть найблисші до праарійської вітчизни і стали її оборонцями під час великих і численних переселень народів і рас»¹²⁸, – декларував учений. Він писав про слов'янський вплив навіть на греків, візантійців, «почетне місце» сербів, болгар, українців серед слов'ян, піднесено змальовував роль Сербського королівства в Середньовіччі¹²⁹. Така увага до сербів не дивна: у міжвоєнний період утворилося Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Королівство Югославія). Автор не даремно згадував про короля сербів Стефана Душана та його перемогу на турками, коронацію у 1346 р. та іменування царем¹³⁰ – ця історія була одним з історико-політичних міфів, який постулювала сербська держава у 1920 – 1930-ті рр. Для В. Левицького зазначені уявлення були важливими, бо серби у міжвоєнний період ХХ ст. мали власну державу, показали успішний приклад боротьби за державність, успішний (принаймні зовні) приклад реалізації ідеї соборної держави, тобто продемонстрували взірець реалізації ідеї, до якої також прагнули українці. Дослідник, таким чином, непрямо вказував, що й українці зможуть досягти аналогічної мети. Показовою була й згадка водночас з сербами та болгарамі ще й українців – ці три народи в добу Середньовіччя мали власні держави. У сучасну авторові пору

не зазначеного ювілею) // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1928. – Т. III. – Вип. 1 – 2. – С. 214–215.

¹²⁸ Левицький В. Історія виховання і навчання. Підручник для шкільного та загального вжитку. – Львів: Вид-во «Нова українська школа», 1925. – С. 25.

¹²⁹ Там само. – С. 67.

¹³⁰ Там само. – С. 67-68.

два з цих народів знову витворили свою державність, тож і третій, за латентною логікою автора, повинен реалізуватися в політичній площині.

Попри оперування цивілізаційним маркером «Славянщина», В. Левицький розглядав українців як частину Європи. Для нього «Українське відродження» XVI–XVII ст. – це «одна з численних появ загальноєвропейського ренесансу»¹³¹. Водночас запевняв: у XIX ст. слов'яни суперничали з германськими племенами щодо проводу в цивілізованому світі. Наголосивши, що слов'яни «дають не малий вклад в будову людської культури...»¹³², дослідник підводив до думки про самодостатність «Славянщини».

Українські вчені Закарпаття, перебуваючи в складі слов'янської держави (Чехословаччини), котра виникла при підтримці сильних західноєвропейських держав, з одного боку, визнавали слов'янську ідентичність українства, з іншого – підкреслювали його європейскість. А. Домбровський у 1939 р. писав про потребу «двигнути наріз на високий культурний рівень, увести його як рівновартий чинник у круг європейських народів»¹³³.

Іншим проявом цивілізаційних візій західноукраїнських істориків педагогіки міжвоєнного часу було навіть певне розчарування в Заході як передовому носієві громадсько-політичних і культурних цінностей. Зокрема, І. Юцишин у 1933 р. зауважував, що впродовж двох тисячоліть історія світу була історією Європи. У стародавні часи «очі всіх народів звернені були на два півострови Середземного моря: Грецію й Рим». На порозі новітньої епохи народилася історія Америки. Проте в останню

¹³¹ Там само. – С. 104.

¹³² Там само. – С. 141.

¹³³ Домбровський А. Шкільництво в Карпатській Україні в рр. 1919–1925 // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1938. – Кн. 4. – С. 250.

чверть століття, на думку вченого, вся вага подій пересувається постійно «над Пацифік (Тихий океан. – Авт.), а очі всіх народів щораз більше звертаються в бік Китаю...». І. Ющишин висловив переконання, що саме в Китаї наростатимуть найважливіші події майбутньої доби історії, які будуть «щораз більше важити по терезах долі Європи»¹³⁴. Припускаємо, що така антизахідницька позиція була зумовлена не лише впливом ідей О. Шпенглера, але й розчаруванням політикою західних держав, які не підтримали українську державність, посприявши і визнавши захоплення частини України Польщею (політична та інтелектуальна еліта якої, до слова, позиціонувала свою країну саме як частину Заходу).

Учені – історики освіти, які перебували в межах західної української діаспори, безумовно, визнавали цивілізаційні здобутки Заходу. У працях С. Русової повсякчас трапляється пістет до західноєвропейських педагогічних надбань. На її переконання, праця Ж.-Ж. Руссо «Еміль» здійснила «справжній переворот у всесвітній педагогіці»¹³⁵. Про ідеї Й. Песталоцці висловилися як про результат сприятливого часу, коли зруйнована наполеонівськими війнами Європа «вся бралася до праці»¹³⁶. В. Заїкин (1925), визнаючи Київ та Україну XVIII ст. центром мало не всієї «православної Словянщини (разом з напівсловянською тоді Молдавою)»¹³⁷, все-таки з особливим пістетом ставився до Заходу: наголошував, що в Харківському

¹³⁴ Ющишин І. Навчання історії в призмі поглядів на міжнародні взаємини // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1933. – Кн. 2 і 3. – С. 97.

¹³⁵ Русова С. Ф. Сучасні течії в новій педагогіці // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1932. – Кн. 1. – С. 5.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Заїкин В. Харківський університет. Його роля в історії культурного й громадського життя на Україні. В 120-ті роковини заснування // Стара Україна: часопис історії і культури: місячник / під ред. Ів. Кривецького. – Львів, 1925. – № 1–2. – С. 1.

університеті працювали західні вчені, говорив про «світло європейської культури» для України¹³⁸.

У своїх текстах учені з діаспори намагалися підкреслювати зв'язок української і західної культури. З цією метою вони часто виопуклювали освітні контакти українців і європейців, а також прагнули відмежувати Україну від Росії. Так, І. Лоський у статті, присвяченій студіям українців у Німеччині в XVI–XVIII ст. (1931), наголошував, що з Гетьманщини до Європи їхали вчитися діти козацької старшини, звичайних козаків, міщан, духовенства і навіть посполитих, натомість з Московщини – лише представники аристократії. Це те, за його словами, що надзвичайно відрізняє Україну від Московщини¹³⁹. У 1933 р. він зазначив: «Попередня історія України взяла її далеко сильніше зі західною Європою, аніж то було в Московщині»¹⁴⁰. У наративі І. Лоського сформовано образ освіченого в Європі українця, котрий різко протиставлений образу не вельми спраглого до освіти росіянина.

З іншого боку, І. Лоський, ще задовго до появи теорій «розколотих цивілізацій» та «лімітрофів», визнавав певну розірваність України між Сходом і Заходом. У статті «Народні школи в старій Україні» (1933) він, однак, вів мову не про розкол, а про синтезу західних і східних впливів, які «приходили протягом століть на Україну» і витворили власний «у к р а ї н с ь к и й с т и л ь культурного життя» (виділено І. Лоським. – Авт.)¹⁴¹. При цьому учений підкреслював значення української культури і освіти не лише як об'єкта, але і суб'єкта впливу, бо,

¹³⁸ Там само. – С. 2.

¹³⁹ Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI–XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. CLI: Праці історично-філософської секції. – С. 104.

¹⁴⁰ Лоський І. Французькі пансіони в старій Україні // Рідна школа. – Львів, 1933. – Ч. 17 (1 вересня). – С. 273.

¹⁴¹ Лоський І. Народні школи в старій Україні // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1933. – Кн. 2 і 3. – С. 106–107.

за його словами, вплив Київської академії у XVIII ст. сягнув усього «Слов'янського Сходу»¹⁴².

Схожі цивілізаційні уявлення виявлялися і в наративі С. Сірополка «Історія освіти на Україні» (1937). Він демонстрував певну відмінність України від Заходу, показуючи візантійське коріння її культури. При цьому зазначав, що впровадивши староболгарську книжну мову, Русь не змогла засвоїти – без досконалого знання грецької мови – всієї духової культури Візантії. «А треба пам'ятати, – зауважив учений, – що культура стародавньої Візантії в той час перевищувала культуру багатьох держав Західної Європи»¹⁴³. Цей пієтет до візантійської культури трактуємо як вплив слов'янофільського візантизму, згідно з яким Візантія, з одного боку протиставлялася Заходу, з іншого – вважалася культурним донором для Слов'янського світу. С. Сірополко підкреслював високий рівень освіти у Київській Русі, краще знання мов «нашими предками», порівняно з тогочасними європейцями¹⁴⁴. Услід за М. Грушевським учений ставив Русь-Україну на один щабель розвитку з Європою.

Не поєднуючи українську культуру з європейською щодо часів Середньовіччя, С. Сірополко наголошує на їхніх зв'язках у ранньомодерні та пізніші часи, коли «...для українського громадянства відкривалася тепер змога через Польщу вступати в безпосередній зв'язок з європейською культурою»¹⁴⁵. На його думку, вже в XIII – XIV ст. «староруська культура сама зближається до західної культури»¹⁴⁶. Надавши українській культурі, а отже, й педагогіці певного суб'єктового статусу, учений визнавав

¹⁴² Там само. – С. 108.

¹⁴³ Сірополко С. Історія освіти на Україні // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1937. – Кн. 2 і 3. – С. 7.

¹⁴⁴ Там само. – С. 15–16.

¹⁴⁵ Там само. – С. 19.

¹⁴⁶ Там само. – С. 22.

роль Речі Посполитої як посередниці між Україною і Заходом, бачив навіть «історичну заслугу» Польщі у тому, що в шкільній галузі вона виявила руському народові суцільську послугу, допомагаючи йому вийти з тісного кола тісних візантійських засад на широке поле наукових і практичних ідей, тобто відкрити західного генія¹⁴⁷.

З іншого боку, С. Сірополко відмежовував Україну від російського («московського») простору. Зокрема, пишучи про появу на російських теренах у XV ст. «азбуки-границі» (прототипу букваря), С. Сірополко заявив: «Нема сумніву, що азбука-границя могла дістатися до Московії лише з України, що вже в цей час постачала туди свою культуру»¹⁴⁸. Протиставлення культур України і Московії помітне в усьому історико-педагогічному наративі С. Сірополка, причому першій він надав образу культурного донора для другої. Визнавши за Україною роль учениці від Польщі і Європи, він підносив амплуа України як учительки для Московії, бо ж «...освіта на Московії повстала з часу переходу київських учених до Москви». І, немов підкреслюючи цивілізаційні відмінності, наголошував на тому, що далі йому доведеться говорити «як саме віддячила Московія Україні за ту науку, що її перенесли до Москви наші київські учені»¹⁴⁹.

Отже, для українського історико-педагогічного наративу кінця XIX – першої третини XX ст. було характерним прагнення показати розвиток освіти і педагогіки в Україні на осі Європа/Захід – Слов'янщина/Схід. Слов'янофільські погляди в історико-педагогічних працях вітчизняних учених проявилися у постулюванні ідей: слов'янської єдності та братерства, їх споріднену культуру та освітню спадщину; провідної політичної та культурно-цивілізаційної ролі Росії серед слов'янських народів; само-

¹⁴⁷ Там само. – С. 36–37.

¹⁴⁸ Там само. – С. 20.

¹⁴⁹ Там само. – С. 37.

бутності слов'янських народів, насамперед руського-російського та руського-українського; православного християнства як неодмінної складової слов'янської ідентичності; підкреслення культурного зв'язку між Візантією і Руссю; критики західної орієнтації Росії в культурно-освітній сфері.

Західна цивілізаційна ідентичність українських істориків освіти проявилася у «педагогічному європоцентризмі» – підкресленні вагомості для поступу людства і, зокрема, українського народу саме європейського досвіду освіти та виховання. Українські вчені у підросійській Україні не завжди відкрито декларували проєвропейські позиції, однак крізь їхній текст пробивалися цивілізаційні симпатії. Більш відкрито європейськість українського народу, його освіти й виховання підкреслювали західноукраїнські та діаспорні вчені. Але подекуди у їхніх працях було помітним трактування України та її педагогічної культури як специфічного цивілізаційного явища, опертого на два світи. Особливістю їхніх цивілізаційних візій стало й прагнення відмежуватися від визнання цивілізаційного впливу Польщі та Росії на українську культуру, але підкреслити її зв'язок з Заходом.

Етнонаціональні підтексти в дослідженнях українських і польських істориків освіти

Відображення національного «Я» учених, які аналізували минувшину освіти й педагогічної думки свого або сусідніх народів, майже завжди упривнювалася в тексті наукових праць, звісно ж, різною мірою. Окрім національної ідентичності, автори історичних наративів репродукували у своїх працях традиційно усталені в суспільстві рефлексії та стереотипи щодо народів, минущина яких різною мірою становила сферу їхніх наукових зацікавлень.

Національна ідентичність істориків освіти, які працювали в Україні у середині XIX – наприкінці XX ст., найчастіше репрезентована трьома образами національного

«Я»: українським, російським, польським. Об'єктом нашої уваги є власне українська та польська ідентичності.

Українська національна ідентичність у представників української інтелігенції формувалася впродовж другої половини XIX – початку XX ст. До цього помітним є «малоросійська» (у підросійській Україні) та «русинська» (у півдавстрійській Україні) ідентичності, які відображали домодерне національне самоусвідомлення освічених представників українства. Вона особливо проявилася у текстах М. Костомарова, який ідентифікував себе з «малоросійством», «південноруським народом», а останній, разом з великоросами та білорусами, бачив складовою руського-російського народу. «Ми розуміємо слова «російський народ». Будова мови дає нам право зараховувати Малорусів, Білорусів, Великорусів, з усіма їх поділами до однієї російсько-слов'янської гілки...»¹⁵⁰. У листі до М. Погодіна історик назвав себе «русским», але не великоросом¹⁵¹. Учений відстоював народність «малоросійської» мови, її оригінальність, самотність. Визнавав спільне коріння «великоросійської» і «малоросійської» мов, відтак відводив Малоросії рівнозначну з Великоросією роль в загальноросійському морі. «Але народність Малоросії є особливо, відмінна від народності Великоросійської...»¹⁵², – писав він.

Однак у зв'язку з поширенням українофільського руху, становленням модерної української нації, цілеспрямованим розвитком національної самосвідомості, які проводила українська інтелігенція на межі XIX – початку

¹⁵⁰ Костомаров Н. Лекции г. Кояловича по истории Западной России, 1864 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії за ред. акад. М. Грушевського. – Харків: Державне вид-во України, 1928. – С. 204.

¹⁵¹ Костомаров Н. М. П. Погодину // Там само. – С. 188.

¹⁵² Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Там само. – С. 42.

XX ст., прояви власне української ідентичності щоразу частіше трапляються у вітчизняному історико-педагогічному наративі. Звісно, в політичних умовах Російської імперії вони старанно приховувалися, прикладом чого може слугувати творчість Д. Багалія.

Як відомо, Д. Багалій ще зі студентських років був членом нелегального українського студентського товариства «Кіш», вступив до Старої громади в Києві¹⁵³. Тож, згодом згадував: «Моя українізація не була примусова, а мала стихійний характер і закінчилася за студентських років до 1880 р. Відтоді з мене – навсідги вже – зробивсь цілком свідомий українець»¹⁵⁴. Проте декларування Д. Багалієм його українськості мало місце в революційний та післяреволюційний період. Це бачимо з його автобіографій 1919 і 1927 рр., де він констатував, що народився в «сім'ї ремісника, українця...»¹⁵⁵, в «українській незаможній ремісничій сім'ї», був членом «українських організацій», вказував на спроби читати лекції з «української історії» українською мовою у царський період¹⁵⁶, а згадку про обрання доцентом російської історії у Харківському університеті доповнив (немовби пояснюючи та виправдо-

¹⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 166: Міністерство освіти України. – Оп. 6. – Спр. 7908: Матеріали про відзначення ювілейних дат та вшанування пам'яті видатних діячів науки – Д. І. Багалію, О. О. Потебні тощо (протоколи, виписки з протоколів, бюлетень, доповідні записки, листування). 10.09.1926 р. – 08.05.1928 р. – Арк. 140зв.

¹⁵⁴ Багалій Д. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. – Київ: З друкарні УАН, 1927. – С. 14.

¹⁵⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 14: Головне архівне управління при Раді Міністрів Української РСР. – Оп. 1. – Спр. 11: Автобіографія Д. І. Багалія. 1919 рік. – Арк. 22.

¹⁵⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 7908. – Арк. 139–139зв, 140зв.

вуючись водночас) ремаркою: «...катедри української історії тоді ще не було»¹⁵⁷.

У працях, написаних до 1917 р., він майже не висловлював свої національні уподобання. Учений доволі рідко вживав у терміни «Україна», «український», прив'язуючи їх навіть не до етногеографічної реальності, а до слобідського регіону. У написаній 1895 р. статті про Г. Сковороду професор називає його «наш український філософ»¹⁵⁸, немовби надаючи цій постаті всеукраїнського масштабу. Проте нижче вживає поняття «Украина»¹⁵⁹, наголошуючи, що твори Г. Сковороди у своєму поширенні не обмежувалися нею, виходили за її межі. Важко збагнути, що саме Д. Багалій мав на увазі під поняттям «Украина». Спочатку може видатися, що цим терміном, котрий російські історики використовували для окреслення Слобідської землі, він хотів завуалювати своє розуміння України як національної субстанції та територіального простору «від Сяну до Дону». Проте нижче трапляється партикулярне застосування цього поняття: вчений згадував про «слобідсько-українське суспільство»¹⁶⁰, а в інших публікаціях використовував слова «Слобідська Украина»¹⁶¹ або просто «Украина»¹⁶².

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 139.

¹⁵⁸ Багалій Д. І. Григорій Саввич Сковорода. Его учение, жизнь и значение // Багалій Д. І. Очерки изъ русской истории. Т. 1. Статьи по истории просвѣщенія. – Харьков: Тип. «Печатное Дѣло», 1911. – С. 1.

¹⁵⁹ Там само. – С. 14, 15.

¹⁶⁰ Там само. – С. 15.

¹⁶¹ Багалій Д. І. Два культурныхъ дѣятеля... – С. 18, 36–37

¹⁶² Багалій Д. І. Просвѣтительная дѣятельность Вас. Наз. Каразина (Рѣчь, сказанная 8 ноября 1892 г., по случаю 50-лѣтія со дня кончины Каразина) // Багалій Д. І. Очерки изъ русской истории. Т. 1. Статьи по истории просвѣщенія. – Харьков: Тип. «Печатное Дѣло», 1911. – С. 89; Багалій Д. Опытъ истории Харьковского университета (по неизданнымъ материаламъ).

У 1894 р. в статті про відкриття Харківського університету (17 січня 1805 р.) Д. Багалій дещо піднесено зауважив, що було «справжнє «свято просвіти» для міста, для всієї України і навіть для «полуденного» краю Росії»¹⁶³. Він не використав тут терміна «Україна», але з цієї цитати постає розуміння ним України як частини всього південного краю Росії, тобто Наддніпрянщини і, ймовірно, Північного Кавказу. Відтак Багалієва «Україна» знову зводиться до вузьких рамок Слобідського краю. Недає однозначного бачення його національних рефлексій і твердження вченого про те, що Г. Сковорода у «південноруській» літературі XVIII ст. «... повинен зайняти дуже видне місце, як єдиний український оригінальний філософ»¹⁶⁴. Коли топонім «південноруська» розуміти у географічних вимірах (а тут він асоціюється з Наддніпрянською Україною), то поняття «український» у цьому самому семантичному ключі знову набуде партикулярного трактування: «український» – «харківський» чи «слобідський». Однак коли під «південноруською» літературою розуміти її не географічний, а мультикультурний (поліетнічний) вимір, то означення «український оригінальний філософ» набуває власне національних конотацій.

До слова, український національний підтекст у наукових працях Д. Багалія помічали його сучасники ще до 1917 р., коли вчений відверто задекларував свою українськість. Так, В. Чепелянський у журналі «Світло» 1910 р. писав про Д. Багалія як про українця: народився в «українській міщанській сім'ї», навчався в «українського вченого» В. Антоновича, який вплинув на свого учня «в націо-

Томъ 2-й (с 1815 по 1835 г.). – Харьковъ: Паровая Тип. и Лит. М. Зильберберг и С-вья, 1904. – С. 929.

¹⁶³ Багалій Д. И. Праздникъ просвѣщенія въ Харьковѣ 17 января 1805 г. // Багалій Д. И. Очерки изъ русской исторіи. Т. 1. Статьи по исторіи просвѣщенія. – Харьковъ: Тип. «Печатное Дѣло», 1911. – С. 122–123.

¹⁶⁴ Багалій Д. И. Григорій Саввичъ Сковорода... – С. 16.

нальному напрямі», брав участь у виготовленні хрестоматії для початкових українських шкіл, збиранні матеріалів для українського словника, у виданні українських книжок для народу. Усе це, на переконання автора, заклало в душі Д. Багалія «національний український ґрунт» і тому він присвятив себе головно «українській науці»¹⁶⁵.

Більш відверто свою національну ідентичність демонстрували ті наддніпрянські історики освіти, які зосереджувалися навколо журналу «Світло» напередодні Першої світової війни. Уже в додатковій назві цього періодичного продукту («Український педагогічний журнал») чітко декларувалася національна ідентичність редакторів і авторів. Д. Пісочинець, пишучи про педагогічну діяльність Б. Грінченка (1911), говорив навіть про перетворення «українофілів» на «свідомих українців, що знають себе, як націю, і свої права і обов'язки національні»¹⁶⁶. Проте, з огляду на цензуру, відповідні акценти все одно були доволі поміркованими й зосереджувалися здебільшого навколо мовного питання. Для прикладу, С. Тодосієнко у статті про М. Пирогова (1910) особливо виділяв факт навчання в недільних школах Київського навчального округу початку 1860-х рр. українською мовою. Він уважав необхідним наголосити, що М. Пирогов був першим з попечителів, який «не ставився вороже до української мови»¹⁶⁷. К. Корж підкреслював боротьбу українського громадянства, з яким себе цілковито асоціював, за «національні права свого на-

¹⁶⁵ Чепелянський В. Історик Слобідської України (З приводу 30-літнього ювілею науково-педагогічної діяльності проф. Д. І. Багалія) // Світло. Український педагогічний журнал. – 1910. – Кн. 3. – С. 57–58.

¹⁶⁶ Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка (По листах та споминах його школярів та близьких селян) // Світло. Український педагогічний журнал. – 1911. – Кн. 5. – С. 31.

¹⁶⁷ Тодосієнко С. М. І. Пирогов. 1810 – 1910 (з нагоди 100-х роковин його народження) // Світло. Український педагогічний журнал. – 1910. – Кн. 3. – С. 16.

роду», за «рідну школу»¹⁶⁸. Мовна проблема цими авторами обов'язково піднімалася під педагогічним претекстом: навчання дітей-українців рідною мовою – це вимога педагогічної науки. Проте було зрозуміло, що за цією декларацією стояли ще й не менш вагомні національно-патріотичні засади.

Активна дописувачка до журналу «Світло» С. Русова, попри своє шведсько-французьке походження, також ідентифікувала себе з українською нацією. У 1913 р., підкреслюючи необхідність української національної школи, науковець говорила про потребу обіперти її на найкращих поступових педагогічних принципах, але не розірвати зв'язку «...з характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя»¹⁶⁹. Сприймання українського народу, його школи і культури як «нашого» виказувало свідому українську позицію авторки. Пізніше, у доповіді про результати Единбурзького педагогічного з'їзду (1925), вона підкреслила думку одного з учасників форуму: «Конечно ми мусимо триматися своєї нації»¹⁷⁰. Звісно, у працях ученої можна помітити й певний пієтет до національності своїх батьків. Ймовірно, саме через французьке коріння С. Русова особливо шанобливо ставилася до Ж.-Ж. Руссо, назвавши його геніальним і великим реформатором соціальних поглядів свого часу, вела мову про геніальні думки французького філософа щодо виховання, які,

¹⁶⁸ Корж К. З історії народньої просвіти на Україні // Світло. Український педагогічний журнал. – 1912. – Кн. 9. – С. 25–26.

¹⁶⁹ Русова С. Ідейні підвалини школи // Світло. Український педагогічний журнал для сем'ї і школи. – 1913. – Кн. 8. – С. 36–37.

¹⁷⁰ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3889: Особистий фонд української емігрантки Софії Федорівни Русової. – Оп. 1. – Спр. 5: Рукописи: «Соціяльне виховання, його значення в громадському житті», «Практичні поради до виховання дітей», неповний текст книжки «Теорія і практика дошкільного виховання» та інше. – Арк. 34.

на її думку, стали ґрунтом для нової педагогіки та нових соціальних відносин¹⁷¹.

З огляду на політично-правові обставини, українська національна ідентичність більш відверто декларувалася західноукраїнськими вченими. Останні наприкінці XIX – на початку XX ст. виразно трансформували «руську» ідентичність в «українську». Це особливо помітно у працях І. Франка. У його наративі особливо часто й експресивно виступають погляди вченого на український-руський народ, які засновані на патріотизмі, любові до своєї нації, її культури і мови. У праці «Життя Івана Федоровича і його часи» (1884), де один із підрозділів присвячено освіті досліджуваного ним історичного діяча, письменник виразно задекларував свої завдання, наголосивши, що «... поставив собі за ціль свого існування – бути виразом сучасних нужд і поглядів, слугою сучасних потреб, рядовим сучасного емансипаційного походу руського народу»¹⁷². Тільки глибокий патріотизм міг спонукати вченого і письменника визнати себе слугою свого народу і рядовим учасником його боротьби за свободу.

В історичній праці «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» (1898) І. Франко позитивно оцінював становлення перших «руських» вищих освітніх закладів, зокрема семінарії при церкві св. Варвари у Відні. «І треба сказати, – зауважив він, – що з цього закладу справді вийшло немало вчених і світлих русинів, що перші поклали підвалини для кращого розвою нашої народності»¹⁷³. Як бачимо, учений використовує для означення «нашої народності» слова «русини», що було виявом багатовіко-

¹⁷¹ Русова С. Жан Жак Руссо (1712–1912) // Світло. Український педагогічний журнал. – 1912. – №. 1. – С. 6.

¹⁷² Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи... – С. 8.

¹⁷³ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 109.

вої інтелектуальної традиції, котра, власне, відображала етнічну ідентичність.

Водночас І. Франко щоразу частіше використовував поняття «українці», «український», «Україна» для означення національної ідентичності західноукраїнських «русинів» і наддніпрянських «малоросіян». Ведучи мову у 1892 р. про потребу нової «руської» кафедри у Львівському університеті, він називає її «кафедрою русько-української історії»¹⁷⁴. У наступному році дослідник проаналізував стан шкільництва на «правобережній Україні»¹⁷⁵. Поступово у працях мислителя утверджується превалювання «українських» означень над «руськими». Зокрема у статті про просвітницького діяча та науковця О. Терлецького (1902) дослідник ужив номінації «Українці» та «Україна»¹⁷⁶. Найбільш відверто, на нашу думку, І. Франко ствердив свою українську національну ідентичність у відомій статті «Поза межами можливого»¹⁷⁷.

Безумовно, сприйняття модерної української ідентичності не завжди охоплювало навіть тих істориків освіти, які свідомо перебували на українофільських позиціях і часто виявляли патріотичні погляди. Для прикладу, 1901 р. відомий бібліограф І. Левицький у нарисі розвитку шкільництва в Галичині (1772–1820 рр.) застосовував по-

¹⁷⁴ Франко І. Нова руська кафедра в університеті. – URL : <https://www.i-franko.name/uk/Publicistics/1892/NovaKafedra.html>

¹⁷⁵ Франко І. Народні школи на правобережній Україні // Народ. Орган русько-української радикальної партії. – 1893. – № 16. – С. 163–165.

¹⁷⁶ Франко І. Др Остап Терлецький. Спомини і матеріали // Записки Наукового Товариства імені Шевченка: Т. L. виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. – 1902. – С. 23.

¹⁷⁷ Франко І. Поза межами можливого // Націоналізм. Теорії нації і націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. 2-е вид. (переробл. і доп.); упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: «Смолоскип», 2006. – С. 434–446.

няття «руський» для окреслення українського національного життя досліджуваного періоду. Про національну ідентичність і патріотизм І. Левицького свідчить скарга на те, що «руські виклади» у Львівському університеті наприкінці XVIII – початку XIX ст. не були «розсадником національної свідомости, ані мотором для піддвиження руського слова з під курної сільської стріхи на ширшу арену суспільного життя». Нарікав і на те, що з 1796 до 1807 рр. не з'явилася в Галичині друком жодна «руська» книжка, а «руські» єпископи не зверталися до вірних «руським словом». Зауваживши, що «русини» тоді становили більшість у краї, учений зазначив: це був «дуже слабенький національний організм»¹⁷⁸. Знаний просвітянин Р. Заклинський у статті про розвиток початкового шкільництва від найдавніших часів (1904) також використовував поняття «руський» для позначення українського народу. Він хвалив «русинів» XVI ст. за утворення братств і шкіл, називав їх «патріотами руськими»¹⁷⁹. Проте слід зауважити, що Р. Заклинський упровадив до свого наративу поняття «Русь-Україна»¹⁸⁰.

Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. модерна українська ідентичність уже яскраво пробивалася у працях тогочасних вітчизняних учених у Галичині. Значну роль у цьому відіграв М. Грушевський та його фундаментальна праця «Історія України-Руси». Сам учений також початково використовував поняття «руський» та «русини» для ідентифікації українського народу, як це помітно з його рецензії на працю польських авторів про історію

¹⁷⁸ Левицький І. Е. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772 – 1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801 – 1820. – Львів: З друкарні НТШ, 1903. – С. 17, 21.

¹⁷⁹ Заклинський Р. Про школи елементарні від найдавніших часів // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – 1904. – Ч. 16. – С. 250.

¹⁸⁰ Там само.

Львівського університету (1895)¹⁸¹. Згодом у низці праць з історії освіти наукового та публіцистичного характеру він виразно оперував поняттям «український» навіть щодо давніх «руських» етапів вітчизняної історії. У спрямованій на селянського читача статті «Колишня освіта і теперішня темнота» (1909) дослідник писав про освіченість українського народу в часи гетьманування Б. Хмельницького, застосовуючи ідентифікаційні поняття «наш нарід», «наш край»¹⁸². Подібно українська ідентичність професора відображалася і в статтях «Шкільна справа в Галичині» (1909)¹⁸³, «За український університет» (1910)¹⁸⁴ та ін. У монографії «Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці» (1912) М. Грушевський повсякчас послуговувався модерним національно-політичним категорійним апаратом, ставлячи завдання «слідити культурне й національне жите земель українських» й звертати увагу «головно на факти й явища безпосередно українського життя»¹⁸⁵.

Так само й інші західноукраїнські вчені кінця XIX – початку XX ст. артикулювали власну ідентичність в працях з історії освіти. Історик М. Кордуба 1895 р. у рецензії

¹⁸¹ М. (Грушевський М.) [рецензія] Starzyński Stanisław. *Historia uniwersytetu Lwowskiego. Cześć II* (1869 – 1894), Льв., 1894, стор. 442 // *Записки НТШ*. – Т. VI. – Львів, 1895. – Кн. II. *Бібліографія*. – С. 35–36.

¹⁸² Грушевський М. *Колишня освіта і теперішня темнота* // *Твори* : у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2005. – Т. 3. – С. 391.

¹⁸³ Грушевський М. *Шкільна справа в Галичині* // Там само. – С. 393–394.

¹⁸⁴ Грушевський М. *За український університет* // Там само. – С. 395–396.

¹⁸⁵ Грушевський М. *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці*. – Київ–Львів: Друкарня «С. В. Кульженко», 1912. – С. 9–10.

на монографію Н. Мухіна зауважує, що кожен «цікавий до своєї історії українець» може привітати вихід подібних праць¹⁸⁶. У тому самому році в «Записках НТШ» з'явилася рецензія К. Студинського на біографію К. Ушинського, укладену М. Песковським. Автор зауважив, що видатний педагог був «наш земляк» і виступав проти навчання українців російською мовою¹⁸⁷. У праці про Львівську духовну семінарію (1901) її випускник Я. Левицький хоч і використовував поняття «наш галицький народ», але виразно окреслював українську ідентичність «руських» студентів цього закладу. Зокрема, описуючи вибори студентського іфірмарія, заявив, що «...Українці спонукали вкінці ректорат, що потверджено на сей уряд Українця. Від тоді всі вже «чини» є в руках Українців»¹⁸⁸. Соціолог С. Баран у 1910 р. опублікував розвідку «З поля національної статистики галицьких середніх шкіл», представив «наш національний стан у галицькім середнім шкільництві від 40-вих років м. стол. аж по рік 1908 включно». Причому для означення «нашого національного» уживав поняття «український»¹⁸⁹. В. Дорошенко у рецензії на працю Л. Янов-

¹⁸⁶ Кордуба М. [рецензія] Н. Мухинъ – Кієво-Братскій училищный монастырь, историческій очеркъ, Киев, 1893 р.; И. Каманинъ. Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ, 1895 р., 20 стр. (выдбїтка з «Чтеній» Київського істор. тов. т. IX) // Записки НТШ. – Т. VIII. – Львів, 1895. – Кн. IV. Бібліографія. – С. 34.

¹⁸⁷ К. П. (Студинський К.) [рецензія] К. Д. Ушинскій, его жизнь и дѣятельность, биографическій очеркъ М. Л. Песковскаго (Биографическая бібліотека Ф. Павленкова), Спб., 1893, 16, 80 стр. // Там само. – С. 53–54.

¹⁸⁸ Левицький Я. Львівська духовна семинарія в літах 1897–1901. – Львів: Накладом А. Хойнацкого; 3 друкарні В. А. Шийковського, 1901. – С. 30.

¹⁸⁹ Баран С. Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах // Наша школа. Науково-педагогічний журнал. – Львів, 1910. – Кн. III. – С. 15–16.

ського про Харківський університет побажав польському вченому сталості термінології: «...раз автор не хоче нас звати Українцями, як ми самі себе зємо, то найже кличе хоч Русинам, а не Малоросами...»¹⁹⁰. Ця заувага, звісно, є не так виступом проти неправильної термінології, як заява про національну ідентичність модерного українства («як ми самі себе зємо»).

Українська ідентичність яскраво проступає і в працях М. Возняка з історії освіти. Оповідаючи історію про відстоювання І. Могильницьким і М. Левицьким на початку XIX ст. запровадження української мови до народних шкіл (1909), дослідник свідомо застосовував поняття «українська мова», навіть цитуючи тогочасні документи, де йшлося про «руську», «рутенську» мову і «руський» народ¹⁹¹. У статті «Наші університетські традиції у Львові» (1913) М. Возняк повсякчас використовував поняття «Українці», з гордістю писав про школи, «що повстали з ініціативи Українців», хоч подекуди трапляється поняття «руські» («руські кандидати духовного стану»)¹⁹². Учений намагався підкреслити українськість Львівського університету, зокрема наголошував, що «З галицьких уродженців займили звичайні катедри на теологічному факультеті скорше Українці, ніж Поляки»¹⁹³. Прикметним є й розділ

¹⁹⁰ Дорошенко В. [рецензія] Dr. Ludwik Janowski. Uniwersytet charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820), Краків, 1911, ст. 159, (відбитка з т. XLIX Rozpraw Akad. Umiej. wyd. f., ст. 127–284) // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CX. – Кн. IV. Бібліографія. – С. 217.

¹⁹¹ Возняк М. Студії над галицько-українськими граматами XIX в. // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. XC. – Кн. IV. – С. 53–57.

¹⁹² Возняк М. Наші університетські традиції у Львові. Перший період (1784–1848) // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 4 (15 лютого). – С. 4.

¹⁹³ Там само. – С. 5.

його праці під назвою «Професори Українці у львівським університеті до 1805 р.»¹⁹⁴.

Західноукраїнські історики освіти у міжвоєнний період чітко демонстрували національну ідентичність у своїх текстах. Зокрема, І. Филипчак, котрий називав себе «родовитий лемко з Сяніччини»¹⁹⁵, у праці про минуле головної школи у Лаврові (1932) будь-який проблиск руської (української) самосвідомості серед оо. василіан, які вчителювали в цьому закладі, подавав як справу виняткової значущості. Учений, наприклад, піднесено потрактував написаний директором школи «руською» мовою документ від 9 грудня 1851 р. – «...це перша вістка... в українській лаврівській школі, овіяній до того часу польсько-німецьким духом». І. Филипчак наголосив, що її написав директор о. О. Крайківський, що «в нім із подувом весни народів пробудилось українське серце й любов до свого рідного слова. Це перша ластівка, перша українська ластівка, що з подувом весни народів завитала до Лаврова й збудила з довгого сну наших братів – синів українського народу»¹⁹⁶. Крім того, учений радів з того, що наприкінці XIX ст. «... василіяни станули до праці в школі на чистім народнім українським ґрунті і таку чисту національну свідомість і такого духа внесли до школи»¹⁹⁷. Тези про «наших» братів і синів українського народу та український «ґрунт» не залишали сумніву у свідомій національній ідентичності автора.

¹⁹⁴ Там само. – С. 6–8.

¹⁹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309: Наукове товариство ім Шевченка. – Оп. 1. – Спр. 1936: Дневник профессора учительской семинарии в Самборе Филипчак Ивана (Воспоминания за 40 лет педагогической работы). Рукопись. – Арк. 22зв.

¹⁹⁶ Филипчак І., Лукань Р. Ц. к. Окружна Головна школа в Лаврові... – С. 84.

¹⁹⁷ Там само. – С. 147.

Співпрацівник І. Филипчака Р. Лукань у праці про «дрогобицьких українців» у Краківському університеті XV–XVI ст. наголошував на тому, що Юрій Дрогобич Котермак – українець, «наш чоловік, Галичанин, родом із Дрогобича». Називав його «визначний тодішній наш письменник, учений, астроном і астролог, автор найстаршої нашої друкованої книжки...»¹⁹⁸. Для дослідника було важливо «прописати» Ю. Дрогобича за «нашою» – українською культурою. І. Лоський (1932), подаючи матеріали про навчання українців в університетах міст Росток і Кіль, зауважив, що лише декілька зі студентів записалися до університетських книг як «Russus» і «Nobilis russiacus», а більшість – «Ucraino-Ruthenus» та «Ucraniensis»¹⁹⁹. Варомість для вченого питання національної ідентичності виявилася у значенні, яке він надав самоідентифікації вихідців з України у XVII–XVIII ст.

Польська національна ідентичність виступала у працях М. Барановського, С. Груїнського, Ф. Майхровіча, А. Скурського, Т. Фютовського та інших учених, які досліджували минувшину освітньої сфери життя суспільства. Зокрема, Ф. Майхровіч (1894) у праці про освітню діяльність Т. Чацького вболівав за «долі народу нашого (польського. – Авт.)», підкреслював патріотизм досліджуваного

¹⁹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 364: Лукань Роман-Степан – священик. – Оп. 1. – Спр. 21: Стаття Луканя «Дрогобицькі українці в Краківському університеті в XV і XVI ст.» та бібліографія публікацій і виписки по історії міста Дрогобича. – Арк. 2; Лукань Р. Дрогобицькі Українці в краківському університеті в XV і XVI віках // Літопис Бойківщини. Записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. [Перевидання часопису]. – Львів: Каменяр, 2005. – Випуск 1: Числа 1, 2 за 1931 – 1933 рр. – С. 273.

¹⁹⁹ Лоський І. Українські студенти в Ростокі й Кілію // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 329.

історичного героя, називаючи його «правим сином Польщі»²⁰⁰. А. Скурський (1896), подаючи біографію педагога Є. Черкавського, підкреслював свідому польську ідентичність цього вченого, який був етнічним українцем. Особливо заімпонувало автору те, що Є. Черкавський у 1848 р. був одним із перших учителів, що перейшли на польську мову викладання²⁰¹. Т. Фютівський, описуючи розвиток піярського шкільництва в Речі Посполитій (1913), зокрема й на українських землях, не забув зазначити, що «всі школи були для поляків і виховували молодь для суспільства польського» (виділено Т. Фютівським. – Авт.)²⁰². С. Груїнський (1916) називав польську Едукаційну комісію «нашою» й шкодував, що вона не охопила своєю діяльністю усі терени Речі Посполитої, які наприкінці XVIII ст. узялися ділити поміж собою Прусія, Росія та Австрія²⁰³.

Водночас виявлялася й краса ідентичність польських учених. Так, М. Барановський, пишучи про розвиток народного шкільництва в Галичині (1897), щодо останньої використовував ідентифікатор «наш край»²⁰⁴. Так само й Т. Фютівський (1913) говорив про Галичину як

²⁰⁰ Majchrowicz Fr. Tadeusz Czacki i jego zasługi w dziedzinie wychowania publicznego // Muzeum. Czasopismo Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – Lwów, 1894. – Zeszyt 1. – S. 12, 18.

²⁰¹ Skórski A. Euzebiusz Czerkawski // Muzeum. Czasopismo Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – Lwów, 1896. – Zeszyt 10. – S. 692.

²⁰² Fiutowski T. Szkolnictwo ludowe w Galicyi w dobie porozbiorowej. – Lwów: Nakł. Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1913. – S. 7.

²⁰³ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi. Część I (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861). – Lwów: Nakł. Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1916. – S. 8.

²⁰⁴ Baranowski M. Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicyi od 1772 do 1895. – Lwów: Nakł. Redakcyi sprawozdania powszechnej wystawy krajowej we Lwowie, 1897. – S. 18, 26.

«наш ґрунт батьківський»²⁰⁵. Львівський історик Я. Птаський (1923) присвятив спеціальну студію про побутування вихідців зі Львова у Падуанському університеті XVII – XVIII ст. Не без гордості за краян, учений зазначав, що львів'яни відігравали в польській нації студентів зазначеного університету поважну, якщо не переважну роль²⁰⁶.

Артикуляція *національних візій* українськими істориками педагогіки середини XIX – кінця XX ст. набувала різнобічних виявів у їхніх наративах і стосувалася переважно українського, російського, польського, єврейського і, частково, південнослов'янських народів. Окреслимо стереотипи, які побутували у наративі вітчизняних дослідників історії освіти щодо польського народу.

Оцінка поляків завжди була дещо полюсною: виявлялися, з одного боку, усвідомлення спільного слов'янського коріння, з іншого – розуміння національно-політичних і релігійно-конфесійних відмінностей. Навіть після першого польського повстання 1830–1831 рр. у наукових студіях з історії освіти автори не завжди проявляли осудливі ноти. Представник романтичного історіописання М. Лавровський (1854) навіть намагався підкреслити історичне «русько-польське братерство», пишучи, що з XI–XII ст. «ми знаходилися в майже безперервних відносинах з Польщею ..., при настільки-ж постійних родинних зв'язках»²⁰⁷.

Натомість після повстання 1863–1864 рр. ставлення до поляків змінюється на рівні політично-пропагандистському, а відтак й на рівні громадської думки, що знайшло свій прояв і в працях з історії освіти. Так, О. Кочубинський (1893) охарактеризував повернення поляків до ідеї власної державності як «фантастичні мрії хворого ме-

²⁰⁵ Fiutowski T. Szkolnictwo ludowe w Galicyi... – S. 7.

²⁰⁶ Ptański J. Lwowianie w Nacji Polskiej w Padwi // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1923. – R. XXXVII. – S. 349.

²⁰⁷ Лавровський Н. О древне-русскихъ училищах... – С. 93.

сіанства в стилі Міцкевича»²⁰⁸. Н. Мукалов у 1892 р., пишучи про заснування А. Чарторійським і Т. Чацьким шкіл на Волині, закидає їм прагнення ополячити руське (у розумінні автора – російське) населення краю і таким шляхом підготувати його до повстання проти імперії Романових. «В силу цього, заснування шкіл для Чарторійського не було засобом розповсюдження просвіти і благоденства народу, а засобом ополячення краю і утвердження в ньому польської народності»²⁰⁹, – переконував дослідник. Особливо дістається від нього польським поміщикам, які свого часу перетворили православного селянина на раба, ставилися до нього, як до тварини, і відкидали навіть думку про заснування шкіл для своїх підданих²¹⁰. Автор, звісно, не згадував, що подібно до кріпаків ставилися й російські та українські поміщики, однак накидався на поляків здебільшого через трактування їх (після січневого повстання) як вкрай ненадійних підданих Російської імперії та потенційних політичних ворогів. Припускаємо, що полонофобські інтенції автора були спровоковані не побутово-шовіністичними, а політичними мотивами.

Слід зауважити, що серед прихильних до позитивізму українських істориків педагогіки, попри їхні ліберальні погляди, траплялися й науковці, у яких почуття «національної образи» набувало ксенофобських рис. З цього приводу О. Богдашина зазначила, що навіть лібералам інколи були притаманні напівприховані стереотипи щодо інших етносів і конфесій, а також інших національних і державних історій. У працях істориків-позитивістів з їхнім проголошеним культом об'єктивності спостерігалося більш приховане полонофобство й антисемітизм, ніж,

²⁰⁸ Кочубинский А. Янъ Амосъ Коменскій... – С. 8.

²⁰⁹ Мукалов Н. Народная школа въ Юго-Западномъ Краѣ... – С. 8.

²¹⁰ Там само. – С. 9.

наприклад, у пізніх романтиків М. Костомарова чи П. Куліша²¹¹.

Серед українських істориків освіти певні полонофобські інтенції спостерігаємо в О. Левицького. В опублікованій 1906 р. статті про шкільництво Правобережної України 1840-х років він виявив нетерпиме ставлення до розбудованої Т. Чацьким мережі польських навчальних закладів на Правобережжі, дорікав російським властям за передачу тамтешніх шкіл під нагляд місцевих адміністративних органів, бо ж вони склалися з представників польського дворянства²¹². Цим самим дорікав полякам і Ф. Тітов (1912), висловивши жаль, що в «південно-західній Росії» справа народної освіти з огляду на історичні умови була доручена людям, які «бажали використати її в своїх тенденційних, вузько-політичних і вкрай націоналістичних поглядах». Учений відверто осуджував «сильний спалах полонізма»²¹³. Дорікнувши Т. Чацькому та його однодумцям «вузьким польським патріотизмом», Ф. Тітов запевняв: «Як візитатор шкіл південно-західного краю, гр. Т. Чацький одразу ж оголосив мало не відкриту війну проти усього російського»²¹⁴.

Подекуди антипольські сюжети в наративах з історії освіти набували шовіністичного забарвлення. Для прикладу, А. Гожалчинський у статті, присвяченій освітній діяльності єзуїтів на українських землях (1869), заявив: «Виховання польської нації, взяте в руки єзуїтів, закінчилося їх падінням, і, видно, історична доля призна-

²¹¹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Харків: Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. – С. 171.

²¹² Левицький О. Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ. – Киев: Типо-лит. Т-ва Н. А. Гирича, 1906 – С. 2.

²¹³ Титов Ф. И. Киевская Духовная Академія в эпоху реформ // Труды КДА. – 1912. – Кн. 1 (январь). – С. 30.

²¹⁴ Там само. – С. 42.

чила в одній спільній могилі щезнути як вихователям, так і вихованцям»²¹⁵. Вочевидь, усю польську націю автор потрактував як вихованця єзуїтів. А метафора про «спільну могилу» для поляків та єзуїтів є вираженням неприхованого цинізму та великодержавного російського шовінізму.

Протипольськими інтенціями сповнений й наратив з історії освіти українських учених з Галичини. Умови постійного національно-політичного протистояння з польською адміністрацією в підавстрійській Галичині ставали чинником формування ворожих образів польського народу, або принаймні його частини – політичної еліти та соціальної верхівки. Зокрема, І. Франко здебільшого дорікав представникам сусіднього народу за спроби колонізації українців, позбавлення їх права на рідномовну освіту. У статті «До історії освіти в Галичині» (1893) він закидав польській шляхті й інтелігенції зневажливе та вороже ставлення до освіти народу, котре трактував як одне з «культурних переживань» шляхетсько-панщизняного устрою старої Польщі²¹⁶. Дещо пізніше в одній з історичних праць І. Франко помістив більш виразний антипольський пасаж: «От-так вийшло, що поляки, кричачи на всю Європу про те, що австрійський уряд силкується їх онімечувати, самі рівночасно ополячували русинів, а в 1816 р. добилися навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл Східної Галичини і запровадив натомість польську»²¹⁷.

Ще різкіше щодо поляків мислитель висловився у праці, присвяченій першому руському просвітницькому товариству. Згадавши лист кардинала Северолі від 24 лю-

²¹⁵ Гожалчинский А. Иезуитские школы въ юго-западной Россіи // Труды КДА. – 1869. – Т. 2. – С. 127.

²¹⁶ Мирон (Франко І.). К истории просвещения в Галиции // Киевская старина. – 1893. – Т. 43, Кн. 10. – С. 159.

²¹⁷ Франко І. Панщина та її скасування... – С. 111.

того 1817 р. до митрополита М. Левицького, в якому перший висловлював побоювання, що товариство священників може посіяти незгоду між кліром грецьким (руським) і латинським (польським), І. Франко зазначив: «Очевидно сей закид підданий був кардиналови Поляками, які привикли були вважати Русинів як свою власність і в кожній іскорці духового та просвітнього інтересу, що починала жевріти в їх душах, зовсім справедливо бояли ся роз'єднання та ворожнечі, невідхильних наслідків почуття національної самостійности серед Русинів» (курсив наш. – Авт.)²¹⁸. Проте вважаємо, що у таких характеристиках відображаються не полонофобські стереотипи, як це виглядає на перший погляд, а виразно українські національно-політичні погляди, крізь призму яких І. Франко критикував будь-які слова і дії, котрі, на його думку, йшли всупереч культурно-освітнім інтересам української нації.

Протипольські настрої особливо загострилися в Східній Галичині у міжвоєнний період, що знаходило вияв і в працях вітчизняних учених з історії освіти. Зокрема, це бачимо у творчості І. Филипчика, який пройшов шлях від сполонізованого русина (матірною мовою якого, за його ж зізнанням, була польська²¹⁹) до свідомого українця. У нарисі про школу в Стрільбичах (1935) він негативно висловлювався про призначення на педагогічні посади в українські школи у ХІХ ст. вчителів «чужої нації», маючи на увазі поляків (зокрема негативно пише про польку С. Стржетельську)²²⁰. Цим учений немовби вказав на су-

²¹⁸ Франко І. Перше руське просвітне товариство з рр. 1816 – 1818 // Матеріали до культурної історії Галицької Руси ХVІІІ і ХІХ віку, зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком, видані під редакцією Івана Франка. – Львів: Накл. НТШ, 1902. – С. 274.

²¹⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1936. – Арк. 10.

²²⁰ Филипчик І. Школа в Стрільбичах (Самбірський повіт). Історичний нарис // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1935. – Кн. 4. – С. 244–245.

часний йому стан речей, коли польська шкільна адміністрація, колонізуючи українське шкільництво, призначала до освітніх закладів польських учителів. Аналізуючи історію учительської семінарії в Самборі (1938), учений висловлював незадоволення тим, що утративістичний освітній заклад на початку ХХ ст. ставав за кількістю учнів дедалі більше польським. І. Филипчак зауважив: «...Ця семінарія була обіцяна українцям, а віддали кому іншому»²²¹. Оце евфемістичне «кому іншому» виказує неприязнь автора до поляків, до їхнього засилля в семінарії.

Отже, національна ідентичність і пов'язані з нею рефлексії та стереотипи, які виявлялися в наративі українських і польських учених з історії освіти, стосувалися переважно українського, російського, польського, єврейського та, частково, південнослов'янських народів. У ставленні до українського народу їхні оцінки характеризувалися романтично-сентиментальною сублімаційністю. Оцінка поляків завжди була дещо полюсною, що пояснюється усвідомленням спільного слов'янського коріння та релігійно-конфесійної відмінності. Подекуди у роботах дослідників експлікуємо ксенофобські інтенції щодо поляків та деяких інших народів, пов'язані не так з національними стереотипами, як з національно-політичними (а відтак й ідеологічними) візіями.

Релігійно-конфесійні візії у працях українських і польських істориків педагогіки

У структурі позаджерельного знання значне місце посідають релігійно-конфесійні візії як складова суспільних рефлексій, стереотипів та історичної пам'яті. Безумовно, на праці дослідників минулого освіти, яка впродовж багатьох століть розвивалася під виразним релігійним впливом, відобразилася і їхня релігійно-конфесійна позиція. Особливістю релігійних інтерпретацій значної части-

²²¹ Филипчак І. Учительська семінарія в Самборі... – С. 33.

ни учених Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. була їхня відверто проправославна позиція. У їхньому науковому наративі з історії освіти вона проявлялася у репрезентації певних ідейних композицій.

По-перше, з двох аспектів позаджерельного знання у наукових працях учених (М. Лавровського, С. Голубєва, М. Маккавейського та ін.) – релігійного та національного – саме перший був ключовим у їхній риториці, а другий виступав або принагідним придатком, або ж топосом, тісно сполученим з конфесійно-релігійним дискурсом, який, попри все, майже не висувався у мові дослідників на перший план. Зокрема, С. Голубєв, пишучи про релігійний рух кінця XVI – початку XVII ст. в руських (українських і білоруських) землях Речі Посполитої, зазначив, що він мав «благотворні для православ'я і тісно поєднаної з ним руської народності наслідки»²²². Як бачимо, конфесійний феномен виступає тут первинним елементом дискурсу, а національний чинник трактується лише як «поєднаний» з православ'ям (а не навпаки). Подібний підхід бачимо і в тезі науковця про тодішні руські школи, які «випустили із своїх стін немало знаменитих поборників православ'я і руської народності»²²³.

Звісно, таку риторику можна пояснити сферою науково-історичних зацікавлень ученого, котрий був дослідником історії церкви. Проте вважаємо тут більш вагомим вплив саме релігійного ідеалістичного світогляду, конфесійної належності, тих цінностей і знань, які увібрав у себе С. Голубєв у родині та в духовних навчальних закладах. До певної міри зауважені мовні штампи були виявом ще й засвоєння вченим міфологізованих історико-політичних концепцій на кшталт міфу про єдину

²²² Голубєв С. Исторія Кіевской духовной академіи. Выпускъ первый. Периодъ до-могилянскій. – Киев: Въ Университетской тип., 1886. – С. I.

²²³ Там само.

релігію і єдину народність, згідно з яким належність до руського православ'я ототожнювалася з належністю до начебто єдиного руського (російського) народу. Саме тому, на нашу думку, С. Голубев уживав поняття «православні південно-руси»²²⁴, «православний південно-руський народ», «православне південно-руське народонаселення»²²⁵.

Професор М. Маккавейський був переконаний, що східний узірець християнства повсякчас впливав на історичний розвиток російського народу, бо увійшов у його характер, свідомість, світогляд. Ще 1895 р. учений писав, що «ядро душі народу, найглибші і заповітні його прагнення і сподівання, ключ до розгадки всіх вигинів його світогляду – дані в релігії народу. Тут – вища санкція багатьох особливостей народного життя, тут же головна запорука їх довговічності: нічим так не дорожить народ, як своєю вірою і тим, що зв'язано нею і освячено. Релігія, таким чином, навіть більше ніж мова є хоронительною і виразницею народного духу і характеру»²²⁶.

Говорячи про риси російського національного характеру, які підкреслював К. Ушинський, професор М. Маккавейський особливо виокремлює «споконвічну православну віру», яка перетворилася в «плоть і кров народу»²²⁷. У праці про історичні основи англійської школи (1899) він протиставляв ціннісно-релігійні основи остан-

²²⁴ Голубев С. По поводу рецензии въ Журналѣ Министерства Народного Просвѣщенія на книгу: Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (Опытъ историческаго изслѣдованія). Т. І. Кієвъ, 1883 г. С. Голубева. – Киев: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. – С. 13–14.

²²⁵ Голубев С. Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (Опытъ историческаго изслѣдованія). – Киев: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1883. – Т. 1. – С. 454, 470.

²²⁶ Маккавейский Н. К. Религія и народность... – С. 27.

²²⁷ Маккавейский Н. К. Д. Ушинскій и его педагогическія идеи. – Киев: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1896. – С. 70–71.

ньої рисам російського національного характеру, серед яких знову виділяв «споконвічну віру православну». Дослідник піднесено писав: «Нею (православною релігією. – Авт.) живе і міцніє Русь, тому що начала її глибоко вкорінені і непорушно тверді в російській душі нашого багатомільйонного народу. Немає тому інших начал більш сприятливих для нашої школи»²²⁸.

По-друге, підкреслено сублімоване ставлення до православ'я. Історик С. Голубев називав православ'я «прабатьківською вірою»²²⁹. Останнім, до слова, учений непрямо підкреслював історичність (генетичну тяглість), традиційність і культурну автохтонність християнства східного зразка. Пишучи про школи в Острозі, Львові, Вільні та деяких інших містах переважно при братствах (1883), С. Голубева зауважував: «Усі ці школи вивиявили безсумнівну послугу для південно-руської церкви. Сповнені свято-отцівської традиціями і гарячею любов'ю до православ'я, вони слугували сильним оплотом при боротьбі південно-русьців з іновірною пропагандою і випустили із своїх стін не мало знаменитих вчителів і поборників православ'я»²³⁰. Як про осередок православ'я С. Голубев писав про Київську братську школу та про Києво-Могилянську колегію-академію (1886), котрі він, як відомо, поєднував історико-генетичним зв'язком. Києвобратська школа, за твердженням ученого, вже на перших порах свого існування була «надійним оплотом для православ'я в місцевому краї»²³¹. А історичний «шлях» Києво-Могилянської академії завжди був спрямований до однієї мети

²²⁸ Маккавейскій Н. К. Англійская школа. По поводу издания К. П. Побѣдоносцева: «Новая школа. М, 1898» / Н. К. Маккавейскій. – Киев: Тип. Имп. Университета св. Владимира, 1899. – С. 27.

²²⁹ Голубев С. Исторія Київської духовної академії... – С. 90, 222.

²³⁰ Голубев С. Київський митрополитъ Петръ Могила... – С. 414.

²³¹ Голубев С. Исторія Київської духовної академії... – С. 177.

– «дати юнацтву, відповідну до поглядів часу просвіту і, що головне, *просвіту в душі православ'я*»²³² (виділено С. Голубевим. – Авт.).

Розглядаючи зміст навчання у школах України XVI–XVII ст., С. Голубев, звісно, звернув увагу на тогочасну навчальну літературу. Увага до православ'я підштовхувала автора до висвітлення тих змістових частин підручників для «південно-руських шкіл», які, на його думку, засвідчували православний характер тогочасного шкільництва. Пишучи про розміщені в «Азбуці» (виданій у Вільно 1596 р.) трактати, дослідник проаналізував один із них – «Виклад про православну віру». Подав із нього розлогі цитати, зокрема охарактеризував принциповий для православних догмат про філіюкве – походження Духа Святого²³³. Коротко описуючи граматику Л. Зизанія, С. Голубев детально розглянув уміщене в ній «толкованіє» Господньої Молитви. Йому, як християнину, припало до вподоби це тлумачення, і тому дослідник у примітках, зокрема, наводить інтерпретацію прохання «хліб наш насущний дай нам сьогодні». Іншу книгу Л. Зизанія – Катехизм 1627 р. – С. Голубев оцінював позитивно лише тому, що її свого часу різко розкритикували уніати. «*Катехизм* Зизанія безпосередньо після свого видання був підданий жорстоким нападкам з боку латино-уніатської партії. Зрозуміло, це робить йому тільки честь...» (курсив С. Голубєва. – Авт.). Проте зазначив і певні недоліки книги, бо ж не всі вислови в ній були «строго-православними»²³⁴.

Піднесене ставлення до православ'я знайшло вияв і у відповідній оцінці відомих православних і, водночас, просвітних діячів XVI–XVII ст. Викладача Львівської

²³² Голубев С. Киевская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII стол. ... – С. 28.

²³³ Голубев С. Исторія Киевской духовной академіи... – С. 194–198.

²³⁴ Там само. – С. 200–201, 205.

братської і одного з ректорів Київської братської шкіл І. Борецького С. Голубев називав «ревним борцем за православ'я»²³⁵. Погоджується з думкою історика В. Аскоченського, який назвав Л. Карповича «ревнисним захисником пригніченого тоді православ'я»²³⁶. Відтак і фундатора колегії в Києві П. Могилу дослідник оцінював так: «...ревний борець за справу православ'я, на служіння якому ним посвячені були всі свої сили»²³⁷. А відстоювання інтересів православ'я родом молдавських правителів Могили київський професор потрактував «священним обов'язком»²³⁸. Схожі думки бачимо і в статті Я. Шульгина (1891) про шкільництво Правобережної України XVIII ст., де автор з пієтетом відгукувався про П. Сагайдачного, І. Борецького й особливо про П. Могилу, які, за його словами, «вивили саму широку протидію католицькому наступу на православ'я і руську народність»²³⁹.

Пієтет до православ'я виявився і у вкрай осудливому ставленні до зміни конфесій, передовсім переходу з православ'я до інших віросповідань. Зауважуючи такі випадки серед відомих учених XVII ст. (зокрема й викладачів шкіл, авторів навчальних посібників, полемічних трактатів), С. Голубев характеризував їх як зло і зраду. На його переконання, до іншої віри переходили, бо не було православних шкіл. Проте така практика тривала й тоді, коли школи з'явилися: «...зло, яке було наслідком відсутності у південо-русів власних шкіл, остаточно не припинялося і після заведення їх»²⁴⁰, – резюмував учений. Утворені тут школи не давали доброї освіти, а тому спраглим

²³⁵ Там само. – С. 214.

²³⁶ Там само. – С. 107.

²³⁷ Там само. – С. 223.

²³⁸ Голубев С. Київській митрополитъ Петръ Могила... – С. 21.

²³⁹ Шульгин Я. Нѣсколько данныхъ о школахъ въ правобережной Украинѣ въ половинѣ XVIII в. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 98.

²⁴⁰ Голубев С. Київській митрополитъ Петръ Могила... – С. 416.

до знань студентам потрібно було продовжувати навчання в західних вищих освітніх установах, зокрема єзуїтських колегіях. І часто після цього багато таких ревнителів просвіти, як наголошував С. Голубев (цитуючи православних авторів-полемістів XVII ст.), «від чужого джерела п'ючи», заражувалися «смертоносною отрутою іновірства» і «до мрачнотемних римлян схилялися»²⁴¹.

Для прикладу, щодо К. Транквіліона Ставровецького вчений зауважив: його не можна назвати ревнителем православ'я, бо він приєднався до унії («непокірний приєднався до розколу»). У зв'язку з цим, у праці С. Голубєва з'явилася образлива для Кирила Транквіліона цитата, запозиченна із якогось рукопису у львівській бібліотеці Осолінських, у якому йшлося про смерть цього освітнього діяча – «здох року 1646»²⁴². Подібно й К. Саковича та М. Смотрицького оцінював здебільшого негативно – вони обидва, за визначенням С. Голубєва, «закінчили» тим, що «зрадили православ'ю»²⁴³.

Сублімоване ставлення до православ'я спонукало історика освіти Я. Шульгина поблажливо оцінювати, наприклад, вчинки учителя Градовського, який у XVIII ст. служив вихователем дітей у польських шляхетських родинах, але не відступив від православ'я навіть під загрозою тортур у Кодні²⁴⁴. Констатуючи відомий із документальних джерел факт використання православним священиком Зражевським двох дітей, які навчалися у парафіяльній дяківській школі (XVIII ст.), для праці у власній винницько-гуральній, учений не вельми дорікав панотцєві. Наголошуючи, що Зражевський – «цілком переконаний православний священик», котрий «безстрашно відстоював свою

²⁴¹ Там само.

²⁴² Голубев С. Історія Кієвской духовной академіи... – С. 117–118.

²⁴³ Там само. – С. 218.

²⁴⁴ Шульгин Я. Нѣсколько данныхъ о школахъ... – С. 111.

віру», історик раптом акцентує увагу на тому, що навчання в православних дяківках погіршилися в умовах наступу католицизму²⁴⁵. Тож, Я. Шульгин усю вину покладав на католиків, а не на православних священників, які всього лишень «менш ґрунтовно розуміли значення шкільної науки для православних»²⁴⁶.

Зазначимо, що українські вчені діаспори, зокрема С. Сірополко, будучи прихильниками православного віровизнання, також надавали особливого значення східному християнству в минулому українського шкільництва. С. Сірополко, що називав православ'я «батьківською вірою»²⁴⁷. Пишучи про братський період українського шкільництва, учений наголошував: «Це був час, коли українське православне громадянство, зорганізоване в церковні братства, стало на захист православної віри й національної культури...»²⁴⁸. У цих словах виявилися православні симпатії автора, бо лише православних він називав захисниками «національної культури», яку пов'язував з її православним характером. Зокрема, розповідаючи про православний зміст освіти в Київській братській школі, зауважив: виховання у ній велося у «строго моральному й національному дусі»²⁴⁹.

По-третє, негативне ставлення до католицизму, унійної церкви, протестантизму. Протикатолицька риторика була доволі поширеним явищем не лише українських істориків педагогіки середини XIX – початку XX ст., але й дослідників, що працювали в радянську добу. Вона мала декілька головних проявів.

Насамперед проповідування католицького християнства у минулому трактувалося як релігійна пропаганда.

²⁴⁵ Там само. – С. 116.

²⁴⁶ Там само. – С. 116.

²⁴⁷ Сірополко С. Історія освіти на Україні... – С. 39.

²⁴⁸ Там само. – С. 29.

²⁴⁹ Там само. – С. 30.

Так, М. Лавровський негативно відгукувався про поширення цього віровчення як про «католицьку пропаганду», яка починає свій шлях біля «порогів шкіл»²⁵⁰. Про «католицьку пропаганду», «латинсько-польську пропаганду» в осудливих тонах писали історики шкільництва Я. Шульгин (1891)²⁵¹, А. Панасюк (1904)²⁵², Ф. Тітов (1912)²⁵³ та інші. До слова, Ф. Тітов писав і про «протестантську пропаганду», яка разом з «німецько-протестантською» школою вносила «плутанину і розлад в розумове і моральне життя російського суспільства»²⁵⁴.

Поширений у консервативному російсько-православному дискурсі топос «іновірної пропаганди» активно використовував і С. Голубев. Згадуючи про південно-руські православні школи XVII ст., зокрема братські, учений зазначає, що вони слугували «міцним оплотом при боротьбі з іновірною латино-польською пропагандою»²⁵⁵. Подібне міркування вчений висловив і щодо Київської колегії, котра «представляла надійну опору проти добре організованої і оперуваної величезними засобами іновірної пропаганди»²⁵⁶. Поняття іновірної, або латино-польської пропаганди²⁵⁷, дослідник подекуди конкретизував

²⁵⁰ Лавровский Н. О древне-русскихъ училищах... – С. 94.

²⁵¹ Шульгин Я. Нѣсколько данныхъ о школахъ... – С. 116.

²⁵² Панасюк А. Историческій очеркъ начального образования въ г. Каменецъ-Подольскѣ. – Каменецъ-Подольскъ: Тип. Л. Ланд-вигера, 1904. – С. 5.

²⁵³ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні... – С. 18–19.

²⁵⁴ Там само. – С. 19–20.

²⁵⁵ Голубев С. Исторія Киевской духовной академіи... – С. I.

²⁵⁶ Там само. – С. II.

²⁵⁷ Там само. – С. 83, 90, 149; Голубев С. Киевскій митрополитъ Петръ Могила... – С. V; Голубев С. Отзывъ о сочиненіи г. К. Харламповича: Западно-русскія православныя школы XVI – и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣле защиты православной вѣры и церкви. – Казань, 1898 // Чтенія въ

терміном «пропаганда католицизму» («посилена пропаганда католицизму серйозно стала загрожувати православ'ю»), «римо-католицька пропаганда». Католицьких місіонерів С. Голубев називав «пропагандистами папства», а їхнє вчення – «облудою папства», говорив про «зло», яке спричиняє іновірна пропаганда, про «боротьбу православ'я з католицькою пропагандою»²⁵⁸.

Особливу неприязнь в істориків освіти православного віросповідання викликала діяльність ордену єзуїтів та інших католицьких чинів. Так, ще М. Булгаков у монографії з історії Київської академії (1843) писав про єзуїтів як таких, що прагнули звертати з «шляху православ'я» дорослих, але недосвідчених у вірі, вкорінювати свої «неправі думки»²⁵⁹. В одній зі своїх праць С. Голубев (1886) цитував В. Аскоченського, згідно з яким єзуїти і домініканці закладали в Києві школи, де «з властивим тільки їм мистецтвом навівали ненависть до всього руського і любов та повагу до західного»²⁶⁰. С. Голубев також повторив слова із праці М. Булгакова про історію Київської академії з приводу «нестямного фанатизму ревнителів папського престолу», який, зокрема, проявився у тому, що православні школи тіснилися і руйнувалися єзуїтами – головними діячами в цих гоніннях²⁶¹. «Важко було пройти крізь горнило єзуїтських шкіл цілковито вільними від панівного в них напряду. Зрада прабатьківської віри особами, які надпили науки з чужого джерела, стала явищем не рідкісним. [...] Очевидно, для того, щоби в корені знищити це зло, православним південно-русцям потрібно було

Императорскомъ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. – 1906. – Кн. 4 (219). – С. 5.

²⁵⁸ Там само. – С. 176; Голубев С. Київській митрополитъ Петръ Могила... – С. 24–25; Голубев С. По поводу рецензіи... – С. 66.

²⁵⁹ Булгаков М. Исторія Киевской Академіи. – СПб.: Въ тип. К. Жернакова, 1843. – С. 9.

²⁶⁰ Голубев С. Исторія Киевской духовной академіи... – С. 9.

²⁶¹ Там само – С. 8.

піднести рівень освіти у власних школах...»²⁶², – наголошував професор Київської духовної академії.

Католицьке шкільництво зображали в негативних тонах й пізні романтики (передпозитивісти) Г. Данилевський та А. Андріяшев, котрі ще у 1860-х рр. видали свої наративи з історії освіти. Перший із них, пишучи про поширення шкільництва в Слобідській Україні, наголошує, що воно, будучи привнесеним переселенцями з-за Дніпра на початку XVIII ст., початково носило «латинсько-польський схоластичний характер як витвір релігійних смут і унії»²⁶³. Цим автор надавав західній традиції організації шкіл в Україні характер явища чужинського, неприродного та ще й хисткого через історичну генезу зі «смути». Його сучасник А. Андріяшев у 1865 р., спираючись на матеріали О. Шафонського, критично описував методи і результати навчання в Чернігівській латинській школі другої половини XVIII ст. «При такому шкільному навчанні потрібно було здорової і міцної голови людей того часу, щоб остаточно не отупіти і не зробитися людиною односторонньою, нічого не бачачою з-за латини»²⁶⁴. Бачимо, отже, що й звичайне викладання латини у вітчизняному навчальному закладі трактувалося дослідником як негативна педагогічна традиція, запозичена з одіозного для автора католицького Заходу.

Дослідник історії братських шкіл М. Лінчевський (1870) навіть побачив у католицькому релігійному та ос-

²⁶² Там само. – С. 222.

²⁶³ Данилевский Г. П. Харьковскія народныя школы, 1732 – 1845 г. // Украинская старина. Матеріали для історії української літератури и народного образования. – Харьков: Изданіе Заленскаго и Любарскаго, 1866. – С. 292.

²⁶⁴ Андріяшев А. Матеріали для історії учебныхъ заведеній Черниговской дирекціи съ 1789 – 1832 г. – Киев: Въ университетской тип., 1865. – С. 3.

вітньому вченні «домішки язичництва»²⁶⁵. В. Мукалов у праці про історію шкільництва Правобережжя (1892), коли мова заходила про католицький вплив, раптом відступав від переважного опису фактів і вдавався до оцінок, продиктованих антикатолицькими упередженнями. Так, говорячи про братські школи, він без посилання на джерела сформулював головну мету цих православних навчальних закладів кінця XVI–XVII ст. – «приготування людей, здатних боротися з католицьким духовенством»²⁶⁶. Звісно, тут бачимо авторську інтерпретацію завдань братського шкільництва крізь призму власних цінностей і переконань (адже в жодному відомому статуті братських шкіл не йшлося про боротьбу з католицизмом).

Упереджене ставлення до католицизму проявилось і в негативній оцінці впливу західної культури на навчальний процес Києво-Могилянської академії. У розлогій статті-промові про становище Київської академії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (1901) С. Голубев двічі зазначив, що школа у цей період ще не цілком звільнилася від «латинських догматичних поглядів», від «богословствування з латинським відтінком» (курсив С. Голубева. – Авт.) і називає це її слабкою стороною²⁶⁷.

У наративах істориків освіти православного спрямування відчувається неприязнь і до унійної (греко-католицької) церкви. М. Максимович у статті про заснування братства і школи в Києві (1869) зауважив, що на початку XVIII ст. у київській митрополії «лютувала церковна

²⁶⁵ Линчевскій М. Педагогія древнихъ братскихъ школъ и преимущественно древней Киевской Академіи // Труды КДА. – 1870. – Кн. 7 (июль). – С. 130.

²⁶⁶ Мукалов Н. Народная школа въ Юго-Западномъ Краѣ... – С. 5.

²⁶⁷ Голубев С. Киевская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII стол. ... – С. 80 прим., 84–85 прим.

унія»²⁶⁸. Унійну церкву С. Голубев (1886) називав «дітищем» католицизму²⁶⁹. Звідси і використання ним чергових понятійних кліше – «латино-уніати», «ревнителі католицизму та унії»²⁷⁰. Погоджувався з поглядами М. Булгакова про унію як джерело численних зол для західної Русі і православної церкви²⁷¹. Берестейську унію дослідник уважав «зрадою прабатьківської віри»²⁷², знову цитував В. Аскоченського, який писав про відступництво митрополита М. Рогози і «фанатичне ізувірство» І. Потія, унійних єпископів називав відступниками православ'я і лжепастирями, а православні школи, зокрема школа при Богоявленській церкві в Києві, просто за визначенням «повинна була зазнати гонінь від лжепастирів»²⁷³.

Історики освіти із західноукраїнських земель, насамперед Галичини Буковини й Закарпаття, де вагомий вплив мали римо- та греко-католицькі церкви, теж приносили до свого наративу відповідні релігійно-конфесійні дискурси. Польські вчені у своїх працях віддавали належне католицькій християнській традиції. Польський учений С. Груїнський (1916) стверджував, що в середньовічній Європі католицька церква залишалася єдиним стовпом цивілізації і культури²⁷⁴.

У працях західноукраїнських учених греко-католицького сповідання також помітні антикатолицькі пасажі. Для прикладу, К. Студинський (1895), аналізуючи граматику «Адельфотес» 1591 р., услід за колегами з Наддніпрянської України говорить про поширення католицизму як пропаганду («інтензивна пропаганд католицизму на Ру-

²⁶⁸ Максимович М. О первыхъ временахъ Киевскаго богоявленскаго братства // Труды КДА. – 1869. – Т. 3. – С. 353.

²⁶⁹ Голубев С. Исторія Кіевской духовной академіи... – С. 90.

²⁷⁰ Там само. – С. 149, 179.

²⁷¹ Там само. – С. 7.

²⁷² Там само. – С. 91.

²⁷³ Та само. – С. 8–9.

²⁷⁴ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... – S. 5.

си»²⁷⁵). Історик П. Свистун у праці про історію гімназії в Жешуві (1886) закидав єзуїтам традиційну «провину» – замість виховання «справжніх громадян» формували вірні собі знаряддя²⁷⁶. Відомий дослідник історії шкільництва А. Андрохович у 1925 р. негативно охарактеризував єзуїтів, використавши евфемізм «меткі» та дорікнувши недотриманням угод з міською радою Львова щодо місцевих шкіл²⁷⁷. Мали місце в працях галицьких учених і проти-протестантські інвективи. Зокрема, А. Павенцький назвав поширення різних протестантських учень на руських землях XVI–XVII ст. «обмаламучуванням Литовців і Русинів»²⁷⁸.

Водночас у дослідженнях деяких авторів увиразнювалася прокатолицька та антиправославна позиція. Аналізуючи історію Жировицької семінарії, польський дослідник В. Харкевич (1928) називав католиків тими, що «були і є головними розсадниками європейської культури на сумних, мученицьких землях «литовських»...»²⁷⁹. Дослідник виявляв зневагу до Православної церкви, яка «послушна приказам своїх зверхників – генералів або радників-прокураторів св. Синоду». При цьому наголосив, що в досліджуваний ним період Православною церквою в Росії

²⁷⁵ Студинський К. «Адельфотес», граматика видана у Львові в р. 1591. Студия літературно-язикова // Записки НТШ. – Т. VII. – Львів, 1895. – Кн. III. – С. 1.

²⁷⁶ Swistun F. Kronika Gimnazjum Rzeszowskiego // Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Wyższego Gimnazjum w Rzeszowie za rok szkolny 1885/6. – Rzeszów: Nakładem Dyrekcyi c.k. Wyższego Gimnazjum Rzeszowskiego, 1886. – S. 9.

²⁷⁷ Андрохович А. Із минулого академічної гімназії у Львові // Українська школа: видання т-ва «Учительська громада» у Львові. – 1925. – Т. III (XXXIV). – Зш. 7–9 (49–51). – С. 16.

²⁷⁸ Павенцький А. Початок і розвій шкільництва на Русі // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1899. – Ч. 23. – С. 355.

²⁷⁹ Харкевич В. З минулого Жировицької Семінарії ... – С. 213.

керували люди світські, які втягували православний клір до політичної праці – «часто просто нікчемної»²⁸⁰.

Окремі вчені у своїх працях виявляли належність до унійної конфесії, демонстрували церковно-конфесійну ідентичність. Для прикладу, Б. Барвінський 1926 р. у статті про вихованців віденського конвікту початку XX ст. писав про заснування у Відні при церкві Св. Варвари греко-католицької духовної семінарії. Він уважав: ця інституція мала «не лише для нашої Церкви, але й для культурного розвитку українського народу незвичайно велике значіння»²⁸¹. У цьому вислові помітно виступає ідентифікація автора з греко-католицької церквою («наша Церква»). Уже згаданий В. Харкевич піднесено писав про святого греко-католицької церкви Й. Кунцевича, називаючи його «найбільшим із синів чину Василян», «опікуном, натхненним вождем і покровителем греко-католицької Церкви в Польщі»²⁸².

У деяких учених прихильність до греко-католицької церкви виявлялася в ігноруванні іншоconfесійних явищ у минулому вітчизняної освіти. Зокрема, чернець-василіянин Р. Лукань у передмові до монографії І. Филипчака про головну школу в Лаврові (1932) присвятив увагу лише греко-католицьким школам. Оповідуючи про стан освіти в Україні наприкінці XVI–XVII ст., він узагалі не згадав православних освітніх закладів, натомість зазначив: після Берестейської унії греко-католики піклувалися про школи²⁸³. Далі наводив численні приклади відкриття унійними митрополитами різних шкіл у Вільні, Новгородку, Мінську та при різних монастирях.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Барвінський Б. Безіменна «Похвала» питомцям віденського «ц. к. Конвікту» в рр. 1804–1819 // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. II. – С. 421.

²⁸² Харкевич В. З минулого Жировицької Семінарії ... – С. 213.

²⁸³ Филипчак І., Лукань Р. Ц. к. Окружна Головна школа в Лаврові... – С. 1.

Як й історики освіти, які належали до православної конфесії, польські та західноукраїнські вчені осуджували релігійну конверсію. У дописі про історію Жировицької семінарії В. Харкевич (1928) негативно змальовував як ренегатів тих осіб, які у першій половині XIX ст. перейшли у православ'я, критикував релігійний індиферентизм²⁸⁴. І. Филипчак, пишучи історію Лаврівської школи (1932), осудливо описував учинок «Василя К. з Лаврова», який став римо-католиком, й зауважив, що «...його ховали священики не нашого обряду, чого лаврівські мужики-бойки дуже стидалися», а далі цитував вислови цих «мужиків-бойків» про «пропащу душу Василя»²⁸⁵.

Частина українських учених, які вирізнялися поміркованими поглядами, у своїх працях відстоювали *конфесійну толерантність*, засуджували релігійний фанатизм та відсутність поваги до чужих вірувань. Як приклад, слід назвати Д. Багалія. Пишучи про Г. Сковороду, учений виділяє «ще одну в високому ступені симпатичну рису, яку він (Сковорода. – Авт.) проявив у справі релігії – це повна відсутність релігійного фанатизма і неповаги до чужих вірувань»²⁸⁶. Уже те, що автор називає цю рису «симпатичною», свідчить про виважену позицію Д. Багалія у релігійно-конфесійних питаннях. Проте в інших творах Д. Багалій як людина, що сформувалася в середовищі православної християнської культури, виказував пієтет до східного віровизнання. Для прикладу, серед позитивних якостей відомого російського педагога XVIII ст. протоієрея А. Самборського називає не лише освіченість, але відданність православної вірі²⁸⁷.

²⁸⁴ Харкевич В. З минулого Жировицької Семінарії ... – С. 221.

²⁸⁵ Филипчак І., Лукань Р. Ц. к. Окружна Головна школа в Лаврові... – С. 147.

²⁸⁶ Багал'їй Д. И. Григорій Саввич Сковорода... – С. 12–13.

²⁸⁷ Багал'їй Д. И. Два культурных дѣятеля изъ среды харьковскаго духовенства... – С. 39.

Дещо схожі погляди виявляв і буковинський педагог і публіцист І. Карбулицький. У своїй історії шкільництва Буковини (1907) він, проте, не демонстрував відвертої прихильності до православного чи греко-католицького духовенства, здебільшого даючи антиклерикальні оцінки. Однак більш різко критикував латинське духовенство, порівняно з православним, засуджував переслідування і латинізацію православних учителів²⁸⁸. Перебування народних шкіл у Галичині та Буковині під управлінням латинської консисторії (з 1816) називав найбільш болючим ударом²⁸⁹. А діяльність православної консисторії в Чернівцях характеризував доволі стримано, вважаючи, що вона «великих заслуг не положила ... около розвою народної школи на Буковині»²⁹⁰. При цьому буковинський вчений цікаво потрактував діяльність заснованої в Чернівцях 1784 р. коштом православного релігійного фонду тривіальної школи: «І пізнійше, коли ширилась у нашій країні польонізація, стояла та православ. школа кріпким забором против змагань лат. консисторії, бо православні люди мали до сеї школи велике довіря не лише з тої причини, що вона була православною, але й тому, що ся школа славила ся довгі часи добрим устроєм і добрими учителями»²⁹¹. Власне, метафорою «кріпкого заборолу» І. Карбулицький упривнив своє осмислення релігійно-освітніх відносин на Буковині категоріями протистояння, боротьби, протидії, опору, а не взаємодії культур.

На позірну міжконфесійну толерантність натрапляємо і в праці С. Томашівського, присвяченій історії Бережанської гімназії (1905–1906 рр.). Учений, присвятив-

²⁸⁸ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вишківці: З друкарні товариства «Рускої Ради», 1907. – С. 28, 32.

²⁸⁹ Там само. – С. 30.

²⁹⁰ Там само. – С. 36.

²⁹¹ Там само.

ши увагу навчанню релігії, а також релігійним практикам учнів, зауважив: молодь «нашої гімназії була в тому окресі (на початку XIX ст. – Авт.) католицька і то зазвичай наполовину обряду латинського, наполовину грецького», але, попри це, практики релігійні були завжди спільні. Не забув дослідник указати й те, що першим катехитом (до 1806 р.) у гімназії був священик греко-католицького обряду – «правдоподібно з огляду на велику, не однократно переважаючу кількість учнів цього визнання», а всі наступні були обряду римо-католицького²⁹². Згадавши про греко-католицького катехита, автор недаремно відзначив наявність тоді більшості учнів греко-католиків. Таким чином він доводив доцільність і правильність такого становища. Але, констатувавши, що після 1807 р. усі катехити були римо-католики, учений підводив до думки про конфесійну несправедливість такого становища.

Отже, релігійно-конфесійні візії українських істориків освіти здебільшого позначилися високою оцінкою ролі релігії в суспільстві та діяльності церкви і духовенства щодо розвитку шкільництва. Особливістю релігійних інтерпретацій значної частини вчених Наддніпрянської України, істориків освіти, була їхня відверто проправославна позиція. Причому ця тенденція виявлялася у представників різних методологічних культур і «стилів мислення»: романтиків, пізніх романтиків-передпозитивістів і власне позитивістів, неоромантиків тощо.

Загалом релігійно-конфесійні імплікації в наративі наддніпрянських учених з історії освіти проявляються в таких трактуваннях: 1) православна ідентичність є первинною порівняно з національною, проте вони доповнюють одна одну, є нероздільним чинником суспільно-історично-

²⁹² Tomaszewski S. Pogląd na rozwój Gimnazjum Brzeżańskiego (1789 – 1905). Część pierwsza // Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1905. – Brzeżany: Nakładem funduszu szkolnego, 1905. – S. 36–37.

го життя; 2) православ'я – це «прабатьківська віра», а тому «православні начала» в освітніх закладах є природними, а відступ від них – неприпустимим злом; 3) ідеї католицизму, церковної унії, протестантизму є ворожою щодо православ'я пропагандою, а тому заслуговують осуду. Західноукраїнські вчені, на відміну від своїх колег із підросійської України, не виявляли настільки одностайних релігійно-конфесійних позицій. Польські дослідники послідовно відстоювали думку про високу культурну місію католицької церкви. Українські дослідники, перебуваючи на греко-католицьких позиціях, з певною негачією ставилися до православ'я, протестантизму, подекуди й до католицизму.

Соціальні погляди українських і польських учених у дослідженнях історії освіти

Під соціальними поглядами істориків педагогіки розуміємо, насамперед, знання вчених про соціальні верстви і групи, їх роль і значення в житті суспільства. Соціальні погляди вітчизняних істориків педагогіки формувалися під впливом багатьох чинників: найближчого соціального оточення (зокрема сім'ї), освіти, наукової і педагогічної практики, політичних і національних поглядів, побутових стереотипів. Найбільш визначальними для формування соціальних симпатій/антипатії істориків освіти і педагогічної думки до певних соціальних верств і груп, на нашу думку, були впливи двох складників: соціального походження і досягнутого автором соціального становища.

Соціальне походження авторів, безумовно, впливало на формування наукового наративу з історії освіти. Зазначимо, що за соціальним походженням українські історики освіти належали до найрізноманітніших прошарків населення. Значна частина з них народилися в сім'ях селян (М. Возняк, І. Карбулицький, М. Ніжинський, І. Панькевич, І. Филипчак, І. Франко та ін.), шляхти (Г. Данилев-

ський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Максимович, Я. Новицький, К. Ушинський, Я. Шульгін), духовенства (В. Асоченський, О. Барвінський, М. Владимирський-Буданов, Я. Головацький, С. Голубев, Я. Гординський, Р. Заклинський, М. Кордуба, О. Кочубинський, І. Крип'якевич, М. Лавровський, М. Маккавейський, Й. Міхневич, М. Петров, О. Попович, В. Родніков, К. Студинський, Ф. Тітов, К. Харлампович, П. Юркевич та ін.), інтелігенції (М. Грушевський, Б. Барвінський, Г. Житецький, В. Заїкин та ін.), міщан (Д. Багалій, А. Готалов-Готліб), військових (І. Каманін, С. Русова), чиновників (В. Григорович) тощо.

Переважна більшість вітчизняних істориків педагогіки були світськими людьми, отримавши вищу освіту й працюючи у сфері освіти і науки, належали до інтелігенції (учителів, викладачів, учених). Для деяких із них зміна соціального становища важила дуже багато. Зокрема, І. Филипчак у спогадах описував свою радість з приводу призначення викладачем учительської семінарії в Самборі, бо піднявся «о ціле небо вище в суспільнім становищі!!» і тепер до нього зверталися «пане професоре»²⁹³. Дещо менша група істориків педагогіки були духовними особами (М. Булгаков, А. Волошин, Ю. Кміт, Р. Лукань, Й. Скрутень, Ф. Тітов та ін.).

Аналізуючи соціальні візії українських і польських істориків освіти досліджуваного періоду, розглянемо їхнє ставлення до соціальних верств у науковому наративі.

Селяни і робітники користувалися найбільшою увагою дослідників минулого педагогіки. Це, звісно, пояснюється не лише селянським походженням деяких учених, але й ліберальною позицією інтелігенції, котра виступала за розповсюдження освіти серед найширших верств суспільства. Селянство і робітництво найчастіше поставало в образі «трудового народу» – шляхетного історичного ма-

²⁹³ ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1936. – Арк. 32.

сового героя, який прагне освіти, бореться за неї і здобуває її.

Дослідник А. Павенцький (1899), пишучи про розвиток шкільництва на Русі, отожднював селянство з «народом», протиставивши його шляхті, мандаторам домінії²⁹⁴. І. Карбулицький (1907) говорив про «просте селянство і робітничі кляси», які прагнуть дійти через «освіту до розуміння своєї горожанської гідности»²⁹⁵. Про «вільну долю трудового люду», «найбіднішого трудового населення», «бідних кляс народу» вів мову прихильних соціалістичних ідей А. Животко у присвяченій педагогічним поглядам Ф. Ферера статті (1925)²⁹⁶. Сублімований образ селянства й робітництва введено в редакційній статті газети «Учительське слово» про минуле шкільництва в Польщі. Ці стани названо «народною масою», яка з посвятою йшла в бої за свою країну, демонструючи «божу іскру героїзму»²⁹⁷. Прихильником простолюду, селян виявляв себе А. Волошин (1937). Пишучи про класичний період «виродження народної культури» в Німеччині, він зауважив: «А що головне: почалася праця освітна не лиш для панів, але і для селян»²⁹⁸. Як виходець з бідних верств народу І. Филипчак у праці, присвяченій Самбірській учительській семінарії (1938), особливу увагу приділяв соціаль-

²⁹⁴ Павенцький А. Початок і розвій шкільництва на Русі // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1899. – Ч. 23. – С. 356.

²⁹⁵ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині... – С. 27.

²⁹⁶ Животко А. Педагогічні думки та праця Фр. Ферера // Учительське слово. – Львів, 1925. – Ч. 5. – С. 16.

²⁹⁷ Народне шкільництво в Польщі на передодні реформи [редакційна стаття] // Учительське слово. – Львів, 1925. – Ч. 11. – С. 9.

²⁹⁸ Волошин А. Славянизм і наш народний культурний напрям // Наша Школа. Педагогічний часопис. – Ужгород, 1936. – Ч. 8. – С. 4.

ному складу учнів цього закладу, наголошував на тому, що семінаристи – переважно діти сільської і маломістечкової бідноти²⁹⁹.

Історики освіти, які були духовними особами або вихідцями з сімей духовенства, здебільшого схвально відгукувалися про освітню діяльність священиків, ченців, церковної ієрархії на ниві освіти та педагогічної думки. Ще М. Лавровський у праці про давньоруське шкільництво запевняв, що тогочасне духовенство вважало першим і священним своїм обов'язком прищеплювати істинні поняття про християнську віру і мораль. Учений висловлював переконання, що давньоруське духовенство розуміло необхідність народної освіти, прагнуло до неї і досягало в реалізації цієї мети блискучих успіхів³⁰⁰. Подібно Г. Булашев, описуючи історію церковно-парафіяльної школи в Київській єпархії (1894), декларував «ревну і неусипну турботу про школи» з боку духовенства³⁰¹. «Селянин одразу зрозумів, що йому грамота потрібна так само, як і свобода; духовенство бачило, що в цьому лише воно могло слугувати провідником грамотності, оскільки лише воно є грамотним в потребах і характері російської національності...»³⁰², – запевняв дослідник. Ф. Тітов у автобіографії описав той вплив, який справив на нього батько-священик, особливо його історичні оповіді про Київ з його святинями³⁰³. Безумовно, родинна атмосфера, в якій зростав майбутній учений, визначила його прихильне став-

²⁹⁹ Филиппак І. Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1938. – Кн. 3. – С. 141.

³⁰⁰ Лавровський Н. О древне-русскихъ училищах... – С. 97.

³⁰¹ Булашев Г. О. Изъ истории церковно-приходскихъ школъ въ Киевской епархii // Труды КДА. – 1894. – № 10. – С. 207.

³⁰² Там само. – С. 226.

³⁰³ ІР НБУ. – Ф. 175. – Спр. 1. Архив Киевской духовной академии. Тітов Ф. І. Автобіографія. – Арк. 2–3.

лення до освітньої діяльності духовенства, котру неодноразово підносив Ф. Тітов у своїх дослідженнях.

Традиційно шанобливе ставлення до католицького духовенства демонстрували у своїх працях польські вчені. Зокрема, С. Кот (1911), пишучи про парафіяльне шкільництво в Малопольщі (XVI–XVIII ст.), говорив про великий запал тогочасного духовенства до реорганізації давніх і побудови нових шкіл³⁰⁴. С. Груїнський (1916) запевняв, що цивілізація середньовічної Європи в умовах постійних воєн не розсипалася завдяки освітній діяльності духовенства³⁰⁵.

Дещо іншим було ставлення світських авторів кінця XIX – початку XX ст., які потрапили під вплив ліберальної та соціалістичної ідеологій. Так, молодий І. Франко у 1878 р. зауважував: «...більшість духовенства дивилася все криво на всякі бодай трохи ясніші проблиски свободнішої думки. Всяке духовенство, будь воно й так зв'язане з життям народним та суспільним, як наше, потягає завсіди далеко більше до патріархально-феодальних ідеалів, ніж до ліберальних. Існування його зв'язане нерозлучно з існуванням авторитету, поваги церковної в ділах віри і розуму та поваги феодальної в ділах суспільних. Піддержання тої подвійної поваги, – се весь зміст боротьби церкви з наукою і зо світською властю»³⁰⁶. Щоправда, І. Франко відзначав й інші сторони духовенства. Через декілька років у статті, присвяченій діяльності В. Барвінського, він зауважив, що «наше духовенство» у минулому поклало великі заслуги для «піддержання нашої народ-

³⁰⁴ Kot S. Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w. XVI–XVIII // Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Lwów, 1911. – Tom III. Dodatek 8. Przyczynki do dziejów wychowania i oświaty w Polsce. – S. 10.

³⁰⁵ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi ... – S. 6.

³⁰⁶ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – Київ: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 89.

ности», спільно з народом перенесло важкі гоніння і удари, не втратило єдності з ним, брало провід щодо духовного і політичного пробудження нашого народу³⁰⁷.

Схвальні відгуки про українське греко-католицьке духовенство помістив у джерелознавчій праці з історії початкових шкіл Галичини першої половини XIX ст. І. Созанський (1909). Він назвав його «висшою верствою українського народу»³⁰⁸, яка дбала про освіту для народу (наводив приклади з діяльності єпископа і митрополита М. Левицького, крилошанина І. Могилянського, існування дяко-вчительського інституту в Перемишлі). Вважаючи, все-таки, незадовільним стан тогочасного шкільництва, дослідник почав виправдовувати священників, бо «...чи ж винно воно, що не мало почуття національної свідомості, що не рідко зраджувало невисоку інтелігенцію»³⁰⁹. При цьому особливо апелював до «моральних жертв» і «материяльних датків», які складало духовенство для добра народного шкільництва. «Коли вже говоримо про участь духовенства в праці над народною освітою, то на оправдане недбалости загалу духовенства мусимо зазначити, що явні були й секатури тих, що ідейно служили народному шкільництву»³¹⁰, – декларував дослідник, подаючи далі окремі приклади священників, які дбали про освіту парафіян. Одного з них (о. Стефана Григоровича з с. Залуччя над Черемошем) називав навіть «апостолом народної освіти»³¹¹. Про активну просвітницьку діяльність церковних діячів А. Ангеловича, М. Левицького, Г. Яхимо-

³⁰⁷ Франко І. Володимир Барвінський // Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Київ: Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 51.

³⁰⁸ Созанський І. До історії народного шкільництва в рр. 1821–1838. Замітки й материяли // Учитель. Орган Руського Товариства Педагогічного. – Львів, 1909. – Ч. 10 і 11. – С. 153.

³⁰⁹ Там само. – С. 155.

³¹⁰ Там само. – С. 156.

³¹¹ Там само.

вича писав К. Студинський (1920), особливо підкреслюючи необмежену довіру народу до останнього зі згаданих ієрархів³¹². Його погляди поділяли В. Ярмів (1931)³¹³, М. Возняк (1936). Останній високо оцінив діяльність львівського єпископа Г. Балабана, поклавши відповідальність за конфлікт між ним і Успенським братством саме на братство³¹⁴.

Неоднозначні думки про роль духовенства в історії української школи і педагогіки висловив І. Филипчак. З одного боку, він писав про «добрих священників, «які дбали про просвіту народу», з іншого – викривав неосвіченість, моральний занепад священників, з огляду на що «народ не мав доброго прикладу»³¹⁵. У статті про школу в Гордині (1937) дослідник зробив нетактовний закид духовенству, обвинувативши його у тому, що воно «умило руки від шкіл» після 1868 р.³¹⁶. Немає сумніву, що колишній учитель і професор учительської семінарії чудово знав: школу від церкви відокремлено законодавством, а священники були зобов'язані навчати релігії у закладах освіти.

³¹² Студинський К. Слідом матеріалів XIII і XIV томів «Укр. Архива» // Українсько-руський архив видає Історично-філософічна секція НТШ. – Львів, 1920. – Т. XIII–XIV: Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр. – С. XLVI.

³¹³ Ярмів В. Сто літ тому... (В 100-у річницю смерті о. І. Могильницького – піонера українського народнього шкільництва в Галичині) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 204–205.

³¹⁴ Возняк М. Школа Успенського Братства у Львові (У 350-ліття її повстання) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Кн. 3. – С. 130.

³¹⁵ Филипчак І. Шкільництво на Лемківщині. Історичний нарис // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1939. – Кн. 2. – С. 83–84.

³¹⁶ Филипчак І. Школа в Гордині // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1937. – Кн. 4. – С. 61.

Менш піднесені оцінки духовенству, що цікаво, висловив священник Ю. Кміт (1901), пишучи про вихованців Львівської духовної семінарії першої половини XIX ст. Дослідник, зокрема, зауважив, що губернiальному уряду і чиновникам у боротьбі проти будь-яких визвольних рухів допомагало духовенство. Не побоявшись вказати на повну залежність духовенства від уряду, виконання ним шпигунських і поліцейських функцій, автор, все-таки, не наводив документальні докази, пообіцявши це при іншій нагоді³¹⁷. Попри прямі закиди духовенству, у словах о. Ю. Кміта проглядається інвектива щодо уряду, політика якого перетворила священника у державного службовця поліційного типу.

Історики освіти, які активно публікувалися наприкінці XIX – на початку XX ст., загалом схвально ставилися до освітньої діяльності чернецтва (за винятком єзуїтського). Син священника М. Кордуба у рецензії на одну з історичних праць (1895) з особливою пошаною відгукувався про чернецтво. «Хто не знає про ту широку та повсякчасну участь, яку брав український стан чернечий в історичнім житті України? Багато великих подій славної минувшости і імення багатьох великих українських діячів зв'язано з історією монастирів, які боронили вкупі з народом його справу літературою, проповіддю та школою. Така служба українських чернців на користь рідного краю придбала їм симпатії українських мас...»³¹⁸, – запевняв молодий учений. Львівський священник С. Кархут схваль-

³¹⁷ Кміт Ю. Питомець агітатор // Записки НТШ. – Т. XLI. – Львів, 1901. – Кн. III. Miscellanea. – С. 9.

³¹⁸ Кордуба М. [рецензія] Н. Мухинь – Кієво-Братскій училищний монастирь, историческій очеркъ, Киев, 1893 р.; И. Каманинъ. Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ, 1895 р., 20 стр. (выдбита з «Чтеній» Київського істор. тов. т. IX) // Записки НТШ. – Т. VIII. – Львів, 1895. – Кн. IV. Бібліографія. – С. 34.

но оцінював педагогічну діяльність сестер-василіянок³¹⁹. Будучи ієромонахом, Ф. Тітов у статті з історії Київської духовної академії (1912) доволі піднесено писав про чернече життя у Києво-Печерській Лаврі XVIII ст. Він, зокрема, схвально оцінював «гаряче прагнення» одного з вихованців Києво-Могилянської академії С. Тернавіота уподібнитися до «древніх іноків киево-печерського монастиря»³²⁰.

Неоднозначною, проте, виявилася у працях з історії освіти оцінка василіян. Звісно, ченці-василіяни лише схвально оцінювали діяльність свого Чину. Так, Р. Лукань у вступній статті до монографії про школу в Лаврові (1932) стверджував, що василіянські школи в історії нашого народу займають окреме місце. «Ті школи повні значіння, – запевняв він. – Вже тоді вважали їх за найліпші. Вони були огнищами, відки розходилися ясні проміння освіти й культури по всій нашій землі; вони пильнували св. віри, шанували й зберігали рідну традицію, рідну мову й виховували нам ряди поколінь, визначних мужів у нашій Церкві й народі, що вміли, як пристойть, цинити давню мисливість, людей з посвятою, з живою вірою та сталим характером»³²¹. Услід за ним компліменти василіянам висловив і співавтор згаданої праці І. Филипчак³²². Позитивно відгукувався про василіян польський історик В. Харкевич, протиставляючи їх напівграмотному білому духовенст-

³¹⁹ Кархут С. Коротка історія засновання гімназії // Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові за шкільний рік 1907/8. – Львів: Накладом Монастиря сс. Василянок, 1908. – С. 1.

³²⁰ Титов Ф. И. Къ истории Киевской духовной Академіи въ XVII–XVIII в.в. // Труды КДА. – 1912. – Кн. 12 (декабрь). – С. 619.

³²¹ Филипчак І., Лукань Р. Ц. к. Окружна Головна школа в Лаврові... – С. 3.

³²² Там само. – С. 30.

ву³²³. Водночас лунала й критика василіян. Для прикладу, А. Андрохович (1921) у негативному світлі писав про освітню політику цього чернечого ордену у XVIII ст. На його думку, василіяни тримали школи лише для себе й синів польської шляхти і свідомо не дбали про освіту українського білого духовенства. Причому саме свідомість такої позиції дослідник підкреслив³²⁴.

Будучи представниками інтелігенції, українські історики освіти, за незначними винятками, схвально оцінювали діяльність цього стану на ниві освіти. Роль інтелігенції у справі освіти й загалом національного відродження підносив І. Франко, який у 1884 р. різко критикував тези деяких представників панівних кіл щодо непотрібності середніх шкіл, з огляду на «гіперпродукцію інтелігенції»³²⁵. Звеличено писала про інтелігенцію, яка взялася за влаштування недільних шкіл, і Л. Струніна (1898)³²⁶. У 1911 р. в журналі «Світло» П. Понятенко визнавав закономірність появи національної інтелігенції, яка творить для свого народу культурні цінності в національних формах³²⁷. Доволі непересічними були й думки цього автора щодо асимільованої інтелігенції. «Безсторонність примушує нас на цім місці зауважити, – писав П. Понятенко, – що в шерегах інтелігенції, яка посередньо чи безпосередньо пішла на службу винародовлення та асиміляції недержавних національностей, завше є певна кількість осіб, що проводять руйнуючу працю свою з глибокого теоре-

³²³ Харкевич В. З минулого Жировицької Семинарії... – С. 219.

³²⁴ Андрохович А. Львівське «Studium ruthenum» // Записки НТШ. – Львів, 1921. – Т. СXXXI. – С. 127.

³²⁵ Франко І. Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883 // Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 424.

³²⁶ Струніна Л. Первые воскресныя школы въ Кіевѣ // Киевская Старина. – 1898. – Т. LXI. – С. 304.

³²⁷ Понятенко П. Національність, культура й асиміляція // Світло. Український педагогічний журнал. – 1911. – Кн. 3. – С. 51.

тичного пересвідчення, що служать високій меті»³²⁸. Попри відверте осудження таких представників інтелігенції, автор, до певної міри, дещо виправдовував її тезою про служіння начебто високій ідеї.

Певним дисонансом звучали різкі слова щодо української інтелігенції, висловлені випускником Львівської духовної семінарії Я. Левицьким у нарисі з історії рідного закладу освіти (1901). Молодий автор різко розкритикував тогочасну світську і духовну інтелігенцію за лінощі, неробство, брак енергії, підприємливості, витривалості, організаційності³²⁹.

Значні симпатії отримав у наративі з історії освіти й такий прошарок інтелігенції, як учительство. Педагог К. Корж, характеризуючи окремі аспекти розвитку освіти в Україні (1912), великого значення надавав саме учительству, запевняючи, що в авангарді національного руху «повинно стояти наше вчительство»³³⁰. Багатолітній педагог середніх шкіл А. Алиськевич, подаючи короткий нарис історії товариства «Взаїмна поміч українського учительства» (1926), симпатизував учительству, піднесено писав про перше учительське віче у 1904 р., ушанування ним національних свят. «Ми пізнали, що наші учителі не страшили в боротьбі за насушний хліб своєї гідности, національної свідомости і карности»³³¹, – говорив автор у контексті аналізу діяльності професійної вчительської організації. Подібно і закарпатський учитель фахової школи Ф. Агій у статті про педагогічні погляди Л. Толстого (1929) компліментував сучасним йому учителям, які самі намагалися задовольнити вимоги щодо поглиблення влас-

³²⁸ Там само. – С. 49.

³²⁹ Левицький Я. Львівська духовна семінарія... – С. 4.

³³⁰ Корж К. З історії народньої просвіти на Україні... – С. 37.

³³¹ Алиськевич А. Короткий нарис історії «Взаїмної Помочи Українського Учительства» в роках 1904–1908 // Учительське слово. – Львів, 1926. – Ч. 4. – С. 7.

ної освіти³³². Ю. Ревай у 1929 р. схвально відгукувався про «руське вчителство» та педагогічну інтелігенцію, які стали до життя з народом і для народу. За десять років належності Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини вони, на думку автора, бездоганно служили своєму народові, напружували всі сили, щоб у вільних умовах здобути все, чим не користувалися підкарпатські русини довгі сотні років перед тим³³³.

Дещо критичніше ставився до українського вчителства, зокрема галицького і волинського, С. Сірополко. Аналізуючи освітню політику міжвоєнної Польщі (1927), він дорікав українським учителям, які не мають сміливості «стати в обороні своїх прав, щоб навчити гнобителів української школи шанувати нашу національну гідність і честь»³³⁴.

Шляхта, дворянство у працях істориків освіти найчастіше поставала як ворожа до народної освіти соціальна сила. Ще 1882 р. Є. Крижанівський, аналізуючи діяльність польської Едукаційної комісії, засудив її рішення призначити середні і вищі школи лише для шляхтичів. Він убачав у цьому поступку шляхті, осуджуючи її «гонор, честолюбство»³³⁵. І. Франко у 1893 р. різко негативно виступив проти галицької інтелігенції шляхетського походження, яка, за словами мислителя, наголошує на неготовності се-

³³² Агій Ф. Лев Николаевич Толстой, як педагог (Думки односно школы и выхования) // Учитель. – Ужгородъ, 1929. – Ч. 5 – 6. – С. 140.

³³³ Юревич (Ревай Ю.). Наше школьництво в десятом роцѣ самостойности ЧСР // Учитель. – Ужгородъ, 1928. – Ч. 8 – 10. – С. 254.

³³⁴ Сірополко Ст. Політика Польщі в справі українського шкільництва в Галичині // Учителське слово. – Львів, 1927. – Ч. 12. – С. 28.

³³⁵ Крыжановскій Е. Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ // Киевская старина. – 1882. – Март. – С. 454.

лян до конституційної системи через їхню неосвіченість, але водночас робить усе для того, щоб селяни завжди залишалися грубими й неосвіченими³³⁶. Підкреслював письменник і прагнення «панів» контролювати сільських священиків, які б «порівно з хлопом знімали перед паном капелюх на десять кроків»³³⁷. Характерним було обурення І. Франка: «...кожда іскорка світла єсть уже забагато для тих, що самі основують своє панування і свої темні спекуляції на темноті і несвідучості своїх братів!»³³⁸.

Буковинський дослідник І. Карбулицький (1907), зокрема, писав: «...всякі шляхтичі – дідичі, капіталісти – фабриканти та иньші людці, що жили виключно кровавим потом простого народу як селянського так і робітничого, стали побоюватись, що нове покоління, дійшовши через освіту до розуміння своєї горожанської гідности, стане і з ними розаховувати ся. Тому то старалась вся аристокрація в кожній державі всіма силами придушувати народну освіту, представляючи міродайним правительственным кругам злі наслідки такої освіти темних селянських мас, і всі з острахом вказували на події в Франції. Перед подіями великої французкої революції мали всі ті, що користувалися будь-якою власттю над простим народом, великий вплив на уложенє відносин, ба навіть монархи піддавались волі всемогучої шляхти і коли вже не цілковито сприяли, то бодай не дозволяли народній школі відповідно розвивати ся»³³⁹. Негативно вчений відгукувався і про буковинське боярство³⁴⁰. Схожі характеристики давав

³³⁶ Мирон (Франко І.). К истории просвещения в Галиции // Киевская старина. – 1893. – Т. 43, Кн. 10. – С. 159.

³³⁷ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції... – С. 87.

³³⁸ Франко І. Середні школи в Галичині... – С. 424.

³³⁹ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині... – С. 27.

³⁴⁰ Там само. – С. 121.

шляхті й А. Павенцький (1899)³⁴¹, М. Возняк (1912)³⁴², Я. Гординський (1913)³⁴³.

Подібна традиція зберігалася й надалі. Різко деструктивну роль шляхти в справі освіти і навіть державного будівництва підкреслено в редакційній статті львівського журналу «Учительське слово» про розвиток народного шкільництва в Польщі (1925). Невідомий автор уважав, що трагедія польського народу лежала не в насильному розчленуванні його державного організму. «Найбільшим нещастем сього народу треба назвати сумну правду, що ті елементи, котрі були безпосередньою причиною розпаду держави, мовчки погодилися з ярмом окупанта, а навіть можна сказати, з певним відтінком полегші і задоволення»³⁴⁴. По суті, автор винуватить за руйнацію польської держави поклав на «розгукане магнатство і занархівовану... шляхту», дорікнувши їм зрадою, оскільки представники цих станів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стали лояльними громадянами іноземних держав.

Дещо поміркованіші погляди на шляхту демонстрував Д. Багалій, який, до слова, після захисту докторської дисертації (1887) отримав особисте дворянство, а після нагородження орденом св. Станіслава 1-го ступеня (1910) – спадкове³⁴⁵. Пишучи працю про Г. Сковороду,

³⁴¹ Павенцький А. Початок і розвій шкільництва на Руси // Учитель. Орган Руского Тов. Педагогічного. – Львів, 1899. – Ч. 22. – С. 337 – 344; Ч. 23. – С. 356.

³⁴² Возняк М. Просвітні змагання галицьких Українців в 19 віці (до 1850 р.). Нариси. – Львів: Накл. Тов-ва «Просвіта», 1912. – С. 7.

³⁴³ Гординський Я. Віденьська гр.к. духовна семінарія в рр. 1852–1855. – Львів: З друкарні НТШ, 1913. – С. 7.

³⁴⁴ Народне шкільництво в Польщі на передодні реформи [редакційна стаття] // Учительське слово. – Львів, 1925. – Ч. 11. – С. 6.

³⁴⁵ Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // УГЖ. – 2008. – № 1. – С. 94.

дослідник вів мову про мандрівне життя філософа, а також його знайомих серед людей місцевого слобідського суспільства. З-поміж них виділяв і представників дворянства³⁴⁶. Схвальні відгуки про просвітницьку діяльність харківського дворянства трапляються і в монографії Д. Багалія з історії Харківського університету³⁴⁷. Прихильно відгукувався про сільську галицьку шляхту (особливо рід Гординських) і самбірський педагог І. Филипчак³⁴⁸.

Отже, найбільш визначальними для формування соціальних поглядів українських і польських істориків освіти до певних соціальних верств і груп, на нашу думку, були впливи двох складників: соціального походження і досягнутого дослідником-ученим-автором соціального становища. Саме вони найчастіше визначали соціальну ідентичність, погляди та стереотипи вчених. За соціальним походженням українські і польські історики освіти належали до найрізноманітніших прошарків населення. Значна частина з них народилися в сім'ях селян, шляхти, духовенства, інтелігенції, міщан, військових, чиновників тощо. Переважна більшість істориків освіти були світськими людьми, які, отримавши вищу освіту й працюючи у сфері освіти і науки, належали до верстви інтелігенції. Дещо менша група вчених були духовними особами. Загалом ставлення українських і польських істориків педагогіки до більшості соціальних верств виявилось амбівалентним. Останнє проявилось, зокрема, у ставленні до інтелігенції, духовенства, шляхти. Найбільш послідовно позитивною була оцінка селянства і робітництва як репрезентантів «трудового народу».

³⁴⁶ Багал'їй Д. И. Григорій Саввич Сковорода... – С. 15.

³⁴⁷ Багал'їй Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 73–74.

³⁴⁸ Филипчак І. Школа в Гордині // Шлях виховання й навчання. Тримісячник. Орган «Взаїмної Помочі Українського Вчительства». – Львів, 1937. – Кн. 4. – С. 50–52.

Тарас Гриневич

**Між цивілізаційними теоріями та політичною
ідеологією: проблеми історії України
в працях Фелікса Конечного**

Праця історика завжди тією чи тією мірою зумовлена суспільними та побутовими обставинами, у яких живе сам дослідник. Соціально-політичне та культурне середовище породжує свідомі переконання та підсвідомі установки, якими керується вчений у своїй діяльності та через призму яких сприймає факти і творить свої праці. Одним з таких важливих чинників впливу на працю історика є політичні переконання, які часто накладаються на його сприйняття минувшини, що здебільшого і спричинена політичними подіями давніших часів. Особливо яскраво це відобразилось в працях науковців епох, коли історію вважали «вчителькою життя» і прив'язували до неї функцію виховання нових поколінь та можливості віднайти у ній рецепти для облаштування сучасного життя. Неабиякої гостроти такі погляди набували у важкі періоди існування тих чи тих народів, коли через історію мислителі намагались пробудити у масах певні національні почуття, жагу до боротьби чи праці на загальне благо. У такий час історичні праці цілеспрямовано пристосовувались до конкретних політичних ідеологій, пропагували певні політичні концепції, що були частиною теоретичної бази рухів та партій, яким симпатизували дослідники.

Не минули ці тенденції і польську історичну науку другої половини XIX – першої третини XX ст. Тоді, у ході буремних політичних подій, польський народ переживав активну трансформацію – формувалась польська нація, творились політичні ідеології та провадилась боротьба за власну державність. За цей період поляки перейшли зі статусу поневоленого, розділеного сусідніми імперіями народу до панівної нації у власній великій дер-

жаві, що змагалась за статус регіонального лідера. Усі ці події відбувались під знаком гострої внутрішньополітичної боротьби між рухами, що відмінно бачили майбутнє свого народу. Одним із домінуючих був націоналістичний рух, що зберігав стабільну популярність у масах з кінця XIX ст., має своїх симпатиків і сьогодні та більш відомий як ендеція тобто націонал-демократи.

Довкола руху націонал-демократії гуртувався цілий шерег мислителів, значну частину із яких складали історики. Серед них можна виділити археолога із світовою славою Юзефа Костжевського, творців відомих праць Владислава Конопчинського, Вацлава Собеського та Владислава Смоленського, плідного, але неоднозначного у своїх оцінках дослідника козаччини Францішека Равіту-Гавронського. Ці вчені відстоювали ідеї потреби творення моноетнічної держави, де необхідним було проведення асиміляції національних меншин. Вони також схилились до концепцій побудови держави за принципами народо-владдя на основі консервативних культурних, релігійних і моральних цінностей. Часто виступали критиками лідерських одноосібних форм правління. Багато істориків, що симпатизували ендекам, схилились до ідей т. зв. «західної історіографічної орієнтації», акцентуючи на потребі звернення політики Польщі на захід, звідки вона може вбирати різноманітні життєдайні та близькі для неї по духу цивілізаційні надбання. Натомість у східному векторі політики бачили загрозу втягнення в орбіту повної агресії азіатського життя та руйнівних впливів чужої полякам цивілізації, де панує беззаконня, рабство та деспотизм.

Одним із найбільш оригінальних в історичних поглядах, не лише з-посеред науковців, прихильних до табору ендеції, але й польських учених, був Фелікс Конечний. Історик займався як питаннями минулого Польщі та світової історії, а зокрема Росії, так і розробляв розлогі історіософські концепції.

Фелікс Конечний народився в 1862 р. у Кракові. Там він і здобув свою освіту – закінчив початкову школу та навчався у гімназіях св. Анни і св. Яцка. У 1883–1888 рр. студіював історію у Ягеллонському університеті, де і захистив докторську працю на тему «Найдавніші відносини Інфлант з Польщею до 1393 р.». Після цього молодий науковець приступив у 1890 р. до активної дослідницької праці в архівах Ватикану, а після повернення з Італії – в архівах Академії Знань та бібліотеці Ягеллонського університету. Водночас працював у різноманітних наукових товариствах та друкував статті в часописах, до речі у щомісячнику «Слов'янський світ», якого і був редактором. Зокрема, у цей період вийшли друком його праці «Історія польського народу для молоді» (1889), «Історія Сілезії» (1897), «Історія Польщі за П'ястів» (1902) та «Історія Польщі за Ягеллонів» (1903). Перервою у науковій роботі у Кракові був час I Світової війни, коли Конечний із сім'єю перебував на евакуації в Моравії, де написав відому працю «Історія Росії» (1917), а також «Побіжний перегляд польської економічної історії» (1918).

Уже після війни Ф. Конечний переїхав до окупованого польськими військами Вільнюса і в 1919 р. перейшов на викладацьку роботу в Університеті Стефана Баторія. Там він здобув габілітацію на основі праці «Історія Росії до 1449 р.» і, отримавши в 1922 р. титул професора, очолив кафедру історії Східної Європи. Конечний гостро критикував переворот Пілсудського, за що у 1929 р. йому, як особі, що досягла пенсійного віку, не дозволили викладати і перевели на пенсію. Після цього Ф. Конечний переїхав до рідного Кракова і відійшов від активного життя у наукових колах. Однак учений не полишив видавати різноманітні праці здебільшого філософського та релігійного змісту. Так, у 1930-х роках вийшли друком його праці «Про різноманітність цивілізацій», «Святі в минувшині польського народу», «Протестантство в колективному житті», «Церква як політичний вихователь народу». Пері-

од II Світової війни Ф. Конечний провів в окупованому німцями Кракові. Після війни він зареєструвався на Краківському університеті, але без права викладання, і продовжував публікацію наукових статей. Помер вчений у 1949 р. на 86-му році життя.

У політичних поглядах Ю. Конечний симпатизував ідеям націонал-демократії і після Травневого перевороту 1926 р. виражав своє ставлення до режиму «санації» та самого маршала Ю. Пілсудського через історіософські концепції та висновки, інтерпретуючи явища сучасного політичного життя як втілення чужих польському духові впливів візантійської, тюркської та єврейської цивілізації. Такими він, зокрема, бачив візантійську рису підпорядкування церковних справ державним, тюркську – культ вождя, та єврейську – соціалізм. Також у санаційних ідеях федерації вчений бачив відсутність патріотизму, який вважав характеристикою єврейської цивілізації. Найбільш ґрунтовно свої ідеї Ф. Конечний виклав уже після відходу з праці, а деякі із них через політичну кон'юнктуру залишились у рукописі та були видані лише після 1990 року.¹

В основі ідей Ф. Конечного лежала теорія цивілізацій, яку він почав розробляти ще у статті 1917 р. «Польща у світовій культурі». У 1921 р. вийшла праця «Польський етос і логос. Розважання про значення та мету Польщі», у якій він роздумував над цивілізаційною роллю польського народу і його стосунками з представниками інших цивілізацій. Найзначнішою з цієї проблематики стала книга «Про різноманіття цивілізацій» (1935). Подібні цивілізаційні концепції, як наприклад О. Шпенглера чи Дж. А. Тойнбі, були дуже популярними в міжвоєнний період. Тут також варто згадати, що Дж. А. Тойнбі написав у 1962 р. передмову до англomовного перекладу «Про

¹ Biliński P. Feliks Koneczny (1862–1949). *Życie i działalność*. – Warszawa: Ad astra, 2001. – 246 s.; Bezat P. *Poglądy polityczno-prawne Feliksa Konecznego*. – Krzeszowice: Ostoja, 2004. – 65 s.

різноманіття цивілізацій». Польський учений вважав, що цивілізація є «методом устрою громадського життя». Серед них він виділив існуючі на сьогодні брахманську (індуїстську), китайську, арабську, єврейську, туранську (тюркську), візантійську та латинську цивілізації. Натомисть їхніми різновидами та частинами є окремі культури. Цивілізації розрізняються за своїм ставленням до добра, краси, правди, багатства та здоров'я. Вони формують своєрідні напрями законів у сфері майна, спадкування та родини, а також особливу етику. Згідно із принципами взаємин індивіда із суспільством Конечний розділяв цивілізації на громадські та персоналістичні².

Найбільше уваги історик присвятив розгорнутому опису візантійської, латинської, єврейської та тюркської цивілізацій, які, на його думку, відіграли кардинальну роль в історії Польщі та регіону. Основою візантійської цивілізації він бачив гіпертрофовану державу, що непомірно розрослась у своєму бюрократичному апараті та армії, взяла під контроль церкву та підпорядковувала собі особистість. Такі не притаманні Римській державі риси Візантії набрала у східних держав і передала пізніше середньовічній Німеччині, а від неї вони перейшли до Пруссії та протестантства. Тюркську (туранську) цивілізацію сформували об'єднані у військові орди народи Великого степу. Вони, як вважав Конечний, не творять міцних суспільних зав'язків, а об'єднуються лише задля ведення війни. У цієї цивілізації особливо розвинений індивідуалізм, що втілюється в абсолютній владі вождя, який не підпорядковується принципам моралі та релігії (релігійна байдужість, утім, не перешкоджає їм використовувати релігії для ведення воєн). Окрім кочових народів, до цієї цивілізації він зараховував і росіян, і козаків (називаючи їх

² Kuriański M. Feliksa Konecznego (1862–1949) charakterystyka siedmiu cywilizacji // *Perspektiva. Legnickie studia Teologiczno-Historyczne*. – 2011, №1 (18). – S. 104–130.

турансько-слов'янськими культурами). Єврейську цивілізацію історик вважав такою, що спочатку була сакральною, але поступово втратила цей статус через постійне пристосування до щоразу нових історичних умов існування. Також географічні переселення та обставини існування позбавили євреїв прив'язаності до землі та патріотизму. Натомість вони значною мірою розвинули економічну сферу свого життя. У етиці євреїв Конечний виділяв двоїстість моралі у відносинах між самими євреями та у стосунку до представників інших народів.

Із особливою прихильністю Ф. Конечний описував латинську цивілізацію. В її основі він бачив етику, сформовану католицькою церквою ще у часи середньовіччя через засвоєння елліністичних наукових та естетичних категорій літератури й мистецтва, а також завдяки великим впливам римського права. Усі ці елементи розвивались у християнському середовищі, а тому головним чинником міжлюдських стосунків у представників латинської цивілізації виступають саме моральні правила, що керують політичними відносинами та визначають верховенство етики над законом (що має своїм джерелом саме моральні категорії). Це, своєю чергою, визначає домінування суспільства над державою та сприяє активному розвитку громадського самоуправління, виділенню сімей та особи із під панування роду. Так само у господарському житті відносини мають тенденцію до посилення економічної незалежності індивідів через ідеали власної справи та приватної власності на землю.

Багато уваги Ф. Конечний приділив різноманітним питанням історії України, хоча і не присвятив їм окремої книги. Він розглядав їх у контексті своїх досліджень історії Польщі. Утім, особливу роль українського народу дослідник вбачав у минулому Росії, що була у центрі його окремих ґрунтовних робіт.

Вивчаючи проблему генези давньоруської державності, Фелікс Конечний бачив початки привнесення полі-

тичного устрою у середовище східних слов'ян у факті норманського завоювання. Проте, на відміну від інших дослідників, він відстоював ідею несвідомого оформлення варягами своєї держави у Подніпров'ї. Скандинавські завойовники, на його думку, не бажали засновувати у Східній Європі свою державу, а лише бачили у ній плацдарм для походів на Візантію та створення держави на Балканах³. А сам привнесений ними устрій був покликаний не встановити управління підкореними землями, а лише з метою «накладення данини, що забезпечила б їм [варягам. – Г. Т.] життя чужим коштом»⁴.

Досліджуючи руську державність, Ф. Конечний зробив висновок про неоднорідність іноетнічних впливів на політичну організацію східнослов'янських племен. На його думку, поштовх до політичного життя східним слов'янам надали вірмени й араби, що за посередництва хазар включили терени майбутньої Русі в орбіту міжнародної торгівлі. Зокрема, як вважав історик, хазари першими відкрили шлях по Дніпру і заснували торговий осередок на його березі – Київ. І лише пізніше, в ході торгових воєн, їх усунули з цих місць конкуренти – варяги⁵.

Подібно вчений здійснив глибокий аналіз ролі міжнародної торгівлі як чинника політичної розбудови держави Рюриковичів. Як уже зазначалося, він вважав, що саме із залучення арабами та хазарами теренів майбутньої Русі в коло міжнародної торгівлі розпочались «перші стимули до історичного розвитку, які отримали східні слов'яни». У пізнішому торгівля стала для нових прибульців – варягів – стимулом для їх просування у Подніпров'я. Тому саме торгіві верстви були провідниками політич-

³ Koneczny F. *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów.* – Poznań – Lwów – Lublin – Łódź: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1921. – S. 4–5.

⁴ Ibidem. – S. 10–11.

⁵ Ibidem. – S. 2–4.

ного та цивілізаційного розвитку регіону – «не землероб, але купець залишив тут свій історичний слід»⁶.

У боротьбі з Візантією за контроль над торговельними шляхами варяги та східні слов'яни відкрили для себе шляхи торгівлі в Західну та Центральну Європу. Так, князь Святослав, утвердившись на Балканах, намагався закріпити за русами торговий шлях по Дунаю. Але поразка у війні відстрочила налагодження західної торгівлі. Продовжив боротьбу за відкриття торгових шляхів у Європу Володимир Великий. Саме з цією метою були завойовані Червеньські городи та засновані нові торгово-військові осередки на підкорених західних землях, наприклад, Володимир (Волинський)⁷.

Ф. Конечний також цікавився проблемою ослаблення варязьких впливів на Русі. Історик визначив хронологічну межу кінця «Варязької Русі». Її він пов'язував з останнім походом русів на Царгород у 1043 р., коли на Русь прибула остання військова дружина із скандинавів. Із завершенням військових походів на Візантію закінчується й еміграція варягів на Русь, для яких вона перестає бути заманливим «шляхом до Греції»⁸. Таким чином, після розриву тісних контактів із Скандинавією, натуральним чином розпочинається період слов'янізації Давньоруської держави.

Чи не усі дослідники історії Київської Русі вирішальну роль у формуванні її культурної ідентичності віддавали процесу прийняття християнства із Візантії. У такому самому ключі підходив до цієї справи і Ф. Конечний. Однак у його працях була висвітлена доволі особлива картина початків християнізації Русі. Він вважав, що в період русько-візантійських воєн імператор сам вислав у Київ посольство з пропозицією миру і руки принцеси

⁶ Ibidem. – S. 4.

⁷ Ibidem. – S. 6–7.

⁸ Ibidem. – S. 9.

Анни. Але Володимир не бажав приймати християнство і здійснив похід на грецькі володіння в Криму. Поразка у кампанії проти Корсуня примусила Володимира прийняти попередні умови Візантії і охреститись⁹.

Багато польських дослідників, а зокрема такі прихильники концепцій про цивілізаційні конфлікти між різними державами, як В. Собеський та О. Халецький, пояснювали протистояння давніх польської та руської держав їхнього приналежністю до різних католицько-західноєвропейської та православно-візантійської цивілізацій. На відміну від них, Ф. Конечний заперечував релігійне обґрунтування конфлікту Русі і Польщі з факту прийняття християнства із Константинополя. Дослідник підкреслював, що Володимир хрестився у «єдиній грецько-католицькій церкві», тому що це відбулось задовго до Великої схизми 1054 р. Активними були і стосунки Володимира Великого з католицьким Заходом, зокрема з папою римським, а нова дружина князя – Анна – була сестрою імператриці Теофанії, дружини Оттона I, що зближувало Русь з Священною Римською імперією¹⁰. Також стикалися східний і західний церковний обряди і на теренах Русі через активну місіонерську діяльність католицтва.

Важливою у цьому контексті для польської історичної науки була проблема церковного життя на Русі. Досліджуючи релігійний чинник у конфлікті польського та руського народів, польські історики також намагалися відшукати приклади релігійного зближення обох народів. Так, Ф. Конечний вважав, що конфесійний поділ на Русі відбувся значно пізніше Великої схизми 1054 р. – руська церква перейшла під зверхність Царгорода лише в 1147 р., а самі Рюриковичі ще довше вагалися між Римом і Константинополем. Історик наводив факти тісних зв'язків князя Ізяслава Ярославича з імператором Генріхом IV та

⁹ Ibidem. – S. 7.

¹⁰ Ibidem. – S. 7.

поїздки його сина Святополка до Риму, де він отримав титул короля з рук папи Григорія VII і, своєю чергою, визнав зверхність Риму над Руссю. «Уніатами» дослідник вважав також київських митрополитів Іларіона та Єфрема, що займали митрополичі престולי за панування згаданих князів. Лише Києво-Печерську Лавру історик бачив послідовною у прихильності до Царгорода і вважав її натхненницею постійних бунтів проти Ізяслава¹¹.

У цьому контексті вивчення найдавніших русько-польських воєн Ф. Конечний займався дослідженням планів Болеслава Хороброго у його втручанні у міжкнязівську боротьбу в Києві. Дослідник вважав, що польський князь, підкорюючи руські землі, намагався залучити їх до свого роду «федерації» країв, котрі були під зверхністю Польщі, як це він зробив з Помор'ям, Полаб'ям та Моравією. Це також мало тлумачити його «байдужість» до особи київського князя Святополка, який не мав відігравати жодної ролі в політичній системі нового державного утворення¹².

Польські дослідники вдавались і до аналізу процесу політичної роздробленості на Русі. Ф. Конечний виводив роздробленість із децентралізації торговельних шляхів. Основним фактором у цьому процесі він бачив відкриття нового торговельного шляху з Волжською Булгарією через р. Оку. Це призвело до заснування таких центрів, які швидко зростали у своїй могутності, як Рязань, а пізніше – Володимир-на-Клязьмі. Протиборство Києва, Рязані, Мурому, Суздалі та Новгороду як торговельних центрів вилилось і в військове суперництво їх удільних князів. Укріпившись у своїй могутності, князь «Залісся» Андрій Боголюбський уже не бажав ставати київським князем і після походу на Київ 1169 р. прийняв титул

¹¹ Ibidem. – S. 16–17.

¹² Ibidem. – S. 9.

«Великого князя»¹³. Також історик підкреслював, що джерелом роздробленості був і сам дружинний устрій на Русі. Збільшення чисельності уділів сприяло зросту кількості князівських дружин, а міжусобні війни були прямим джерелом їх утримання, тому правлячі військові верстви були безпосередньо зацікавлені в роздробленості та міжусобицях¹⁴.

Вдаючись до порівняння політичного і суспільного устрою Польщі та Русі, польські дослідники віднаходили низку значних відмінностей. Особливо багато уваги цим проблемам присвятив Ф. Конечний. Учений виходив з позиції про небажання з боку перших Рюриковичів закладати міцний державний устрій та адміністрацію на теренах Русі, що були спричинені їхніми планами експансії на Балкани. Він висунув ідею про кардинальні розходження між владою та суспільством на Русі. На відміну від Західної Європи, де суспільство боролось за впливи в державі і остаточно переходило до співпраці з владою у сфері державного будівництва, у Східній Європі відбувалось відсторонення суспільства від справ держави. Також самі Рюриковичі були байдужі до інтересів суспільства і не прикладали зусиль до впорядкування його устрою. Тому через байдужість влади на Русі не було закладено основ феодалізму. Володіння Рюриковичів були їхньою родовою власністю і жоден з них не прив'язувався до свого уділу. Практичним втіленням таких поглядів руських володарів була система зміни уділів в ієрархії князів, що поглиблювала відчуженість населення уділу та князя, який постійно був готовий покинути його¹⁵.

Однією із центральних проблем середньовічної історії українських земель, що викликали значну увагу польських дослідників, були питання етнічної приналеж-

¹³ Ibidem. – S. 17–21.

¹⁴ Ibidem. – S. 19.

¹⁵ Ibidem. – S. 11–12.

ності прикордонних територій ранніх руської та польської держав, т. зв. Червенських городів. Спираючись на згадку в «Повісті минулих літ» про відібрання Володимиром Великим у 981 р. Червена та Перемишля у ляхів історики наголошували на польськості цих земель. Також була розроблена розлога концепція існування племені лендзян, про котре є фрагментарні та суперечливі згадки в іноземних ранньосередньовічних описах країв, яких польські вчені всіляко намагались локалізувати у Галичині та на Волині. Подібно і Ф. Конечний акцентував на тому, що сам руський літопис вважав мешканців Червенських городів «ляхами» – поляками. Самі ляхи, писав він, «мешкали на північ від Карпат та на схід від Сяну»¹⁶. Також учений, беручи до уваги дані топонімічних досліджень С. Церхи, зробив висновок про польську етнічну приналежність Холмщини і визначив р. Західний Буг етнографічною границею поляків і «русинів»¹⁷.

У колах польських істориків до сьогодні точаться суперечки довкола питання: чи вважати території над Західним Бугом та Сяном польськими через етнічну приналежність її давніх мешканців до кола предків поляків – «лехітських племен», чи вважати їх такими завдяки початковому входженню у склад держави перших князів із династії П'ястів. Подібно підходив до цього питання і Ф. Конечний, вбачаючи у населенні давньої Галичини та Волині частину польського народу, та все-таки заперечував входження їхніх земель до держави Мешка. Так, він заперечував входження «землі ляхів» у склад підконтрольних Мешкові I теренів і вважав, що в X ст. вони взагалі не

¹⁶ Koneczny F. O pierwotnej polskości Ziemi Chełmskiej i Rusi Czerwonej. – Warszawa: Druk. Art. K. Kopytowski i S-ka Nowy-Świat 47., 1920. – S. 9.

¹⁷ Ibidem. – S. 7.

були в орбіті політичних зацікавлень польських володарів¹⁸.

Польські вчені задавались запитанням щодо причин появи активного зацікавлення Володимира Великого та Ярослава Мудрого західноукраїнськими землями, адже їхні попередники фактично не звертали жодної уваги на цей зовнішньополітичний напрям. Історики віднаходили їх у нових торговельних інтересах Давньоруської держави. Так, видатний дослідник польського середньовіччя С. Закшевський вбачав їх у розірванні печенігами торгових зв'язків Русі з Візантією. Руси, не маючи сил здолати кочовиків, «спробували обігнути їх володіння і через завоювання в 981 р. Червенських городів хотіли вести торгівлю з Візантією через Семигород»¹⁹. Іншу причину завоювань історик бачив у наявності на Прикарпатті покладів солі. Подібні погляди відстоював і Ф. Конечний. Він бачив у походах на «землі ляхів» намагання руських князів опанувати торговельними шляхами з Центральною Європою. Так, шляхом завоювання Прикарпаття, Ужоцького перевалу та Словаччини Володимир планував заволодіти виходом до торгівлі по Дунаю, що не вдалося здійснити його батькові Святославу через підкорення Болгарії²⁰. Також руси організували торговельний шлях через Волинь на територію Польщі та Німеччини. З цією метою Володимир витіснив з-над Бугу племена ятвягів і облаштував ряд варязьких поселень на шляху, зокрема, Володимир Волинський²¹.

Наступним етапом в історії Прикарпаття, який неабияк цікавив польських істориків, адже ще більше по-

¹⁸ Ibidem. – S. 11.

¹⁹ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. – Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – S. 246.

²⁰ Koneczny F. O pierwotnej polskości Ziemi Chełmskiej i Rusi Czerwonej. – S. 9.

²¹ Ibidem. – S. 11.

глибив відмінності між населенням регіону та його західними сусідами, був час формування Галицького князівства. Ф. Конечний розглядав завоювання Ростиславичами Галичини як відлуння давніх планів Рюриковичів по оволодінню торгівлею на Дунаї. На його думку, нові галицькі князі у 1083 р. сконструювали амбітний план опанування Галичини, карпатських перевалів і Закарпаття з метою виходу своїх володінь до Дунаю. Але їхні угорські та польські походи не досягли поставленої мети через нестачу військових сил для опанування таких значних територій²².

Ф. Конечний також цікавився втручаннями польських володарів у внутрішнє життя Галичини. Він двояко оцінював політику Казимира Справедливого щодо свого східного сусіда. Історик зазначав, що князь підтримував бунти галицьких бояр проти Володимира Ярославича задля осадження на галицькому престолі свого племінника Романа. Але цією своєю підтримкою родича Казимир II противився бажанням самих галичан, що, на думку дослідника, хотіли безпосередньо приєднати свій край до Сандомирського князівства²³. У цьому ключі дослідник оцінював і події після смерті останнього Ростиславича. Конечний зазначав, що галичани знову забажали приєднатись до Сандомирського князівства. Це і стало причиною нового угорського наступу з метою загарбання Галичини. Щоб усунути угорців з Галича, Лешек Білий, не маючи сил до самостійного утримання цих земель, був змушений встановити Романа галицьким князем, при цьому забезпечив собі статус сюзерена над його володіннями²⁴. Також історик висунув цікаве припущення про отримання Романом королівської корони від папи Інокентія III. Такий висновок він зробив на основі віднайдення у церковних

²² Ibidem. – S. 13.

²³ Ibidem. – S. 21.

²⁴ Koneczny F. Dzieje Rosji. – 1921. – S. 24.

книгах бенедиктинського монастиря в Ерфурті запису про дар 30 гривень золота від Романа «короля Русі»²⁵.

Небезпечною для Польщі і польського населення «південно-східних кресів» Ф. Конечний вважав політику Данила Галицького. Як загрозу східним польським пограничним поселенням історик оцінював дії князя щодо заснування нових та укріплення старих поселень над Бугом та на півночі Волині. На думку дослідника, така його діяльність переслідувала цілі витіснення польського населення з цього регіону²⁶. Але особливо всій політиці руських князів щодо «русинізації» краю, а також намірам Данила у боротьбі з Золотою Ордою, сприяла велика еміграція перед монгольською загрозою з теренів Наддніпрянщини. Саме тоді «починає земля ляхів ставати етнографічно руською»²⁷. На думку дослідника, тоді і розпочинається руська колонізація Закарпаття, де руські поселення згадуються у джерелах лише з середини XIII ст.

Проблема поширення католицизму в Галичині та на Волині здавна привертала увагу польських дослідників, адже саме релігійний чинник вважався одним з головних у національній самоідентифікації населення. Вважалося, що саме приналежність до католицької церкви забезпечувала єдність її мешканців з Польщею. Багато уваги цій проблемі присвятив Ф. Конечний. Дослідник вважав, що латинський обряд серед «ляхів» мав своїх послідовників ще на початках християнізації краю. Також він висував гіпотезу про початки місіонерської діяльності католицької церкви на теренах Червоної Русі ще в XI ст. і пов'язував її з заходами Краківського єпископства²⁸.

²⁵ Koneczny F. O pierwotnej polskości Ziemi Chełmskiej i Rusi Czerwonej. – S. 27.

²⁶ Ibidem. – S. 30.

²⁷ Ibidem. – S. 31.

²⁸ Ibidem. – S. 26.

Значну увагу польських дослідників також привертав суспільний устрій на теренах Галичини та Волині. На їхню думку, характерні риси організації суспільства «землі ляхів» мали довести польськість населення краю. Особливо багато уваги цій проблемі присвятив Ф. Конечний. Дослідник бачив у суспільному устрої найбільш тривкий елемент етнічної ідентифікації народу. А характерний елемент суспільства давньої Галичини – в існуванні потужного «земського боярства», чия значна роль у суспільному житті спиралася на володінні великими земельними маєтностями. На його думку, такий устрій був цілком чужий руському суспільству і характерним явищем для Польщі, де основою влади була власність на землю. Натомість на Русі домінували купці та міщани, що були зрошені з князівською владою та будували свою могутність на торговому капіталі. Ростиславичі, наприклад, щоб укріпити свою владу серед чужого їм населення, спирались на прийдешньому з Русі елементі, що став основою міського населення Галичини. Так «до середини XIII ст. села у Галицькому князівстві були виключно польськими, а міста – руськими»²⁹. Такий поділ призводив до внутрішнього конфлікту в суспільстві. Як зазначав Ф. Конечний, «хоча часи національної свідомості ще не наступили, але економічні та станові інтереси штовхали землі Галицького князівства до Польщі»³⁰.

Багато уваги польські дослідники присвячували історії польсько-литовських уній, які значною мірою визначили увесь наступний вектор розвитку та цивілізаційні особливості польського народу. Початок цьому процесу поклала Кревська унія, яка по-різному оцінювалась як ученими, так і самими її сучасниками, що часто дуже відмінно окреслювали форму міждержавного об'єднання. Ф. Конечний у праці «Ягайло і Вітовт» вказував, що

²⁹ Ibidem. – S. 15.

³⁰ Ibidem. – S. 19.

згідно з актом Кревської унії Велике князівство Литовське було введене до складу Королівства Польського з усіма його землями (*promittit terras suas Lithvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare*). Було розірвано ленний зв'язок між Великим князем і підлеглими йому князями, що тепер мали записягнути на вірність безпосередньо польській короні. Не мало існувати Великого князя, роль якого мав виконувати польський король. А саме Велике князівство Литовське переставало існувати як держава³¹. Слід зазначити, що різні дослідники по-різному розглядали термін «*applicare*», в значенні якого визначалась уся суть нової системи відносин між Литвою та Польщею. Ще в XIX ст. Ігнацій Данілович тлумачив його як «з'єднати», натомість Анатоль Левицький, Станіслав Смолька, Вацлав Собеський³², Міхал Бобжинський³³ — «приєднати». А в пізнішій історіографії більше схилились до його тлумачень, як «включити», «втїлити». С. Кутжеба взагалі зазначав, що це поняття не мало точно визначеного правового змісту³⁴. Дослідник також вважав, що Кревській акт взагалі не можна розглядати як унію через те, що в «унії» зобов'язання мають брати на себе обидві сторони, тоді як у цьому випадку їх брав на себе лише Ягайло³⁵. У цій складній ситуації О. Бальзер висловив думку про необхідність обережності у формулюванні цілих концепцій на єдиному технічному терміні. Причину цього дослідник

³¹ Koneczny F. Jagiełło i Witold. Cz. 1. Czas Unii Krewskiej (1382–1392). – Lwów: Nakładem sutora, 1893. – S. 33.

³² Sobieski W. Dzieje Polski. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. – S. 114.

³³ Bobrzyński M. Dzieje Polski. W zarysie. T. I. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. – S. 208.

³⁴ Kutrzeba S. Dyskusja nad referatem St. Zakrzewskiego // Pamiętniki V Zjazdu. II. 1931. – S. 73.

³⁵ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Spółka, 1914. – S. 458.

бачив у не докладності середньовічної урядової мови, а самі терміни «мали так широку сферу визначень, що можна у них помістити значення вельми відмінні»³⁶.

Важливим пунктом Кревського договору було положення про прийняття католицизму. Згідно з ним, усі мешканці «справжньої Литви» мали сповідувати католицьку віру – ні князь, ні простолюдин не мали належати ані до поганства, ані до православ'я. Натомість православним дозволялось вільно сповідувати і поширювати свою віру на землях литовської Русі. Також князі з роду Гедиміновичів, що перейшли у православ'я, могли надалі бути православними і зберігати свої руські уділи. Натомість в Литві православні Гедиміновичі втрачали свої уділи. На думку Ф. Конечного, це було ударом по православних представниках роду, що, втративши свої литовські уділи, значно послаблювали політичні впливи і можливі претензії до верховної влади, будучи усунутими на руську периферію. Зокрема, такий удар був скерований проти Вітовта, як головного претендента на верховну владу, що сповідував православ'я. Але прагматичний розрахунок перед загрозою втрати литовських волостей підштовхнув його до переходу на католицизм³⁷. З іншого боку, Ф. Конечний висловлював припущення, що Вітовт ніколи не відвертався від православ'я і виступав у своїх відносинах із руським населенням як віруючий православний. Про це, на думку дослідника, свідчило використання князем у документах імені Олександр, під яким він був хрещений у православ'я в 1380 р., а не свого католицького імені Віганд³⁸.

³⁶ Balzer O. Stosunek Litwy do Polski // Pisma pośmiertne. III. – 1937. – S. 253.

³⁷ Koneczny F. Jagiełło i Witold. – S. 36–37.

³⁸ Koneczny F. Vitoldiana. – Wilno: Zakłady graficzne «Znicz» w Wilnie, 1931. – S. 2.

Ф. Конечний вважав, що перемоги Вітовта і Тевтонського Ордену над Ягайлом у 1391 р. змусили останнього перед загрозою повного розгрому звернутись до ідеї відновлення державного існування Великого князівства Литовського. На такій ідеї наполягали з позицій політичного розрахунку і малопольські можновладці. За посередництва площького князя Генріка та Тевтонського Ордену Вітовт став Великим князем Литовським. Із своєї сторони він заприсягнув ленну вірність Королівству Польському і обіцяв допомагати йому військово. Хоча згідно з домовленостями Вітовт ставав Великим князем лише пожиттєво, він відразу в усіх документах згадував про своїх нащадків, що прямо вказувало на рішучість його намірів щодо встановлення власної династії. Ці всі події, на думку Ф. Конечного, повністю «розірвали унію згідно з умовами кревського трактату і розпочали унію, оперту на ленних взаємовідносинах Польщі та литовської держави». Її історик умовно називав «Островською унією» згідно з документами про ленну присягу, виданими Вітовтом в серпні 1391 р. в Острові³⁹.

Цікаві гіпотези щодо планів коронації Вітовта висловив Ф. Конечний. Дослідник вважав, що такі плани литовського князя здійснювались без погодження з Апостольською столицею. Корону він мав отримати з рук ворожого до папства імператора Священної Римської імперії. Тому коронація не викликала супротив, а навіть була підтримана зі сторони православного руського населення⁴⁰.

Окремо вчений звернув увагу на проблему становища руських земель у складі польсько-литовської держави відразу після її утворення згідно з актом Кревської унії. Конечний відзначав вищий цивілізаційний рівень розвитку русинів над литовцями, що проявлялось, зокрема, у значних впливах на литовські вищі прошарки. Історик

³⁹ Koneczny F. Jagiełło i Witold. – S. 161–164.

⁴⁰ Koneczny F. Vitoldiana. – S. 3–4.

згадує про панування руських традицій на дворі Ягайла, а також зауважує, що «сам король найбажаніше користувався руською мовою, через що вона стала мовою двору в Польщі, а в кафедральному соборі на Вавелі нову каплицю розмальовували руські художники у візантійському стилі»⁴¹.

У баченні Конечного українські та білоруські землі значно відрізнялися за своїм суспільним устроєм від Польщі. Особливий акцент він робить на своїй позиції щодо підневільного та безправного становища абсолютної більшості руського населення. Такий стан, на його думку, був зумовлений старими руськими законами, згідно з якими надавали лени і Казимир Великий, і Владислав Опольський. Через це бояри змушені були брати лени від вищих можновладців і ставати повністю від них залежними навіть у судових питаннях. Таким чином, було закріплено розділення між вищою аристократією, що лише збільшувала свою могутність та отримувала щоразу нові права, та вбогою дрібною шляхтою. Через це Галичина, Волинь та Поділля стали осередком можновладства, а наступне впровадження польських законів вже не дало нащадкам дрібної шляхти жодної можливості до рівності у шляхетських шерегах. У польських нововведеннях дослідник бачить користь і для колишнього вільного селянства. Вони, перетворені раніше у вільних боярських данників і служебників, отримавши у користування вільні землі, влились у шереги боярства і пізніше всі були введені у стан польської шляхти. Також, на думку Конечного, більшість селянства на Русі перебувала у невільному, прикріпленому до землі становищі, яке польське суспільство пережило ще у XII ст.

Історик зазначав, що руське та литовське суспільство було цілком відмінне від польського тим, що там

⁴¹ Koneczny F. *Dzieje Polski za Jagiełłonów*. – Kraków: Nakładem Krak. Towarzystwa Oświaty Ludowej, 1903. – S. 47.

населення не мало жодних політичних прав. Натомість, у Польщі такий стан уже давно минув і поляки уже мали досвід повного самоуправління. Тому «багато мусіло минути часу, допоки ці, так відмінні між собою, суспільства зможуть зрозуміти одне-одного, а поки що були між ними лише суперечності»⁴².

Ф. Конечний вважав, що розділення руських земель між Коронаю польською та Великим князівством литовським приносило для них багато шкоди. Це було зумовлене не лише відмінністю політичного керівництва, зокрема, через абсолютну владу великого князя на руських землях у складі ВКЛ, але і через відсутність можливостей для польського впливу на більший їхній частині. Для цього вчений наводить приклад із релігійного життя, зазначаючи, що у Короні «церкву не лише не переслідували, але і опікувалися нею так само, як і католицькою». Натомість у ВКЛ не визнавали релігійної рівноправності і «тамті русини мусіли за неї тільки добиватися»⁴³.

Як і більшість націонал-демократів, Ф. Конечний був прихильником ідей «західної історіографічної орієнтації» Польщі та бачив негатив у розвороті його зовнішньо-політичного розвитку на схід. Попри те, що таким чином «для Польщі відкривалася дорога до великих заслуг, щоб стати для сходу світочем цивілізації та нести туди західну культуру», а вона пожертвувала заради цього усіма своїми силами. Такий розворот на схід був нав'язаний польському народові першими Ягеллонами, що «планували розширити свої здобутки на сході, тоді як поляки прагнули вжити їх владу для втрачених країв на заході»⁴⁴.

Наріжною проблемою у зацікавленнях польських дослідників минулим України була історія козацтва, а зокрема козацьких воєн. Не оминув їх своєю увагою і Ф. Ко-

⁴² Ibidem. – S. 49.

⁴³ Ibidem. – S. 50.

⁴⁴ Ibidem. – S. 49.

нечний. Як уже зазначалось, вчений бачив у козаках представників тюркської цивілізації Великого Степу. Він віднаходив у них такі (виділені ним самим для туранців) риси, як нетривалі суспільні зв'язки і провадження воєн, як головний об'єднувальний фактор. Для них, на думку дослідника, не важливими є моральні та релігійні цінності, натомість вагому роль відіграє особа лідера.

Звертаючись до проблеми козацьких повстань, Ф. Конечний вважав, що конфлікт між козаками та можновладцями був своїми причинами укорінений у відносинах власності на землю, що склались в Україні. Дослідник зазначав, що на величезних українських просторах розкинулись численні козацькі хутори, що несподівано опинялись у межах володінь магнатів, які останні отримували від короля, і «по роках виявлялось, що козак сидить на «панській» землі!»⁴⁵. Можновладці, що гостро потребували робочої сили, згідно із положеннями Литовського статуту 1588 р. могли перетворити особу, що 10 років мешкала на чужих землях, на свого підданого. Тому козаки кожних 10 років або шукали собі нову землю, або підпорядкувались пану.

Іншу причину козацьких повстань Ф. Конечний віднаходив у втручанні Османської імперії, що у період напружених польсько-турецьких відносин та підготовки до війни бажала внести розбрат між козаками та Річчю Посполитою. З цією метою Порта використовувала релігійне питання, що особливо загострилось після Берестейської унії⁴⁶.

Фінальним акордом козацьких повстань Ф. Конечний вважав Ординацію 1638 р., що, на його думку, була спробою ліквідації існування у межах держави армії, яка не підпорядковувалась владі і провокувала вибух війни з Туреччиною. Учений вважав, що влада могла розв'язати

⁴⁵ Koneczny F. Dzieje Rosji. – 1921. – S. 120.

⁴⁶ Ibidem. – S. 134.

питання існування нереєстрового козацтва «через їх оселення у королівщинах на «солдатському праві», але руські можновладці, згідно зі своїми колонізаційними інтересами, ухвалили перетворити козаків на селян, тобто віддати у підданство на фільварки – від тоді не було і дня на Україні без конфліктів і взаємного насильства»⁴⁷.

Цікаво вчений висвітлював обставини, що передували повстанню козацтва на чолі з Б. Хмельницьким. Ф. Конечний зазначає, що король Владислав IV, готуючись до війни з Туреччиною і плануючи використати козаків при завоюванні Криму, оголосив збільшення уже існуючого 6-тисячного реєстру на наступні 6 тис. Утім, охочих записатися з'явилося аж 24 тис, через що король мав до свого розпорядження потужну 30-тисячну армію. Українські можновладці, бачачи таку потугу та побоюючись її переростання у військово-шляхетський стан завдяки земельним наданням вдячного за майбутні заслуги короля, розпустили чутку, що Владислав готується не до війни з турками, а до встановлення з допомогою цих сил своєї абсолютної монархічної влади. Через це сейм 1647 р. наказав зменшити реєстр до 6 тис, що, попри те, ніяк не змусило роззброїтись 24 тис козаків. Застосування проти них військової сили також було неможливим через рішучу поставу короля. Для координації своїх дій із козаками король викликав у Варшаву їхніх очільників, серед яких був і Б. Хмельницький⁴⁸.

Самого Б. Хмельницького Конечний бачив польським шляхтичем, що «виховувався по-польськи та католицьки у єзуїтів», що «в справах віри був байдужий» і хоча дозволяв своїй православній дружині виховувати дітей у православній традиції, сам «ніколи формально не

⁴⁷ Ibidem. – S. 135.

⁴⁸ Koneczny F. Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów. Wydanie skrócone. – Toulouse, 2002. – S. 119.

перейшов у православ'я»⁴⁹. А батько Богдана, Михайло, походив із Мазовша, переїхав в Україну задля отримання підстароства у Конецьпольських і був твердим у своїй католицькій вірі.

На думку Ф. Конечного, приводом до повстання стала помста Хмельницького шляхтичу Чаплинському, що щасливо випередив його у змаганнях за руку нареченої. Розгніваний Богдан подався на Крим, щоб зібрати кількадесят татар для нападу на Чигирин, де Чаплинський справував обов'язки підстарости. Але турки і татари через своїх шпигунів уже були добре поінформовані про підготовку королем війни і, отримавши від Хмельницького остаточні відомості, вирішили зруйнувати католицьку Польщу через розпалювання внутрішньої релігійної війни. Для цього свої зусилля об'єднали мусульманський султан і православний константинопольський патріарх, виславши цілий шерег своїх агентів – православних попів. А самому Хмельницькому, окрім допомоги багатотисячним татарським військом, обіцяно титул князя Русі під верховним сюзеренітетом султана.

Масовість повстання, на думку Конечного, вдалось розпалити з допомогою погроз із сторони татар, котрі оголосили, що заберуть у ясир кожного православного, який не приєднається до війська Хмельницького. Утім, залучення у козацькі шереги натовпів черні різко погіршили професійність армії, яка потребувала постійної війни задля свого виживлення військовою здобиччю. Продовження війни, на думку історика, було вигідне і Хмельницькому, який встановив свою деспотичну владу і хотів завоювати статус повноправного, незалежного від Речі Посполитої князя. Поступово домінувати починає «моглох» – безграмотні грабіжники. «В оточенні «князя Русі» панує темнота, поєднана з п'янством, штаб запорожців складають ал-

⁴⁹ Ibidem. – S. 120.

коголіки та бандити»⁵⁰. Подібно велику роль, як вважав Конечний, Порта відіграла навіть в укладенні союзу між козацтвом та Москвою. На його думку, Османська імперія через вплив константинопольського духовенства хотіла використати свої впливи на православних, щоб скерувати їх проти католицької Польщі.

Такі погляди на козацькі повстання та український рух на чолі з Б. Хмельницьким були інтегральною частиною розважань Конечного про цивілізації, а зокрема тюркську цивілізацію, частиною якої він бачив у козацтво. Так, він акцентує на ключовій ролі особистості козацького лідера Б. Хмельницького, який гуртує усе об'єднання, що фактично розпадається із його смертю або поразкою (як у випадку повстань до 1638 р.). Лідера він показує як особу, позбавлену моральних і релігійних переконань, але таку, що активно використовує релігію як знаряддя для впливу на маси. А вся політична активність такого тюрко-слов'янського козацького об'єднання зосереджується лише на військових діях, що стають їхньою самоціллю та джерелом існування.

Спробою виправити ситуацію, що склалася внаслідок повстання Хмельницького, Ф. Конечний бачив Гадяцьку унію. Він розглядав договір як основу для побудови окремої руської державності. Згідно з ним, православ'я мало стати характерною рисою нової руської нації, що у певний момент посідала усі необхідні суспільні елементи – власних можновладців, чисельного селянства та купецтва, величезної кількості воїнів. А саме козацтво мало стати шляхтою – середнім станом руського народу. Але, як вважав дослідник, ця нова «шляхта» розуміла вольності та права лише у «необмеженому дозволі гнати горілку», а просвічені політично свідомі одиниці належали до рідкісних винятків. «Загал, – як наголошував вчений, – був темною масою, і ця жахлива темінь звела на ніщо усі форми,

⁵⁰ Ibidem. – S. 122.

обдумані поляками в ім'я загальної згоди – залишені власному управлінню, підштовхувані темнотою, кинулись одні на одних [...], руська нація розчинилась у жахіттях козацьких воєн»⁵¹. Цим самим актом унії Польща намагалась захистити руський народ та посприяти його рівноправному розвитку через творення для нього окремої держави. Заради цього Польща навіть поступилася своїм принципом рівноправності і знищила його через запровадження для Князівства Руського принципу обсадження державних посад винятково православними.

У подальшому поділі України на Правобережну та Лівобережну Ф. Конечний бачив «закінчення короткої ери руської нації та епізоду руської державності». Дослідник пов'язував це із кривавими міжусобними війнами, що призвели до втрати козацтвом їхньої ролі, як осердя юної української нації. Адже «серед анархії лише мотлох почувався добре, [...] хто не мусів бути козаком, хто міг обійтись без цього способу життя, покидав шереги козаків і повен сорому за безчинства чинені у козацьких війнах, затирає за собою навіть сліди, що мав колись із цим щось спільного»⁵². Унаслідок цього уся українська інтелігенція та шляхта переходила на католицизм та полонізувалась, «зберігаючи своє культурне відчуття під крилом польської культури»⁵³.

Ф. Конечний надавав великого значення Андрусівському миру 1667 р. і в історії Московської держави. Адже саме з цього часу Київ, до якого постійно пред'являли права московські князі та царі, як «збирачі Руської землі», остаточно увійшов у склад Росії. Оволодіння українськими землями, як вважав дослідник, призвело до активного їхнього культурного впливу на Москву, звідки виходило усе її культурне відродження. Саме за посередництвом

⁵¹ Ibidem. – S. 126.

⁵² Ibidem. – S. 127.

⁵³ Ibidem. – S. 127.

України на російські землі поширювались зразки західної культури. Утім, сама Україна, а особливо її головний культурний осередок у Києві, нічого із такого об'єднання не здобув, а лише потрапив у «московську темноту»⁵⁴.

Наступні події, пов'язані із підданством Дорошенка Османській імперії, згідно із поглядами Конечного були «реалізацією давніх мрій Хмельницького про окрему державу на Україні з ласки султана», а самі війни, що тривали з 1648 р., врешті виконали своє завдання перед Портою та призвели до розширення її меж на землі Речі Посполитої⁵⁵.

Польські історики закономірно вважали І. Мазепу, водночас із Б. Хмельницьким та П. Сагайдачним, однією із головних постатей в історії козаччини. Ф. Конечний намагався віднайти паралелі у діяльності І. Мазепи та Б. Хмельницького. Дослідник вказував, що обидва козацькі гетьмани походили із польських шляхетських родин, обоє навчалися в єзуїтських школах і обоє бажали володіти власним князівством. Тому, наслідуючи приклад Хмельницького, Мазепа уклав у 1705 р. з Карлом XII та С. Лещинським договір про утворення із Задніпрянської України окремого князівства під протекторатом Польщі. Але, як вважав Ф. Конечний, уже за наступним окремим договором зі Швецією від 1708 р. Мазепа «мав отримати для себе князівство на Україні, але на півночі – з Вітебської та Полоцької земель, тоді як всі майбутні українські завоювання мали бути приєднані до Литви та Польщі». Тому, як вказував дослідник, «цей договір чітко вказує, що справа Мазепи не мала під собою жодної національної основи, як протиставлення Південної Русі «москалям», і що Мазепа не був репрезентантом нічого іншого, як лише своїх власних інтересів»⁵⁶.

⁵⁴ Ibidem. – S. 131.

⁵⁵ Ibidem. – S. 133.

⁵⁶ Ibidem. – S. 146.

Досліджуючи розвиток абсолютизму у російських суспільно-політичних структурах, Ф. Конечний не оминув увагою і взаємин самодержавства із козацькою автономією. Він вважав, що ліквідації традиційного устрою в Гетьманщині неможливо було уникнути і вона становила закономірний елемент у процесі устроєвих перетворень у державі Романових. Історик пов'язував поступове обмеження козацтва Російською імперією із процесом колонізації степів. На думку дослідника, козаки в XVIII ст. уже не виступали проти скорочення їхньої автономії, а лише бунтувались проти колонізації степових просторів, які вони бачили винятково своїми володіннями. Також козаки противились обмеженням свого способу життя у Дикому Полі – вільному пересуванню, власній владі та можливості грабувати. «Це була боротьба напівкочової стихії з новітнім ладом, що не визнавав їх звичаєве право та їх методи боротьби за існування»⁵⁷. Ф. Конечний вказував, що знищення Січі було закономірним процесом уніфікації під загальноросійські зразки устрою. А саме «знищення козацької сваволі було важливою державною потребою та поступом громадського порядку... – степи мали бути колонізовані!»⁵⁸.

Загалом розглядаючи цивілізаційний процес розвитку українців, Ф. Конечний виділяв кілька етапів появи «руського» та «українського» народу. На його думку, серед східнослов'янського населення до кінця XVI ст. не існувало жодного почуття самотності, окрім релігійних відмінностей. І лише через польські культурні впливи з'явилося національне почуття у русинів, адже тільки завдяки їм на українських землях «появився певний рівень необхідної для цього інтелігентності і далі діяв приклад польської культури». Провідником цього руху став князь Костянтин Острозький, за допомогою якого та створеної

⁵⁷ Ibidem. – S. 169.

⁵⁸ Ibidem. – S. 174.

ним академії появилася руська світська та духовна інтелігенція. Ця руська нація загинула через дії Б. Хмельницького, що розпалив козацькі війни. Козаки, на думку Конечного, не мали жодних національних відчуттів та взагалі були різноетнічного походження. І лише Польща у цій ситуації діяла на благо руського народу, беручи його під свою опіку та залучаючи до здобутків. Після руйнівних міжусобних воєн козацьких гетьманів усі вищі верстви суспільства почали масово свідомо відходити від руської ідентичності через почуття сорому за попередній період вбивств, грабунків і варварства, та полонізувались й переходили у лоно латинської цивілізації. «При руськості залишився лише той, хто не міг її покинути – тобто простий люд. Руськість зайшла до рівня етнографічної маси без національного почуття»⁵⁹. «Новий же етап існування руського народу, як вважав Конечний, був безпосередньо пов'язаний із поляками. Він наголошував, що «русь, як народ став фікцією, у корту єдині лише поляки вірили», які взялись відроджувати чи то навіть творити від початку новий руський народ. На початку XIX ст. охоплені ідеалізмом та романтизмом поляки взялись «оспівувати Україну, як ніхто інший, а по-правді кажучи, лише поляки її і оспівували, на доказ того, що лише вони цю землю любили». Доказ цьому історик бачить в існуванні літературної течії – т. зв. «української школи польського романтизму» – Залеського, Мальчевського та ін., що прославляли Україну задовго до Шевченка. Третім же «руським народом», як вважав Конечний, став у XIX ст. український, що появився у Галичині під польським впливом. «Це цілком нова формація, – як зазначав дослідник, – без найменшого генетичного зв'язку з руським народом першої формації, що

⁵⁹ Koneczny F. Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski. T. 2. – Poznań–Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. – S. 115.

творить цілком нову літературну мову»⁶⁰. Утім, українство він бачить повністю ворожим польському народу через його наслідування традицій козаччини. Українці повинні бути вдячні полякам за творення їхнього народу, адже «без Польщі не існувало б навіть поняття «руський народ»⁶¹.

Висвітлюючи у своїх працях ідеї цивілізаційної детермінації основ історичного процесу, Ф. Конечний транслював їх і на цікаві для нього проблеми минулого Польщі та Русі. Вони значною мірою були зумовлені популярними у першій половині ХХ ст. історіософськими концепціями пояснення різноманіття історичного процесу у законах цивілізаційного розвитку. На подібні позиції Ф. Конечного значний вплив мали обставини політичного життя із його особливостями боротьби поляків за виживання в умовах іноетнічної загрози. Також своє віддзеркалення у поглядах вченого знайшли і його симпатії до націоналістичного табору ендеків. Такими, зокрема, були ідеї будівництва мононаціональної польської держави, де б влада зосереджувалась у народних масах, через що історик активно критикував лідерські й авторитарні форми правління. Він схилявся до поглядів про потребу асиміляції етнічних меншин і наголошував на плідності таких дій щодо українців у минулому. Підносячи заслуги польського народу у його цивілізаційній місії на сході Європи, Ф. Конечний, все-таки, критично ставився до заглиблення Польщі у східноєвропейське життя. Дослідник як прихильник західної історіографічної орієнтації схилявся до потреби поляків звернутись до більш натурального та життєдайного для них Заходу. Натомість, Схід, а в тому числі і Україна, були для нього джерелом чужої азіатської стихії деспотизму, мілітаризму та культурного варварства. На жаль, подібні ідеї, що дають масам прості рішення

⁶⁰ Ibidem. – S. 115.

⁶¹ Ibidem. – S. 116.

поділу народів на «добрих» та «поганих» за приписаними їм кон'юнктурними міфологемними ознаками, знаходять своїх прихильників і сьогодні. Сучасний світ у всьому своєму різноманітті вимагає переосмислення старих стереотипів та шаблонів і намагання зрозуміти і прийняти усі особливості як індивідів, так і великих спільнот. А вивчення історичних концепцій та ідей, що були витворені у минулі, часто повні конфліктів та суперечностей, періоди, як наприклад і погляди Ф. Конечного, дають можливість переосмислити та виправити різноманітні постулати, що розділяли народи у попередні часи.

**Історіографічна ситуація дослідження новітніх образів
Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії**

Історіографічна ситуація в досліджуваній ділянці характеризується відсутністю всебічних спеціальних досліджень. У нашому розпорядженні лише окремі спостереження. Правда, були спроби окреслити загальні тенденції формування сучасних уявлень про Б. Хмельницького в Україні та Польщі. Зокрема, С. Плохій ставив собі за мету визначити «головні риси сучасних українських підходів до повстання під проводом Б. Хмельницького»¹. Дослідник зазначав, що пострадянські українські історики «часто посилались на праці представників української діаспори, особливо тих, що належали до т. зв. «державницької школи» й у цьому бачить одну з причин швидкого поширення в Україні погляду на Б. Хмельницького як творця держави. Що ж до інтерпретації Переяслава 1654 р. та задуму Б. Хмельницького, то найбільший вплив мали ідеї М. Брайчевського»². На думку С. Плохія, відбулася еволюція опцій оцінки Б. Хмельницького: «Якщо наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. головна увага українських істориків зосереджувалася на державницькому аспекті діяльності Б. Хмельницького, останніми роками акцент змістився на підкреслення визначної ролі гетьмана в українському національному будівництві»³.

В. Надворний присвятив статтю сучасній польській науковій літературі про Б. Хмельницького. Дослід-

¹ Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час // Україна – Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнар. наук. конф. / Гол. ред. В. Верстюк. – Київ; Чернігів, 2008. – С. 59.

² Там само. – С. 60-62.

³ Там само. – С. 66.

ник, однак, сконцентрувався переважно на короткому реферуванні вибірових праць, хоча в окремих випадках зроблені й концептуальні спостереження. Зокрема, автор слушно відзначив переосмислення концепції «домової війни», наголошення сучасних польських істориків на державотворчій діяльності Б. Хмельницького, визнання Я. Качмарчиком та З. Вуйциком наявності в політичній програмі українського гетьмана ідеї незалежності України. Водночас стаття містить і низку прямолінійних та необґрунтованих суджень. Зокрема, невмотивованими є висновки, що «традиційні підходи у тлумаченні подій 1648–1657 рр. є домінуючими» або, що тільки в кінці ХХ ст. «вперше польськими істориками започатковувалось дослідження ролі гетьмана у формуванні української держави»⁴.

Нещодавно з'явилася розвідка В. Гоцуляка, у якій так само коротко оглянуто вже сучасну українську історіографію доби Б. Хмельницького. Дослідник спробував у загальному плані виділити ключові тенденції дослідження постаті гетьмана. Зазначено, що сучасні українські історики «поривають із «Переяславським міфом», із міфологічною ідеалізацією Хмельницького», вони концептуалізували, що Б. Хмельницький «одночасно і особа, і політик із його внутрішньою еволюцією, мудрістю, далекоглядністю в проведенні внутрішньої й зовнішньої політики», істотно розширили проблематику дослідження тощо⁵.

У працях двох авторів сучасний стан інтелектуального освоєння постаті Б. Хмельницького в Україні розглянуто під кутом формування образу гетьмана в історичній

⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. – Київ: Tempora, 2009. – С. 221.

⁵ Гоцуляк В. Постать Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії // Десяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць / редкол.: Ю. Присяжнюк (гол. ред.) [та ін.]. – Черкаси: ЧНУ, 2018. – С. 8–18.

пам'яті. 1999 р. з'явилася праця О. Гриценка «Архетипальний володар (Богдан Хмельницький)». Автор, досліджуючи еволюцію історичної пам'яті, не мав наміру цілісно вивчати образ гетьмана в науковій літературі. Завдання було звужене до з'ясування, як змінювалися в українському суспільстві міфологеми про Б. Хмельницького від другої половини XVII ст. до сучасності. Під таким кутом оглянуто лише незначний сегмент власне наукової продукції, зокрема ті праці, які, на думку автора, є знаковими для творення міфологізованого образу гетьмана тієї чи тієї доби. Із сучасної історіографії до поля зору дослідника частково потрапили напрацювання Я. Дашкевича, В. Смолія та В. Степанкова 1990-х рр. Власне, О. Гриченко підходить до всього радше політологічно, абстрагуючись від суто наукових узагальнень і концепцій авторів та не переймаючись уписуванням в історіографічний контекст нових опцій, а розглядаючи доробок лише як інтелектуальний продукт, наділений впливом на свідомість. Тому слушні спостереження пересипані непевними висновками, які не враховують сучасних реалій і закономірностей наукового трактування доби Б. Хмельницького.

Дослідник, наприклад, умотивовано констатував, що «1990-ті роки принесли нове переосмислення постаті Хмельницького, його ролі у формуванні нації та в тодішній “розбудові державності”»⁶. Проте «на місце давніх «бійців ідеологічного фронту» прийшли «люди з державницьким мисленням», які не бажають копирсатися в суперечливих, а часто і неприємних фактах нашої історії; їм потрібна така історія й такі факти, які б зміцнювали національну гордість і давали гідний приклад, «делать жизнь с кого»⁷. Тому монографія В. Смолія та В. Степанкова

⁶ Гриченко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі / гол. упор. О. Гриченко. – Київ: УЦКД, 1999. – С. 13–84.

⁷ Там само. – С. 66.

була оцінена як «зразок успішної деконструкції старих міфів», але вона вже «має симптоми нового міфотворення – це регулярне й не завжди переконливе вживання авторами термінів “Українська держава”, “Українська республіка” стосовно Війська Запорозького 1648–1653 рр.»⁸. Ці симптоми розвинулися в подальших працях. Скажімо, одну з монографій та статтю В. Смолія та В. Степанкова кваліфіковано так: «Обидва тексти можна віднести до найреспектабельніших, рафіновано-академічних зразків сучасної “державницької” міфологізації Хмельниччини та її лідера. На підставі таких квінтесенційних текстів уже може розгортатися “масовізація” (у підручниках, промовах достойників, а далі – й у телесеріалах та естрадних піснях) оновленого національно-державницького культу Хмельницького як складника міфологічних нарацій про “національну революцію” та про створення української національної держави в середині XVII ст.»⁹.

Узагалі і Я. Дашкевича, і В. Смолія, і В. Степанкова кваліфіковано як сучасних міфологізаторів-державників на підставі лише того, що вони акцентували увагу на державотворчому складнику діяльності Б. Хмельницького. У статті Я. Дашкевича «Родинний клан Хмельницьких» «проглядає ідеологічна установка»¹⁰. В. Смолія та В. Степанкова звинувачено у відверто тенденційному переосмисленні «явищ вітчизняної історії»¹¹.

Натомість статті В. Масненка¹², які так само присвячені образу Б. Хмельницького в сучасній історичній пам’яті, позбавлені подібних інвектив. Дослідник зосеред-

⁸ Там само. – С. 63–64.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Там само. – С. 67.

¹¹ Там само. – С. 72.

¹² Масненко В. Образ Богдана Хмельницького в сучасній колективній пам’яті українців та їх сусідів // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 22 (355). – С. 14–22.

жується на аналізі чинників і перебігу формування цього образу. Розглядаючи суспільно-політичне тло, В. Масненко увиразнює імпульси, які були генеровані суспільно-політичними практиками влад, та реакцію соціуму на них, простежує еволюцію ставлення влад і соціуму до постаті Б. Хмельницького. Такі спостереження, доповнені статистичними відомостями, мають важливе значення для розуміння того ідеологічного та суспільного контекстів, у яких розвивалися наукові дослідження постаті Б. Хмельницького¹³.

Монографія В. Маслака «Ранньомодерна українська державність в сучасній польській та російській історіографіях» аргументовано спростовує тезу про те, що будь-яка позитивна розмова про державотворчу діяльність Б. Хмельницького та добачання національних мотивів у подіях середини XVII ст. в Україні має присмак відповіді науки на актуальне ідеологічне замовлення в умовах відновлення української державності. Компаративна перспектива дала змогу авторові показати, що «найважливішою тенденцією доби став процес радикального зближення підходів між польською, українською та модернізаторською складовою російської історіографії»¹⁴. Переважна більшість польських істориків відмовилися від концепцій «меча, хреста і плуга», «домової війни» та «єдиного шляхетського народу», а в модернізаторському таборі російської науки позбулися великодержавницької парадигми та «возз'єдначої» візії українсько-російських

¹³ Масненко В. Міфологізація образу Богдана Хмельницького в українській історичній думці та національній свідомості XX – початку XXI ст. // Шості Богданівські читання: матер. Всеукр. наук. конф. з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Б. Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 27–31.

¹⁴ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 284.

стосунків¹⁵. Як зазначав В. Маслак, «образ української державності, сконструйований більшістю сучасних польських істориків, навіть й авторами загальників з польської історії, базується на опції, яка описує протистояння середини – другої половини XVIII ст. як війну за одержавлення українського світу, розглядає шанси на здобуття незалежності та подає подальшу історію Гетьманщини крізь призму ступеня реалізації ідеї самодостатньої державності з гетьманом на чолі»¹⁶.

Загалом дослідження В. Маслака, описуючи загальні закономірності формування моделей ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографії, сутність цих моделей, створює добре підґрунтя для дослідження еволюції образу Б. Хмельницького. Аналогічну роль відіграють і якісні історіографічні дослідження В. Брехуненка¹⁷, В. Кравченка¹⁸, М. Нагельського¹⁹, К. Петкевича²⁰, О. Яся²¹ про концепції Пе-

¹⁵ Там само. – С. 284–285.

¹⁶ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 287.

¹⁷ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 605–652.

¹⁸ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 463–523.

¹⁹ Нагельський М. Переяславська угода 1654 року у польській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 653–679.

²⁰ Петкевич К. Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9–10: Patria / за ред. В. Кравченка. – Харків, 2008. – С. 32–51.

реяслава 1654 р. в українській, російській та польській історіографіях. У рамках таких фронтальних досліджень змістовно розглянуто й історіографію 1990-х рр., що, крім усього, дає й ретроспективу, таку важливу для з'ясування генези тих чи тих історіографічних уявлень.

Якщо в статтях, присвячених українській та російській історіографіям, загалом наявні лише короткі сюжети, то панораму поглядів і думок у сучасній польській історіографії розглянуто ґрунтовно. К. Петкевич та М. Нагельський поглибили напрацювання Я. Качмарчика²², Г. Літвіна²³, З. Вуйчика²⁴, Д. Геровського²⁵ стосовно перяславського задуму Б. Хмельницького.

На думку Т. Хинчевської-Геннел, інтерпретації Я. Качмарчика та В. Серчика «засадничо не відрізняються, якщо йдеться про генеральний погляд на повстання Хмельницького»²⁶. В українській історіографії коротка

²¹ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х рр. XX століття) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 524–604.

²² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996. – 328 с.

²³ Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 96–124.

²⁴ Wójcik Z. dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVII wieku / Red. Z. Wójcik. Warszawa: PWN, 1966. – S. 254–296.

²⁵ Gierowski J., Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763) // Wielka Historia Polski. Kraków: Fogra, 2004. – T. 5. – 432 s.

²⁶ Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczynie XVII wieku // Україна в Центральній-Східній Європі: Студії з історії

заувага в постановочному плані про концепції Я. Качмарчика та В. Серчика щодо сутності політичної програми Б. Хмельницького належать О. Рудій. Дослідниця зазначила, що «В. Серчик, Я. Качмарчик, М. Франц, на відміну від учених XIX – початку XX ст., визнають існування у Б. Хмельницького чіткої політичної програми створення незалежної козацької держави» і «переконані, що лише після Зборова і поразки під Берестечком козацький гетьман почав шукати шляхів створення самостійної Української держави, незалежної від Речі Посполитої»²⁷. Міркування названих польських істориків на хронологію появи в Б. Хмельницького інтенцій до незалежності без глибшого аналізу протиставляються поглядам В. Смолія та В. Степанкова²⁸.

Слід згадати і доробок Д. Бравцева, що стосується вивчення сучасної російської історіографії доби Б. Хмельницького²⁹. Однак фокусуючись, як слушно зазначав В. Маслак³⁰, здебільшого на реферуванні розділ за розділом праць Л. Заборовського, Б. Флорі, Г. Саніна й Т. Таїрової-Яковлевої, виданих до 2004 р., дослідник спромігся лише на розрізненні спостереження (хоча періодами й

XI–XVIII століть. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 285–292.

²⁷ Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2011. – Вип. 3–4. – С. 265–266.

²⁸ Там само. – С. 266.

²⁹ Бравцев Д. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: сучасна російська історіографія // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України. – Нікополь; Запоріжжя, 2004. Вип. 1. – С. 87–95.

³⁰ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 11–12.

плідні), так і не створивши цілісного полотна. До того ж дослідник не концентрувався на проблемі образу Б. Хмельницького.

В історіографічному кошику є декілька статей, безпосередньо присвячених аналізу окремих сегментів доробку різних сучасних істориків на ниві висвітлення діяльності Б. Хмельницького. Насамперед варто згадати статтю В. Яценка, у якій в межах стислого аналізу підходів сучасної російської історіографії до вивчення доби Б. Хмельницького зроблено слушні спостереження щодо формування новітніх образів Б. Хмельницького. Зокрема, дослідник зазначив, що більшістю російських істориків «зовнішньополітична діяльність Хмельницького подається лише у фарватері російської зовнішньої політики»³¹. У цьому ж таборі нехтують дослідженням державотворчих процесів і намагаються подати ключові події 1648–1653 рр. так, «аби московський вибір Б. Хмельницького здавався безперечним і неминучим»³². Водночас Т. Таїрова-Яковлева демонструє «нетрадиційний для російської історіографії погляд на Хмельницького як на діяча, що проводив самостійну політику, узгоджену не з політичним курсом котроїсь чужоземної держави, а з потребами Гетьманщини», «пробує спростувати й ще один сюжет імперської історичної моделі, згідно з яким Хмельницький пристав на московську протекцію через «одновірність» та «одноплемінність» українців та московитів»³³.

Чотири короткі статті належать перу А. Ткачук. В одній із них побіжно згадано доробок З. Когути, Ф. Си-

³¹ Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2005. – Т. 11. – С. 278.

³² Там само. – С. 271.

³³ Там само. – С. 276–277.

сина та П. Магочі³⁴. Дві інші телеграфічно оглядають польські й українські дослідження постаті Б. Хмельницького. При цьому зміст статті про польську історіографію майже дослівно перенесено в іншу, де останню охарактеризовано разом з українською³⁵. В аналогічній – стисло оцінюються українські дослідження сучасної польської історіографії доби Б. Хмельницького³⁶. Дослідниця зауважує «зміну тональності в оцінках польськими істориками постаті Богдана Хмельницького», «зважений підхід Я. Качмарчика», монографію якого вважає «вершиною польської історіографії в дослідженні постаті Б. Хмельницького»³⁷. Особливості підходів авторки до дослідження добре видно з узагальнень: «Підводячи підсумок аналізу сучасної польської історіографії, присвяченої постаті Богдана Хмельницького, маємо зазначити, що коли не зважати на згадки про гетьмана в узагальнювальних працях, то вона не така вже й розлога порівняно з дослідженнями часів поневолення і у роки другої Речі Посполитої»³⁸; або наступна теза, яка підсумовує стан української історіографії: «Сучасна українська історіографія проблеми може бути охарактеризована як доволі розлога. Окрім наукових досліджень, опубліковано широке коло науково-популярних праць. Поруч із вченими постаттю гетьмана

³⁴ Ткачук А. Постать Б. Хмельницького в зарубіжній англomовній історіографії // Чорноморський літопис. – 2013. – № 8. – С. 72–81.

³⁵ Ткачук А. Відображення постаті Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії // Історичний архів. – 2014. – № 13. – С. 164–167.

³⁶ Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. – 2015. – № 14. – С. 200–208.

³⁷ Ткачук А. Відображення постаті Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії // Історичний архів. – 2014. – № 13. – С. 165–166.

³⁸ Там само. – С. 166.

цікавляться краєзнавці, журналісти і пересічні громадяни»³⁹.

Спробу стислого аналізу сучасних українських досліджень благодійності Б. Хмельницького на користь Православної Церкви здійснила В. Коцур. Науковець знову-таки обмежилася короткими анотаціями змісту наукових та науково-популярних праць із цієї тематики⁴⁰. Тож стаття має радше бібліографічну цінність.

Важливий історіографічний підтекст мають статті, які відбивають полеміку між Н. Яковенко⁴¹ та В. Степанковим⁴², адже сама драматургія жанру заздалегідь передбачала оцінки доробку попередників та вписування його в історіографічний контекст.

Загалом, стан наукової розробки теми вимагає подальшого ґрунтовного дослідження образу Б. Хмельницького в усіх трьох історіографіях. Проте історіографічна ситуація характеризується й наявністю цінних спостережень та узагальнень, здатних виконати важливу інспіративну роль.

³⁹ Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. – 2015. – № 14. – С. 204.

⁴⁰ Коцур В. Сучасна українська історіографія про церковно-монастирську благодійність гетьмана Б. Хмельницького // Часопис української історії. – Київ, 2014. – С. 91–99.

⁴¹ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2000. Вип. 3. – С. 58–78.

⁴² Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Випуск 3. – С. 369–414.

НАШІ АВТОРИ

Галів Микола, доктор педагогічних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Гриневич Тарас, кандидат історичних наук, Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка»

Ільницький Василь, доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Корновенко Сергій, доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Лазурко Лідія, кандидат історичних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Масненко Віталій, доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Педич Василь, кандидат історичних наук, доцент, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Петречко Олег, доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Степанчук Юрій, доктор історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Тельвак Віталій, доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Тельвак Вікторія, кандидат історичних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Наукове видання

**Українські та польські інтелектуали
в другій половині XIX – першій третині
XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція:
колективна монографія**

За редакцією
Віталія Тельвака

Літературний редактор:
Іванна Біблій

Оригінал-макет та комп'ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 18.XII.2019. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 21,5. Наклад 100. Замовлення № 0719м-168.
Віддруковано з готового оригінал-макета.
Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.